

SOÚ
Sociologický ústav AV ČR

Tuto práci recenzovali:

prof. JUDr. Igor Tomeš, CSc.

PhDr. Věra Kuchařová, CSc.

Tento sborník vznikl v rámci projektu GA ČR č. 403/03/0339 „Proměny socioekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU.“

© Sociologický ústav AV ČR, Praha 2006

ISBN 80-7330-085-0

**Socioekonomické
hodnoty, politiky
a instituce
v období vstupu
České republiky
do Evropské unie**

Zdeněk R. Nešpor – Jiří Večerník (eds.)

Obsah

Abstrakt	9
Abstract	10
Abstraktum	11
Úvodem	13
I. PROBLÉMY A PŘÍSTUPY	17
I.1 Ideologie, rétorika a realita české transformace jako sociologický problém (Zdeněk R. Nešpor)	19
I.1.1 Transformace a její skrytá úskalí	19
I.1.2 Úloha sociálních věd v analýze a tvorbě politik	22
I.2 Politika, moc a média v procesu transformace (Marek Skovajsa)	25
I.2.1 Modely postkomunistických mediálních systémů	26
I.2.2 Institucionální rovina transformace	26
I.2.3 Kulturní rovina transformace	27
I.2.4 Média jako aktéři transformace	28
I.2.5 Česká média a politická moc	29
I.2.6 Vliv evropské integrace na českou mediální politiku	30
I.3 Ekonomická kultura ve výzkumu postkomunistické transformace (Marek Skovajsa)	33
I.3.1 Pojetí ekonomické kultury	34
I.3.2 Explanační využití konceptu	36
I.3.3 Od institucionální ekonomie ke zkoumání ekonomické kultury	38
I.3.4 Instituce a kultura v Offeho duální koncepci institucí	39
I.3.5 Přejímání institucí EU a jejich vliv na kulturu	40
I.3.6 Ekonomická kultura a přístupy k institucionalizaci trhu v postkomunistických zemích	42

II. POLITIKY	45
II.1 Trh práce a politika zaměstnanosti (Jiří Večerník)	47
II.1.1 Vládní politiky a pracovní legislativa	48
II.1.2 Pracovní legislativa a zaměstnanecké poměry	49
II.1.3 Ochrana práce a aktivní politika zaměstnanosti	51
II.1.4 Zaměstnanci a zaměstnavatelé, role odborů	54
II.1.5 Formy flexibility a jejich uplatňování	56
II.1.6 Změny v pracovních silách a pracovní mobilita	61
II.1.7 Závěrem	64
II.2 Vývoj sociální politiky (Jiří Večerník)	67
II.2.1 Cesta od autoritářského paternalismu	68
II.2.2 Počáteční reformy a pozdější stagnace	69
II.2.3 Reformy hledají své aktéry	71
II.2.4 Aktuální výkonnost a dlouhodobý výhled	74
II.2.5 Závěrem	77
II.3 Rodinná politika (Olga Nešporová)	81
II.3.1 Vývoj české rodinné politiky	83
II.3.2 Nově vznikající koncepce	85
II.3.3 Trendy v evropské rodinné politice	88
II.3.4 Závěrem	89
II.4 Penzijní systém a situace důchodců (Jiří Večerník)	91
II.4.1 Komunistický režim: penzisté jako chudí	92
II.4.2 Přejít k demokracii: důchodci jako voliči	94
II.4.3 Současná (ne)reforma: důchodci jako rukojmí systému	97
II.4.4 Závěrem	100
II.5 Vzdělávání: instituce na okraji veřejného zájmu (Jana Straková)	103
II.5.1 Český systém v mezinárodním srovnání	104
II.5.2 Pohled české veřejnosti a priority EU	114
II.5.3 Závěrem	117
II.6 Zdravotnictví: když partikulární zájmy předběhnou stát (Petr Holub – Marek Skovajsa)	119
II.6.1 Vývoj po roce 1990: základní vymezení politického pole	120
II.6.2 Polovičatý zápas o reformu českého zdravotnictví 2002–2005	123
II.6.3 Závěrem	129

III. HODNOTY	131
III.1 Socioekonomické hodnoty českých a západních podnikatelů (Zdeněk R. Nešpor – Petr Holub)	133
III.1.1 Základní kategorie české a západní ekonomické kultury	136
III.1.2 Závěrem	147
III.2 Tradice a změny zemědělství (Zdeněk R. Nešpor)	151
III.2.1 Výchozí stav a základní prvky transformační politiky	152
III.2.2 Zemědělství a venkov budoucnosti v představách domácích expertů	158
III.2.3 Situace českého venkova a jeho představy o transformaci	160
III.2.4 Úspěšné podnikání v zemědělství: výsledky kvalitativního výzkumu	164
III.2.5 Závěrem	168
III.3 Ekonomická kultura veřejné správy (Marek Skovajsa)	171
III.3.1 Česká veřejná správa v kontextu evropské integrace	172
III.3.2 Kultura veřejné správy během přičleňování k EU	173
III.3.3 Kulturní obrazy evropské a české veřejné správy	175
III.3.4 Co se může česká veřejná správa naučit v Evropě a naopak	177
III.3.5 Kulturní obraz korupce a neformálních kontaktů	179
III.3.6 Závěrem	181
III.4 Proměny socioekonomických hodnot v důsledku migračních procesů (Zdeněk R. Nešpor)	183
III.4.1 Migrace do západní Evropy a jejich politická řešení	185
III.4.2 Současné české migrace	188
III.4.3 Socioekonomické hodnoty imigrantů do České republiky	191
III.4.4 Sociální a ekonomické důsledky imigrací	194
IV. MEZINÁRODNÍ A KONTEXTUÁLNÍ SROVNÁNÍ	197
IV.1 Hodnoty práce a spokojenost v zaměstnání (Jiří Večerník)	199
IV.1.1 Metodologický přístup ke komparaci hodnot	200
IV.1.2 Výsledky výzkumů	203
IV.1.3 Spokojenost s prací	211
IV.1.4 Závěrem	213
IV.2 Postoje k rodině, manželství a rodičovství (Olga Nešporová)	215
IV.2.1 Proměny významu manželství	217
IV.2.2 Diferenciace rodinných modelů	222
IV.2.3 Rodičovství a výchova dětí	224
IV.2.4 Závěrem	226

IV.3 Spirituální hodnoty současné české společnosti (Zdeněk R. Nešpor)	229
IV.3.1 Sekularizace a dezeklesializace české společnosti	231
IV.3.2 Česká religiozita po roce 1989	234
IV.3.3 „Nevěřící Češi“ v sekularizované Evropě	237
IV.3.4 Závěrem	239
IV.4 Proměny a fúze kultur v procesech postkomunistické transformace a evropské integrace (Marek Skovajsa)	241
IV.4.1 Evropská integrace jako kulturní proces	241
IV.4.2 Postkomunistická transformace jako kulturní proces	243
IV.4.3 Metamorfózy komunistické ekonomické kultury	245
IV.4.4 „Západní“ a „předkomunistická“ kultura	247
IV.4.5 Kulturní působení institucí	249
IV.4.6 Fúze kultur a význam institucí v procesu integrace	250
Nejdůležitější použítá statistická a sociologická šetření	253
Literatura	257
Shrnutí	273
Summary	275
Zusammenfassung	277

Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie

Zdeněk R. Nešpor – Jiří Večerník (eds.)

Abstrakt

Sborník je věnován studiu některých ústředních dimenzí komplexních proměn české společnosti v souvislosti s transformací po roce 1989 a vstupem do Evropské unie, přičemž rozšiřuje standardní mainstreamové ekonomické, sociologické a politologické přístupy a zohledňuje také historické dimenze uvedených procesů. Metodicky je zakotven v tradici ekonomické sociologie a konceptualizace ekonomické kultury, analyzuje také rozdíly mezi objektivními sociálními skutečnostmi, jejich ideologickou, politickou a mediální prezentací včetně transformačních politik a jejich sociální recepce. Zvláštní pozornost je věnována analýzám trhu práce, sociální a rodinné politice, penzijnímu systému, školství, zdravotnictví a problematice současných mezinárodních migrací. Z kvalitativních terénních výzkumů vycházejí kapitoly věnované srovnání podnikatelských hodnot domácích a zahraničních podnikatelů působících v České republice a ekonomické kultuře české veřejné správy, zatímco kapitoly zaměřené na pracovní a rodinné hodnoty a postoje a současnou religiozitu/spiritualitu byly vypracovány především na základě komparativní analýzy mezinárodních kvantitativních šetření. Klíčovou otázkou, o jejíž řešení se autoři snažili, je, nakolik v procesech transformace a evropské integrace dochází ke střetávání, proměňám a fúzím různých typů (ekonomických) kultur – (post)komunistické, západní/západních, případně i té předcházející nástupu socialistické diktatury? Jinak řečeno, zda a nakolik již jsme v Evropě a/nebo nakolik do ní teprve směřujeme?

Klíčová slova

ekonomická sociologie, Česká republika, 1993–, transformace, sociální politika, ekonomické hodnoty

Socio-economic Values, Policies, and Institutions in the Period of the Czech Republic's Accession to the European Union

Zdeněk R. Nešpor – Jiří Večerník (eds.)

Abstract

The volume presents a study of some of the central dimensions of the complex changes Czech society has experienced in connection with the transformation after 1989 and the country's accession to the European Union. It expands on standard mainstream economic, sociological and political science approaches to also take into account the historical dimensions of these processes. The study is methodologically grounded in the tradition of economic sociology and the conceptualisation of economic culture; it also analyses the differences between objective social facts and their ideological, political and media representation and looks at transition policies and their social reception. Special attention is devoted to analyses of the labour market, social and family policy, the monetary system, education, health care, and the issue of contemporary international migration. Qualitative field research is used to compare the business values of domestic and foreign business people doing business in the Czech Republic and the economic culture of Czech public administration, while comparative analyses based on international quantitative surveys are used to examine work and family values and attitudes on contemporary religiosity/spirituality. A key question that the authors attempt to address is whether various types of (economic) cultures – (post)communist, Western or different Western types, or even that which preceded the rise of the socialist dictatorship – have clashed, changed, or fused in the processes of transformation and European integration. In other words, whether and how much the Czech Republic is already in Europe and/or how much it is still moving towards it.

Keywords

economic sociology, Czech Republic, 1993-, transformation, social policy, economic values

Sozioökonomische Werte, Politik und Institutionen in der Zeit des Beitritts der Tschechischen Republik zur Europäischen Union

Zdeněk R. Nešpor – Jiří Večerník (Hrsg.)

Abstraktum

Dieser Sammelband widmet sich dem Studium bestimmter zentraler Dimensionen der komplexen Veränderungen in der tschechischen Gesellschaft im Zusammenhang mit der Transformation nach 1989 und mit dem Beitritt zur Europäischen Union. Dabei erweitert er ökonomische, soziologische und politologische Standard-Mainstreamverfahren und berücksichtigt auch die historische Dimension der aufgeführten Prozesse. Methodisch ist er in der Tradition der Wirtschaftssoziologie und der Konzeptualisierung der Wirtschaftskultur verankert, er analysiert auch die Unterschiede zwischen objektiven sozialen Wirklichkeiten, ihrer ideologischen, politischen und medialen Präsentation (einschließlich Transformationspolitik) und ihrer sozialen Rezeption. Besondere Aufmerksamkeit wird Analysen des Arbeitsmarktes, der Sozial- und Familienpolitik, dem Rentensystem, dem Schulwesen, dem Gesundheitswesen und der Problematik der gegenwärtigen internationalen Migration gewidmet. Auf qualitativen Feldforschungen basieren die Kapitel, die sich dem Vergleich der Unternehmerwerte in- und ausländischer Unternehmer, die in Tschechien tätig sind, sowie der Wirtschaftskultur der tschechischen öffentlichen Verwaltung widmen, während die Kapitel, die sich auf Arbeits- und Familienwerte und -haltungen sowie die gegenwärtige Religiosität/Spiritualität konzentrieren, vorwiegend auf der Grundlage komparativer Analysen internationaler quantitativer Untersuchungen basieren. Die Schlüsselfrage, nach deren Lösung die Autoren suchten, lautet, inwieweit es in den Prozessen der Transformation und der europäischen Integration zum Austausch, zu Wandlungen oder zu Fusionen verschiedener (Wirtschafts-) Kulturen – (post-)kommunistische Kultur, westliche Kultur(en), ggf. auch Kulturen vor dem Beginn der sozialistischen Diktatur – kam. Anders gesagt – wie weit (wenn überhaupt) sind wir schon in Europa und inwieweit nähern wir uns ihm erst an?

Schlüsselworte:

Wirtschaftssoziologie, Tschechische Republik, 1993-, Transformation, Sozialpolitik, wirtschaftliche Werte

Úvodem

Studium postkomunistické transformace zve k propojování různých přístupů. Protože jde o proces dlouhodobé společenské proměny, v jeho zkoumání je třeba provazovat různé disciplíny a přístupy. Je to nutné jak pro teoretické uchopení problému, tak pro analýzu dat a informačních zdrojů. Cílem projektu bylo rozebrat socioekonomické hodnoty a normy chování české populace v období vstupu do Evropské unie. Jde o proces, který se netýká jen právní a ekonomické oblasti, ale také podoby a chování institucí, postojů občanů k dělbě odpovědnosti mezi státem a jednotlivcem, pracovních a dalších hodnot. Jde tedy o složitý a mnohorozměrný jev, který se týká politik a hodnot a současně také jejich reflexe, zpětně ovlivňující chování lidí.

Z historického hlediska je v naší společnosti přítomno dvojí dědictví, předkomunistické a komunistické, o nichž mnoho nevíme. Znalost formativních vlivů komunistického režimu je velmi nedostatečná, ideologicky ovlivněná a mělce poznatkově založená. Současně je třeba se vyhnout jednoduché interpretaci transformace jako přerušené modernizace navracející společnost k jejím předválečným kořenům. Při veškerém uznání síly tradic je třeba respektovat zejména přežívající přítomnost „socialistického způsobu života“ v postojích k práci a v životních hodnotách. Namísto osvícenského příběhu o cestě ke „standardnímu“ kapitalismu západoevropského typu (podle definice racionálního, transparentního a moderního) máme co činit spíše s transitivity směsí konfliktních struktur racionálních i iracionálních, průhledných i skrytých.

Z behaviorálního hlediska není vlastně tak docela jasné, do jaké míry je kapitalismus protikladem komunismu. Máme-li na mysli kapitalismus přirozeně rostlý, ukotvený v mravních zásadách a zabudovaný v institucích společenské kontroly, pak ten je skutečným antipodem direktivní ekonomiky odpovídající totalitní společnosti. Hovoříme-li však o kapitalismu jako ztělesnění utilitaristických principů jednání, který zvýhodňuje silné jedince ve slabé společnosti, pak najdeme řadu rysů podobných komunismu. Pak ovšem pro oba systémy platí to, co vyjádřil A. Etzioni v diktu, že „čím více lidé přijímají neoklasické paradigma jako vodítko pro své jednání, tím více je podemílána jejich schopnost podporovat tržní ekonomiku“ (Etzioni 1988: 257). Také příkazová ekonomika vydržela dlouho, protože lidé si v sobě nesli něco z minulosti, co ji přesahovalo, a nezáměrně tudíž podporovalo.

Transformace české společnosti se až do roku 1995 zdála být nejzdařilejší ze všech postkomunistických zemí. Privatizace zde proběhla formálně nejrychleji a jakoby nejsnáze, přičemž sociální dopady reforem byly nejmenší. Po odmítnutí komunismu, podle zákona akce a reakce, občané deklarovali své sympatie k liberálnímu uvažování, a tudíž vyjadřovali silnou podporu reforem. V polovině devadesátých let se však postoje obyvatel tohoto zdánlivého „ostrůvku liberalismu“ začaly obracet směrem k sociálně demokratickým či socialistickým řešením problémů. To nakonec odpovídá

trendům v evropských zemích, které však netrpí důsledky přerušného institucionálního a hodnotového vývoje.

Náš vstup do EU byl vnímán především jako politický a ekonomický proces, jako přizpůsobení právních norem, otevření ekonomického prostoru, možnost využívání společného *know-how* a samozřejmě také evropských finančních fondů. Byla opomenuta významná kulturní dimenze zahrnující zejména proměnu hodnotového prostředí každodenního života, které zahrnuje rovněž respektování norem právního státu, ekonomickou výkonnost a sociální kohezi. Nakonec se tak v západní Evropě diskutují taková témata, jako je historicko-symbolické zázemí, ekonomická výkonnost a sociální solidarita, individuální svoboda a stát či postavení žen a rodinná politika mnohem více než v přistoupivších zemích, ačkoliv právě zde by to bylo zapotřebí.

Za vnější fasádou plnou změn žije ovšem česká společnost svým životem, který je daleko kontinuitnější vůči minulosti, než jak se to jeví. Podobně ustavování a fungování nových institucí se odehrává v prostředí plném zabudovaných zájmů a sítí. Roviny institucí, politik a chování se nerozvíjejí v nějaké časové posloupnosti, ani nejsou nutně příčinně spjaté. Zejména politická scéna je plná osobních zájmů a ambicí, které podmiňují interpretace a dezinterpretace toho, co se odehrává, a toho, jaký je smysl přijímaných politik a budovaných institucí. Lidé jako pracovníci a spotřebitelé, ale i jako občané a voliči, jsou v ekonomii a politologii chápáni většinou jako racionální bytosti. Ve skutečnosti jsou však vedeni a sváděni nejrůznějšími předsudky a iluzemi, mediálními a politickými manipulacemi.

Sledujeme-li interakci ekonomického a politického života, nacházíme zde namísto vzájemného obohacování a zároveň prospěšného oddělení obou těchto sfér jejich silné propojení a zneužívání jedné sféry druhou. Politická elita se tím degraduje na obchodníky s hlasy a přechodné správce státní pokladny. Chybí státnický důraz na budování takové funkční společnosti, v níž hodnoty jsou „základnou“ ekonomické a sociální efektivity a nikoli její „nadstavbou“, kterou si budeme moci dopřát, „až na to bude“ nebo „až vyřešíme důležitější problémy“, „až přijde nová generace“. S ohledem na toto může i karta EU hrát matoucí roli, pokud rozruch okolo krátkodobých otázek a problémů není vyvážen důrazem na dlouhodobou vizi.

Je-li v realitě žádoucí oddělení různých sfér (podobě jako mocenských oblastí v demokratickém režimu), výzkum je musí naopak sledovat v jejich propojení. Významnou inspirací jsou zde snahy ekonomické sociologie (Granovetter, Etzioni, Bourdieu) a v tomto směru také navazujeme na naše předchozí pokusy o její využití. Dalšími inspiračními zdroji jsou antropologické, historické a především sociologické pohledy na oblast ekonomické kultury (Berger, Di Maggio) a institucionální dimenze transformace (Offe, Orenstein, Sztompka). Jde jednak o občansko-politickou dělbu odpovědností mezi jednotlivcem a státem jakožto redistributorem prostředků a poskytovatelem veřejných statků, ale v širším kontextu také o duchovně-náboženskou sféru, jež (spolu)vytváří obecné hodnotové klima a ovlivňuje normy chování specifických skupin obyvatelstva.

Socioekonomické hodnoty a chování budeme zkoumat v různých oblastech, k nimž patří zejména oblast práce a zaměstnání s klíčovými koncepty flexibility a mobility, sociální a rodinná politika v jejich širším smyslu, dále hodnoty spjaté s podnikáním a jeho institucionálním prostředím. Zvláštní pozornost věnujeme interakci naší společnosti se zahraničím, ať z hlediska migrace a reemigrace, nebo z hlediska mezinárodní komparace hodnot a postojů. Rozvržení studie do tematických oblastí „problémy a přístupy“, „politiky“, „hodnoty“ a „srovnání a kontexty“ nám bylo spíše pracovní oporou než problémovým členěním – propojení a prolnutí všech oblastí a aspektů bylo základním východiskem výzkumu a nebylo lze jinak, než jej opět potvrdit v jeho výsledku.

Jednotlivé kapitoly a diskutované problémy na sebe ne vždy bezprostředně navazují. Naší ambicí zde nebylo více než předložit sborník, jehož části se věnují různým aspektům. Nicméně je třeba pohlížet na něj jako na celek, pojmout diskutované problémy z různých úhlů – k tomu má nako- nec napomoci i různost v přístupech jednotlivých autorů – a uvědomit si jejich vzájemnou spojitost. Diskutované problémy zdaleka nevyčerpávají všechny relevantní otázky a aspekty transformační- ho procesu. Jejich výběr souvisí s preferencemi autorského kolektivu a v neposlední řadě také s dostup- ností empirických dat. Přesto však doufáme, že se nám podařilo postihnout alespoň část klíčo- vých aspektů obou uvedených procesů, včetně mnoha přehlížených.

I. PROBLÉMY A PŘÍSTUPY

Transformace české společnosti po roce 1989 a postupná integrace do Evropské unie, formálně završená přistoupením České republiky v rámci desítky zemí střední a východní Evropy v roce 2004, jsou stále vnímány především jako politické, ekonomické a související legislativní procesy. Zploštění perspektivy bylo podporováno politickou a mediální rétorikou, v níž se odrážejí osobní a skupinové zájmy. Takovéto přístupy nicméně přehlížely významnou kulturní a institucionální dimenzi, socio-kulturní hodnoty, symboly a jejich historické zakotvení, stejně jako různé způsoby prezentace problémů (jejich interpretace a dezinterpretace) ve veřejném diskurzu i v subjektivních očekáváních a preferencích lidí.

V této části chceme ukázat širší pochopení problematiky integrace České republiky do Evropské unie. Základní dimenze různých typů její (sebe)prezentace naznačuje první kapitola, představující uchopení transformační a eurointegrační problematiky jako prvořadý úkol společenských věd. Mají-li si uchovat svoji kritickou funkci, musí se oprostit od zájmových vlivů a uvědomit si politickou a mediální manipulaci sociálního prostoru, včetně namnoze pouze zdánlivé reflexe názorů veřejnosti zjišťovaných výzkumy veřejného mínění, navíc většinou jen prvoplánově interpretovanými. Proces integrace do EU není ani jednoznačným „návrátem do Evropy“, ani nějakým bezvýhradným přijetím západoevropských hodnotových vzorců a behaviorálních strategií.

Závažným, i když doposud spíše opomíjeným tématem je fungování médií, představující synkresi institucí přetvořených z období před rokem 1989 s novými (od jednotlivých firem operujících na mediálním trhu až po státní a mezinárodní regulace). Transformace přitom probíhá jednak v médiích jako institucích, jednak skrze média jakožto bránu, kterou do domácího prostředí mohou vstupovat produkty představující západní kulturu, nebo alespoň tak prezentovanou či vnímanou. Obsahy, které jsou médiem zprostředkovány publiku, jsou prostředkem šíření nových kulturních vzorců. Média jsou přitom důležitým institucionálním aktérem, spolupracovníkem i protihráčem politické sféry, který nepřímo ovlivňuje politická rozhodnutí a má tak podíl na tvorbě regulativního rámce společenského života.

Základní teoretický a metodický přístup umožňující rozkrytí hlubších dimenzí evropské integrace představuje konceptualizace ekonomické kultury a institucí, včetně jejich historické a socio-kulturní zakotvenosti. Různým typům chápání těchto dimenzí v zahraniční teoretické literatuře jsme proto věnovali třetí kapitolu. Ukazujeme v ní odlišná (i když ne nutně antagonistická) pojetí kultury a jejich obousměrný vliv na socioekonomické instituce. Jde o pojetí, která umožní snáze přiblížit charakter, dosavadní průběh i směřování postkomunistické transformace české společnosti. Těmto tématům pak budou věnovány další části sborníku.

I.1 Ideologie, rétorika a realita české transformace jako sociologický problém

Zdeněk R. Nešpor

Mezi základní sociologickou výbavu patří zdánlivě banální poznání, že realita (včetně sociální reality) se liší od toho, jakým způsobem ji různí aktéři vnímají a jak ji chtějí ovlivňovat. Percepci reality přitom ovlivňují vědomě i nevědomě zastávaná symbolická univerza (Berger, Luckmann 1999), ideologie různého dosahu a jejich zjednodušené rétorické vyjádření. Podle slavné definice P. L. Bergera „sociolog je člověk, který navzdory svému akademickému titulu a proti své vůli musí naslouchat pomluvám, je v pokušení nahlížet klíčovými dírkami, číst cizí myšlenky a otevírat zavřené skříňky ... Sociolog se bude zabývat věcmi, které jiní považují za příliš posvátné nebo příliš odporné pro věcné a objektivní zkoumání“ (Berger 2003: 25–26). Sociologie kriticky analyzuje a dekonstruuje to, co A. Schütz nazval světem braným jako samozřejmost (Schütz, Luckmann 2003), a to na všech rovinách od standardní sociální praxe až po velké otázky fungování a proměn společnosti, smyslu lidské existence a podobně. Co to v praxi znamená?

I.1.1 Transformace a její skrytá úskalí

Dobrým příkladem rozdílu mezi realitou a jejím sociálním prožíváním, částečně demonstrováním například výzkumy veřejného mínění, stejně jako snahou o její ovlivnění (především) prostřednictvím politiky a médií je transformace české společnosti po roce 1989. Na jejím počátku existovalo velké odhodlání občanů k reformám a jejich historicky podmíněná blízkost liberálnímu uvažování. Transformace byla svými architekty, na prvním místě ministrem financí a pozdějším premiérem V. Klausem, interpretována jako „návrat do Evropy“, především v ekonomické sféře. Ekonomická liberalizace (více rétoricky prezentovaná, než v praxi skutečně uplatňovaná) přitom měla v intencích mainstreamového ekonomického neoklasicismu působit jaksi automaticky na nastartování soukromého podnikání a destrukci ekonomických praktik z období reálného socialismu, podobně jako měla aplikace systému politických stran nahradit vizi „nepolitické politiky“ Václava Havla (Orenstein 2001: 61–95; Suk 2003).

Již na samém počátku transformace sice pražští sociologové v dopisu prezidentovi upozorňovali na nebezpečí, spojená s bezvýhradnou aplikací neoklasických případně neoliberálních reformních kroků (Prohlášení sociologů 2004), jejich hlas nicméně zůstal oslyšen. Nepochybně k tomu přispěla idealizace ekonomické a politické úspěšnosti první republiky, na jejíž dědictví údajně mělo být snadno navazováno, stejně jako neexistence alternativních transformačních strategií a potažmo symbolických univerz. Klausova transformační rétorika, spojující ideologii neoklasicismu s uplat-

ňováním sociálních kompenzátorů a značnou mírou ekonomického nacionalismu, neměla reálnou alternativu, nebo se jí alespoň nedostávalo patřičné mediální prezentace. Rétoricky zdůrazňovaný „trh bez přívlastků“ navíc představoval přímou antitezi socialistického kolektivismu (opět více rétoricky prezentovaného než skutečně uplatňovaného), stejně jako domnělou zábranu fungování nejrůznějších mimoekonomických „zásluh“, vazeb a struktur.

Patrně jedině obavy, které architekti ekonomické a politické reformy zpočátku měli, směřovaly k širší (politické) prezentaci křesťanství a jeho sociální etiky; i když se záhy ukázaly jako nepodstatné, projevily se například v kampani Občanského fóra proti Československé straně lidové (Suk 2003: zejm. 378–380). Nebylo to náhodou. Komunistický režim byl nepochybně „přesekularizovaný“ a religiozitu obyvatelstva potlačoval, proto se již na jeho sklonku a v mnohem větší míře po jeho pádu začalo náboženství zdát na postupu (Nešpor 2004: 23; srov. např. Možný 1990: 164–165). Cyrilometodějská velehradská pouť v roce 1985 a kanonizace sv. Anežky České o čtyři roky později se změnily v celonárodní manifestace odporu vůči komunistickému režimu a následná návštěva papeže v Československu v roce 1990 demonstrovala sílu (zdánlivého) křesťanství veřejnosti, stejně jako v Polsku odpor proti „barbarské ideologii z Východu“. Řadě pozorovatelů se proto zdálo, že dochází k návratu náboženství do veřejné sféry a politiky, který by se mohl projevat i významnými volebními úspěchy křesťanské demokracie, schopné vytvořit „morální alternativu“ bezpřívlastkovému ekonomismu.

Signifikantní neúspěch takovýchto prognóz však nezapříčinila ani tolik rétorika a politika úspěšných reformátorů, jako spíše tradiční hodnotové a symbolické zakotvení většiny společnosti. Církevně organizované náboženství se sice na čas stalo módou, nevedlo však k hlubšímu zájmu veřejnosti a bylo naopak vystřídáno výraznější orientací na individuum, spotřebu a materiální hodnoty, prezentované reformátory. Bylo tomu tak i z toho důvodu, že československý reálný socialismus se ani dočasně nestal, na rozdíl od Sovětského svazu (srov. Froese 2004), skutečným implicitním náboženstvím. Zejména v období tzv. normalizace se uplatnila jakási „dohoda“ mezi režimem a občany, popisovaná Milanem Šimečkou, umožňující vcelku bezproblémový *modus vivendi* a ponechávající lidem dostatek volnosti v soukromé sféře, vedoucí k tomu, co bychom mohli nazvat reálně socialistickou spotřebou. Teprve nárůst negativních aspektů „ekonomiky nedostatku“, patrný zejména v porovnání se západní spotřebou, vedl k jednostrannému vypovězení této „dohody“ občany a k jejich většímu, i když jen dočasnému, zájmu o alternativní symbolická univerza, kromě náboženství například o ekologické hnutí nebo genderový diskurz (Holý 2001: 149–158). Na bazálním symbolickém a hodnotovém zakotvení většiny společnosti se však mnoho nezměnilo, po převratu byla pouze uzavřena nová „dohoda“ spočívající v krátkodobém „utáhnutí opasek“ za účelem brzkého „dohnání“ Západu a větších osobních a materiálních výhod.

Kombinace individualistické, racionalistické a na výkon zaměřené neoklasické rétoriky politopadových politiků s ochranářskými prvky a skrytým trváním řady socioekonomických struktur vytvořených v období vlády komunistického režimu, vedla k relativní bezbolestnosti prvních transformačních let. Signifikantní obtíže nastaly až v polovině dekády, kdy byla veřejnost přesvědčena, že už se „obětovala“ dost, a zároveň se začaly projevat negativní aspekty nedůsledně provedené ekonomické reformy a jejího přehlížení historického a sociálního zakotvení společnosti (Myant 2003). Klausova vláda na příznaky ekonomické stagnace reagovala přijetím dvou „balíčků“ úsporných opatření, nicméně tyto ekonomické změny již politickou krizí nedokázaly uspokojivě řešit. Situace, kterou Václav Havel označil termínem „blbá nálada“ a která později vyústila například v kampaň „Děkujeme, odejděte“, vedla k rychlému pádu Klausovy vlády a k nástupu sociálně demokratické-

ho řešení problémů, i když s poněkud překvapivými konotacemi v podobě privatizace bank a podpory přílivu zahraničních investic.

Restrikci praktik „divokého kapitalismu“ z počátku devadesátých let a jejich důsledků v podobě „spálené země“ mělo znamenat uspíšení legislativního procesu, protikorupční kampaně a zachování sociálního smíru na úkor rychle rostoucího rozpočtového deficitu. Ani tyto politické kroky, spojené s masivní sociálně demokratickou rétorikou, však nezvrátily rostoucí nezáměr veřejnosti o politické dění a participaci v občanské sféře. V praxi byly navíc mnohdy „vyvažovány“ neprůhledným prostředím a narůstající korupcí, včetně explicitního návratu řady předlistopadových činitelů do politiky a ekonomické sféry. Provázanost těchto dvou klíčových oblastí, která byla běžná již v období pravicových vlád (o situaci za minulého režimu nemluvě), nadále trvala, stejně jako nezáměr o hlubší zakotvení transformačního procesu, ke kterému se připojila institucionální integrace České republiky nejprve do NATO a v roce 2004 i do Evropské unie. Politiky i médií byly tyto kroky prezentovány hlavně v utilitaristické rovině, na niž i nadále „slyšela“ většina populace, takže pod převahou argumentace ekonomickými (dotace, lepší obchodní podmínky) a sociálními (cestování, studium a práce v zahraničí) výhodami se jejich symbolický a hodnotový význam zcela vytrácel. K tomu přistoupil i významný „návrat minulosti“, nesouhlas (části) veřejnosti s transformací a vyzdvihování údajných kladných stránek komunistického režimu, projevující se rostoucími volebními preferencemi KSČM i spolupráci většiny ostatních politických stran s ní.

Patnáct let po listopadovém převratu tedy na jednu stranu vedlo k dalekosáhlým společenským změnám, zároveň však petrifikovalo množství sociálních praktik, vazeb a hodnot známých z období tzv. normalizace. Československo a později Česká republika sice nastoupily cestu k demokratizaci a začleňování do mezinárodních institucí, což se týká i různých rovin ekonomické oblasti, proměna vnitřních postojů a očekávání většiny lidí však dosud nenastala. Kapitalismus je v optice většiny vnímán v duchu marxistických příruček jako maximalizace osobního zisku na úkor ostatních, jež by měla být ze strany státu „vyvažována“ větším přerozdělováním, na kterém však nikdo sám nechce participovat. Převaha individuálních zájmů, demonstrováných většinou ve spotřební oblasti, se projevuje i v nízké míře rozvoje občanské sféry, úspěšných integračních programů pro marginalizované skupiny (imigranty, Romy), mezigenerační solidarity apod. Proti tomuto trendu sice příležitostně dochází k reakci, například v podobě demonstrací v období „televizní krize“ a již zmiňované kampaně „Děkujeme, odejděte“, avšak jejich vliv je pouze punktuální. Neobjevuje se alternativní střednědobá či dlouhodobá vize rozvoje, ani adekvátní politický program.

Sociální exkluzi, ke které dochází, má podle názorů občanů řešit především stát a další správní orgány, přestože neexistuje konsensus odborníků, jak to udělat, a úspěšnost dosud aplikovaných integračních/podpůrných programů je mizivá (srov. např. Jakoubek, Hirt 2004). Divergence politické sféry, která je většinou občanů vnímána jako korupční a odtržená od reálných potřeb společnosti, a veřejnosti na straně druhé dále prohlubuje nezáměr a nízkou míru participace na projektech přesahujících úzce osobní nebo skupinový prospěch/rozvoj. Tím dochází k dalšímu prohlubování propastí ležících mezi ideologií, rétorikou a realitou. Velká část společnosti totiž přinejmenším implicitně přijala ideologii transformačního ekonomismu, představující vlastně jen jakési tiché pokračování reálně socialistických struktur a vazeb, byť s rétoricky opačným hodnotícím znaménkem (srov. Večerník 2002: 60–65). Pro tyto lidi je klíčový osobní prospěch, demonstrováný nejčastěji v materiálně spotřební oblasti, respektive ty politické programy, které jej (v krátkodobém horizontu) slibují zaručit.

Nespokojenost se stávající politickou reprezentací a ekonomickými těžkostmi se pak projevuje příklonem k jiným ideologickým schémataům, nejčastěji obráceným do minulosti nebo k dosud nevy-

zkoušeným, alternativním strategiím rozvoje. Příkladem druhého typu může být zvolna se rozšiřující „zelený konzumerismus“, který sice nabízí vizi řešení sociálních problémů pozdní modernity, avšak bez modifikace stávajících socioekonomických praktik. Pohodlnost této cesty přitom spočívá v tom, že jde pouze o rétorickou změnu, aniž běžní aktéři musí výrazněji měnit své chování, i když i malé změny v této oblasti jsou prezentovány jako významná oběť. Podobně je tomu s duchovně-náboženskou oblastí, zakotvující sociální hodnoty, symboly a vztahy, v níž po roce 1989 nenastal posun směrem k církevní zbožnosti, nýbrž prohloubení privatizovaných forem religiozity, které tak vědomě nejsou ani konceptualizovány (Nešpor 2004: 28–30). Většina Čechů se nepovažuje za věřící, a proto ani nemůže čerpat symbolickou legitimaci z existujících náboženských institucí, včetně detradicionalizovaných, přičemž v průběhu vlády komunistického režimu nebo po jeho rozpadu vlivem postmoderní rétorické relativizace hodnot došlo i k destrukci dalších implicitně náboženských symbolických univerz, především vize vědeckého rozvoje a technologického pokroku či nacionálního vědomí. Stejně jako organizovaná náboženství, i tyto ideologie jako celek oslovují jen malou část společnosti, zatímco „duchovní konzumenti“, hledající alternativu vůči „přeekonomizované“ transformaci, si vytváří vlastní, vysoce privatizované systémy nejvyšší významnosti.

I.1.2 Úloha sociálních věd v analýze a tvorbě politik

Nízká míra sociální angažovanosti, včetně hlubšího zájmu o sociální dění, jenž je namnoze uspokojován povrchní mediální prezentací, nicméně vede k tomu, že standardní i alternativní životní strategie nebývají opírány o adekvátní percepci sociální reality přesahující osobní, lokální či skupinový horizont. Politici a další názoroví vůdci proto ani nejsou pod veřejným tlakem, který by jejich rétoriku a konkrétní kroky přibližoval realitě, a v širším měřítku zůstávají v zajetí různých ideologií (nebo zdánlivě neideologického pragmatismu a utilitarismu), stejně jako veřejnost sama. Sociálním vědcům v této situaci připadá nesmírně důležitá úloha kritické analýzy prezentovaných a prováděných politických, ekonomických a dalších strategií a konceptualizace alternativních politik na základě pregnantní znalosti sociální reality a jejich systematických zkreslení prostřednictvím politické rétoriky, mediálního diskurzu a dalších komunikačních kanálů, včetně individuální a socializací podmíněné percepcie. Potíž je ovšem v tom, jak ukázala důkladná analýza Jiřího Večerníka, že sociální vědy v této oblasti po roce 1989 selhaly. Vědci nebyli s to náležitě zhodnotit (post)komunistickou atomizaci, demoralizaci a materializaci sociokulturních struktur a vyprodukovat alternativní návrhy na jejich odstranění. Místo toho se jednotlivé obory a instituce uzavřely do sebe, přičemž petrifikovaly obdobné mechanismy, které představují brzdu náležitému rozvoji i v širší sociální dimenzi (Tucker 1997; Večerník 2002: 64–76), včetně toho, že došlo k jejich příliš úzkému propojení s politickou reprezentací, neumožňující její adekvátní kritiku.

Na tomto místě nechceme analyzovat důvody, které k tomu vedly, je však třeba říci, že důsledky této situace se obzvláště zřetelně projevují právě v sociologii. Dikrepance „velkých teorií“ a „abstraktního empiricismu“, na niž v případě americké sociologie kdysi upozornil Ch. Wright Mills (Mills 2002), přinesla nejhorší možné výsledky. Především nulovou aplikovatelnost sociologických poznatků v reálných transformačních politikách, jejich (politické) zneužití pouze na rétorické/ideologické rovině a neexistenci adekvátních teorií středního dosahu, kriticky ovlivňujících veřejný diskurz. Čeští sociologové a další sociální vědci tak sice přijali řadu inovativních, někdy vysoce módních badatelských perspektiv od svých západních kolegů, avšak málokdy byli nuceni starat se o jejich skutečnou aplikovatelnost na domácí prostředí a společenskou užitečnost. „Velké“ vědě byla ponechána „věž

ze slonové kosti“, protože společnost a její reprezentace netušila (nebo tušit nechtěla), k čemu jinému by ji potřebovala. Naopak abstraktní empiricismus, v sociologii obvykle nešťastně splývající s výzkumy veřejného mínění, se ukázal rétoricky velmi dobře použitelný až zneužitelný; „objektivními“ daty získanými na základě (mnohdy pochybných) výzkumů veřejného mínění totiž bylo lze podepřít (téměř) jakoukoli ideologii a sociální politiku.

Vedlo-li praktické fungování akademické a expertní oblasti k uvedenému selhání společenských věd, neznamená to ovšem, že daný vývoj nelze zvrátit. Sociální vědy totiž tvoří jedinou sféru, která má (nebo by alespoň měla mít) možnosti, prostředky i motivaci ke kritické analýze propastí mezi realitou, rétorikami a ideologiemi, včetně jejich historických, institucionálních a mezinárodních souvislostí, a k navrhování alternativních politik. Zůstaneme-li na tomto místě na rovině kritické analýzy ideologických schémat, je zřejmé, že zcela zásadní postavení při ní musí mít sociologie náboženství, byť se aktuálně potýká s řadou vnitřních problémů (Nešpor 2004: 11–20). I když se totiž většina české společnosti prezentuje jako nenáboženská, neznamená to, že by tomu tak skutečně bylo, přičemž implicitní náboženské (nebo naopak protináboženské) hodnoty tvoří jeden z nejdůležitějších hodnotových a symbolických zdrojů sociálního jednání, včetně politické, ekonomické a občanské sféry. Ještě důležitější však je, že podle poznatků konstruktivistické sociologie vědění jsou právě symbolická univerza (mezi nimiž hraje důležitou úlohu náboženství, ale také všechny ostatní ideologie, které je mohou funkčně nahradit) a jazyk nejdůležitějšími mediátory a zároveň „rušícími elementy“ mezi sociální realitou a její percepcí. V tomto smyslu platí, že „sociologie jazyka a sociologie náboženství nemohou být pokládány za okrajové, pro sociologickou teorii nepřiliš podstatné zvláštnosti, [nýbrž] ... se jedná o sociologické směry, které mohou pro sociologickou teorii jako takovou znamenat zcela zásadní přínos“ (Berger, Luckmann 1999: 181). Zatímco analýzám transformačních diskurzů a jejich vlivu na sociální konstrukci reality se již věnovali jiní (např. Haukanes 2004: 34–83; Holý 2001: zejm. 158–178), sféra symbolických univerz zůstala prakticky nedotčená, ačkoli historicky a sociokulturně zakotvené symboly a hodnoty, stejně jako iluze, předsudky a „mýty“ ovlivňují veškeré jednání a zůstávají přítomny v mediální a politické argumentaci.

Rozhodně přítom nejde jen o specifické skupiny obyvatelstva, které se samy považují za náboženské (nebo naopak militantně ateistické), případně o sociální akceptaci religiozity imigrantů a recepci opětovného celosvětového průniku náboženství do veřejné sféry, byť v obou případech jde o důležitá výzkumná pole (nejnovější poznatky shrnuje Nešpor 2004), nýbrž především o obecné hodnotové klima, ovlivňující každodenní sociální jednání. „Post-durkheimovské“ formy náboženství/symbolických univerz totiž výrazně determinují politické a ekonomické jednání lidí a zároveň formují veřejný a mediální diskurz, často aniž si toho aktéři jsou vědomi (Di Maggio 1994; Taylor 2002). Zdánlivá racionalita socioekonomického a politického jednání, s níž počítají klasické sociologické, ekonomické a politologické teorie, se tak ukazuje jako fikce, vedoucí k neadekvátním predikcím a politikám. Vedle čistě racionální, utilitaristické složky má totiž například každé ekonomické jednání nepominutelnou složku morální (případně mocenskou), neredukovatelnou na tu první (Etzioni 1995; Sen 2002).

Britští sociologové Paul Heelas a Linda Woodhead dále srovnávají fungování nové, zřetelně privatizované religiozity označované termínem *New Age* se současnou měnící se funkční strukturou, využíváním a legitimizací práce v prostředí flexibilního, „měkkého kapitalismu“ (Heelas, Woodhead 2001: 54–68), přičemž navrhují i širší, „antropologickou“ perspektivu pro studium dalších podobných změn (oblast medicíny a sociální péče – hospicové hnutí; oblast tzv. kultury mladých – kluby; kulturní průmysl a média; cestování atd.). Na tyto širší, sociokulturně zakotvené dimenze součas-

ných společenských, ekonomických a (mezinárodně)politických procesů ostatně upozorňuje široké spektrum západních badatelů, u nás pohříchu u širší veřejnosti i politické reprezentace nepříliš známých (srov. Hanuš, Vybíral 2005). Bez skutečné aplikace této perspektivy ovšem naše sociální vědy zůstanou neužitečným „přívazkem“ věd přírodních a technických, politika od života běžných občanů odtrženou a neprůhlednou sférou a socioekonomické myšlení a jednání podivným „skanzenem postsocialismu“ neschopným adekvátní participace na západoevropských a celosvětových trzích.

I.2 Politika, moc a média v procesu transformace

Marek Skovajsa

V sociologické a ekonomické literatuře zaměřené na postkomunistickou transformaci jsou média zcela neprávem jedním z opomíjených témat. Je přitom nanejvýš potřebné zabývat se jak proměnami, jimiž média v postkomunistických zemích prošla, tak také rolí, kterou v tomto procesu sehrála jako její aktivní účastníci. Kategorie institucionální a kulturní analýzy transformace, o níž usilujeme v této studii, na ně lze použít s nemalým přínosem. Na institucionální rovině se proměna mediálního systému dá chápat jako proces přetváření institucí zděděných z období před rokem 1989 spojený se zaváděním nových institucí, mnohdy přejatých ze západních společností, jehož výsledná podoba je silně závislá na dalších dvou institucionálních polích, která se jeví jako podstatná pro způsob fungování médií také v zavedených demokraciích – politice a trhu. Zásadní úloha připadla legislativním a exekutivním orgánům státu, které jsou zodpovědné za proměnu právního rámce, v němž se činnost médií dnes odehrává.

Transformace mediálního systému po roce 1989 způsobila v první řadě radikální proměnu politické ekonomie médií, ve které se rozhodujícím prvkem stala soukromě vlastněná média chápaná jako ekonomické subjekty, jejichž prvořadým cílem je přinášet zisk investorům a vlastníkům. S privatizací šla ruku v ruce liberalizace – ustavení a otevření mediálního trhu nejdříve domácím a posléze i zahraničním hráčům a vytvoření konkurenčního prostředí v provozování mediálních aktivit. Oba tyto procesy se mohly prosadit díky podpoře vládnoucích politických stran, zejména pracicových, které byly u moci do roku 1997, nátlaku domácích soukromých společností a také vnějšímu tlaku ze strany velkých společností operujících na globálním mediálním trhu a ovšem také liberální audiovizuální politiky Evropské unie. Zatímco počáteční vývoj v mediálních sférách postkomunistických zemí, které jsou dnes členy EU, se nesl ve znamení extrémní demonopolizace a fragmentace, druhou fází představuje naopak koncentrace vlastnictví, často v rukou zahraničních investorů (Hvížďala 2003: 246; Jakubowicz 2005: 10–11). Potvrdil se tak scénář westernizace, popřípadě germanifikace středo- a východoevropských mediálních systémů, předpokládaný již v polovině 90. let (Fabris 1995). Tato skutečnost může na jedné straně zavdávat podnět k úvahám o západním mediálním a kulturním imperialismu, na straně druhé vrhá na média světlo jako na v určitém smyslu privilegované nástroje proměny politické a socioekonomické kultury postkomunistických společností. Proces kulturní transformace probíhá jednak v *mediích* jako institucích, v nichž zahraniční vlastníci zavádějí převzatou organizační kulturu, a jednak, a zejména, *skrze média*, jakožto bránu, kudy do domácího prostředí mohou vstupovat produkty, jež jsou výrazem kultury západních společností. Obsahy, které jsou médiem zprostředkovány publiku, působí jako účinný činitel šíření nových kulturních vzorců. Média jsou však současně důležitým institucionálním aktérem a protihráčem politické sféry, který nepřímou ovlivňuje výsledná politická rozhodnutí a má tak podíl na tvorbě regulativního rámce života transformující se společnosti.

I.2.1 Modely postkomunistických mediálních systémů

Na abstraktní rovině lze rozlišit několik typů mediálních systémů, pro něž se v transformačním období buď mohli aspoň zčásti vědomě rozhodnout tvůrci mediální politiky nebo ke kterým jejich vývoj samovolně dospěl. Jakubowicz uvádí následující modely (Jakubowicz 2005: 4–5):

- *idealistický model*, mající svůj původ v disidentské opozici proti komunistickému režimu: postkomunistická média fungují nezávisle na státu a slouží především svobodnému vyjádření občanů, formování kritické veřejnosti a ovlivňování politické sféry (nerealizovaný model postdisidentských politických elit na počátku 90. let);
- *imitační model*: postkomunistický mediální systém se utváří napodobováním institucionálních a dalších prvků mediálních systémů západních společností (v různé míře téměř všechny postkomunistické země);
- *materialistický model*: média jsou v co největším rozsahu privatizována v očekávání, že se tím dosáhne jejich plné nezávislosti na státu a současně nově ustavený mediální trh zajistí optimální selekci a uspokojení základních požadavků spotřebitelů mediálních produktů (model postsovětských států);
- *atavistický model*: držitelé politické moci se snaží udržet si maximální možný vliv nad mediálním systémem jako celkem i konkrétními médii, aby je mohli využívat v politickém boji s opoňenty (v extrémní podobě se tento model vyskytuje ve státech jako Bělorusko nebo středoasijské postsovětské republiky, jeho prvky jsou však přítomny ve všech postkomunistických zemích).

Autorův závěr, že mediální politiky v postkomunistických zemích dlouhodobě směřují k různě nadávkovaným směsím mimetického a atavistického modelu, lze jistě považovat za platný i pro Českou republiku, třebaže povahu českého postkomunistického mediálního neoliberalismu vystihuje snad nejlépe model Jakubowiczem označený jako materialistický. Mezi nejvýznamnějšími faktory, které určují, k jakému pólu má model existující v každé postkomunistické zemi nejbliže, patří nepochybně její historické institucionální a kulturní dědictví.

I.2.2 Institucionální rovina transformace

Transformaci českého mediálního systému lze považovat za úspěšnou snad jen tehdy, pokud se spokojíme s konstatováním, že se podařilo právně zakotvit základní principy, jimiž se řídí postavení médií v liberálně demokratických společnostech a které jej staví do protikladu ke státem kontrolovanému systému existujícímu před rokem 1989. Jistě totiž byly obnoveny svobody slova, tisku a vyjadřování, ústavně byla zaručena nezávislost médií na politické moci a dány garance také pro pluralitu mediálního prostředí. Je však dostatečně známou skutečností, že ani formální zákonné záruky nezaručují plné využívání všech těchto práv a svobod v žádném demokratickém státě, a tím spíše ne v postkomunistických společnostech, kde se k jiným faktorům působícím proti nezávislosti médií přidává historický odkaz komunismu.

Institucionální reforma mediální sféry zahrnovala zejména následující dva současně probíhající kroky: (1.) zavedení duálního mediálního systému běžného v západních zemích, tj. obnovení soukromého vlastnictví v mediální oblasti, privatizace části státem vlastněných médií, nebo jejich transformace na veřejnoprávní instituce; (2.) vytvoření nového regulativního rámce pro fungování

mediálního systému, sestávajícího z orgánů, u nichž se předpokládá nezávislost jak na politických, tak soukromých zájmech. V případě České republiky, kde vznikl smíšený model dohledu nad veřejnoprávními a soukromými médii, se jednalo zejména o ustavení Rady České televize a Rady Českého rozhlasu v roce 1991 a Rady pro rozhlasové a televizní vysílání (RRTV) v roce 1992.

Oba tyto procesy probíhaly s výraznými obtížemi a ani patnáct let po změně režimu se nedá říci, že by byly uspokojivě završeny. Privatizace nejenže způsobila radikální proměnu prostředí, v němž česká média působí, ale stala se také výrazným zdrojem tlaků na politickou sféru, aby omezila, podle některých návrhů v podstatě zrušila veřejnoprávní mediální sektor. Nejen pojem veřejnoprávnosti, ale i sama legitimita veřejnoprávních médií tak zůstávají stále nejisté, jak o tom svědčí opakované návrhy poslanců předkládané u příležitosti nejrůznějších novelizací mediálních zákonů, jejichž cílem je oslabit pozici médií veřejné služby proti soukromým subjektům (v roce 2005 např. při projednávání nového zákona o poplatcích za rozhlasové a televizní vysílání). Velmi dynamický rozvoj privátních médií však především stvořil nové – a bohužel často velmi reálné – riziko ovlivňování politického procesu vlivnými mediálními lobby a současně i neméně vážné a reálné riziko využívání médií politiky v zájmu posílení vlastní moci. V českém případě se sice nedá hovořit o tak úzkém prorůstání politické moci a zájmů mediálních oligarchů jako v některých zemích bývalého Sovětského svazu, ale nemůže být nejmenší pochybnosti o tom, že ke koluzi mezi politikou a médii docházelo ve velmi výrazné míře. To je ovšem i důvod, proč regulativní rámec nezbytný pro fungování duálního mediálního systému, jenž má být zajištěn soustavou nezávislých a nestranných dohlížecích orgánů, v České republice opakovaně selhává, a mnohdy i s citelnými finančními důsledky pro veřejný rozpočet, jako tomu bylo v případě verdiktu mezinárodní arbitráže ve věci TV Nova, která donutila český stát zaplatit desetimiliardové odškodné za to, že nebyl schopen (nebo spíše: ochoten) účinně chránit zájmy zahraničních investorů do českých médií (srov. Žák 2004).

1.2.3 Kulturní rovina transformace

Přestože standardní instituce mediálních systémů západních zemí byly již v české společnosti vytvořeny, pro skutečnost, že jejich fungování bylo a mnohdy stále ještě je méně než uspokojivé, je třeba hledat vysvětlení v oblasti politické a ekonomické kultury, jak byly definovány v jiných kapitolách této práce. Kulturu ve vztahu k médiím lze uchopit hned několika rozdílnými, ale pro naši analýzu vždy relevantními způsoby:

- jako politickou kulturu společnosti a politických elit, která ovlivňuje přístup držitelů politické moci k médiím a současně i způsob, jakým vztahy mezi politiky a médii vnímá veřejnost;
- jako politickou kulturu žurnalistů, na níž zčásti závisí postoje příslušníků novinářské profese k politické moci a to, zda se vůči politikům staví do role „hlídacích psů“ nebo služebníků (srov. McNair 2004: 90–92);
- jako obecnou sociální kulturu, jejíž obsahy média sdělují příjemcům, ale současně také systematicky proměňují a ovlivňují, ať již v relativně optimistickém smyslu pluralistických teorií médií, nebo v kritickém smyslu teorií dominance a hegemonie. Tato obecná kultura současně spoluurčuje postoje veřejnosti k tomu, co média nabízejí a jak ve společnosti působí.

Postřeh Clause Offeho, že nově zavedené, ať už přejaté, nebo „originální“, instituce vyžadují ke svému nedeformovanému fungování, aby ve společnosti existovaly jim odpovídající postoje, nor-

mativní očekávání a další kulturní prvky (Offe 1996: 218), lze samozřejmě vztáhnout i na oblast institucí mediální sféry. Kultura ve všech právě rozlišených významech je důležitou podmínkou legitimacy a efektivity institucí nových mediálních systémů postkomunistických zemí. Snahy politických stran o získání nepřiměřeného vlivu na média a skutečnost, že to nesnižuje jejich věrohodnost v očích značné části veřejnosti (dobře to dokumentuje dlouhodobá orientace mediální politiky dvou nejsilnějších českých stran posledních let, ODS a ČSSD), poukazují na deficit v oblasti normativně chápané politické kultury. Nadměrná a mnohdy neskrývaná vstřícnost části mediálních pracovníků k určitým politikům nebo politickým stranám svědčí o existenci podobného nedostatku v politické kultuře žurnalistů. Tým deficit pomáhá vysvětlit také některé vlastnosti české žurnalistiky, které jsou zřejmě vyvolány stále sílícími tržními tlaky, ale které by nenašly dostatečně vhodnou půdu pro svůj výskyt, kdyby žurnalistická politická kultura byla odlišná: vyhledávání a vytváření skandálů, systematické upřednostňování šokujících nebo líbivých témat na úkor témat závažných, snaha předkládat veřejnosti obrazy a pocity namísto informací (Hvíždala 2003: 252). Konečně na úrovni sociální kultury svědčí o tom, že se v ní vyskytují deficity ve vztahu k její funkci opory institucí vyspělého mediálního systému, kupříkladu relativní obliba produktů, které zcela jistě vyjadřují jiné hodnoty a normy než ty, na nichž stojí fungující mediální systémy i jiné základní instituce západních zemí (jeden příklad za všechny poskytla v uplynulých letech vysoká sledovanost reprízovaného normalizačního seriálu *Třicet případů majora Zemana*).

I.2.4 Média jako aktéři transformace

Média jsou nejen objekty, ale často mimořádně vlivnými aktéry společenských proměn. Tím, že pouze pasivně neodrážejí rozložení hodnot, které existuje ve společnosti, ale provádějí selekci a nabízejí určité soubory hodnotových orientací a schémat jednání jako obzvláště žádoucí a hodné napodobení (např. v televizních seriálech, obrazových přílohách deníků, reklamě), působí jako nezanebatelný činitel hodnotové proměny celé společnosti. Zvláště je třeba v této souvislosti zdůraznit onu funkci médií, bezprostředně důležitou pro proces transformace, nakolik je procesem institucionální a kulturní změny, již je šíření modelů institucí a kulturních vzorců, které jsou do společnosti přejímány z jiných prostředí nebo v ní tvořeny z vlastních zdrojů. Médii prezentované obrazy fungující rodinné firmy, úspěšné manažerky nebo nezkorumpovatelného policisty, abychom uvedli jen tyto sice schematické, ale jen kvůli tomu jistě nikoli neúčinné příklady, mohou být napomocny prosazení jim odpovídajících institucí ve společnosti už pouze tím, že jsou předmětem pasivní recepce masou mediálních konzumentů. Žitá realita sice tyto obrazy může popírat, ale to na jejich roli součástí kulturní nabídky, do níž se socializují adepti nových institucí, nic nemění.

Současně jsou média významnými aktéry sociální proměny tím, že celá transformace je nejen reálným procesem odehrávajícím se ve společnosti a následujícím reálná rozhodnutí politické sféry, ale také „virtuálním“ procesem inscenovaným na televizní obrazovce, na stránkách novin nebo kupříkladu na volebních plakátech a v politické symbolice obecně (Kapitány, Kapitány 1999). Tato skutečnost médiím propůjčuje moc institucí, které mohou poskytovat nebo upírat potřebnou podporu politickým a ekonomickým lídrům transformace, a mohou tudíž samy ovlivňovat, co a jak je podáváno veřejnosti jako žádoucí. Tuto svou moc mohou média zneužívat, pokud se chovají jako ekonomická zájmová skupina vlastníků, ať už sledující jen svůj vlastní prospěch nebo propojená s některou politickou zájmovou skupinou, nebo ji mohou využívat legitimně, pakliže působí jako fórum, na němž se artikuluje hlasy veřejnosti adresované politickým reprezentantům.

I.2.5 Česká média a politická moc

Vztah médií a politiky v České republice má daleko k výše nastíněné postdisidentské „idealistické“ představě (Jakubowicz 2005: 4) nebo k normativnímu obrazu role médií ve veřejné sféře, jaký v soudobé západní politické teorii zastupuje zejména J. Habermas a na něj navazující autoři (srov. Habermas 1992). Politici a politické strany si velmi záhy uvědomily, jak podstatným činitelem ve hře o volební hlasy jsou média v demokratických společnostech, a od počátku 90. let až do současnosti se snaží udržet si nad médii vliv, který jim umožňuje využívat je pro své politické cíle. Na tomto pozadí je třeba rozumět přetrvávající neochotě politiků poskytnout regulačním orgánům, jako je RRTV nebo Rada ČT, autonomii, jež by je ochránila před rizikem politického ovlivňování. Mentalitu politických elit v České republice stále dobře vystihuje Aratovo zjištění týkající se situace v Maďarsku v polovině 90. let, kde vlivní politici zastávali stanovisko, že „média (mají být) ovládána vítězi voleb“ (Andrew Arato cit. in Jakubowicz 2005: 5). O tom, že příliš viditelné politické vměšování do veřejnoprávních médií může narazit na odpor občanské společnosti, se ovšem české politické elity mohly přesvědčit na přelomu let 2000 a 2001, kdy s největší pravděpodobností politicky motivovaná volba nového vedení České televize vyvolala odpor jak u značné části zaměstnanců této instituce, tak u české veřejnosti.

Absence kritického odstupu médií k politikům a politickým stranám nebyla ovšem způsobena pouze aktivním úsilím politiků o udržení vlivu nad mediální sférou, ale také počáteční neustáleností poměrů v české společnosti i mediálním sektoru. Oslabení kritické a kontrolní funkce médií vůči držitelům politické moci bylo patrné zejména v prvních letech transformace, kdy se mnohá média snažila poskytovat oporu politice stávajících vlád třeba i za cenu přehlížení některých velmi problematických kroků příslušníků politických elit. Provládní média nevyužívala svého potenciálu k odhalení pozadí řady privatizačních skandálů a jejich postoj se změnil až tehdy, když ekonomická recese roku 1997 naznačila, jakou cenu bude třeba za politiku nedostatečně kontrolovanou médii a veřejností zaplatit (srov. Orenstein 2001: 105–109).

Stejně jako jsou veřejnoprávní média rukojmím politiků, je od vzniku rozsáhlého soukromého sektoru také politika rukojmím soukromých mediálních zájmů. V řadě případů čeští poslanci při přípravě mediálních zákonů zjevně postupovali podle objednávky vlivných mediálních lobbyistických skupin a silné ovlivnění partikulárními zájmy bylo patrné i při výkonu poslaneckých pravomocí v oblasti personálního obsazování mediálních rad. Mezinárodní fiasko utržené českou vládou v arbitráži o TV Nova proti americkým investorům bylo přenesené i doslova okamžikem vystavení účtu za tuto formu uchvácení státu (*state capture*) ekonomicko-mediálními klikami a současně znamenalo jistý předěl, po němž již začal být rozsah tohoto propojení omezován, třebaže mnohé problémy přetrvávají. I když však Česká republika zřejmě míří ke stavu odpovídajícímu situaci v západních demokraciích, kde existuje v zásadě účinný regulativní rámec pro působení soukromých i veřejnoprávních médií, nemělo by být opomenuto zdůraznit, že riziko přílišného prorůstání mezi oběma sférami existuje i ve vyspělých zemích, jak to ukazuje příklad Itálie. Riziko „berlusconizace“ politiky a médií je v postkomunistických zemích reálné a již skutečnost, že politické strany význam médií rozhodně nemíní podceňovat a o vteřiny na televizní obrazovce jsou schopny svádět urputné boje, svědčí o tom, že idealistická představa médií plnících svou politickou funkci bez podléhání politickým vlivům neodpovídá realitě mediálních demokracií počínajícího se 21. století.

Jiným aspektem vztahu mezi politickou sférou a médii v české společnosti, aspektem nepochybně souvisejícím s jejich vzájemným propletením, je přetrvávající nekoncepčnost mediální poli-

tiky. Nová legislativa se objevovala pozdě (první postkomunistický tiskový zákon byl schválen až v roce 2000) a velmi často vycházela vstříc potřebám lobbyistů (oslabení pozice veřejnoprávních médií a pravomocí regulačních orgánů) nebo reagovala až *ex post* na vzniklé komplikace (opětovné posilování pravomocí regulátorů po problémech s držiteli licence; změna způsobu ustavení Rady ČT po „televizní krizi“ o Vánocích roku 2000). I o mediální sféře platí tvrzení, které lze pro postkomunistickou transformaci formulovat jako téměř obecný princip, totiž že zákonodárci a vláda svými prvními rozhodnutími spustili procesy, jejichž dopad nebylo zřejmě možné dopředu realisticky odhadnout. V případě mediální sféry hraje navíc svou roli jistě i její celková a stále narůstající nepřehlednost ve světovém měřítku způsobená dynamickým rozvojem nových technologií a pokračováním ekonomické globalizace, které vedou k hlubokým proměnám mediálních systémů i v zavedených demokraciích a i v nich si vynucují velmi výraznou proměnu existujícího regulačního rámce. Absenci koncepčního přístupu k mediální oblasti však není možné považovat pouze za důsledek nevyhnutelné nepřehlednosti transformačního procesu a nepředvídatelnosti působení vnějších ekonomických a technologických faktorů, ale ve vysoké míře také již zmíněného uchvácení státu (*state capture*), kdy se utváření české mediální politiky stalo hříčkou v rukách zájmových skupin prosazujících své partikulární cíle. Tlak na systematizaci mediální politiky se naopak odvozoval především ze dvou zdrojů, jednak nutnosti předejít opakování krizových situací a ztrát pro veřejné rozpočty i mezinárodní kredibilitu země způsobených špatnou regulací a jednak vlivu Evropské unie, jejímuž právu, včetně mediální, kulturní a audiovizuální legislativy, se Česká republika musela přizpůsobit ještě před nabytím plnohodnotného členství.

I.2.6 Vliv evropské integrace na českou mediální politiku

V Evropské unii je většina rozhodovacích a regulačních kompetencí dotýkajících se působení médií ponechána v držení členských států. Některé evropské politiky – zejména audiovizuální, kulturní a volné soutěže – však mají na podobu regulačních rámců národních mediálních systémů nezanedbatelný dopad. Prvním východiskem evropské politiky ve vztahu k mediální oblasti je ovšem důraz na ochranu příslušných základních práv, jako je svoboda slova, a na udržení plurality a politické nezávislosti médií, který je vtělen mj. do Charty základních práv EU a našel svůj výraz také v požadavcích kladených na postkomunistické země usilující o členství v Unii. Současně mediální problematika zasahuje do sféry kulturní politiky EU, jejímiž prioritami jsou udržení vnitřní evropské kulturní plurality, uspokojení nároků menšin na přístup ke specifickým mediálním obsahům a podpora evropské kulturní produkce v konkurenci s produkcí mimoevropskou, zejména americkou.

Nejexplicitněji je v rámci mediálního *acquis* EU formulována audiovizuální politika, kterou tvoří program na podporu rozvoje evropské filmové a televizní tvorby MEDIA Plus, úprava vysílání satelitní a digitální televize a především směrnice *Televize bez hranic*, přijatá roku 1989 a pozměněná v roce 1997.¹ Tato směrnice zavazuje členské státy EU k úpravě jejich národní legislativy v šesti hlavních oblastech: zajištění volného pohybu televizních pořadů mezi členskými státy EU; podpora výroby a šíření původních evropských pořadů; zaručení práva na přístup k některým typům přenosů (sport) co nejširšímu okruhu obyvatelstva; ochrana spotřebitelů v oblasti reklamy a sponzoringu; ochrana mladistvých; zaručení práva na odpověď. V přijetí směrnice v roce 1989, v její pozdější úpravě a zejména v dopadu na národní audiovizuální systémy je zpravidla spatřováno vítězství liberální-

¹ Směrnice 89/552/EHS přijatá Radou ministrů EU 3. října 1989 a novelizovaná směrnicí 97/36/ES přijatou Evropským parlamentem a Radou ministrů EU 30. června 1997.

ho přístupu nad intervencionismem, ježto vedly k posílení tržních prvků ve fungování mediálních systémů a otevření evropského audiovizuálního trhu evropským i mimoevropským mediálním korporacím (Collins cit. in Metyková 2002: 206). Politiku EU v oblasti audiovizuálních médií tak lze v jejím jádru považovat za součást neoliberální tendence k omezování regulace a zužování prostoru vymezeného pro veřejnoprávní média, jejichž monopol byl v západoevropských zemích zrušen již v předchozích dekádách, a současně za reakci na postupující globalizaci, v jejímž průběhu se utvářejí obří nadnárodní mediální společnosti, jimž by evropské mediální firmy bez možnosti fúzování mezi sebou nemohly konkurovat. Jak uvádí Metyková, regulace audiovizuálního sektoru Evropskou unií je zřetelněji motivována ekonomickými hledisky a zaměřuje se více na spotřebitele než obdobná politika Rady Evropy, jež se opírá spíše o koncept práv a je zaměřena na občana (Metyková 2002: 210–211).

Liberální audiovizuální politika EU je rovněž součástí snah o vytvoření jednotného evropského trhu a jsou v ní stejně jako v jiných oblastech ekonomického podnikání aplikována pravidla ochrany hospodářské soutěže. Evropské komisi přísluší pravomoci v oblasti rozhodování o legálnosti podpory z veřejných zdrojů veřejnoprávními médii a o přípustnosti akvizic a fúzí na mediálním trhu (European Commission 2003).

Oblast upravená „televizní“ směrnici a legislativou volné soutěže je nejdůkladněji regulovanou, ale nikoli jedinou dimenzí evropské mediální politiky. Vedle již zmíněné kulturní politiky nelze opomíjet ani základní důležitost médií a nových informačních technologií pro úspěch lisabonské strategie, která byla potvrzena i po „revizi v poločase“, k níž došlo v letech 2004–2005 (Reding 2004). Třebaže připravenost nových členských států z postkomunistické Evropy sehrát v tomto procesu klíčovou úlohu je zejména z důvodu jejich relativní ekonomické zaostalosti silně omezená, dá se očekávat, že v následujících letech bude působit nezanedbatelným vlivem na utváření jejich mediálních politik, a to tím spíše, že propojování mediálních, telekomunikačních a dalších společností působících v oblasti nových technologií je dnešním celosvětovým trendem.

Přibližování České republiky evropské mediální politice probíhalo postupně a opět nikoli bez problémů. Přihlášením se k základním principům liberálnědemokratického státu hned po pádu komunismu se země přihlásila také k nejobecnějším principům mediální politiky EU, ale přijímání standardů EU na konkrétní institucionální a právní úrovni bylo pochopitelně mnohem delším a náročnějším procesem. O reálném přibližování lze proto hovořit teprve poté, co vznikly a začaly se zbavovat dětských nemocí duální systém vysílání a další součásti nově utvářené moderní české mediální sféry, což se zcela jistě nestalo již ve druhé polovině 90. let, kdy začala vyjednávání o vstupu České republiky do Evropské unie, a podařilo se jen zčásti v prvních pěti letech současné dekády. První zpráva Evropské komise hodnotící připravenost České republiky ke vstupu do EU velmi kriticky konstatovala, že k přizpůsobení regulačního rámce a struktury mediálního sektoru nárokům evropské audiovizuální politiky bude ve střednědobém horizontu nezbytné vynaložit „značné úsilí“ (European Commission 2004). Stejně skeptické bylo vyznění hodnotících zpráv Komise v následujících třech letech, a teprve ve zprávě za rok 2001, v němž byly v důsledku krize v ČT přijaty novelizace několika mediálních zákonů a provedena harmonizace s audiovizuálním právem EU, byl konstatován určitý pokrok směrem k dosažení úrovně potřebné pro vstup do EU. Zpráva za rok 2002 zjevně v souvislosti s aférou TV Nova hovořila o nedostatku průhlednosti a stability vlastnických vztahů v českém mediálním prostředí. Poslední předstupní hodnocení z roku 2003 sice dospělo k závěru, že ČR splnila většinu požadavků evropské audiovizuální politiky, avšak současně doporučilo RRTV, aby se snažila vytvořit pro česká média stabilní, průhledný a účinný regulační rámec. Již roku 1999

Česká republika přijala Úmluvu Rady Evropy o přeshraniční televizi a audiovizuální směrnice EU se pro ČR stala závaznou s okamžikem vstupu do Unie v květnu 2004 (European Commission 2004).

Celková proliberální orientace evropské audiovizuální politiky se odrazila i ve vlivu, který měla harmonizace s evropským *acquis* na českou mediální sféru. Jak podotýká Václav Žák, evropské televizní směrnice představují jen minimální, a sám o sobě nedostatečný, společný jmenovatel zákonné úpravy fungování audiovizuálních médií v jednotlivých členských státech (Žák 2004: 52). Evropské *nejlepší praktiky*, doporučované i Evropskou komisí, očekávají, že Česká republika bude pro mediální oblast schopná zajistit účinný a nezkorumpovaný regulační rámec, však v domácím prostředí nepochybně sehrály roli pozitivního příkladu. Vrátime-li se k Jakubowiczově klasifikaci modelů mediálních systémů v postkomunistických zemích, pak lze říci, že vliv EU oslabuje prvky atavistického modelu a napomáhá prosazení modelu imitačního. Ježto mediální politiky starších členských zemí nejsou samy bez problémů (souvisejících s jak se zdá nezadržitelně postupujícími procesy globalizace, liberalizace, koncentrace mediálního vlastnictví a komodifikace mediálních obsahů), nelze je považovat ani za spolehlivý recept na odstranění neduhů v mediální politice postkomunistických zemí. Snad s výjimkou Itálie v éře Silvia Berlusconiho však starší členské země EU nepochybně představují příklad hodný následování jak v oblasti nástrojů regulace mediální sféry, tak ekonomické a politické kultury politických elit, mediálních pracovníků i veřejnosti.

Již výše jsme naznačili, že média mají hned několikanásobný vztah k hlavnímu tématu naší studie, proměnám socioekonomické kultury v procesu postkomunistické transformace a přibližování Evropské unii. Předně jsou sama v dnešních informačních společnostech ekonomickými subjekty prvořadého významu. Současně jsou však mimořádně účinným nástrojem selekce a šíření kulturních vzorců, jehož vliv na proměny celkové ekonomické a politické kultury v nových členských zemích EU rozhodně nesmí být podceňován. Díváme-li se na mediální systém jako na systém institucí, pak se, zatřetí, dostává do popředí další dimenze jejich významu pro analýzu proměn ekonomické kultury. Může být položena otázka, tak jako u nově zaváděných institucí obecně, nakolik jsou v souladu se stávajícími kulturními obsahy přítomnými u svého personálu i u recipientů svých výstupů a nakolik jsou schopné tyto obsahy aktivně ovlivňovat. Konečně, začtvrté, média jako systém zprostředkujících institucí zasazený mezi politickou sféru na jedné straně a veřejnost na straně druhé samozřejmě výrazně spoluurčují podobu procesů přijímání politických rozhodnutí a demokratické kontroly politických elit občany. Třebaže, jak dobře víme, jejich působení není vždy právě benigní, média tak vykonávají sice nepřímý, ale nezanedbatelný vliv na tvorbu zákonů, politik a regulačních rámců, v nichž se odehrává politický a ekonomický život společnosti.

I.3 Ekonomická kultura ve výzkumu postkomunistické transformace

Marek Skovajsa

Charakteristickým rysem hlediska, z něhož se díváme na proměny odehrávající se v oblasti ekonomického chování aktérů v České republice v období transformace a integrace do Evropské unie, je citlivost pro jejich zakotvení v komplexním systému postojů, myšlenkových schémat a výkladových rámců, pro něž se v sociálních vědách vžilo označení „kultura“. Pojem kultury je však zatížen řadou nejasností a mnohoznačností, a proto věnujeme tuto kapitolu bližšímu upřesnění jeho obsahu, jeho vztahu k blízkému pojmu institucí, s nímž pracuje tzv. nová institucionální ekonomie a nový institucionalismus v sociologii a politické vědě, a možností jeho použití při analýze ekonomických jevů. Spolu s tím se pokusíme určit místo zkoumání ekonomické kultury v rámci ekonomické sociologie a zejména nastínit jeho možný přínos pro lepší porozumění tomu, co znamená, jak dosud probíhala a kam může směřovat postkomunistická transformace.

Částečné nezmary, zpoždění a okliky transformací v postkomunistických státech jsou pro neoklasickou ekonomickou teorii jen jedním z mnoha mement, jež ukazují, že tato perspektiva zkoumání ekonomických procesů není jediná a neomylná. K pokusům o rozšíření horizontu neoklasické ekonomie nad rámec toho, co dovoluje vidět její základní předpoklad, pojetí jednotlivce jako účelově racionálně jednajícího *homo oeconomicus* snažícího se maximalizovat svůj prospěch, dochází uvnitř společenských věd již dlouho a lze je pro jednoduchost rozdělit na dvě velké skupiny institucionální ekonomie a ekonomické sociologie. V rámci ekonomické vědy se vyvinula institucionální a od 70. let minulého století nová institucionální ekonomie (pro základní přehled vývoje srov. Mlčoch 1996), která oproti klasické ekonomické analýze zdůrazňuje význam institucí chápaných jako omezení či pravidla, jimiž se řídí jednání tvořící obsah ekonomického života (např. North 1990). Jak si však již poměrně záhy všiml Granovetter (1985: 505), institucionální ekonomové sice podrobují kritice příliš zjednodušující psychologická východiska klasické ekonomie, ale stále zůstávají především ekonomy, nakolik chápou instituce jako efektivní řešení ekonomických problémů, k nimž dospívají racionální aktéři do značné míry nezávisle na sociálních, historických a právních souvislostech jejich jednání. Přihlížení k těmto činitelům je naopak charakteristické pro disciplínu ekonomické sociologie, která však již proto nemůže být považována za součást ekonomie.

Ve svém hojně citovaném příspěvku věnovaném „zapaštěnosti“ (*embeddedness*) ekonomického jednání do sociální struktury M. Granovetter vymezuje specifikum ekonomické sociologie ve dvou opačných směrech, proti tzv. nedostatečně socializovaným a nadměrně socializovaným koncepcím ekonomického jednání. Za *nedostatečně socializované* označuje nejen koncepce vzniklé na půdě klasické a neoklasické ekonomie, ale také přístupy institucionálně-ekonomické. I tyto totiž vysvětlují existenci konkrétních institucí s jejich danými vlastnostmi především tím, že jednotlivci, kteří je vytvářejí, svým jednáním sledují vlastní zájem, ale nezohledňují jejich umístění v sociální struktuře (jíž Granovetter rozumí především systém sociálních sítí). *Nadměrně socializované* jsou naopak ty

sociologické, ale i ekonomické teorie, jako například Parsonsův konsensualismus nebo Arrowova koncepce „všeobecné morality“, které o jednotlivcích předpokládají, že jednají, vyjma deviantních případů, v souladu se sociálně konstituovanými a sdílenými systémy hodnot a norem. Granovetter upozorňuje na paradoxní skutečnost, že jak nedostatečně, tak nadměrně socializované přístupy pracují s koncepcí jednání, v níž je jednotlivec atomizovaným, bez vztahu k druhým jednajícím aktérem: v prvním případě atomizovanost jednajícího přímo tvoří základní předpoklad teorie, v druhém tomu tak je proto, že jednotlivec má konsensuálně sdílené hodnoty a normy internalizované v sobě, jeho jednání není podmíněno členstvím v sítích a vztahy s jinými lidmi. Zapuštění jednajícího do struktury sociálních vztahů představuje střední cestu mezi oběma extrémami, jež překonává atomizované pojetí jednání a dle Granovettera nabízí možnost analýzy ekonomických jevů, kterou nelze redukovat na vysvětlení odvoditelná z nedostatečně i nadměrně socializovaných koncepcí.

Granovetterův strukturální přístup samozřejmě náleží do řady zkoumání navazujících na Polányiho zásadní tezi o sociální zapuštěnosti ekonomického jednání do širšího sociálního kontextu (srov. Polanyi, Arensberg, Pearson 1971, kde se poprvé objevuje termín *embedded*), avšak nepředstavuje jediný možný směr rozvedení této myšlenky. Jak si všimli někteří Granovetterovi kritici, ekonomické jednání není zapuštěno pouze do struktur sociálních vztahů, ale lze rozlišit dokonce několik typů zapuštěnosti: strukturální, kulturní, politickou a kognitivní (Di Maggio, Zukin 1992). Právě zapuštěnost ekonomického jednání do kultury společnosti, v níž k němu dochází, bude předmětem našeho dalšího zájmu.

I.3.1 Pojetí ekonomické kultury

První přiblížení k obsahu pojmu ekonomické kultury může přinést jeho čistě orientační definice jako souhrnného označení pro postoje a názory, hodnoty a normy, nepsaná pravidla, zavedené způsoby myšlení, předsudky, obecně sdílená přesvědčení apod., která ovlivňují jednání ekonomických aktérů. O vlivu kultury lze kupříkladu uvažovat tam, kde se jednání aktéra odchyluje od očekávaného směru předepsaného účelově racionální kalkulací. Kultura také kromě dalšího rozhoduje o tom, co je a co není v dané společnosti na prodej, nebo s kým lze obchodovat a s kým naopak je možné pouze směňovat dary. Kulturou je však zejména spoluurčeno, zda se vůbec v daném sociálním prostředí může vyskytovat takový konstrukt jako svobodné individuum maximalizující svou utilitní funkci (Sahlins 1976).

Zájem o roli kultury v ekonomickém životě není ve společenských vědách po druhé světové válce záležitostí až posledních dekád, známé a stále citované jsou např. starší McClellandovy výzkumy orientací na pracovní výkon (McClelland 1961). Skutečně dynamický rozvoj zkoumání kulturní podmíněnosti ekonomických fenoménů však započal až koncem 80. let minulého století, kdy se v sociologii i politické vědě postupně začala vynořovat stále mohutnější vlna „kulturalistických“ studií zabývajících se kulturními determinantami prosperity a demokracie (Fukuyama 1996; Putnam 1993). Trochu paradoxně byl však ve stejné době status kultury jako vědeckého pojmu opakovaně zpochybněn v oboru, který si může činit nárok více než jakýkoli jiný na to, že na jeho půdě se dosud kultura věnovala nejsystematičtější pozornost – sociální antropologii (např. Brightman 1995). Ani pochybnosti o užitečnosti kultury pro vědecké zkoumání společnosti vyjádřené některými sociálními antropology však pokračující rozvoj kulturalistických zkoumání v sociologii a politické vědě nezastavily, ač se současně zdá, že sociologové a politologové zabývající se výzkumem kultury jsou vůči podnětům přicházejícím ze sociální antropologie stále otevřenější.

Sociologické výzkumy ekonomické kultury se často vracejí k průkopnické práci vykonané na tomto poli Maxem Weberem, který měl k docenění významu kultury pro ekonomický život ze všech velkých předchůdců dnešní ekonomické sociologie (Marx, Durkheim, Pareto, Schumpeter, Polanyi, Parsons – srov. Smelser, Swedberg 1994) jednoznačně nejbliže, zejména ve svých studiích o vlivu náboženství na hospodářství a vznik kapitalismu (česky např. Weber 1998). Zkoumání souvislostí mezi náboženstvím a charakteristikami ekonomických systémů však tvoří jen jednu, jakkoli nezanedbatelnou větev současné kulturalisticky orientované ekonomické sociologie. Paul Di Maggio ve svém důkladném přehledu tohoto výzkumného směru rozlišuje tato tři základní témata bádání: 1. role kultury ve výrobě (organizační a firemní kultura v národním i mezinárodním srovnání); 2. role kultury ve směnném procesu (ustavení tržních společností, kulturní základy stabilních trhů, normativní regulace směny); 3. role kultury při určování vzorců spotřeby (konstituce objektů spotřeby, vkus a preference) (Di Maggio 1994).

Koncept kultury byl různými autory v různých společenskovedních oborech definován již nesčíslněkrát, a to mnoha navzájem neslučitelnými způsoby (asi poslední pokus o nastolení pořádku na tomto nepřehledném poli podala již v 50. letech minulého století práce nabízející 161 rozdílných definic pojmu – Kroeber, Kluckhohn 1963). Shoda na jeho nejhodnějším vymezení neexistuje. Z výrazného pluralismu způsobů chápání kultury však neplyne skeptický závěr, že tento pojem je při analýze ekonomického života nepoužitelný. Vyplývá z něj pouze poučení, že při každém uplatnění kultury k analytickým účelům je nutné mít na paměti, jaký typ pojmu se používá a jaké jsou jeho možnosti a omezení. Je zde proto na místě uvést alespoň dva druhy rozlišení konceptů kultury majících dopad na jejich použitelnost při zkoumání sociálních jevů.

Podle toho, zda obsah kultury tvoří pouze subjektivní prvky (postoje, přesvědčení, schémata myšlení), nebo také chování, lze pojetí kultury rozdělit následujícím způsobem (srov. Welch 1993; Skovajsa 2004b):

- *Holistické koncepce*: kulturu chápou jako celkový „způsob života“ (*way of life*) vlastní určité společnosti nebo její části, zahrnující vzorce chování jednotlivců i subjektivní kulturní prvky;
- *Subjektivistické koncepce*: vylučují chování a zahrnují pouze subjektivní prvky (postoje, sdílené významy apod.).

Pro úvahy vymezující hranice a možnosti zkoumání ekonomické kultury je tato klasifikace významná v prvé řadě tím, že odděluje koncepce použitelné ke kauzálnímu vysvětlení ekonomických fenoménů od ostatních. Je-li jev součástí kultury, která by ho měla vysvětlovat, jak tomu zpravidla bývá u holistických koncepcí, pak se nedá mluvit o kultuře jako o příčině tohoto jevu, přinejmenším ne ve smyslu kauzálního působení. Explanační potenciál kauzálního typu mají pouze subjektivistické koncepce ekonomické kultury. Nepoužitelnost holistických koncepcí kultury při kauzálním vysvětlení je ovšem jako pojmy kulturalistické analýzy ekonomického života nediskvalifikuje; jak navíc uvidíme níže, vysvětlovat lze i jinak než kauzálním způsobem. To však nijak neubírá na důležitosti rozlišení mezi kulturou, u níž se dá uvažovat o tom, že na ekonomický život kauzálně působí, a kulturou, o které to předpokládat nelze (Skovajsa 2004a; Týž 2004b).

Di Maggio navrhuje třídit existující koncepce ekonomické kultury na ty, které kulturu chápou jako pro ekonomiku konstitutivní (kultura vytváří základní kategorie ekonomického života), a na koncepce kladoucí důraz na *regulativní* roli kultury (kulturu v tomto pojetí tvoří normy a hodnoty, kterými se řídí ekonomické jednání) (Di Maggio 1994: 27n). Toto rozlišení je však na rozdíl od předchozího pouze orientační, ježto v některých případech různé prvky jedné konkrétní definice kultury mohou patřit do jedné i druhé kategorie.

Protože se různí autoři obzvláště výrazně liší v tom, z jakého úhlu pohledu ke kultuře přistupují a co považují za její základní součásti, není možné se omezit na pouhý stručný výčet jejích nejčastěji uváděných stavebních prvků, jaký byl podán na začátku této podkapitoly. Směry subjektivistického chápání ekonomické kultury lze rozdělit do několika tříd. Starší parsonsovská sociologická analýza ekonomiky (Parsons, Smelser 1956), která již byla zmíněna výše jako příklad toho, čemu Granovetter říká nadměrně socializované koncepci sociálního aktéra, pojímala kulturu jako soubor ve společnosti široce sdílených kognitivních, afektivních a hodnotících orientací k ekonomickému jednání. Proti nerealistickému konsenzualismu tohoto pojetí vystoupila ve svém průkopnickém příspěvku „Kultura v akci: symboly a strategie“ Ann Swidlerová (Swidler 1986), která kulturu konceptualizovala jakožto soubor strategií vhodný pro zvládnutí typických situací, v nichž se jednájící nachází, méně již jako systém hodnot, o jejichž dosažení kultura svým nositelům předepisuje usilovat. Swidlerová navrhla chápat kulturu jako příruční sadu nástrojů (*toolkit*) vhodných k praktickému použití, nikoli jako svět platónských idejí, na němž všichni socializovaní jednotlivci ne zcela jasným způsobem participují.

U Di Maggia (Di Maggio 1994) a některých dalších autorů je patrný příklon ke kognitivnímu chápání kultury, inspirovanému stejnojmenným proudem v současné sociální antropologii a přítomnému již také u Swidlerové. Kultura je v něm chápána jako „učení osvojený systém významů (včetně hodnocení) sdílený skupinou aktérů“ (Panther 2001: 92). Jejimi základními stavebními kameny jsou *schémata*, vzorce představ o věcech, osobách a událostech skutečného světa, jimiž subjekt provádí klasifikaci objektů zkušenosti a na které příliš složitou skutečnost redukuje, a *skripty*, základní stavební kameny jednání, z nichž své konkrétní jednání skládá každý aktér.

Kulturu ovlivňující ekonomické procesy je však možné chápat také v rámci odlišné, z gramsciovských a foucaultovských inspirací vycházející tradice jako diskurzivní útvar, jež svádí zápasy o hegemonii s konkurenčními kulturami, jak to činí např. Michael Kennedy ve své koncepci transformační kultury vyložené ve studii o *Kulturních formacích post-komunismu* (Kennedy 2002).

Tento jen velmi krátký výběr ze stále se prodlužujícího seznamu návrhů, jak konceptualizovat ekonomickou kulturu, potvrzuje platnost Di Maggiova postřehu, že nemá smysl usilovat o jednu „správnou“ definici, ale lze se spokojit s požadavkem, aby při každém použití kultury jako explanans ekonomických jevů bylo jasně specifikováno, co přesně jí je v daném případě míněno (Di Maggio 1994: 28). Skutečnost, že zkoumání ekonomické kultury je vnitřně pluralizováno různorodostí existujících uchopení svého předmětu, není pro jeho rozvoj překážkou, ale spíše příležitostí, jíž lze využít i při výzkumu kulturních souvislostí postkomunistické transformace.

1.3.2 Explanační využití konceptu

Důvodem přitažlivosti konceptu ekonomické kultury pro sociologické zkoumání ekonomických jevů je bezpochyby možnost využít jej při explanaci tam, kde jiné, konvenčnější a „robustnější“ metody (*rational choice theory*, strukturální vysvětlení) selhávají. V sociologické literatuře se dají vysledovat dva nejrozšířenější způsoby vysvětlení, v nichž ekonomická kultura figuruje na místě explanans.

1. *Koncepcí kulturního zpoždění (cultural lag)*. Nejběžnější explanační strategie ve výzkumu vztahů mezi kulturou a ekonomikou vychází z předpokladu, že kulturu tvoří psychologické orientace (postoje, vzorce myšlení, *schémata*) ovlivňující jednání svého nositele, které se osvojují zejména při

rané socializaci a poté již během jednotlivcovy života zůstávají do značné míry stabilní. Typickým příkladem této strategie je přístup rozvinutý Inglehartem při analýze „kulturního posunu“ v moderních průmyslových společnostech (např. Inglehart 1977). Raná (pozdější již jen v omezené míře) socializace vnáší do kultury každé generace postoje podmíněné charakterem sociální struktury i ekonomického života v době její největší receptivity, které si potom tato generace nese s sebou dále. Fáze socializace kritické pro různé oblasti ekonomické kultury se budou jistě měnit, nebudou např. stejné pro vnímání hierarchických vztahů na pracovišti (osvojované spíše v rané fázi osobnostního vývoje v rodině) a pro oportunistické chování (do značné míry podmíněné až přímou pracovní zkušeností), ale to nic nemění na skutečnosti, že jakmile jsou jednou osvojeny, mají tendenci zůstat stejné. Je proto možné, že mezi požadavky nového ekonomického systému na postoje a hodnoty jednotlivců a jejich skutečnou kulturou může vzniknout nesoulad. Tak tomu zcela jistě je při velkých strukturálních změnách, jakou byl přechod od centrálně plánovaného k tržnímu hospodářství.

2. *Evoluční koncepce.* Kultura (kterou zde lze chápat subjektivisticky i holisticky, ježto není považována za kauzální činitel) tvoří jeden ze zdrojů, jež dávají některým společenským uspořádáním komparativní evoluční výhodu před jinými, nebo případně také posilují jejich schopnost přizpůsobovat se novým podmínkám, a tak napomáhají jejich přežití. Důvěra může omezovat rozsah oportunismu a tím snižovat transakční náklady, pozitivní pracovní etika může zvyšovat celkový ekonomický výkon společnosti, oba kulturní faktory mohou přispět k tomu, že v rámci evolučního soutěžení mezi společnostmi se jejich nositelé dostanou dále než soupeři, kteří hodnoty důvěry a pracovní etiky pěstovali méně. Známým příkladem uplatnění konceptu kultury v evoluční perspektivě v sociologické literatuře je Putnamova studie o příčinách rozdílů v kvalitě demokracie a ekonomické prosperitě mezi italskými regiony. Východiskem Putnamova evolucionismu a motivací pro to, že kulturu chápe holisticky, je jeho přesvědčení, že „postoje a praktiky představují vzájemně se posilující ekvilibrium“ (Putnam 1993: 180). Způsoby myšlení a chování v kultuře mají tendenci si navzájem odpovídat, přestože nelze určit, a podle Putnamova názoru se o to ani nemá smysl pokoušet, kdy jsou postoje výsledkem působení ustálených vzorců chování a kdy je naopak chování způsobeno existencí odpovídajících postojů. Podstatné je, že v dlouhodobé časové perspektivě získávají ty společnosti, jejichž kultura, tj. základní postoje a praktiky, představuje efektivnější ekvilibrium, stále větší náskok před méně úspěšnými. Výzkumem odhalené velmi výrazné mezi-regionální rozdíly lze podle Putnama vysvětlit tím, že v italských regionech dlouhodobě, již od 12. století, přežívají rovnovážné kulturní konstelace s různou mírou efektivity a evolučního potenciálu.

Evoluční koncepce a koncepce kulturního zpoždění nejsou jediné dva možné přístupy k vysvětlení specifických vlastností konkrétních ekonomik kulturou. Ať už je však zvolena koncepce jakákoli, snahy o stanovení kulturního vlivu na ekonomiku musí respektovat následující dvě zásady (Elkins, Simeon 1979; Di Maggio 1994: 28): (1.) Zkoumání vlivu kultury na ekonomiku je vždy možné provádět pouze komparativně. Kulturní vliv lze nalézt jen tam, kde se nositelé dané kultury chovají odlišně od těch, kteří k ní nepatří; (2.) Vliv kultury je třeba považovat za prokázaný až tehdy, kdy se dá spolehlivě vyloučit, že vysvětlovaný ekonomický jev není výsledkem působení strukturálních nebo situačních faktorů. Druhé pravidlo přitom umožňuje jasně odlišit působení autenticky kulturních faktorů od vlivu umístění v sociální struktuře a situačních okolností, v nichž aktéři činí svá rozhodnutí. Přesto však samozřejmě mnohdy dochází k tomu, že na určitý ekonomický důsledek působí současně strukturální i kulturní vlivy. Snaha odlišit autenticky kulturní vlivy má smysl tehdy, když se předpokládá, že kultura může představovat aspoň částečně nezávislý kau-

zální faktor a není jen převodovou pákou pro působení sociální struktury. Naopak podle pojetí pracujících s představou těsné vnitřní provázanosti kultury a sociální struktury, např. koncepce habitu Pierra Bourdieu (Bourdieu 2000: 261), nemá valný smysl ani analytické oddělování kultury od struktury, což ovšem neznamená, že kultura ztrácí jakýkoli význam při vysvětlování jevů ekonomického života.

I.3.3 Od institucionální ekonomie ke zkoumání ekonomické kultury

V zájmu dalšího vyjasnění konceptu ekonomické kultury – ale také poměru ekonomické sociologie k institucionální ekonomii – je vhodné se aspoň krátce zamyslet nad poněkud konfuzním vztahem mezi kulturou a institucemi, základními pojmy kulturalisticky orientované ekonomické sociologie a institucionální ekonomie. Posledně zmíněná disciplína definuje instituce jako „pravidla hry ve společnosti ... neboli člověkem vytvořená omezení utvářející interakci mezi lidmi“ (North 1990: 3), popřípadě jako „jakékoliv omezení, které utváří ekonomické chování lidí“ (Mlčoch 1996: 12). U Northa tuto definici doprovází příliš široké, a proto málo užitečné vymezení kultury jako „mezigeneračního přenosu ... poznání, hodnot a dalších faktorů, které ovlivňují chování“ (North 1990: 37; jde o citát z Boyd, Richerson 1985: 2). Přesto nebo právě proto však vzniká otázka, jaký je vztah mezi kulturou a institucemi. Odpověď na ni může pomoci nalézt další důvody pro vedení jasné dělící čáry mezi institucionální ekonomikou a sociologickým zkoumáním ekonomické kultury.

Právě ocitované Northovy definice institucí a kultury ukazují, že podle institucionálních ekonomů instituce buď jsou součástí kultury nebo dokonce tvoří celek kultury. Podobně se vyjadřují někteří sociologové. Z kultury sice vylučují formální instituce, ale ztotožňují ji s institucemi neformálními (Kochanowicz, Marody 2003: 346–7). Také Hall a Soskice ve své vlivné práci *Varieties of Capitalism* tvrdí, že „(m)nozí aktéři se naučí řídit se množinou neformálních pravidel díky zkušenosti s množinou jim dobře známých aktérů a sdílená porozumění nashromážděná v této zkušenosti tvoří cosi jako společnou kulturu“ (Hall, Soskice 2001: 13; kurzíva MS). Podobně i Mlčoch považuje neformální instituce za totožné s kulturou chápanou jako „‘traktovatelné’ vzorce chování“ (Mlčoch 1996: 13). Je však ztotožnění kultury s neformálními institucemi přijatelné i z hlediska kulturalistické ekonomické sociologie?

Na tomto místě je vhodné si povšimnout jiného typického rysu způsobu zacházení s pojmem instituce v institucionálněekonomické literatuře a částečně i v ekonomické sociologii. Instituce pochopitelně zahrnují nejen organizace (firmy, obchodní soudy, profesní komory), ale také např. soukromé vlastnictví, obchod a na nejvyšší úrovni obecnosti v rámci zkoumání ekonomiky i samotný trh, tedy jevy, které mají zřetelný strukturální rozměr (tj. zahrnují v sobě chování aktérů, předepsané role a sociální vztahy). Hall a Soskice to formulují velmi pregnantně: „trhy jsou instituce, jež podporují vztahy určitých typů vyznačující se vazbami z odstupů a vysokou mírou konkurence“ (Hall, Soskice 2001: 9). I kdyby byly ze sféry institucí důsledně vyloučeny všechny formální instituce, je patrné, že tam, kde je v ekonomické a sociologické literatuře kultura ztotožňována s (neformálními) institucemi a používána ke kauzálnímu vysvětlení, se nedostatečně jasně rozlišuje mezi užitím pojmu kultura v subjektivistickém a holistickém smyslu. Jak již bylo řečeno výše, holistické koncepce kultury neumožňují kulturu používat ke skutečnému kauzálnímu vysvětlení ekonomických jevů, protože vysvětlovaný jev v nich je součástí kultury, tedy toho, co by jej mělo vysvětlovat.

Výše uvedené vymezení trhu jakožto instituce pocházející od Halla a Soskice je jen jedním z mnoha dokladů toho, že v ekonomickosociologické literatuře jsou instituce běžně chápány v holistickém smyslu (tj. zahrnují nejen subjektivní prvky, jako normy a pravidla, ale také vzorce chování nebo role příslušející aktérům v určité strukturální pozici).² Specifikem kulturalistické ekonomické sociologie by však mělo být důsledné oddělování institucí od kultury. Má-li si zkoumání ekonomické kultury uchovat svou přitažlivost, jež jistě spočívá zejména v tom, že nabízí jiná vysvětlení ekonomických jevů, než jaká poskytuje kupříkladu institucionální ekonomie nebo strukturální ekonomická sociologie Granovetterova typu, pak je nezbytné kulturu chápat subjektivisticky a důsledně ji odlišovat od (formálních, ale i neformálních) institucí.

Příklad tohoto postupu lze najít u Piotra Sztompky, který v rámci rozboru problematiky postkomunistické ekonomické transformace staví instituce a kulturu proti sobě do opozice jako povrch a jádro transformačních procesů. Zatímco instituce a organizace je možné vytvářet záměrně podle plánu (*on design*), třebaže již dobře víme, že ne vždy se zaručeným úspěchem, hlubší kulturně-civilizační vrstva se utváří jako „emergentní naučené odpovědi na podmínky, v nichž lidé žijí, na celý kontext jejich „životního světa““ (Sztompka 1999: 206), a je proto mnohem obtížněji ovlivnitelná přímými zásahy sociálních inženýrů postkomunistické transformace. V průběhu transformace je relativně snadné zavést demokratické a tržní instituce, ale mnohem náročnější vybudovat také jim odpovídající kultury: občanskou kulturu v případě demokratického politického systému a podnikatelskou kulturu a kapitalistickou pracovní etiku v případě tržního hospodářství. Tyto těžkosti se však velmi brzy začínají promítat zpět do fungování nově stvořených institucí, které selhávají.

Ve výzkumu postkomunistické transformace, v níž zavádění nebo přejímání nových institucí bylo tím nejnaléhavějším úkolem, je výhodné vést mezi kulturou a institucemi jasnou dělící čáru. Toto rozlišení nejenže dovoluje vznášet otázku, zda je nová instituce kompatibilní s existující kulturou, ale také pomáhá objasnit průběh institucionálních a kulturních proměn, k nimž během transformace dochází.

I.3.4 Instituce a kultura v Offeho duální koncepci institucí

V neoinstitucionalistické literatuře se o závislosti mezi institucemi a kulturou často uvažovalo jako o bezproblémovém vztahu, v němž kultura vystupuje v roli implicitního zakotvení existujících institucí a stejně implicitního zprostředkovatele institucionálních změn, jež nemusí být v konkrétních analýzách vůbec zmiňován. Tento pohled umožňoval kupříkladu chápat empiricky vypořádanou homogenizaci organizací působících v různých odvětvích veřejného sektoru jako výsledek tendence k „institucionálnímu isomorfismu“, jež je podmíněna rostoucí racionalizací těchto odvětví. Postupem racionalizace jsou vysvětlovány tři základní procesy institucionálního isomorfismu, které rozlišili Di Maggio a Powell (Di Maggio, Powell 1983) – donucení nadřizenými regulačními institucemi, imitace úspěšných vzorů a normativní isomorfismus vyvolaný profesionalizací. Avšak vysvětlení, že různí aktéři dělají totéž, protože jsou racionálními aktéry, ponechává nezodpovězenou otázku, proč dělají totéž (pokud skutečně to, co dělají, je totožné) i přesto, že jsou mnohdy nositeli různých kultur.

² Jiný příklad holistického vymezení institucí v rámci neoinstitucionalismu podává Robert E. Goodin: „instituce – organizované vzorce sociálně konstruovaných norem a rolí a sociálně předepsaná chování očekávaná od vykonavatelů těchto rolí, jež jsou vytvářeny a znovuvytvářeny v průběhu času“ (Goodin 1996: 19).

Užitečnější z našeho hlediska jsou výklady institucionální změny, v nichž je role kultury explicitně formulována. Claus Offe, autor, který se v analýzách zavádění nových institucionálních modelů pro postkomunistické země přiklonil k jasnému rozlišení institucí a kultury, ve své dualistické koncepci institucí identifikuje dvě různé, ale vzájemně se vyžadující a posilující stránky institucí: (1.) instituce ztělesňují normativní očekávání osob, které se jimi řídí, a současně podporují socializaci do takových normativních očekávání, která podporují jejich chod; (2.) instituce fungují, plní funkce, pro které jsou určeny, a tím zbavují aktéry zátěže, již představuje záměrné strategické jednání. Offeho dualistická koncepce je pozoruhodná a pro nás důležitá tím, že jasně, ale způsobem, který nadměrně nezjednodušuje, vymezuje vztah mezi institucemi a kulturou (normativními očekáváními). Instituce nejsou pouze ustálené způsoby jednání, jež nacházejí oporu v kultuře společnosti, ale také sociální uspořádání vzniklá za účelem dosahování cílů. Tato koncepce se vyhýbá jednostrannému kulturalismu i neméně jednostrannému utilitarismu, který je příznačný pro novou institucionální ekonomii (Offe 1996: 202).

Je-li nová nebo staronová instituce (jako trh, akciová společnost, obchodní soudnictví apod.) zavedena do prostředí, v němž se vůbec nebo po jakoukoli dostatečně dlouhou dobu nevyskytovala, je zřejmé, že její úspěch bude záviset na tom, v jaké míře se v kultuře společnosti najdou normativní očekávání a hodnoty, které ji podpoří, a současně do jaké míry se jí podaří efektivně plnit své funkce. Mezi oběma podmínkami mohou vzniknout jak pozitivní, tak negativní kruhové vazby. Nesoulad s kulturou může snižovat efektivitu instituce a nespokojenost s jejím fungováním může tento nesoulad dále udržovat nebo dokonce zvětšovat.

Instituce v Offeho pojetí, na rozdíl od organizací, nejsou ustaveny pro naplňování pouze jednoho úzce vymezeného cíle, ale zpravidla slouží několika cílům zároveň. Cenou za volnost, kterou instituce aktérům dopřávají (možnost volby z řady alternativ), je jejich rigidita – pravidla a procedury, kterými se řídí, lze jen s velkými obtížemi změnit. Avšak v situaci, kdy instituce jsou neustálené, jako je tomu právě v případě postkomunistických transformací, částečně selhávají jakožto prostředky svádění jednání do předem vyjetých kolejí a pak musí docházet buď k tomu, že aktéři jednají *nad institucemi* (instituce tvoří a zavádějí), nebo *mimo instituce* (k dosažení vlastních cílů si hledají své partikulární cesty). Jednání nad institucemi je nezbytným, nicméně kritickým momentem institucionálního vývoje každé společnosti, ale nejčastější bývá v porevolučních obdobích, v nichž se tvorba nových institucí stává nezbytností. Naproti tomu v dobách stability se tvorba institucí odehrává spíše než nad institucemi v metainstitucích, které zpravidla již vzhledem k poměrné vzácnosti svého uplatnění bývají méně samozřejmé a spolehlivé než běžné instituce (např. změny ústavních zákonů (Offe 1996: 209)), ale poskytují více jistoty než institucionální vakuum po hlubokých sociálních převraťkách. Příkladů druhého typu patologického mimoinstitucionálního jednání ve smyslu obcházení slabých institucí by jistě bylo možné objevit v dějinách české transformace dlouhou řadu. I toto jednání je přitom spouliovníváno kulturou, která je na rozdíl od institucí „všudypřítomná“.

I.3.5 Přejímání institucí EU a jejich vliv na kulturu

Zjednodušující očekávání, že úspěch transformace zaručí zavedení institucí, jež se osvědčily na Západě, někdy vyjadřované pomocí přiléhavého obrazu „institucionálního xeroxu“, se v naší, o Offeho úvahy se opírající perspektivě musí nutně jevit jako velmi problematické. Je pozoruhodné, ale podle Offeho zcela pochopitelné, že „xeroxované“ instituce, na rozdíl například od kopií uměleckých děl, budí větší důvěru, a mají proto větší šanci na úspěch než instituce originální, zcela nově navr-

žené (Offe 1996: 213, 214). Kladem pro instituci totiž je, když je vnímána jako stará a osvědčená, existence konkrétních autorů, a dokonce autorů žijících s námi ve stejné společnosti, naopak budí vůči institucím celou řadu podezření. Institucionální xerox institucím poskytuje minimálně patinu prověřenosti. Zásadní slabinou této metafory ovšem je, že je nepřesná, neboť originál a kopie nejsou stejné. Víme-li např. od Webera, že vznik kapitalismu a jeho institucí byl podmíněn určitým vývojem v náboženské oblasti, který trval celá staletí, pak je obtížné uvěřit tomu, že přechod ke kapitalismu a jeho dnešním institucím může být zcela bezproblémový ve společnostech, které po minimálně čtyři desítky let žily v diametrálně odlišném systému a v nichž kapitalistické instituce aspoň se přibližující západnímu standardu neexistovaly ani před nastolením komunismu. Jádrem Offeho duální koncepce institucí lze parafrázovat tak, že to jsou uspořádání kulturních zdrojů společnosti umožňující dosažení určitých cílů. Ježto se však kultura vyvíjí v různých typech společnosti jedinečným a neopakovatelným způsobem, nemohou existovat ani identická uspořádání kulturních zdrojů. Trefnější než další zavádějící metafora institucionálních dvojčat by proto byl obraz méně nebo více vzdálených sestřenic bez vyloučení možnosti, že se v některých případech dokonce vůbec nejedná o příbuzenství, ale o pouhou shodu jmen.

Tyto úvahy upozorňují na reálnou možnost jevu, ke kterému podle našeho názoru v české postkomunistické transformaci došlo a pro který nacházejíce inspiraci u Lubomíra Mlčocha volíme označení „druhá pokuta za rychlost“ (Mlčoch 1997). Zatímco první pokuta musela být zaplacená za ignorování nutnosti zasadit transformaci do kvalitního institucionálního rámce, druhá pokuta se platí tam, kde byly podobně nebezpečným způsobem přejímány instituce, aniž se věnuje pozornost tomu, zda existuje dostatečně vhodný kulturní rámec, do kterého tyto instituce musí být zapuštěny, aby se chovaly přinejmenším podobně jako v prostředí, odkud byly „zkopírovány“. Instituce jsou ovšem také sociálně-kulturní uspořádání vybavená schopností zpětnovazebně si získávat přijetí ve společnosti, to je jeden ze základních předpokladů jejich udržení. Zavedení nových institucí tedy v sobě obsahovalo již ne zcela zanedbatelnou dimenzi kulturní změny, ježto bylo legitimní očekávat, že instituce se budou moci odpočátku opírat o ty prvky stávající kultury, které je podporují, a současně budou vyvíjet tlak na utváření dalších pro ně příznivých kulturních složek, které v dané kultuře chyběly. Avšak kultura je setrvačná, proti rychlým změnám odolná masa, v níž jsou naděje na institucemi podmíněné transformace velmi omezené. Ekonomickým institucionalistům proto sice nelze ani tolik vyčítat naprostou kulturní naivnost jejich přístupu jako spíše podcenění významu, jenž kultura může mít jako faktor rozhodující o bytí či nebytí (nebo řečeno méně pregnantně, ale přesněji: o příbuznosti nebo odlišnosti vzhledem k jejich institucionálním vzorům) nových institucí.

Schopnost instituce vyvolat takovou proměnu v přijímající kultuře, která posiluje její kulturní zázemí a tím i celkovou integraci do přijímající společnosti, nazýváme *kulturní indukci*. Kultura indukovaná novými institucemi (zvláště pokud se jedná o celou sadu institucí převzatých z prostředí, kde fungují všechny společně, a dá se tedy předpokládat, že se opírají o stejnou původní kulturu) je důležitou vrstvou kultury transformujících se společností. Šance převzatých institucí na úspěch v novém prostředí závisí 1. na jejich kompatibilitě s přijímající kulturou a 2. na schopnosti indukovat v přijímající kultuře kompatibilní kulturní obsahy. V průběhu transformace ovšem nové instituce mohou příležitostně indukovat i obsahy, které oslabují jejich schopnost plnit původní funkce nebo je dokonce zcela odklánějí od původního účelu. O souboru nově zavedených institucí tržního hospodářství obecně lze říci, že sice nepochybně našly nebo indukovaly jim odpovídající postoje (pracovitost, zodpovědnost, časový management, poctivost, samostatnost, preference svobody zaměstnavatele před jistotami zaměstnance), ale stejně tak odkryly a indukovaly i postoje dia-

metrálně odlišné (egoismus, bezskrupulóznost, neodpovědnost). Odpověď na otázku, proč se v jiných společnostech osvědčeným institucím vždy nepodařilo najít nebo vytvořit pro sebe příznivé kulturní zázemí, je třeba hledat tam, kde k selhání došlo, totiž ve sféře kultury. Zde se ukazuje, jak potřebné je podívat se na obraz ekonomické kultury české společnosti období postkomunistické transformace více zblízka a s využitím dostupného empirického materiálu.

I.3.6 Ekonomická kultura a přístupy k institucionalizaci trhu v postkomunistických zemích

Polský sociolog Witold Morawski rozlišil tři skupiny přístupů k problému institucionalizace trhu v postkomunistických společnostech lišící se v tak podstatných ohledech, jako jsou výběr hlavního aktéra změn, časový horizont transformace nebo míra ovlivnitelnosti stavu ekonomiky a společnosti konstruktivistickými zásahy zvenčí (Morawski 2005: 216). Pro nás je tato typologie zajímavá tím, že umožňuje ukázat, jak široké uplatnění v této oblasti nachází zkoumání transformace vycházející z konceptu ekonomické kultury. Kulturalistické přístupy protínají Morawského klasifikaci napříč a doplňují, zpochybňují nebo staví do jiného světla náhledy získané na půdě institucionálně-ekonomické a strukturálně sociologické analýzy.

1. *Globalizačně-imitační perspektiva* se opírá o přesvědčení, že pro úspěch transformace je nutné a dostačující převzít instituce fungující v zavedených západních ekonomikách. Kritickým místem tohoto pohledu je předpoklad, že spolu s institucemi liberálního západu se do postkomunistických zemí daří implantovat také západní ekonomickou kulturu. Problémy, které nastaly při transferu institucí do postkomunistického prostředí, však spíše ukazují na překážky, které přenosu kultur brání. Přestože k pronikání prvků západní kultury do kultury transformujících se společností nepochybně dochází, jedná se o nepoměrně složitější proces, jehož konečné vyústění není předvídatelné.³

Drtivá většina kulturalisticky orientovaných studií postkomunistické transformace globalizačně-imitační perspektivu odmítá. Kennedyho koncepcí „transformační kultury“ kupříkladu zpochybňuje samy základní předpoklady chápání transformace jako přechodu od státně-socialistického uspořádání k ideálnímu cílovému stavu „standardní“ demokracie a tržního hospodářství západního stylu. Globalizačně-imitační pojetí se z jejího pohledu jeví jako projev nároku liberalismu na hegemonické postavení v rámci transformační kultury, jehož nevyhnutelným doprovodným prvkem je oslabení emancipačního potenciálu, který dle Kennedyho v sobě transformační kultura nese (Kennedy 2002: 150).

2. *Evolučně-regulační perspektiva* podle Morawského sdružuje přístupy, které transformaci chápou jako zavádění nových a přizpůsobování již jinde vyzkoušených institucí metodou pokusu a omylu se stálým zřetelem k tomu, jak na ně reagují občané a zda a nakolik jim odpovídají jejich hodnotové postoje. V tomto posledním bodě se nabízí přirozený odrazový můstek pro zahrnutí výzkumu ekonomické kultury do okruhu této perspektivy. Dříve v této kapitole představené úvahy o vlivu zavádění nových institucí na kulturu transformujících se společností ukazují, že na rozdíl od globalizačně-imitačního hlediska tento přístup poskytuje dostatek prostoru pro rozvíjení mimořádně zajímavých kulturalistických analýz transformačních procesů. I zde je však na místě obezřetnost. Podle autorů, jako je již zmiňovaný Piotr Sztompka, existuje v postkomunistických zemích hluboký nesou-

³ Možným scénářům fúzování mezi kulturami postkomunistického kulturního pole je věnována jedna z dalších kapitol.

lad mezi institucemi a kulturou, která by je měla nést (Sztompka 1999: 207). Je tomu tak zejména kvůli sklonu kultury zachovávat si stále stejnou podobu i při změně strukturálních podmínek, nebo na tyto změny reagovat opožděně (kulturní zpoždění), a proto také kultura představuje jednu z nejdůležitějších překážek, jež historická situace staví do cesty úspěchu designérů nových institucí. Tím se dostáváme ke třetí skupině přístupů k institucionalizaci trhu v postkomunistických zemích podle Morawského.

3. V *perspektivě strukturálního dědictví* se současná a budoucí podoba transformujících se společností jeví jako závislá (*path-dependent*) na jejich nedávné i vzdálenější minulosti. O tom, že kulturu lze do institucionálně a strukturálně zaměřených analýz historického vývoje politických systémů a hospodářství organicky zařadit, svědčí kupříkladu již citovaná studie Roberta Putnama o demokracii v Itálii (Putnam 1993). Zjevným omezením Putnamova evolučního přístupu ovšem je, že nám nic neříká o situaci typické pro postkomunistické země, kdy pro Putnama klíčový rovnovážný vztah mezi dlouhodobě udržovanými a vzájemně se posilujícími postoji a praktikami ovlivňují zásahy reformátorů, kteří do společnosti zavádějí nové instituce a formy chování. Přizpůsobí se subjektivní kultura novým institucím (budou instituce schopné indukovat v dostatečné míře příznivé kulturní obsahy), nebo o jejich úspěchu rozhodne příbuznost s minulými institucemi? V případě zemí s tak pestrými historiemi, jako jsou země postkomunistické, ještě navíc vzniká otázka, na prvky jaké minulosti mají institucionální nebo kulturní inovace navazovat.

II. POLITIKY

Postkomunistická transformace společnosti měla tři základní, jakkoli nestejně rozvíjené pilíře: oblast politiky a vládnutí, jíž se v tomto sborníku věnujeme pouze zprostředkovaně, dále ekonomickou sféru včetně jejích implicitních externalit, které se věnujeme na jiných místech, a posléze široce definovanou sféru sociální, jejíž některé části budou předmětem našeho zájmu v této části. Právě uvedená oblast totiž byla namnoze pomíjena, anebo z politických důvodů převáděna do ideologické roviny. Chybělo tak koncepční řešení, jež by odpovídalo dlouhodobým potřebám společnosti a probíhajícími sociálními trendům v širších evropských souvislostech.

První kapitola je věnována fungování českého trhu práce, tvořícímu zdroje pro sociální politiku v širším smyslu slova. Pracovní a další legislativa, která v současném světě směřuje k flexibilnějším formám, by měla vést k redukci závislosti a růstu efektivnosti sociálních výdajů. Z mezinárodního srovnání je ovšem zřejmé, že v České republice tomu tak vždy není. K problémům českého pracovního trhu, charakterizovaným v této kapitole, se proto budeme častěji vracet i v dalších částech, ať už půjde o konkretizaci jednotlivých dílčích politik nebo dalších „vstupních“ faktorů a kontextuálních konsekvencí. Typickým příkladem může být (i)migrační politika a související sociokulturní hodnoty, respektive jejich mediální a politická prezentace, jimž se budeme věnovat v poslední kapitole třetí části.

Druhá kapitola se zaměřuje na reformy sociálního systému v souvislosti s dekonstrukcí státního paternalismu a s dalším politickým vývojem společnosti. Pozornost je věnována rovněž sociálním aktérům změn, stejně jako nezamýšleným nebo implicitním důsledkům reformem. Pod diktátem pravidelných voleb se rozměšňuje vůle k zásadním reformám a tedy i k tomu, aby sociální spravedlnost v krátkodobém horizontu nebyla vyměněna za dlouhodobou neefektivnost systému a v důsledku tedy nespravedlnost pro budoucí generace.

Následují kapitoly o některých konkrétních oblastech sociální politiky v širokém slova smyslu, tj. rodinné politice, proměnách penzijního systému, vzdělávacím systému a zdravotnictví. Cílem je popsat minulý vývoj v jednotlivých oblastech v termínech reálných sociálních změn a implementace různých ideologicko-politických koncepcí v kontextu nedávného vývoje západoevropských a reformních zemí. V oblasti státní sociální politiky rozhodně nejde o pouhý „institucionální xerox“ západoevropských, případně dalších vzorů. Není to ani možné, protože v zemích Evropské unie se neuplatňuje jednotná a univerzální politika. Nicméně toto srovnání umožní posoudit současný stav České republiky z různých hledisek a dát podklady pro jistou predikci do budoucnosti.

Poslední dvě kapitoly jsou věnovány konkrétním politikám v oblasti vzdělání a zdravotní péče. Oblast vzdělání je dlouhodobě podceňována politiky i veřejností, ačkoli reformy jsou nutné. Charakterizujeme český vzdělávací systém v mezinárodním srovnání a poukazujeme na jeho nedostatky

z hlediska budování znalostní společnosti a udržování konkurenceschopnosti. Podobně je tomu v oblasti zdravotnictví, kde nejrůznější akce na jeho „záchranu“ doposud selhaly – právě proto, že se v nich často realizovaly partikulární zájmy namísto prosazování dlouhodobých koncepčních kroků. To byl také důvod, proč jsme ke spolupráci na obou těchto tématech – zdravotnictví především – přizvali zainteresovaného žurnalistu, který se pokusil popsat politické a mediální prezentace reformních koncepcí.

II.1 Trh práce a politika zaměstnanosti

Jiří Večerník

Kontext současných proměn světa práce je rozsáhlý a bohatě dimenzovaný. Svou roli v něm hrají různí aktéři, ať individuální či kolektivní. Uplatňují se rovněž různé struktury působící „zdola“ (dynamika firem a trhů, ale také rodina a navyklá mentalita lidí a jejich životní styl), „shora“ (především stát a jeho orgány, legislativa a právní prostředí) či někde „mezi“ (odborové, zaměstnanecké, profesní a občanské organizace). Otevřená tržní ekonomika neustále nabourává zažitě jistoty, přičemž globalizační procesy dále umocňují již existující napětí a problémy.

Pro zaměstnanost je velmi důležité institucionální prostředí, tedy podmínky, mantinely, podněty a pravidla, které jsou vytvářeny jak pro zaměstnavatele, tak pro pracovníky. Toto prostředí ovlivňuje především legislativa a intenzita vynucování stanovených pravidel, dále vládní politiky v oblasti podpory podnikání, zaměstnanosti a sociální ochrany. Kroky k větší pružnosti trhu práce se zvažují ve všech vyspělých zemích. Odborníci si kladou otázku, do jaké míry mohou západoevropské a reformní země čelit „euroskleróze“, pokud jde o mantinely mobility a flexibility na trhu práce (Riboud, Sánchez-Páramo, Silva-Jauregui 2002).

Na lisabonském summitu EU konaném v roce 2000 byly vytčeny konkrétní cíle, které musí členské země v oblasti zaměstnanosti dosáhnout do roku 2010. O rok později pak byly ve Stockholmu určeny ještě průběžné cíle pro rok 2005. V roce 2002 proběhlo hodnocení výsledků a zkušeností z realizace uvedené strategie a byl připraven návrh jejich inovací. K nové revizi došlo v roce 2005, kdy jako priority lisabonského procesu byly vytčeny „růst a zaměstnanost“. Program pro roky 2007–2013, schválený Evropským parlamentem v září 2005, shrnuje pod jednu střechu otázky zaměstnanosti, sociálního začleňování, pracovních podmínek, protidiskriminačních opatření a rovnosti pohlaví (European Commission 2004).

Rozhodující je tempo přizpůsobování se českého trhu práce světové konkurenci – v tomto procesu musí sehrát svoji roli rovněž změna v postojích a chování manažerů, podnikatelů i samotných pracovníků. ČR jako členský stát EU musí při řešení zaměstnanosti a nezaměstnanosti respektovat principy Evropské strategie zaměstnanosti. Integrační proces zde používá tzv. *soft policies*, tedy nikoli závazné regulace, nýbrž „otevřenou metodu koordinace“ a uplatňování „nejlepší praxe“. Otevřenost vůči změnám a ochota vnímat nové trendy na pracovním trhu má pro pozici české ekonomiky v globalizujícím se prostředí zcela zásadní význam.

II.1.1 Vládní politiky a pracovní legislativa

Proces globalizace oslabuje regulační roli státu, nicméně jemu zůstává odpovědnost za zajišťování legislativního a institucionálního prostředí. To by mělo napomáhat pružnému trhu práce a současně pomáhat marginalizovaným skupinám, pokud jde o jejich opětovnou aktivaci. Úloha státu se liší podle tradic sociálního systému, zároveň se ale proměňuje v závislosti na demokratickém střídání vlád. Přes značnou míru konvergence v obecných přístupech zůstává patrná diverzita konkrétních politik. Budoucí role státu tkví v orientaci na vytváření podmínek pro aktivaci a mobilizaci pracovního potenciálu populace, tak aby lidé mohli žít z práce, nikoli z dávek (OECD 2003).

Jednotlivé typy „sociálního státu“ se liší podle toho, zda stát je řešením první volby (je sám významným zaměstnavatelem a především poskytuje snadno dostupnou náhradu pracovního příjmu), nebo naopak řešením poslední volby (poskytuje pouze subsistenční minimum po splnění striktních podmínek v režimu *workfare*, tj. tlaku na nezaměstnané přijmout dočasné a neatraktivní práce). Mezi těmito krajními variantami je samozřejmě celá řada přechodných stupňů, přičemž český systém má blíže k prvním z nich: přerozdělovací role státu zůstává u nás rozsáhlá a sociální ochrana značná. Podívejme se na některé aspekty tohoto stavu.

Daňová politika. Celková daňová zátěž je u nás pod průměrem EU, nicméně je mnohem vyšší, než byla v zemích nacházejících se na stejném stupni vývoje, nebo aktuálně je v těch zemích, se kterými ČR implicitně soutěží – jako je Řecko, Irsko, Portugalsko a Španělsko. Podle analýz OECD a dalších institucí zejména vysoké povinné odvody na sociální pojištění nadměrně zvyšují náklady práce, což je spojeno s růstem nezaměstnanosti hlavně pracovníků s nízkou kvalifikací. Proto by měly být redukovány povinné příspěvky na sociální zabezpečení a posilovány spíše příjmové daně (Bronchi, Burns 2000).

Snižování daňové zátěže zaměstnavatelů i zaměstnanců je efektivní cestou k větší flexibilitě, vyzkoušenou v mnoha zemích EU. Vysoké daně a zejména povinné odvody totiž oslabují ochotu firem zaměstnávat více pracovníků i zájem lidí pracovat. Podle propočtů pracovníci nakonec dostávají pouze 27 % z celkových nákladů na práci – z jejich hlediska je tedy nutné nastavit systém tak, aby zvýhodňoval i částečnou aktivitu před plnou neaktivitou. Ačkoliv ve vzduchu visí potřeba celkové reformy veřejných financí, která by odtížila státní rozpočet a celou ekonomiku, jsou připraveny jen dílčí kroky.

Politika bydlení. V oblasti bytové politiky nebyly ještě dokončeny systémové změny, jimiž by se uvolnil trh s byty a umožnila větší migrace za prací. Deregulace nájemného je příliš pomalá na to, aby chránila bytový fond, bránila černému trhu a podporovala výstavbu nájemních domů. Uvedený stav byl proto kritizován i Ekonomickou komisí OSN, která uvedla ČR jako odstrašující příklad chybné politiky, která není cílená na potřebné, nýbrž podporuje lépe situované. Situace tak zůstává výhodná pro ty, kteří již bydlí, avšak je kritická pro mladé lidi hledající nové bydlení a samozřejmě i pro všechny ty, kdo by jinak byli ochotní stěhovat se za prací.

Regulace nájemného přispívá výrazně k tomu, že (1.) jsou odkládány nezbytné investice do stávajícího bytového fondu; (2.) nestaví se nové domy s nájemními byty; (3.) počet nově zahajovaných staveb na řadu let výrazně poklesl; (4.) ceny nových domů a bytů rostou přespříliš a mají zčásti spekulativní charakter. Podstatná část nových bytů je na cenové úrovni dostupné jen malé části populace. Z hlediska trhu práce tak situace vedla téměř ke zmrazení prostorové mobility. Hlavním kanálem změn zůstala výměna bytů mezi rodinami, nelegální nájmy apod. A tak i když celko-

vý počet bytů je u nás v zásadě dostatečný (424 bytů na 1000 obyvatel – stejně jako v USA), mnoho jich zůstává nevyužito a zbytečně se tak vytváří bytová nouze.

Politika vzdělání. Zapojení lidí do práce závisí na míře jejich zaměstnatelnosti, kterou určuje především úroveň jejich vzdělání, zkušenosti a ochota průběžně doplňovat znalosti a dovednosti, a také jejich pružnost a přizpůsobivost. Proto politika vlády zahrnuje směřování ke společnosti založené na znalostech – mj. podporuje investory realizující v ČR projekty z oblasti informačních technologií a strategických služeb (centra zákaznické podpory, centra sdílených služeb, centra vývoje softwaru, expertní, řešitelská a servisní centra). Rozvoj těchto služeb urychlí zavádění principů informační společnosti, tj. rozvoj informačních technologií, infrastruktury a lidského kapitálu (Operační program RLZ 2003).

Postup utváření „znalostní společnosti“ je u nás ovšem dosti pomalý. Ani současný systém financování vysokých škol není schopen reagovat na měnící se poptávku po absolventech generovanou profesními trhy. Novela zákona o vysokých školách otevřela možnost vícezdrojového financování, a to ekonomicky výhodnou spoluprací na výzkumu a vývoji s firmami orientovanými na inovace, a také možností přijímat platící studenty v rámci programů celoživotního vzdělávání. Zavedení „dvojitího statusu“ studentů se sice setkalo s příznivou odezvou, nicméně postrádá konzistenci a koncepčnost a navíc děti z nižších vrstev se stále obtížněji dostávají na vysokou školu. Jako příklad slouží vyspělé země, které pojaly vzdělání jako osobní investici a z toho odvodily princip sdílení příslušných nákladů (Matějů, Simonová 2003).

Problémem je rovněž další vzdělávání, které zahrnuje rekvalifikace, studium při zaměstnání, další profesní vzdělávání, popřípadě i zájmové a občanské vzdělávání. I přes značný růst další vzdělávání dostatečně nepřispívá k rozvoji kvalifikace a flexibility lidských zdrojů. Až na výjimky (jako je další vzdělávání úředníků státní správy a samosprávy) chybí ucelená koncepce a nezbytné legislativní a institucionální podmínky. Ve srovnání se zeměmi EU chybí vzdělávací a výcviková centra pro dospělé, není účinně podporováno vzdělávání lektorů. Další vzdělávání je vůči vyspělým zemím na čtvrtinové úrovni – pouze 28 % populace ve věku 16–65 let se účastní dalšího vzdělávání, ve srovnání s 30–50 % v zemích EU (Operační program RLZ 2003).

II.1.2 Pracovní legislativa a zaměstnanecké poměry⁴

Naše právní úprava pracovněprávních vztahů je v souladu s evropskými standardy a v základních směrech slučitelná s právem EU. *Zákoník práce*, který pochází z roku 1965 a byl od té doby již téměř třicetkrát novelizován, však plně neodpovídá současným potřebám společnosti. Jeho specifikou je převaha tzv. kogentních (nařizovacích) norem, zatímco trh práce a jeho flexibilizace by si vyžadovala spíše normy dispozitivní povahy. Je třeba stanovit základní pravidla chování v pracovněprávních vztazích a minima, popř. maxima nároků zaměstnanců při respektování oprávněných zájmů zaměstnanců i zaměstnavatelů.

Poslední, tzv. harmonizační novela *Zákoníku práce*, platná od 1. ledna 2001, byla zaměřena především na implementaci příslušných směrnic EU do českého pracovního práva. Touto novelou

⁴ V této části se opíráme o studii VÚPSV Vliv pracovního práva na situaci na trhu práce. Odpovědný řešitel JUDr. Daniela Bruthansová, řešitelé doc. Ing. Magdalena Kotýnková, CSc., JUDr. Věra Štangová, CSc., doc. JUDr. Petr Tröster, CSc., JUDr. Margerita Vysokajová, CSc.

došlo k posílení postavení zaměstnanců v pracovněprávních vztazích, především zavedením zásady rovného zacházení, požadavky na odstranění diskriminace při přijímání i v pracovním procesu, ustanovením informační povinnosti zaměstnavatele vůči zaměstnancům apod. Zároveň jsou legislativně umožněny různé formy flexibility práce – novela kodifikovala pružnou pracovní dobu (oproti vládnímu návrhu a tlaku odborů), přičemž ponechala možnost řetězení termínovaných pracovních poměrů.

Vedle individuálního práva bylo rovněž kodifikováno kolektivní právo zákonem o kolektivním vyjednávání z roku 1991, který vytvořil předpoklady pro vyjednávání úpravou procesu uzavírání kolektivních smluv včetně řešení pracovních sporů. Zákonem o zaměstnanosti byl zrušen někdejší systém administrativního regulování zaměstnanosti a tím byl současně vytvořen právní rámec trhu práce. Současná pracovní legislativa umožňuje vedle tradičních forem pracovního uplatnění také méně běžné formy, jako je pružná pracovní doba, kratší pracovní úvazky, nebo pracovní poměry sjednané na dobu určitou. Nový zákon o zaměstnanosti, který vstoupil v platnost v říjnu 2004, mimo jiné upravil částečnou nezaměstnanost a agenturní práci.

Pružná pracovní doba. V zájmu lepšího využívání pracovní doby a uspokojování osobních potřeb zaměstnanců může zaměstnavatel po projednání s příslušným odborovým orgánem uplatňovat pružnou pracovní dobu. Zaměstnanec sám volí začátek, popřípadě i konec pracovní doby v jednotlivých dnech v rámci časových úseků stanovených zaměstnavatelem. Pružná pracovní doba může být uplatněna jako pružný pracovní den, pružný pracovní týden či pružné čtyřtýdenní pracovní období.

Kratší pracovní doba a jiná úprava pracovní doby. Zaměstnavatel může z provozních důvodů sjednat se zaměstnancem v pracovní smlouvě kratší než stanovenou týdenní pracovní dobu. Může ji také se zaměstnancem sjednat, popřípadě mu ji povolit ze zdravotních nebo jiných vážných důvodů na straně zaměstnance, jestliže to provoz dovoluje. Zaměstnavatelé jsou povinni vytvářet podmínky, aby takovým žádostem mohlo být vyhověno.

Školení a studium při zaměstnání. Účast na školení a studiu při zaměstnání, v nichž má zaměstnanec získat předpoklady stanovené právními předpisy nebo požadavky nezbytné pro řádný výkon práce sjednané v pracovní smlouvě, je překážkou v práci na straně zaměstnance. Účast na školení a studiu při zaměstnání za účelem prohloubení kvalifikace k výkonu práce sjednané v pracovní smlouvě je výkonem práce, za který přísluší zaměstnanci mzda.

Pracovní poměr na dobu určitou. Pracovní poměr se má v zásadě sjednávat na dobu neurčitou, pokud nebyla v pracovní smlouvě výslovně určena doba jeho trvání. Pracovní poměr na dobu určitou nelze sjednat s absolventy středních a vysokých škol, odborných učilišť, popřípadě s mladistvými a zaměstnanci, o nichž to stanoví kolektivní smlouva. Zákaz však neplatí v případech, kdy fyzická osoba písemně požádá zaměstnavatele o sjednání pracovního poměru na dobu určitou. Zákon ovšem umožňuje zneužívání této výjimky a také řetězení termínovaných pracovních poměrů bez jakéhokoli omezení.

Kvazi-zaměstnanecké poměry. Poměrná svázanost pracovněprávních vztahů podněcuje jejich obcházení například zaměstnáváním osob vybavených živnostenským listem, avšak zpravidla bez možnosti příslušnou živnost skutečně vykonávat. Jinou formou je využívání mandátní smlouvy podle obchodního zákoníku. Takovými způsoby se zastírá pracovní poměr, na který pracovníci přistupují buď pro nedostatek alternativ, nebo pro neznalost nepříznivých důsledků pro sociální pojištění a ochranu. Utajované pracovní poměry jsou rozšířeny v malých a středních podnicích a jejich počet

se zvyšuje, zejména v obchodě a pohostinství, ale také ve stavebnictví a zemědělství (Kubínková et al. 2003).

Dle názoru odborníků je platná pracovněprávní úprava v ČR anachronická a neodpovídá novým formám a potřebám zaměstnávání. Dochází tak k situaci, že se flexibilita prosazuje nikoli prostřednictvím pracovního, nýbrž občanského či obchodního práva, kdy „zaměstnanci“ sice dostávají odměnu, ale není jim zaručena žádná ochrana. Ochrana zaměstnanců stanovená současnými pracovněprávními předpisy se tak mnohdy mění v jejich pozitivní diskriminaci na trhu práce, což odrazuje zaměstnavatele od řádných pracovních poměrů.

Na nepříznivost dnešního stavu se podílí rovněž skutečnost, že naše země nepatří zdaleka ke vzorným, pokud jde o dodržování a vynucování práva. K tomu přispívá jak nepřehlednost legislativy a pomalá práce justice, tak absence kontrolních orgánů v oblasti zaměstnání a bariéry informačních toků mezi orgány státní správy. Zároveň však pro malé a střední zaměstnavatele je někdy obtížné plnit požadavky pracovněprávních předpisů, což vede k jejich obcházení – někteří zaměstnavatelé se dokonce chlubí, že zákoník práce vůbec nepotřebují a stanoví pro zaměstnance svá vlastní pravidla. Netransparentnost pracovního trhu a nedostatečné vynucování práva rovněž vytvářejí podmínky pro vymýšlení a využívání „flexibilních“ řešení, která podporují stínovou ekonomiku a obcházejí stát.

II.1.3 Ochrana práce a aktivní politika zaměstnanosti

Již desetiletí se ekonomové zabývají vztahem mezi právní a sociální ochranou práce na straně jedné a zaměstnaností a nezaměstnaností na straně druhé. Zjištění zobecněné z řady studií je takové, že v zásadě jde o negativní vztah – čím silnější je ochrana práce, tím nižší je zaměstnanost. Analýzy se však liší v tom, jaká je síla uvedeného vztahu a do jaké míry standardy ochrany práce ovlivňují zaměstnanost různých skupin pracovníků. Nepříznivý vliv má silná ochrana zejména na zaměstnání mladých lidí a také žen, zatímco působí málo nebo vůbec na zaměstnanost mužů v hlavním produktivním věku. Naopak samostatná výdělečná činnost může být nadměrnou ochranou závislé práce spíše podpořena, pokud ovšem zakládání a fungování firem není administrativně náročné. Studie se rovněž shodují v tom, že zatímco síla odborů působí na míru zaměstnanosti negativně, lepší centralizace a koordinace kolektivního vyjednávání může tento nepříznivý efekt významně ztlumit (Addison, Teixeira 2001).

Ochrana práce zahrnuje na jedné straně záležitosti pracovních míst samotných, tedy závazky zaměstnavatele spojené s propouštěním (výpovědní lhůty a odstupné, podmínky propouštění a pokuty za neoprávněné propuštění), dále omezení týkající se krátkodobých a zkrácených úvazků, regulaci pracovní doby apod. V širším pojetí je sem třeba zahrnout i otázky dovolené, mateřské a rodičovské dovolené, nemocenské, zacházení s atypickými pracovníky, zajištění rovných práv atd. Na druhé straně ochrana práce zahrnuje otázky mzdových závazků a příjmových náhrad, tj. minimální mzdy a hmotného zabezpečení nezaměstnaných, s rozlišením krátkodobé a dlouhodobé nezaměstnanosti.

Z mezinárodního hlediska se Česká republika, podobně jako další nové členské země EU, pohybuje mezi dvěma extrémy. Na jedné straně u nás není dosahováno takové volnosti pracovních smluv a v důsledku toho srovnatelného tlaku na flexibilitu práce jako v USA nebo Velké Británii, na druhé straně pracovní legislativa není zase natolik omezující jako v některých jižních státech EU. Chrá-

Tabulka 1. Legislativní ochrana zaměstnání v některých přístupujících zemích a EU (index)

	ČR	Slovensko	Maďarsko	Polsko	Slovinsko	Průměr nových členských zemí ¹⁾	Průměr starých členských zemí ²⁾
Ochrana běžného zaměstnaneckého poměru (stupnice 0–3)	2,8	2,6	2,1	2,2	3,4	2,7	2,4
Ochrana pracovníků zaměstnaných na dobu určitou (stupnice 0–3)	0,5	1,4	0,6	1,0	2,4	1,2	2,1
Legislativa týkající se kolektivních výpovědí (složený index ze 4 indikátorů)	4,3	4,4	3,4	3,9	4,8	4,1	3,2
Index přísnosti (vážený průměr 22 indikátorů)	2,1	2,4	1,7	2,0	3,5	2,4	2,4

Zdroj: Funck, Pizzati 2002: 286.

1) Zahnuje ČR, Estonsko, Maďarsko, Polsko, Slovensko a Slovinsko.

2) Bez Řecka a Lucemburska.

Metodika OECD výpočtu indikátorů je uvedena ve Funck, Pizzati 2002: 299–303.

něny jsou ovšem více velké pracovní kolektivy a pracovníci na plný úvazek a na dobu neurčitou, zatímco sociální ochrana pracovníků přijatých na dobu určitou je výrazně slabší, což je ovšem faktor omezující flexibilitu (tabulka 1).

Pokud jde o garance mzdy a jejich náhrad v případě ztráty zaměstnání, Česká republika hned na počátku devadesátých let zavedla standardní opatření tržní ekonomiky evropského typu, tj. minimální mzdu a podporu v nezaměstnanosti. Minimální mzda byla poprvé ustanovena v roce 1991 na 2000 Kč (53 % průměrné mzdy), krátce poté byla zvýšena na 2200 Kč a později na 2500 Kč. Řadu let ovšem zůstala zmrazena a teprve od počátku roku 1999 její výše počala poměrně rychle růst. Rokem 2000 překročila minimální mzda životní minimum stanovené pro jednu dospělou osobu a v roce 2004 dosáhla již 163 % této částky; efekt této změny na zaměstnanost však nebyl doposud zjištěn.

Podpora v nezaměstnanosti byla poprvé zřízena roku 1990. Finanční podpora náležela osobě, která byla zaměstnána po dobu nejméně 12 měsíců v rozmezí tří let předtím, než podala žádost o pomoc při hledání práce. V novém zákoně o zaměstnanosti byla rozlišena podpůrná doba podle věku: u uchazeče o zaměstnání do 50 let věku činí 6 měsíců, od 50 do 55 let věku 9 měsíců, nad 55 let věku 12 měsíců. Výše podpory činí první tři měsíce 50 % a po zbývající dobu 45 % průměrného měsíčního čistého výdělku nebo vyměřovacího základu. Procentní sazba podpory při rekvalifikaci činí 60 % průměrného měsíčního čistého výdělku nebo vyměřovacího základu.

Ačkoliv byl český systém sociálního zabezpečení po roce 1989 výrazně zjednodušen a zprůhledněn, problém působil „dvoukolejný“ systém zabezpečení nezaměstnaných. Zatímco podpory v nezaměstnanosti (placené z pojištění) jsou velmi přísné a testované (alespoň formálně) na hledání zaměstnání, sociální podpora bývá příznivější (podle rodinné situace). Lidé jsou nadále registro-

váni na pracovních úřadech, kontrola jejich aktivace je ale slabá. Dávky jsou sice testovány na příjmy domácnosti, nikoli však už na úsilí si je zvýšit nebo vůbec jich dosáhnout prací. Převedení sociálních správ pod úřady práce by mělo napomoci překonat tento neduh.

Důležitou změnou je rovněž prosazení tzv. existenčního minima na nižší úrovni, než je životní minimum, jak je navrhováno v novém balíku zákonů o „životním a existenčním minimu“ a o „pomoci v hmotné nouzi“. Zatímco situace osob aktivně hledajících práci by se aplikací nových norem měla zlepšit, podpora lidí práci se vyhýbajících by se měla naopak zhoršit, a to redukcí, popřípadě úplným odebráním dávek. Současně byla umožněna částečná nezaměstnanost a dovolen souběh rodičovského příspěvku s pracovními příjmy. Smyslem uvedených opatření je posílit motivaci k práci.

Aktivní politika zaměstnanosti se postupně rozvíjí od roku 1990, kdy Ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV) začalo organizovat zprostředkování práce za účelem podpory fungování pracovního trhu. Byl vytvořen moderní systém veřejných služeb zaměstnanosti, který mimo jiné podporuje lidi v tom, aby začali sami podnikat nebo si hledali nové pracovní místo. Současně MPSV prostřednictvím pracovních úřadů poskytuje zaměstnavatelům podněty a finanční podporu za účelem vytvoření společensky účelných pracovních míst a vytváření veřejně prospěšných prací:

- *Společensky účelné pracovní místo* je nové pracovní místo, které zaměstnavatel zřizuje na základě písemné dohody s úřadem práce a obsazuje uchazeči vedenými v evidenci úřadu práce, kterým nelze zajistit jiné pracovní uplatnění.
- *Veřejně prospěšné práce* jsou nové pracovní příležitosti, které vytváří obec na základě písemné dohody s úřadem práce ke krátkodobému pracovnímu umístění uchazeče o zaměstnání.

Aktivní politika zaměstnanosti byla velmi energická bezprostředně po roce 1990, poté došlo k jejímu oslabení zdůvodňovanému nízkou nezaměstnaností. K rozšíření opět došlo po roce 1998, kdy však rovněž nezaměstnanost začala stoupat. Dosavadní postupy a prostředky jsou ovšem nepostačující pro snížení nezaměstnanosti, zvláště dlouhodobé. *Národní plán zaměstnanosti*, vycházející ze směrnic EU pro politiku zaměstnanosti, otevřel čtyři základní směry ke snížení nezaměstnanosti:

- *Podpora zaměstnatelnosti lidských zdrojů* (zvyšování kvalifikace a motivace k hledání práce namísto požadování sociálních dávek);
- *Rozvoj podnikání* a vytváření pracovních míst (lepší podmínky pro malé a střední podniky a revitalizace vybraných velkých firem, posílení konkurenčního prostředí a investiční pobídky);
- *Podpora adaptability* zaměstnanců a zaměstnavatelů (flexibilní organizace práce, motivace zaměstnavatelů ke zvyšování dovedností jejich zaměstnanců);
- *Odstranění veškeré diskriminace* (podle věku i pohlaví, vytváření podmínek pro afirmativní intervence ve prospěch znevýhodněných kategorií).

Tyto pilíře byly rozpracovány v *Národních akčních plánech zaměstnanosti 2001–2003*. Současně jsou zpracovávány *Operační programy rozvoje lidských zdrojů* (OP RLZ), které vymezují dohodnuté oblasti pro získání podpory ze strukturálních fondů EU. Cílem je dosáhnout „vysoké a stabilní úrovně zaměstnanosti, založené na kvalifikované a flexibilní pracovní síle, integraci sociálně vyloučených skupin obyvatelstva a konkurenceschopnosti podniků, při respektování principů udržitelného rozvoje“. Již v roce 2001 byla rovněž připravena nová metoda tzv. osobních akčních plánů: nezaměstnaný se účastní pracovních skupin, motivačních kurzů a diagnostických programů, jsou mu poskytnuty informace a doporučení.

II.1.4 Zaměstnanci a zaměstnavatelé, role odborů

Pracovní úsilí, ochota k přizpůsobení i loajalita pracovníků výrazně závisí na kvalitě vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli. Zažitá podoba těchto vztahů se mění v souvislosti s tím, jak se zkracuje průměrná doba strávená u jednoho zaměstnavatele a pracovníci častěji střídají pracovní místa. Z druhé strany ovšem také zaměstnavatelé používají řízenou fluktuaci a tlak na flexibilitu jako politiku firmy zaměřenou na dosažení optimálního složení pracovních sil a její efektivní využití. Náklady získávání nových pracovníků klesají, vyhledávání uchazečů o zaměstnání včetně špičkových odborníků je dnes snazší zejména díky internetu a působení personálních agentur.

Efektivita firmy je výrazně ovlivněna flexibilními dovednostmi pracovníků. Jejich základem je všeobecné vzdělání a celoživotní kontakt se světem poznání. Právě celoživotní vzdělávání napomáhá funkční flexibilitě, neboli schopnosti pracovníků vykonávat různé pracovní úkoly. Základem nejsou ani encyklopedické znalosti, ani příliš úzká specializace, nýbrž schopnost učit se, rychle zvládnout nové poznatky a přizpůsobit se týmové práci. Sílící význam komunikace mezi pracovníky je důvodem toho, proč se dnes více než kdykoli předtím klade důraz na tzv. pružné dovednosti (*soft skills*), jež zahrnují schopnost pracovníků pracovat v týmu, nalézat nová řešení a motivovat sebe sama i ostatní.

Tabulka 2. Srovnání výhodnosti typů flexibilních forem organizace práce a pracovní doby mezi A. zástupci zaměstnavatelů a zaměstnavatelských svazů a B. odborových svazů (absolutní počty odpovědí)

A. Zástupci zaměstnavatelů a zaměstnavatelských svazů

	Částečné úvazky	Pružná pracovní doba	Nerovnom. pracovní doba	Zaměst. na dobu určitou	Práce doma
Výhody z hlediska zaměstnavatele	15	17	20	23	13
Nevýhody z hlediska zaměstnavatele	14	11	9	6	14
Výhody z hlediska zaměstnance	14	28	16	7	22
Nevýhody z hlediska zaměstnance	13	1	13	22	6

B. Zástupci odborových svazů

	Částečné úvazky	Pružná pracovní doba	Nerovnom. pracovní doba	Zaměst. na dobu určitou	Práce doma
Výhody z hlediska zaměstnavatele	15	14	13	17	11
Nevýhody z hlediska zaměstnavatele	2	1	1	0	3
Výhody z hlediska zaměstnance	4	15	4	0	6
Nevýhody z hlediska zaměstnance	13	0	11	17	7

Zdroj: STEM 2003.

Pohled na výhodnost pružných forem zaměstnávání se liší podle toho, ze které strany pracovního vztahu se na něj díváme. Zajímavé výsledky přináší výzkum provedený agenturou STEM mezi představiteli různých stran sociálního dialogu – z celkem 55 rozhovorů uskutečněných na počátku roku 2003 bylo 25 provedeno se zástupci zaměstnavatelů, 5 se zástupci zaměstnavatelských svazů, 17 se zástupci odborových svazů a 8 se zástupci úřadů práce.

Pružné pracovní režimy a atypické pracovní smlouvy nejsou vždy využívány ku prospěchu pracovníků. Takovým praktikám, jako jsou vynucené částečné úvazky nebo řetězení pracovních smluv, je obtížné účinně bránit, neboť v globalizované ekonomice se nedá příliš spoléhat na intervenci státu či odborů. Asi největší nadějí v tomto ohledu zůstává zájem na reputaci firmy. Pokud špatný postoj k zaměstnancům poškozuje pověst firmy, bude pro ni obtížné přilákat talentované odborníky, získávat veřejné zakázky a nakonec se proti ní mohou obrátit i její odběratelé a zákazníci. Po vzoru západních zemí také čeští manažeři kladou stále větší důraz na firemní kulturu, která pomáhá přitáhnout a udržet si kvalitní pracovníky.

Kvalifikace pracovníků se už zdaleka neomezuje na jednou získané vzdělání, nýbrž stále častěji je doplňováno vzdělání během profesní kariéry, ať z iniciativy zaměstnavatele, nebo pracovníka samotného. S tím pak souvisí i změna oboru práce. Podle výzkumu „Deset let společenské transformace“ pracují pouze dvě třetiny ekonomicky aktivních osob v oboru vzdělání (vyučení) nebo příbuzném. Téměř třetina pracovníků absolvovala v posledních deseti letech nějaký (alespoň dvouměsíční) kurz, přičemž jedna desetina nějaký navštěvovala v době dotazování.

Podle stejného výzkumu je poměrně příznivý sebeobraz českých pracovníků – dvě třetiny ekonomicky aktivních uvádějí, že jim jejich vzdělání určitě stačí pro výkon zaměstnání, podle jedné čtvrtiny určitě stačí k dalšímu postupu v oboru a podle jedné pětiny určitě dovoluje přechod do jiného oboru. O dalším vzdělávání v nejbližších dvou letech uvažuje téměř pětina ekonomicky aktivních dotázaných. Pokud jde o cizí jazyky, pouhých 35 % dotázaných uvedlo, že neovládají žádný cizí jazyk ani na úrovni základní konverzace, přičemž 30 % ovládá jeden, 23 % dva a 12 % více.

Oproti poměrně příznivému sebehodnocení je z vnějšího náhledu situace v adaptabilitě lidských zdrojů a z hlediska podnikatelského prostředí v ČR nepříznivá (*World Competitiveness Yearbook*, sestavovaný každoročně *International Institute for Management Development* v Lausanne na základě statistických dat a výpovědí panelu 3678 expertů). V indikátoru flexibility a adaptability se ČR umístila na 40. místě z 50 zemí, v indikátoru rovných příležitostí na 37. místě a z hlediska školení zaměstnanců na 44. místě. Pouze z hlediska regulace trhu práce bylo naše zařazení daleko lepší – 17. místo. Pokud jde o samotný indikátor flexibility a adaptability, za ještě méně přizpůsobivé byly označeny takové země jako Slovinsko, Německo, Polsko a Francie (*World Competitiveness Yearbook* 1996–2002).

K adaptabilitě firem a flexibilitě pracovníků může výrazně přispět sociální dialog (v kontextu tzv. vyjednané flexibility), nebo jim naopak bránit. Autoři studie „Rozvoj sociálního dialogu v ČR“ (VÚPSV 2002a) konstatují, že z hlediska kvality sociálního dialogu se u nás projevuje nedostatek participativních prvků v přístupech managementu. Podnikatelská sféra nevnímá kolektivní vyjednávání jako motivační potenciál a sociální dialog je poznamenán nedostatkem zpětnovazebních informací. Teprve poslední novela zákoníku práce s účinností od roku 2001 zakotvila právo zaměstnanců na informace a projednání závažných změn týkajících se perspektivy firem.

Tato novela rovněž přinesla určité rozšíření možností pro obsah kolektivních smluv. U pracovní doby jde o stanovení období, na které bude pracovní doba nerovnoměrně rozvržena, snížení

možného rozsahu pracovní pohotovosti na pracovišti pod 400 hodin v kalendářním roce a stanovení rozsahu pracovní pohotovosti mimo pracoviště, dále snížení rozsahu přesčasové práce, kterou lze zaměstnanci nařídit, pod hranice uvedené v zákoníku práce a další. Ve mzdové oblasti lze určit vyšší minimální mzdu, než stanoví příslušné nařízení vlády, sjednat jiný příplatek za práci v noci a ve ztíženém či zdraví škodlivém pracovním prostředí, než stanoví právní předpis.

Závažný rámec regulace pracovněprávních vztahů představují kolektivní smlouvy vyššího stupně (KSVS), které po rozšíření své působnosti zahrnuly v roce 2001 již 735 tis. zaměstnanců. Ujednání KSVS v sociální oblasti obsahují například ustanovení požadující preferenci pracovních poměrů na dobu neurčitou, dále ujednání o rozšíření nároku na dovolenou o jeden týden, ustanovení vymezující případy, podmínky a rozsah nároku na pracovní volno s náhradou mzdy ve výši průměrného výdělků, apod. Sem spadají i ujednání pro oblast vzdělávání zaměstnanců, jde ale pouze o informativní výčet a specifikaci případů, kdy zaměstnavatel má zaměstnanci umožnit další rozvoj jeho kvalifikace.

Role odborů se nicméně v současné době proměňuje a nenávratně redukuje. Přesvědčení české populace o nezbytnosti existence a působení odborů v letech 1994–2000 pokleslo z jedné třetiny na jednu čtvrtinu populace (Kadavá 2001). Snižuje se rovněž odborová organizovanost (podle dat CVVM je dnes zhruba čtvrtinová, oproti ještě 40–50 % v polovině devadesátých let). Uvedený trend souvisí s růstem významu malých a středních firem, v nichž mají odbory slabší postavení. Souběžně působí i globalizace, která dává velkým firmám do rukou nesrovnatelně větší moc proti odborům tím, že jim umožňuje stěhovat se za levnou prací.

Z dlouhodobého hlediska nicméně není prospěšné, když se odbory snaží uchovat sice bezpečný, avšak nepříliš efektivní *status quo*, čímž ztěžují žádoucí změny. Jak ukazuje příklad Nizozemska i jiných zemí, odbory jsou významným partnerem pro tzv. vyjednanou flexibilitu, jejíž pomocí se problémy trhu práce řeší daleko snáze. Širší konsensus sociálních partnerů je podmínkou prosazení větší flexibility a mobility na trhu práce i u nás. Na sociální partnery jsou vznášeny požadavky použít flexibilizaci k nalezení nové rovnováhy mezi požadavky moderní ekonomiky a oprávněnými nároky zaměstnanců.

II.1.5 Formy flexibility a jejich uplatňování

Tvorba flexibilních forem práce a podporující vytváření příznivějších podmínek pro nabídku práce na základě rovných příležitostí a sladění pracovních a rodinných povinností je jedním z hlavních nástrojů evropské politiky zaměstnanosti. Směrnice zaměstnanosti vytyčují podporu změn a adaptability v práci jako jeden z pilířů moderní politiky trhu práce a boje proti nezaměstnanosti. Flexibilita práce zahrnuje flexibilitu pracovní doby, flexibilitu místa práce a flexibilitu pracovní smlouvy a dalších podmínek práce. Všemi uvedenými procesy je sycena flexibilizace pracovní kariéry a také pružnější provázání pracovní a rodinné dráhy a sdílení dříve striktně oddělených rolí mužů a žen v ekonomice a společnosti.

Flexibilita pracovní doby

Ačkoliv za poslední roky týdenní odpracovaná doba v ČR poklesla, zůstává o čtyři hodiny delší než v průměru EU (41,6 oproti 37,7 hodin). Rozložení pracovní doby je v ČR zatím tradiční – zatímco v zemích EU 15 % zaměstnanců pracuje méně než 30 hodin týdně, v ČR pouze 4 %. Více než polo-

Tabulka 3. Rozvrh pracovní doby (%)

Pracovní doba	ČR	Maďarsko	Slovinsko	Nizozemsko	Švédsko	Velká Británie
pravidelná pracovní doba od pondělí do pátku	51,1	52,4	49,8	28,6	64,2	54,2
práce na směny	15,9	8,7	24,6	0,0	8,1	12,8
pružná pracovní doba	13,5	1,9	10,4	13,0	2,9	9,4
zvláštní pracovní rozvrh	8,8	4,2	4,0	44,2	11,3	10,7
jiný nepravidelný rozvrh	10,6	32,8	11,3	14,3	13,4	12,9
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Výzkum HWF, ekonomicky aktivní dotázaní mimo zemědělství.

vina zaměstnanců pracuje stejný počet hodin každý den a týden, a to s pevně stanoveným počátkem a koncem pracovní doby. Odchylky se objevují v odvětvích, která jsou typická buď svým sezónním charakterem (zemědělství, stavebnictví), nebo prací na směny (doprava, telekomunikace, pošta, zdravotnictví). Pružná pracovní doba, zvláštní pracovní rozvrh či jiný nepravidelný režim se týkají jedné šestiny zaměstnanců.

Přesčas. Přesčas představují tradiční typ flexibility, který umožňuje reagovat na výkyvy v poptávce po práci. Vyhovuje většině zaměstnavatelů i zaměstnanců. Zaměstnavatelé se tím mohou vyhnout hledání, najímání a zaučování nových pracovníků, jejichž potřeba může být navíc pouze dočasná. Pro zaměstnance jsou odměny za práci přesčas důležitou složkou jejich mzdy, a proto také většinou odmítají jejich omezování (např. ve zdravotnictví). Závažným problémem je ovšem neplacení odměn za přesčas, případně jejich nedostatečná evidence.

Práce na směny. Práce na směny patří spolu s prací přesčas k nejčastěji využívaným formám flexibility v ČR. Tradičně bývá nejvíce využívána v průmyslu, v posledních letech začíná domácnět i v oblasti služeb. Podle výzkumu HWF se v ČR 15 % týká pracovníků, z nichž nejvíce jich pracuje na rotované směny. Výzkum provedený VÚPSV u zaměstnanců pracujících na směnný provoz ukázal, že toto uspořádání pracovní doby nevyhovuje 18 % z nich a rádi by ho proto změnili.

Pružná pracovní doba. Využívání pružné pracovní doby je u nás častější v administrativních profesích, hlavně volbou počátku práce v určitém rozmezí. Na rozdíl od částečných úvazků je pružná pracovní doba vhodná pro zaměstnavatele i pro zaměstnance. Pokud se jí zaměstnavatelé brání, i když to charakter práce dovoluje, pak tak činí zejména z obavy před zneužíváním pružné pracovní doby ze strany zaměstnanců. Výzkum VÚPSV ukázal, že zaměstnanci s pružnou pracovní dobou patří, spolu se zaměstnanci s pravidelnou pracovní dobou, mezi nejspokojenější s uspořádáním pracovní doby.

Nerovnoměrně rozvržená pracovní doba. Poslední novela zákoníku práce umožnila diferenciaci délky pracovní doby i v delším časovém období až do jednoho roku. Rozvržení pracovní doby však musí respektovat zákonné limity pro maximální délku pracovní doby a přesčas. Zaměstnavatelům tato forma skýtá možnost odstranění přesčasů, což je ovšem méně výhodné pro zaměstnance, kteří tak přicházejí o odměny. V ČR není zatím nerovnoměrné rozvržení pracovní doby příliš časté, do budoucna se očekává její nárůst.

Komparativní data (tabulka 3) ukazují Švédsko jako zemi s nejvyšším podílem standardního týdenního rozvrhu pracovní doby, kontrastující s Nizozemskem jako zemí s nejvyšším podílem zvláštního pracovního rozvrhu (hojně využívání částečných úvazků spojených se sdílením pracovních míst v této zemi). Pružnou pracovní dobu zaznamenali nejvíce dotázaní v ČR a Nizozemsku. Maďarští dotázaní jsou těmi, kdo nejčastěji uvádějí jiný nepravidelný rozvrh, což souvisí s vysokým podílem souběhu více zaměstnání. Některé rozdíly mezi zeměmi ovšem poukazují na metodický problém, že terminologie týkající se rozvrhů pracovní doby není standardizována, takže stejné druhy se mohou ocitnout pod různými rubrikami a naopak.

Flexibilita místa práce

Procesy flexibilizace zahrnují daleko větší pohyblivost pracovní síly v prostoru. Ta může mít různé formy i temporalitu. Mezi tradiční formy patří stěhování za prací a denní dojíždění, ale také domácí práce s občasným kontaktem na zaměstnavatele. Mezi nové formy, které jsou umožněny moderními komunikačními prostředky, patří střídání pracoviště (pohyb mezi různými pracovišti nebo částečná práce doma) a zejména *tele-working*, neboli práce vykonávaná převážně doma, avšak s běžným kontaktem na management firmy a spolupracovníky pomocí internetu. Internet dovoluje rovněž běžné pracovní konzultace i konference, takže snižuje potřebu dojíždění a služebních cest.

Flexibilita místa práce u nás doposud zahrnuje hlavně dojíždění za prací a migraci. Zatímco migrace se týká jen zhruba 3 % obyvatel, podle statistiky 17 % obyvatel (jedna třetina pracovních sil) pracuje mimo bydliště, může to však být i více. Intenzita dojíždění je dána zejména hustou strukturou osídlení v ČR. Dojíždí se nejčastěji do velkých měst, především do Prahy, kde je počet zaměstnanců odhadován na 1,6 miliónu (oproti 1,2 miliónu obyvatel). Vysoká míra dojíždění je rovněž na Moravě, což je zapříčiněno vysokou nezaměstnaností. Na rozdíl od migrace je tato forma prostorové pracovní flexibility podporována odbory, avšak brání jí omezování dříve velmi husté sítě veřejné dopravy.

V zásadě je v dojíždění za prací skryt ještě značný potenciál flexibility. Jde zejména o nižší kvalifikační kategorie, které nejsou dostatečně motivovány příliš malým rozdílem mezi nabízenými

Tabulka 4. Místo pracoviště ve vztahu k bydlišti (%)

Místo pracoviště	ČR	Maďarsko	Slovinsko	Nizozemsko	Švédsko	Velká Británie
doma	4,1	3,9	1,2	23,4	1,9	3,7
doma a současně někde jinde	4,1	3,4	3,9	7,8	2,7	4,4
v místě bydliště	44,6	62,4	36,0	39,0	61,9	44,6
v jiné lokalitě, kam je třeba dojíždět	41,4	25,2	48,8	19,5	27,9	39,2
v zahraničí	0,2	0,3	1,2	0,0	0,2	0,5
stále se mění	4,9	4,0	8,9	9,1	4,9	7,0
jiná situace	0,6	0,8	0,0	1,3	0,4	0,5
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Výzkum HWF, ekonomicky aktivní dotázaní mimo zemědělství.

výdělky (po odečtení cestovních a jiných výdajů) a vcelku snadno dosažitelnými sociálními dávkami. Z tohoto důvodu zamýšlí MPSV zavést cestovní výhody pro nezaměstnané v rámci aktivní politiky trhu práce. Příplatek na dopravu je doposud udělován rodinám s nízkým příjmem v rámci státní sociální podpory, uvažuje se však o jeho zrušení a návratu k dřívějším žakovským a zaměstnaneckým jízdenkám s odpovídajícími dotacemi dopravcům.

Výzkum HWF sděluje vysoká čísla týkající se podílu pracujících mimo bydliště. Týká se to více mladých pracovníků – 47 % osob ve věku 25–34 let dojíždí. I když moderní formy lokalizace práce nejsou zdaleka tak časté, procento osob pracujících zcela nebo zčásti doma se blíží jedné desetině a téměř jedna desetina mužů rovněž udává častou změnu místa pracoviště. Práce doma je charakteristická pro nejvyšší kvalifikační kategorie, zahrnující mj. pracovníky vědy a výzkumu (23 % pracuje plně nebo zčásti doma), zároveň ale i pro nejnižší kvalifikační skupiny, vykonávající špatně placené domácí práce. Ze všech regionů poskytuje Praha nejen největší díl pracovních míst v rámci bydliště, ale nejvíce Pražanů rovněž pracuje v zahraničí (téměř 3 %).

Jinak než s dojížděním je tomu ovšem se stěhováním, jehož intenzita po roce 1989 paradoxně poklesla. Je však zřejmě větší, než udává demografická statistika, která neevviduje skrytou migraci do bytů pronajatých načerno. Averzce českých pracovníků vůči stěhování je dána jak objektivními příčinami nefunkčního trhu s byty, tak subjektivně založenou fixací na místo stávajícího bydliště.

Flexibilita pracovní smlouvy⁵

Na českém trhu práce zcela převládají smlouvy na plný úvazek a dobu neurčitou. Pouze 8 % zaměstnanců má nějakou „nestandardní“ smlouvu, přičemž toto procento nevykazuje podle statistiky žádnou rostoucí tendenci. Od roku 1994 se dokonce zvyšuje podíl delších pracovních poměrů (na více než tři roky). To platí pro pracovní síly obecně a pro osoby samostatně výdělečně činné zvláště. Zatímco bezprostředně po roce 1990 byli pracovníci konfrontováni s velmi otevřeným pracovním trhem, který vyvolal značné posuny v odvětvích a sektorech, bylo období druhé poloviny devadesátých let a přelomu tisíciletí stabilnější, přičemž situace se zásadně nezměnila ani v posledních letech.

Zkrácené pracovní úvazky. Výběrová šetření pracovních sil (VŠPS) uvádějí jen velmi nízký počet pracovníků pracujících na zkrácenou pracovní dobu. Práce na částečný úvazek dokonce poklesly ze 6 % v roce 1993 na 5 % v roce 2002, od té doby jejich podíl stagnuje (na rozdíl od růstu a současných 18 % v průměru EU). Zkrácené úvazky jsou v ČR, stejně jako ve většině ostatních zemí, především záležitostí žen. Upřednostnění práce na plný úvazek není pouze tradicí z dob komunismu, nýbrž má ještě další důvody: (1.) s ohledem na nízké reálné mzdy práce na částečný úvazek vede k poklesu výdělku pod přijatelnou hranici; (2.) pro zaměstnavatele zůstává výhodnější nechat pracovat zaměstnance přesčas a také zaměstnanci vítají příplatek ke mzdě.

Mezi deklarovanými důvody, proč nevyužívají smlouvy na částečný úvazek, tvoří podle VŠPS nesouhlas zaměstnavatelů jednu pětinu případů a týká se převážně žen. Jinak u mužů jsou to především zdravotní důvody a pokračování ve vzdělání, u žen pak péče o děti. Podle výzkumů nejsou částečné úvazky příliš výhodné ani pro zaměstnance, ani pro zaměstnavatele. Zaměstnancům přináší nižší plat a méně sociálních jistot, zaměstnavatelům pak vyšší fixní náklady na pracovní sílu

⁵ V této části se opíráme o studii Analýza forem zaměstnávání a organizace pracovní doby, kterou zpracoval STEM ve spolupráci s VÚPSV. Závěrečnou zprávu zpracovala Mgr. Jaromíra Kotíková, VÚPSV, únor 2003.

Tabulka 5. Atypické pracovní formy v roce 2000 (%)

Pracovní forma	ČR	Maďarsko	Slovensko	Nizozemsko	Švédsko	Velká Británie
samostatně výdělečně činní	14,5	14,6	22,5	14,3	5,6	11,8
zkrácené úvazky	5,4	3,6	10,6	41,1	22,6	25,0
pracovní úvazky na dobu určitou	6,9	5,8	4,2	11,9	13,1	6,2
<i>z toho ženy</i>						
samostatně výdělečně činní	9,0	9,6	18,4	12,1	2,9	7,4
zkrácené úvazky	9,5	5,8	13,2	70,5	36,0	44,6
pracovní úvazky na dobu určitou	8,5	5,7	3,6	15,0	15,7	7,4

Zdroj: *Employment in Europe 2001*.

(vzdělávání, výcvik či personální administrativa). U nás zatím neexistuje systém podpory částečných úvazků prostřednictvím zaměstnavatelů či zaměstnanců, jaké najdeme v západoevropských zemích.

Sociologické výzkumy naznačují posun v distribuci pracovní doby od roku 1999 k současnosti směrem ke kratším úvazkům. Tento posun odpovídá změně v zákoníku práce od roku 2001, kdy se zkrátil pracovní týden ze 42,5 na 40 hodin týdně a omezily se přesčasy. Poměrně nízká míra podzaměstnanosti (nedobrovolných kratších úvazků) nasvědčuje tomu, že zkrácené úvazky v ČR nepatří mezi podřadná pracovní místa. Porovnání mezd ukazuje, že ohodnocení zkrácených úvazků v porovnání s plnými je u nás uspokojivé, na rozdíl od situace v zemích EU, kde jsou hodinové výdělky ve zkrácených úvazcích nižší než v plných. Kratší pracovní úvazky mají často charakter konzultační činnosti a jsou tedy i lépe placené.

Na druhé straně se ale reformní země od západních odlišují nejen nižším podílem zkrácených pracovních úvazků, ale také jejich kvalitou. Tyto úvazky jsou charakteristické pro méně stabilní pracovní formy, jako jsou práce bez formální smlouvy, na dobu určitou, práce zprostředkované agenturami nebo samostatná výdělečná činnost. V ČR a Maďarsku se také hovoří o možném zneužívání zkrácených úvazků, které spočívá v tom, že ačkoli je v pracovní smlouvě úvazek definován jako zkrácený, skutečná odpracovaná doba odpovídá běžnému pracovnímu týdnu – záměrem je pochoptelně redukovat daňové povinnosti (Štěpánková 2003).

Zaměstnání na dobu určitou. Ačkoliv jde o jednu z hlavních forem flexibilního zaměstnání u nás, počet pracovních smluv na dobu určitou neroste a jejich podíl dokonce poklesl z 6 % v roce 1993 na 4 % v roce 1998, poté však opět stoupl na 5 % v roce 2002 a 8 % v roce 2004 (stále však zůstává nízký vůči 11% průměru EU). Ve skutečnosti je zřejmě termínovaných poměrů více, než uvádí statistika. Zaměstnavatelé je často používají, aby se vyhnuli obtížím a nákladům spojeným s propouštěním zaměstnanců. S ženami jsou smlouvy na dobu určitou uzavírány častěji než s muži. Větší zastoupení mají rovněž starší osoby (38 % pracovníků, kteří dosáhli věkové hranice 60 let).

Zaměstnávání na dobu určitou není v podstatě nijak legislativně omezeno, což vede k jeho zneužívání, konkrétně k řetězení často krátkých pracovních poměrů. Jen málokdy se po vypršení první

smlouvy na dobu určitou pracovníci převádějí na dobu neurčitou. Také odborníci ve veřejných službách – jako jsou učitelé, lékaři, výzkumní pracovníci a novináři – jsou rovněž často nuceni přijímat termínované pracovní poměry. Jak ukazuje mezinárodní srovnání (tabulka 5), pracovní úvazky na dobu určitou jsou daleko častější než u nás ve Španělsku a Portugalsku, Francii a Finsku (14–26 %) a naopak jen nepatrně využívány v Irsku, Rakousku a Velké Británii (3–6 %).

Zaměstnávání prostřednictvím agentur. Tato forma představuje v zemích EU velmi dynamickou formu flexibility, u nás však není příliš rozšířená. Fungování firem zabývajících se zprostředkováním krátkodobé pracovní síly není totiž ani povoleno, ani zakázáno, takže legislativní vakuum vytváří prostor pro zneužívání práv zaměstnanců. Využívání pracovníků zprostředkovaných agenturami je u nás častější zejména u firem se zahraničním vlastníkem. Stejně jako u termínovaných zaměstnání zde platí, že se agentury orientují na nižší kvalifikační kategorie pracovníků. Nepříliš používaná je varianta, kdy agentury mají své stálé zaměstnance, které půjčují různým zaměstnavatelům.

II.1.6 Změny v pracovních silách a pracovní mobilita

Spolu s adaptabilitou a flexibilitou pracovních sil je pilířem evropské politiky zaměstnanosti rovněž profesní a prostorová mobilita. Členské státy chtějí podporovat transparentnost pracovních a vzdělávacích příležitostí a zajistit všem uchazečům o zaměstnání přístup k informacím v rámci celé EU. Uvedený přístup je výzvou i pro Českou republiku, kde po počátečním „zázraku zaměstnanosti“ došlo ke zvýšení nezaměstnanosti, pracovní trh se otřásl a soutěž na něm značně přitvrdila. Na rozdíl od převážně dobrovolných přechodů prvního období je mobilita po roce 1997 spíše nedobrovolná, a proto také častěji jde v neprospěch pracovníků.

V souvislosti s mohutným privatizačním pohybem, restrukturalizací a terciarizací ekonomiky se značně zvýšila mobilita pracovních sil ve všech podobách, tedy jako mobilita mezipodniková, odvětvová, profesní i prostorová. Uvažujeme-li o všech směrech pohybů, jsou pro období 1993–1996, kdy se pracovní trh obešel bez větších výkyvů, doloženy roční pohyby v rozsahu až kolem 20 % pracovních sil (Kux, Makalouš 1997). Přes polovinu z toho tvořily pohyby mezi zaměstnaností a ekonomickou neaktivitou, skoro třetinu pohyby mezi zaměstnaností a nezaměstnaností a přes jednu desetinu pohyby mezi ekonomickou neaktivitou (tj. předčasné a invalidní důchody, denní studium, mateřská dovolená) a nezaměstnaností.

Evidence pracovní mobility není ani jednoduchá, ani jednoznačná. Statistická šetření (VŠPS) dovolují sledovat některé pohyby pouze v rámci nejvýše pěti čtvrtletí, kdy se opakují dotazy u jedné pětiny šetřených domácností (příčemž „nejstarší“ pětina je pokaždé nahrazena novou). Analyticky je tak možné sledovat toky mezi hlavními statusy ekonomické aktivity. Na počátku devadesátých let byly toky pracovních sil obrovské, a to především z jednoho zaměstnání do jiného, které činily celou polovinu pohybů. Intenzita mobility postupně oslabovala a podíl pohybů z jednoho zaměstnání do jiného se snížil na pouhou čtvrtinu v roce 1998. Pozdější léta přinášejí stále silnější přechody do nezaměstnanosti a navíc pak stále častější setrvání v tomto stavu.

Jestliže sledujeme mobilitní pohyby v dlouhodobé retrospektivě, obraz změn je ještě pronikavější: celá polovina ekonomicky aktivních zaznamenala u nás po roce 1989 nějakou změnu zaměstnání, firmy nebo pozice. Ještě v druhé polovině devadesátých let vzestupná mobilita vysoce převyšovala mobilitu sestupnou a dobrovolné změny byly častější než změny vynucené zavíráním pod-

Tabulka 6. Mobilitní pohyby a změny v zaměstnání za roky 1990–2000 v retrospektivě dotázaných (%)

Druh mobility a změny	ČR	Slovinsko	Velká Británie
změnil zaměstnání jednou	31,3	14,7	18,6
změnil zaměstnání vícekrát	25,7	9,3	27,2
změnil povolání jednou	24,9	7,2	9,4
změnil povolání vícekrát	13,1	3,5	7,7
začal podnikat	26,4	5,7	7,8
profesní růst	23,6	16,1	22,3
profesní sestup	10,0	3,5	2,2
zahájil vedlejší zaměstnání	13,4	5,5	6,4
ztratil zaměstnání jednou	16,8	12,2	11,3
ztratil zaměstnání vícekrát	7,6	3,1	4,2
celkový počet změn			
žádná	50,0	57,7	39,7
1–2	24,8	30,2	45,4
3 a více	25,2	12,1	15,0

Zdroj: Výzkum HWF, pouze dotázaní po celou dobu v pracovních silách.

niků nebo jejich reorganizacemi. Zatímco 40 % mobilních pracovníků přišlo o své místo z důvodů na poptávkové straně trhu práce, 60 % lidí bylo zlákáno lepšími možnostmi nebo opustili místo z důvodu nespokojenosti. Uvedený poměr je méně výhodný pro osoby se základním vzděláním a nejméně výhodnějším pro pracovníky s vysokoškolským vzděláním.

Představu o velkém rozsahu mobility v polistopadovém období ovšem poněkud koriguje mezinárodní srovnání (tabulka 6). Zatímco celkový počet pohybů byl u nás větší než v rovněž „reformním“ Slovinsku, byl naopak menší než ve „stabilní“ Velké Británii. Specifikou českého trhu práce bylo to, že zde mnoho změn probíhalo současně a častější byl počátek podnikání nebo vedlejšího zaměstnání. Kromě toho zkušenost s nezaměstnaností má u nás větší podíl pracovníků než ve Velké Británii, přestože v průměru byla u nás nezaměstnanost dlouhodobě nižší. Otevření trhu práce spolu s ekonomickou reformou tak nakonec nevyvolalo více mobility, než tomu je v západních zemích (také Velká Británie ovšem v daném období zažívala značné změny, data za jinou západoevropskou zemi však nemáme k dispozici).

Mezinárodní srovnání poukazuje na velké rezervy pracovní mobility, která je sílící komponentou evropského trhu práce. U nás nejsou dosud vyčerpány možnosti mobilitních přesunů, zejména do oblasti služeb. Ve srovnání se západoevropskými zeměmi je u nás podíl služeb zatím nižší a má méně příznivou strukturu, neboť převažují osobní služby nad službami založenými na „manipulaci se symboly a informacemi“, odpovídajícími tzv. znalostní ekonomice. Z hlediska zaměstnanosti je u nás poddimenzován zejména sektor školství, který se doposud nestal rozhodujícím zdrojem ekonomického růstu. Oproti západním evropským zemím jsme rovněž pozadu ve službách pro průmysl, dále v oblasti výzkumu a vývoje, veřejných a sociálních službách.

Tabulka 7. Konflikty mezi zaměstnáním a rodinou (% odpovědí „často“ a „stále“)

Typ konfliktu	ČR	Maďarsko	Slovensko	Nizozemsko	Švédsko	Velká Británie
zaměstnání dotázanému brání vykonávat některé domácí povinnosti	13,0	14,9	15,2	19,8	22,4	21,8
zaměstnání dotázanému brání vykonávat některé rodinné povinnosti	9,2	10,1	15,4	8,1	14,4	13,1
odpovědnost vůči rodině dotázanému brání pracovat odpovídajícím způsobem	1,9	2,0	1,5	0,0	1,9	4,6
dotázaný si musí nosit práci ze zaměstnání domů, aby ji dokončil	9,0	6,9	8,4	20,9	13,5	11,5
dotázaný by chtěl trávit více času v práci než doma	3,0	0,8	2,1	7,0	1,9	3,1

Zdroj: Výzkum HWF, ekonomicky aktivní dotázaní mimo zemědělství.

Pracovní mobilita je často spojena se změnou bydliště a tedy migrací za prací – u nás tomu tak většinou není. Spolu s potlačením socialistické přezaměstnanosti se očekávalo, že „tah“ nových pracovních příležitostí a „tlak“ nutných změn pracovního místa povedou k růstu migrace. K tomu se připojily obavy ze zvyšování nájemného – v roce 1990 se dokonce jedna třetina osob v aktivním věku domnívala, že bude nucena se stěhovat kvůli zvýšení nájemného či kvůli změně práce (EOP, květen 1990). Ve skutečnosti však došlo k opaku; během prvních čtyř let po roce 1989 migrace poklesla o 20 %. Celkový rozsah migrace, který činil 267 tisíc migrujících v roce 1990 (26 osob na 1000 obyvatel), se v druhé polovině devadesátých let stabilizoval okolo 200 tisíc osob ročně (20 osob na 1000 obyvatel). Významným důvodem pro pokles migrace je nerozvinutý trh bydlení.

Nedostatek přizpůsobivosti české pracovní síly vede k neblahému stavu, kdy v určitých regionech zůstávají i při relativně vysoké nezaměstnanosti neobsazená pracovní místa, zčásti zaujímaná levnějšími pracovními silami ze zahraničí. Možnost zaměstnávat zahraniční pracovníky zvyšuje pružnost zejména spodních pater trhu práce, zároveň však snižuje mzdovou nabídku k hranici, která je pro české pracovníky již nepřijatelná. Zavedení povinných víz pro lidi z východních zemí mělo omezit příliv ilegálních pracovníků, na druhé straně MPSV rozjelo program pro zaplnění mezer na trhu práce a zlepšení věkové bilance populace přílivem „vybraných“ imigrantů.

Zahraníční pracovníci přicházejí zejména z Ukrajiny, Polska, Moldávie, Rumunska a Vietnamu. Zatímco v roce 1992 bylo u nás asi 47 tisíc zahraničních pracovníků s platným pracovním povolením, roce 1995 již 149 tisíc a roce 2000 (v podmínkách již vysoké nezaměstnanosti) 100 tisíc, z toho 40 tisíc s povolením k zaměstnání (kde byla uplatněna regulace) a 60 tisíc s povolením k podnikání (doposud bez regulace, a tedy často kryjící závislé zaměstnání). Pokud jde o zaměstnanost slovenských občanů, která není v ČR regulována, od svého vrcholu v roce 1996 měla klesající trend a oživení nastalo teprve v roce 2000.

V debatě o flexibilitě se často zdůrazňuje jen její přínos pro firmy, avšak opomíjejí se výhody pro pracovníky, například možnost být zaměstnán bez zanedbávání rodiny. U nás zatím není konflikt mezi prací a rodinou pocítován tak silně jako v západní Evropě (tabulka 7). Faktický stav je ale zřejmě jiný, neboť tamní podmínky jsou pro rodinu mnohem lepší – například ve Velké Británii pracuje téměř polovina žen na zkrácený úvazek, v Nizozemsku dokonce většina, Švédsko obecně uplatňuje výraznou prorodinnou politiku. Naše specifika souvisí s rozdíly v postavení žen na trhu práce a zažitými vzorci chování z minulosti, do nichž zapadá jen pozvolna se měnící stereotyp plného zaměstnání žen s jejich „druhou směnou“ v domácnosti branou jako samozřejmost.

O konfliktu mezi prací a rodinou se bude nepochybně hovořit stále více. V ČR by již teď 40 % pracovníků raději pracovalo kratší pracovní dobu, přičemž polovina z nich přitom jako důvod uvádí nedostatek času pro rodinu. Snaha zaměstnavatelů o růst produktivity práce povede k tlaku na intenzivnější pracovní nasazení pracovníků, takže příležitostí řešit si osobní záležitosti v pracovní době bude stále méně. Ženy se budou také častěji dostávat do náročnějších pozic a budou vytiženější. Nejen ženy, ale také muži se tak musí stát „flexibilnějšími“ v propojování pracovní a rodinné role.

Politiky napomáhající skloubení práce a rodiny se rozvíjejí v různých oblastech. První z nich je pracovní legislativa, v níž ČR patří k poměrně vyspělým zemím. Zákoník práce přikazuje zaměstnavateli zkrátit pracovníkovi pracovní dobu na jeho žádost, pokud mu v tom nebrání vážné provozní překážky. Rovněž zavedení pružné pracovní doby do zákoníku práce povzbudilo některé zaměstnavatele k novému přístupu vůči pracovnímu rozvrhu. Důležitá je dostupná síť dotovaných mateřských škol, relativně dlouhá mateřská a následně rodičovská dovolená.

Sladění zaměstnání a rodiny souvisí s firemní strategií v řízení lidských zdrojů. Vnímavý postoj zaměstnavatelů k rodinným potřebám pracovníků může být významným faktorem výkonu a loajality, navíc méně nákladným než jiné. V rámci dané legislativy se firmám nabízí více možností – patří k nim práce z domova, individuální pracovní rozvrh, zkrácené úvazky, zvláštní programy pro ženy a muže, kteří se vracejí do zaměstnání po rodičovské dovolené, nebo i dispozice jeslí přímo na pracovišti. Větší nároky na koordinaci pracovníků mohou být vyváženy jejich vyšší spokojeností a tím i produktivitou.

Slabý zájem českých pracovníků o zkrácené úvazky souvisí hlavně s nízkými reálnými výděly, ale také s faktem, že částečný pracovní poměr byl u nás doposud méně výhodný než plná neaktivita (nezaměstnaný ztrácel veškerou podporu, když přijal by jen nepatrný úvazek, a žena pobírající dávky státní sociální pomoci ztrácela s každou vydělanou korunou stejnou částku na sociálním příspěvku). Se změnou dovolující nezaměstnaným menší výdělek a pobírat rodičovský příspěvek i při částečném zaměstnání by se měl tento zájem zvýšit. Rovněž současně s růstem reálných výdělků si více lidí bude moci dovolit pracovat zkrácenou pracovní dobu.

II.1.7 Závěrem

Český trh práce prošel po roce 1989 hlubokou proměnou. Ta se týkala jak institucionálního prostředí, tak pracovních hodnot – tedy dvou oblastí, které se navzájem ovlivňují, byť s fázovými posuny a složitými zpětnými vazbami. Po českém „zázraku zaměstnanosti“ první poloviny devadesátých let, kdy byl trh práce štítěn tichou dohodou mezi polostátními bankami a formálně privatizovanými podniky, nastalo jisté vystřízlivění. Standardní podmínky pro velké firmy vedly k většímu propouštění. Zároveň skončil boom drobného podnikání, v posledních letech dokonce dochází k poklesu počtu živnostníků (zhruba o 50 tisíc v letech 2001–2005).

Ze strany státu po roce 1998, kdy nastoupila k moci sociální demokracie, se opět posílila aktivní politika zaměstnanosti, rozvinuly se investiční pobídky zahrnující i podporu tvorby nových pracovních míst, a expandovala minimální mzda. Ze strany zaměstnavatelů však vysoké zatížení práce odvoody na sociální a zdravotní pojištění a také poměrně přísná regulace týkající se propouštění omezuje jejich ochotu vytvářet nová pracovní místa a obnovovat je. Pokud mohou, firmy raději sahají k různým pololegálním praktikám, jako jsou platby „na ruku“, zaměstnávání osob se živnostenským listem či fakticky nechráněných cizinců.

Hlubší retrospektiva pohybů na trhu práce ukazuje značnou mobilitu z hlediska profesí, firem i pracovních smluv. Z hlediska zahraničních firem čeští pracovníci dokonce často vypadají jako „mistři improvizace“, což je do jisté míry dědictví komunistické éry. Na druhé straně ovšem lidé preferují jistoty zaměstnání, dávají přednost velkým podnikům a zejména pak veřejnému sektoru. Jeho expanze během minulých let tak významně přispívá k tlumení nezaměstnanosti, současně však obrazí silící rigiditu českého trhu práce.

I když po vstupu do EU se neotevřely brány pracovního trhu v mnoha západních zemích, čeští pracovníci toto omezení příliš nepocítují. Mají averzi ke stěhování a ani v jazykových znalostech česká populace nevyvíká. S podporou velkých zahraničních investic, směřujících téměř výhradně do průmyslu, se zastavily i strukturální proměny pracovních sil. Česká republika tak do značné míry zůstává „dílnou Evropy“, čemuž odpovídají i její úspěchy v exportu a jeho podíl na ekonomickém růstu. Na druhé straně však podíl vysokoškolsky vzdělaných osob roste pomalu a inovační kapacita země stagnuje.

Mohli bychom očekávat, že rostoucí nezaměstnanost po roce 1997 zvýší hodnotu pracovního místa v očích lidí. Statistika zaměstnanosti však nebyla ani zdaleka následována změnou v postojích pracovníků: podíl aktivních dotázaných vyjadřujících obavy ze ztráty zaměstnání stoupl za uplynulých osm let pouze nepatrně a pohybuje se okolo jedné třetiny. Trochu však poklesl podíl dotázaných uvažujících o tom, že si v průběhu příštích dvanácti měsíců najde jiné zaměstnání – z jedné pětiny na jednu sedminu. Nicméně pragmatický přístup k práci se v čase posiluje a slabá loajalita vůči zaměstnavatelům přetrvává.

Ani problémy na trhu práce nemusí významně urychlit potřebnou přeměnu hodnot práce bez doprovodných změn v institucionálním prostředí. Lidé mohou svalovat vinu na režim, a to nejen komunistický, ale i polistopadový, žádnou vládu nevyjímaje. Nejprve tu bylo mělce zakotvené podnikatelské prostředí a „měkce rozpočtově omezený“ management. Potom se ukázalo, že trh je až příliš lidským výtvozem – protkaným kontakty – a že úspěch v podnikání je až příliš vrtkavý. Každopádně je mnoho argumentů k tomu, aby lidé mohli ukazovat prstem kamsi nahoru a zmenšit tak vlastní břímě odpovědnosti.

Nedávná debata o návrhu nového zákoníku práce ukázala jasnou linii fronty. Zatímco vládní instituce a odbory je předkládají jako jasnější a volnějši úpravu pracovněprávních vztahů, která přispěje ke zvýšení zaměstnanosti, zástupci zaměstnavatelů jej považují za krok zpět, pokud jde o pružnění trhu práce, srozumitelnost práva pro laiky a zejména pak tvorbu a udržování pracovních míst. Svaz průmyslu a dopravy dokonce odmítl podílet se na jeho konečné přípravě s argumentací, že navrhovaný zákoník dále posiluje moc odborů a potlačuje pružnost trhu práce.

Nelze zapomínat, že trh práce je velmi diferencovaným polem a že právní úprava zdaleka nestačí k institucionalizaci sociálně solidního a přitom ekonomicky efektivního prostředí. Chování zaměstnavatelů, stejně jako zaměstnanců, se pohybuje v širokém vějíři mezi chováním, které je na hranici zákona a možné tolerance, a chováním, které vytváří motivující prostředí práce a osobního roz-

voje. Nicméně vysoké a rostoucí procento dlouhodobě nezaměstnaných nasvědčuje velkým obavám firem vytvářet nová pracovní místa (dokonce i při solidním tempu ekonomického růstu), které nemůže vyvážit žádná aktivní politika zaměstnanosti.

II.2 Vývoj sociální politiky

Jiří Večerník

Přeměna sociálního systému byla třetím významným úkolem postkomunistické transformace, po privatizaci hospodářství a zavedení demokracie. Z hlediska důležitosti občané řadili sociální ochranu na druhé místo, hned po osobní bezpečnosti. Sociálnědemokratická tradice předválečného Československa a blízkost „sociální Evropy“ byly považovány za dostatečnou hráz proti nastolení „divokého kapitalismu“. Radikální zvraty v rozsahu a kvalitě sociální ochrany nepřipadaly v úvahu, nicméně výrazné přizpůsobení systému novým podmínkám bylo nutné.

Výchozím dokumentem pro změny byl „Scénář sociální reformy“, který byl (spolu se scénářem ekonomické reformy) předložen Federálnímu shromáždění v září 1990. V souladu s ekonomickou strategií sledoval pluralizaci, privatizaci a demokratizaci systému sociálního zajištění (Tomeš 2001). Bylo vcelku pochopitelné, že změny se prosazovaly z vrcholné státní administrativy. Po desetiletích nucené „homogenizace“ společnosti byla její struktura zamlžená, politické strany a sociální partneři se teprve formovali a občanská společnost se probouzela. Následovala dlouhá, doposud neukončená cesta.

Změny v sociální oblasti nejsou nikdy jednoduché a realizovat byt sebelepší teoretický program v praxi je téměř nemožné. Tak jak nakonec situace vykristalizovala, pravicoví občanští demokraté realizovali jen z menší části své liberální představy a ponechali nedotčenu řadu prvků bývalých sociálních jistot, jež měly málo společného se smělymi rezidualistickými návrhy. Na druhé straně levicoví sociální demokraté zápasili o udržení štedrého sociálního státu, přičemž nyní jsou pod tlakem rostoucího deficitu státního rozpočtu nuceni uvažovat o úsporných opatřeních.

Účelem této kapitoly není popsat historii sociálních reform v České republice – to už učinili lépe jiní (Potůček, Radičová 1998; Tomeš 2001). Neaspiruje ani na zevrubnou analýzu institucionální změny a „politické ekonomie“ sociální transformace, tak jak se jimi zabývali mnozí zahraniční badatelé (De Deken 1995; Cook, Orenstein, Rueschemeyer 1999; Götting 1998; Müller 1999; Nelson, Tilly, Walker 1997; Elster, Offe, Preuss 1998). Nicméně v jisté návaznosti na některé tyto práce chceme načrtnout obecnější rysy vývoje z hlediska vztahů mezi ideologiemi, aktéry a sociálními reformami, které již proběhly nebo českou společnost ještě čekají.

V kapitole nejprve v obrysech popisujeme komunistický sociální stát a zvažujeme jeho teoretické alternativy. Ve druhé části představujeme počáteční reformy a následné rozpravy. Ve třetí části uvažujeme o aréně sociálních aktérů a jejich slabinách. Ve čtvrté části je poukázáno na současný solidní výkon sociálního systému a současně možné perspektivní problémy v hmotné situaci rodin, v penzijním systému a v oblasti motivace k zaměstnání. Uzavíráme úvahou o pravděpodobně slabých dopadech změn provedených v roce 2005, nicméně oživujících scénu aktérů sociální politiky v předvolebním období.

II.2.1 Cesta od autoritářského paternalismu

Československá sociální politika po roce 1948 měla dvě tváře, obě dané jejím paternalistickým charakterem – svému lidu současně byla ochraňujícím otcem a neadekvátně trestajícím otčím. V souladu s komunistickou ideologií sebe samu označovala za univerzální a štědrá. Když ústava z roku 1960 prohlásila Československo za „socialistický stát“, měli občané skutečně právo na bezplatnou zdravotní péči, penzi a dávky. Sociální práva byla ovšem odvozena od zaměstnaneckého vztahu a výslovně oslovovala jen dělnickou třídu, družstevní rolníky a tzv. socialistickou inteligenci. Velkorysý systém sociální ochrany u nás zajisté nebyl až dílem komunistického režimu, již v předválečném Československu zahrnovalo rozsáhlé zabezpečení většinu nezemědělské populace.⁶ Před komunistickým pučem byly starobně a zdravotně pojištěny dvě třetiny populace v produktivním věku a ostatní se zabezpečili individuálně nejrůznějšími způsoby, nepočítali však s tím, že stát zkonfiskuje aktiva pojišťovacích fondů a navíc pak znárodní firmy a združstevní rolnická hospodářství, jež byla mimo jiné určena také ke starobnímu zaopatření živnostníků a zemědělců.

Proklamativně univerzální systém sociálního zabezpečení tak zahrnoval i komunistickou ideologii a třídní boj. Nový stát si označil „třídní nepřátele“, které nejprve připravil o jejich vlastní prostředky a potom ponechal bez pomoci. Opatření v sociální sféře tak rovněž plnila represivní funkci pro ostrakizované společenské kategorie; konkrétním nástrojem přitom byly tzv. sociální důchody udělené osobám dříve „samostatným v povolání“, jež se nalézaly hluboko pod jakýmkoli myslitelným minimem. Měnovou reformou roku 1953 byla ukončena série konfiskací a celá populace se stala závislou na centralizovaném systému dovolujícím snadnou kontrolu. Většina lidí systém přijala jako pokračování sociálnědemokratických tradic, prodloužení předválečné sociální politiky a výraz stejnorodosti české společnosti. Navíc byl v souladu s propagovanou komunistickou ideologií, která jako jednu z hlavních sociálních vymožeností nového režimu vyzdvihovala plnou zaměstnanost a s ní spojené sociální jistoty. Ostatně státní paternalismus byl pro velkou část populace výhodný. Po nižších vrstvách dělnictva, tradičních přívržencích komunistické strany, se také ostatní skupiny obyvatel naučily, jak si pod státní kuratelou usnadňovat život.

Zakořeněná očekávání pochopitelně přetrvávala i po roce 1989. Otevřely se však také jiné možnosti. Teoreticky vzato – podle typologie Gösta Esping-Andersena (Esping-Andersen 1990) – se mohla rozvinout jedna ze tří možných variant sociálního státu:

- Univerzalistický či sociálně-demokratický režim, který je blízký socialismu v tom, že lidé jsou bráni především jako pracovníci a stát je odpovědný za plnou zaměstnanost, nebo za odpovídající náhradu pracovních příjmů v rámci tzv. dekomodifikace práce. Stát vstupuje na scénu jako „zaměstnavatel první instance“.
- Institucionální nebo korporativistický sociální režim, v němž sociální zabezpečení slouží pro uchování a reprodukci rozdílů ve statusu a příjmech občanů. Stát má větší zájem na rodině než na zaměstnanosti a vstupuje na scénu jako „kompenzátor první instance“.
- Liberální neboli reziduální sociální režim, v němž stát spoléhá hlavně na trh, na němž si každý sám nalezne nejlepší způsob svého sociálního zajištění; sám stát pak už jedná jen jako „kompenzátor poslední instance“.

⁶ Základním pilířem zabezpečení v meziválečném Československu byl zákon o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří z roku 1924. Přední čeští ekonomové, jako byl Karel Engliš a Alois Rašín, se podíleli na vybudování pro svět tehdy příkladného systému. Igor Tomeš v této souvislosti hovoří o „české škole sociální politiky“ (Tomeš 2001: 68n.).

V počátcích reformního procesu se česká společnost ocitla na rozmezí alternativních cest. Čistě teoreticky a s odstupem vzato, liberální myšlenky a koncept „trhu bez přívlastků“ Václava Klause vyzdvihl do popředí reziduální systém po vzoru Velké Británie. Podle názoru obyvatelstva se však nejlepší cestou k uchování dosavadních „vymožeností“ zdál být skandinávský typ sociálního státu. Česká společnost nicméně tradičně patřila do okruhu korporativistického systému, který se zrodil v Bismarckově Německu. Na uvedených alternativách si vybudovaly své programy i hlavní politické strany: liberální občanské strany, konzervativní křesťanská demokracie a socialistická sociální demokracie.

II.2.2 Počáteční reformy a pozdější stagnace

Reálně fungující sociální systémy jsou pochopitelně mnohem složitější než jakákoli zobecněná typologie. Kombinují v sobě prvky různých „sociálních režimů“ a v jednotlivých oblastech se uplatňují různé přístupy. Je rovněž nemyslitelné tvořit sociální systém na základě nějakého apriorního teoretického konceptu. I během „revoluční“ fáze transformace byly změny v sociálním systému pochopitelně spoluurčovány historickými tradicemi a již zavedenými institucemi. Ze zahraničí se však ozývaly také jiné, mnohem radikálnější hlasy.

Na počátku devadesátých let se okolo dalších osudů sociálního státu v reformních zemích odehrála vzrušená debata. Hlasy liberálů a „washingtonských institucí“ volaly po přiškrcení údajně příliš štědrých sociálních výdajů. Podle J. D. Sachse měly postkomunistické země východní Evropy nejvyšší rozpočet sociálního zabezpečení na světě (15–30 % HDP), na rozdíl od východoasijských zemí se srovnatelnou výší příjmů, kde byla úroveň těchto výdajů třetinová. Namísto snižování této zátěže se středovýchodní evropské země obrátily k levicovým stranám jakožto prostředku k udržení své obvyklé životní úrovně, tvrdil Sachs (Sachs 1995). Dva významní polští ekonomové k těmto argumentům uvedli: „Časté volby a negativní kampaně, selhání hospodářské politiky a absence pravicových stran v parlamentu od roku 1993 mají svůj přímý původ v nemístně přísných reformách. Prudký růst výdajů nezpůsobila lehkomyšlná sociální politika, nýbrž nepředvídané důsledky celkové hospodářské politiky a především stabilizačního programu, sponzorovaného Mezinárodním měnovým fondem, který tak horlivě doporučoval právě profesor Sachs“ (Kabaj, Kowalik 1995: 7).

Vlády středovýchodních evropských zemí skutečně nebyly nikterak nakloněny provádět radikální sociální reformy podle doporučení liberálů. Nicméně podnikly potřebné kroky k ochraně trhu práce, jež si vynutila rostoucí nezaměstnanost. V systému sociálního zajištění došlo rovněž k posunu od všeobecného státního zabezpečení k povinnému pojištění, k zavedení soukromého připojištění, snížení vyplácených dávek, rozšíření cílené sociální podpory, zavedení nebo zvýšení odvodů a zavedení mimorozpočtového financování sociálního zabezpečení (Ferge 1994; Barr 1994; Götting 1998).

V bývalém Československu se první fáze změn odehrávala pod sociálně-liberálním Občanským fórem (1990–1992), přičemž řešila otázky zaměstnanosti, ochranu před nezaměstnaností a budování záchranné sociální sítě. Bylo zavedeno sociální pojištění a připravováno vytvoření dobrovolných penzijních fondů. Systém se adaptoval do korporativní podoby a přizpůsobil se otevřenému trhu práce – navíc nezaměstnanost byla tehdy velmi nízká a neobjevily se ani jiné vážnější sociální problémy. Názory mezinárodních institucí nebyly považovány za imperativní a nakonec ani zahraniční poradci nebyli příliš vítáni.

Když se po volbách roku 1992 dostala do vedení státu Občanská demokratická strana pod vedením Václava Klause, s dvouletým odstupem (daným rozdělováním republiky) započala druhá fáze

reformy, více akcentující liberální prvky. Byl kladen důraz na odklon od paternalistického státu směrem k individuální odpovědnosti. Pod vlajkou méně nákladného a efektivnějšího sociálního systému byl vyhlášen rozsáhlý reformní program zhruba následujícího zaměření:

- oslabení relace státních důchodů k výdělkům a posílení soukromého připojištění;
- posílení příjmového testu pro přídavky na děti a další dávky státní sociální podpory, spolu s určením limitu pro uplatnění nároků;
- zavedení přísnějšího příjmového a majetkového testu pro dávky sociální pomoci;
- posílení principu pojištění a individuální odpovědnosti ve zdravotní péči;
- celkově pak odvození sociálního zabezpečení pouze od občanských práv – zaměstnavatelé a profesionální organizace neměly mít podíl na sociálním zajištění.

Mezitím transformace dokončená v původních intencích „Scénáře sociální reformy“, včetně některých nově zavedených prvků, učinila systém přehlednějším a jasně členěným. Sociální pojištění je nadále určeno na pokrytí předvídatelných situací jako nezaměstnanost, nemoc a stáří. Zjednodušeny a nově formulovány byly dávky státní sociální podpory, jež řeší případy finančních potřeb souvisejících s mateřstvím, péčí o děti a invaliditou. Sociální pomoc pak řeší individuální případy hmotné nouze, přičemž příslušné dávky vyplácejí místní úřady.

Sociální reforma v České republice byla tehdy ze všech postkomunistických zemí zřejmě nejpokročilejší. Mitchell Orenstein srovnával „silný balík sociálních opatření“, symbolizující strategii hladké transformace České republiky, s „fragmentovanou záchytnou sítí“ Polska, jež neměla jasné politické zaměření a nastavila špatné rozdělení zdrojů (Orenstein 1994: 193). Miloslav Ksiezopolski rovněž kritizoval absenci jakékoli smysluplné vize sociální politiky v Polsku a považoval narůstající ztrátu kontroly v sociální sféře za neudržitelnou (Ksiezopolski 1993: 192–193).

Hlavní kroky tedy byly ukončeny v polovině devadesátých let a nadále se toho v sociální sféře příliš neodehrávalo. Některé klíčové úkoly tak zůstaly nenaplněny. Prvním byla reforma penzijního systému, jež by předvídavě reagovala na stárnutí populace, a postavila jej na vícedrožovém financování. Druhým bylo posílení motivující distance mezi životem z práce a životem z dávek, jež by zamezila tzv. pasti nezaměstnanosti či reprodukci sociální závislosti. Třetím byla deregulace nájmu a vytvoření jednotného trhu s byty. Konečně čtvrtým úkolem bylo úspornější řešení zdravotního systému odstraňující nevyrovnanost pozic jeho silných a slabých hráčů. Nicméně na politické scéně pokračovala výměna názorů:

- mezi těmi, kdo požadují, aby byl zaveden druhý, plně hrazený pilíř důchodového pojištění, a těmi, kdo chtějí lepší státní přerozdělení v rámci systému PAYG;
- mezi těmi, kdo chtějí omezit a více cílit rodinné dávky, a těmi, kdo chtějí dětským přídavkům vrátit statut univerzální dávky, popřípadě je zvýšit v rámci propopulační politiky;
- mezi těmi, kdo považují minimální mzdu za nesystémový prvek, a těmi, kdo ji chtějí zvyšovat tak, aby i nízké mzdy převyšovaly sociální dávky a „práce se tak vyplácela“;
- mezi těmi, kdo chtějí rychle deregulovat nájemné a odstranit tak hlavní bariéru trhu s byty, a těmi, kdo chtějí v regulaci pokračovat nebo ji odbourávat pomalu;
- mezi těmi, kdo chtějí stanovit minimální standardy zdravotní péče a požadovat větší platby od pacientů, a těmi, kdo chtějí udržet současnou péči bez omezení atd.

Jde však spíše o ideologické debaty na nejvyšších politických úrovních než o výraz zájmů zakotvených ve společenském podhoubí a opřených o analýzy. Mezitím okolo vcelku poklidného českého ostrova nastal po roce 2000 docela čilý pohyb. Na Slovensku byly v letech 2003–2004 zavedeny přísnější podmínky pro vyplácení sociálních dávek a balík úsporných opatření. V Polsku, Maďarsku a na Slovensku byla odstartována penzijní reforma. Stagnaci sociálních reforem u nás lze vysvětlit dlouhotrvajícím politickým patem a obavami ze ztráty voličské podpory, pokud by se reformy prosazovaly příliš vehementně.⁷ V této době vlastně vznikl jediný významnější dokument „Sociální doktrína České republiky“, připravovaný v letech 1998–2002. Šlo především o akademický a expertní dokument, vzniklý na široké platformě, který předložil k veřejné diskuzi tehdejší ministr práce a sociálních věcí Vladimír Špidla.

II.2.3 Reformy hledají své aktéry

Uvedli jsme, že doposud byly všechny kroky sociální reformy zavedeny vůlí shora v rámci politicko-administrativní agendy, s minimální intervencí zdola, to jest od působení různých společenských aktérů a s reprezentací jejich zájmů. Můžeme však vůbec hovořit o nějakých společenských aktérech hýbajících procesem, kromě státní administrativy a patrně také politických stran? A pokud ano, jaká je jejich identita a profil?

Za komunismu navenek panoval centralismus a politická jednota, ale pod povrchem byla společnost provinciální a zájmy atomizované. Po roce 1989 se sice objevily nejen dříve potlačované, ale také nové zájmy, nicméně jejich aktéři se profilují pomalu. Lidé ve výzkumech – s výjimkou zbylých pravověrných komunistů – odmítali veškeré třídní a stranické ideologie. Brzy se však názory opět rozrůznily.⁸ Také politické strany byly zprvu odmítány (pod působivým heslem voleb roku 1990 „strany jsou pro straníky, Občanské forum pro všechny“) a etablovaly se až s jistým zpožděním a už nikoli jako masové.

Je několik způsobů, jak klasifikovat aktéry sociální politiky v transformačním procesu. Jeden rozlišuje mezi individuálními a kolektivními aktéry, institucionálními a socio-strukturálními hráči (jako jsou společenské skupiny), domácími, zahraničními a mezinárodními zájmovými skupinami a také mezi zjevnými a skrytými aktéry. Mitchell Orenstein ve srovnání důchodové reformy rozlišuje „navrhující“ a „vetující“ aktéry, zájmové skupiny a poradní fóra (Orenstein 2000). Katharina Müller zase uvádí „primární aktéry“, jakými jsou ministerstva sociálních věcí, ministerstva financí či Světová banka, a „sekundární aktéry“, jako jsou politické strany, odborové svazy a sdružení důchodců (Müller 1999).

⁷ Po volbách v roce 1998 byla mezi ODS a ČSSD uzavřena *Smlouva o vytvoření stabilního politického prostředí* (tzv. „opoziční smlouva“). V ní ODS podpořila menšinovou vládu ČSSD a slíbila, že nebude usilovat o její demisi. Po volbách v roce 2002 má koalice ČSSD, KDU-ČSL a Unie Svobody pouze 101 z 200 křesel v Poslanecké sněmovně.

⁸ Na konci devadesátých let pouze čtvrtina respondentů nadále odmítala jakoukoli ideologii, dalších 35 % upřednostňovalo socialismus a zbylých 40 % liberalismus a konzervatismus. Z této poslední skupiny se klesající (ale stále ještě většinová) část vyslovila pro tradiční, rodinně orientovanou křesťanskou doktrínu, zatímco vzrůstající počet lidí byl pro moderní, tržně orientovaný systém (Ekonomická očekávání a postoje).

Společenské třídy

Marxističtí teoretikové si lámali hlavu existencí sociálních tříd v socialismu, aby jim nakonec zbyly jen dvě – dělnická třída a družstevní rolnictvo. K nim se pak řadila „socialistická inteligence“ jako specifická skupina či vrstva, přičemž zbytek zaměstnanců jaksí zůstal stranou. Podle jiných názorů jsou však třídy spjaty s vykořisťováním a třídním bojem, takže za socialismu neexistují (Stručný 1966). V důsledku pak bylo ve výsledcích sčítání lidu z roku 1961 zrušeno rozlišování dělníků a zaměstnanců, později však bylo opět zavedeno. V roce 1967 byl proveden výzkum sociální stratifikace, jehož výsledky byly intepretovány v perspektivě vertikální sociální hierarchie (Machonin 1969).

Podle Petera L. Bergera (1986) ve vyspělých společnostech zastává klíčovou roli střední třída. Po roce 1989 však ani politická pravice, ani levice nezařadily střední třídu do svého programu: pro první by šlo o porušení občanského principu a pro druhou o porušení principu solidarity. Z liberálních pozic byla otázka střední třídy pojmána dokonce negativně, v souladu s přesvědčením, že přerozdělování ve společnosti probíhá od nižších příjmových skupin k vyšším, prostřednictvím vzdělávacích, infrastrukturních a dalších služeb (Goodin, Le Grand 1987). Ve veřejné debatě se nicméně koncept střední třídy objevoval poměrně často a doposud je oblíbeným mediálním tématem. V sociologických výzkumech je třídní sebezařazení pravidelně kladenou otázkou. Podle výsledků byla afiliace české populace se střední třídou od počátku devadesátých let poměrně silná, s výkyvem roku 1999, kdy mohla zapůsobit silná rétorika ČSSD („jsme stranou pro dolních deset milionů“) spolu s ekonomickou recesí. Analýza tématu se opírala o koncepty sociální hegemonie (Večerník 1999) či sociální nerovnosti (Matějů, Vlachová 2000). S kritikou konceptu na základě světové sociologické literatury vystupoval Jan Keller (Keller 2000).

V pozdních devadesátých letech se příslušníci různých vrstev názorově dosti lišili. Zatímco náklonnost k liberálnímu režimu naprosto převažovala u podnikatelské střední třídy, vyslovila se pro něj pouze pětina manuálních pracovníků. Souhlas s „liberálním“ řešením důchodového systému, přídavek na děti a zdravotní péče systematicky klesal s přechodem od středních k nižším společenským třídám. Obecné oslabování liberálních postojů sdílely střední vrstvy pomaleji než ostatní skupiny a v jejich rámci byl trend pomalejší u podnikatelské střední třídy než u „bílých límečků“ (Večerník 1999). Nicméně i když pozorujeme preference různých typů sociální ochrany podle třídní afiliace, nijak z toho nevyplývá, že by třídy mohly být aktivními aktéry reformy v dané oblasti – pokud nejde o třídně podmíněnou voličskou podporu odlišných programů.

Politické strany

Na rozdíl od arény společenských tříd, která je spíše imaginární a skrytá, takže její existenci lze snadno zpochybnit nebo dokonce odmítnout, představují politické strany otevřeně a imperativně vystupující kolektivní aktéry. Postupujeme-li po politickém spektru zprava doleva, vstupují na scénu tyto hlavní strany:

- Občanští demokraté (ODS) představují konzervativní směr, konkrétně reziduální model (po vzoru britské „Nové pravice“);
- Křesťanští demokraté (KDU-ČSL) zastávají tzv. sociálně-tržní doktrínu, jež má spojovat tržní ekonomiku a sociální solidaritu (zejména po vzoru Německa);
- Sociální demokraté (ČSSD) se snaží udržet všeobecný systém a zavést štedřejší dávky (nejvíce se orientují podle skandinávského modelu);

- Komunisté (KSČM) usilují o návrat ke štědrému a rovnostářskému všeobecnému státnímu systému (proklamují „opravdový“ socialismus, který ještě nikde nebyl uskutečněn).

V programových orientacích, charakteru uskupení a jejich voličské podpoře hrají roli nejen současné ideologie politických stran, ale také jejich historické kořeny. Zatímco občanské strany nemají žádné domácí předchůdce, středové a levicové strany jsou přímo nebo nepřímo závislé na předchozím vývoji.⁹

Křesťanští demokraté přežili období komunismu jako součást takzvané Národní fronty, jež byla roku 1945 založena jako svaz „pokrokových“ stran, později přeměněný v nástroj uplatňování moci KSČ. Sociálně demokratická strana, v roce 1948 násilně sloučená s KSČ, poukazuje na svou dlouhou historii a kontinuitní fungování organizací v exilu. Přejmenování komunisté bez problémů pokračovali ve své činnosti a i navzdory obrovskému odlivu příznivců po roce 1989 mají stále nejširší členskou základnu. Dále následuje KDU-ČSL a ČSSD, zatímco ODS má malou členskou základnu.

Od poloviny devadesátých let, kdy vláda přešla z rukou pravice do rukou levice, trvá cosi jako zákopová válka. Občanští demokraté jednají jako „navrhující aktéři“ na obecné úrovni „velkých reforem“: uvažují o zásadní důchodové reformě a rýsují změnu přerozdělovacího systému na principu rovné daně a většího zapojení soukromé aktivity namísto státu. V tomto se sociální demokraté chovají jako „vetující aktéři“ a jsou naopak aktivní v rovině „malých reforem“ upravujících systém dílčím způsobem. Zde naopak negativně reagují Občanští demokraté, kteří argumentují okrajovým a krátkodobým charakterem opatření.

Sociální partneři

Další subjekty jsou dosti pasivní. Dokonce ani odborové svazy, jež se hlasitě ozývaly v průběhu prvních reforem v oblasti penzí a dávek, o sobě nedávají příliš slyšet. Pouze v roce 2004 zpochybnilo opatření zaměřená na snížení častého zneužívání nemocenských dávek a na redukci zdanění podniků v rámci reformy veřejných financí. Hlavním důvodem může být to, že současná vláda, ovládaná sociálními demokraty, je v osobách ministrů, jejich náměstků a poradců do značné míry propojena s odborovými strukturami. Vládní návrhy proto souzní s odborovými požadavky.

Ačkoli vysoké nemzdové pracovní náklady jsou častým předmětem nářku zaměstnavatelů, hlas jejich svazů vůbec není silný. Zaměstnavatelské svazy a hospodářské komory jsou slabým a nepříliš zainteresovaným aktérem ve sporu o sociální stát. Naposledy se však jejich hlas ozval, a to v souvislosti s novým zákoníkem práce. Ten podle jejich názoru příliš posiluje moc odborů a naopak omezuje manévrovací prostor zaměstnavatelů, pokud jde o přijímání a propouštění pracovníků. Konflikt sociálních partnerů týkající se této normy je z posledních let nejvýraznější.

Mezinárodní organizace a Evropská unie

Mezinárodní organizace – OECD, ILO, Světová banka, MMF – průběžně předkládají doporučení k reformám důchodového, daňového a dávkového, popřípadě i pracovního systému. OECD tak činí v pravidelných *Economic Surveys*, ostatní organizace v nepravidelných studiích a stanoviscích. Pokud

⁹ V předválečném Československu byly občanské strany poměrně slabé. Strany jako *Československá národní demokracie* či *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská* měly ve srovnání se socialistickými stranami velmi málo členů i hlasů, částečně i proto, že jejich voliče i některá témata odčerpávala relativně velká, primárně agrární *Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu*, daleko přesahující rurální sektor.

jde o Evropskou komisi, její vliv se uplatňoval již dlouho před vstupem země do Evropské unie v květnu 2004. Na konci roku 2003 bylo například přijato „Společné memorandum sociálního začleňování“, které zahrnuje rovněž úkol mobilizovat sociální partnery a nevládní organizace k úkolu sociální integrace.

V sociální oblasti je evropská integrace založena na „otevřené metodě koordinace“, jež je uplatňována v oblastech svrchované národní kompetence. Zde se uplatňují „měkké postupy“, jako je vytváření akčních plánů, přejímání zkušeností a expertízní pomoc. V uvedeném rámci vznikly závažné dokumenty v oblasti sociálního začleňování (*Národní akční plán sociálního začleňování*) a v oblasti důchodového systému (*Národní strategická zpráva o přiměřených a udržitelných důchodech*). Z povahy uvedené metody plyne, že její aplikace nezamýšlí iniciovat nějaké zásadní reformy v sociální oblasti.¹⁰ Totéž se týká i využití finančních zdrojů EU, které různými kanály proudí do země ke zlepšení sociálních podmínek v různých konkrétních oblastech.

Jakékoli zpochybnění „Evropského sociálního modelu“ je považováno za nepřijatelné, na druhé straně však Maastrichtská kritéria pro přijetí do Evropské měnové unie požadují makroekonomickou stabilitu a finanční disciplínu. Evropská komise opakovaně Českou republiku nabádá k úspornosti, snížení státního deficitu a nastartování reforem sociálních dávek a důchodového systému. Tato rozpolcenost je přítomná rovněž v reformovaném Lisabonském procesu. Po snaze soustředit se na „růst a zaměstnanost“ došlo k opětovnému zdůraznění sociální inkluze. Program pro roky 2007–2013, schválený Evropským parlamentem v září 2005, shrnuje pod jednu střechu otázky zaměstnanosti, sociálního začleňování, pracovních podmínek, protidiskriminačních opatření a rovnosti pohlaví.

II.2.4 Aktuální výkonnost a dlouhodobý výhled

Český sociální systém i přes nejrůznější problémy přiměřeně funguje, pokud jde o uspokojování svých klientů, jako jsou důchodci (vyplácením přijatelných penzí), dlouhodobě nezaměstnaní (jimž nabízí dávky nebo předčasný odchod do důchodu) a pacienti (včetně neoficiální možnosti využívání nemocenských dávek k řešení osobních a pracovních problémů). Příjmová chudoba je u nás na extrémně nízké úrovni, nejnížší ze zemí EU, přičemž za poslední roky nevykazuje výraznější růst ani přes již značnou nezaměstnanost.

Veřejné mínění hodnotí výkonnost jednotlivých sektorů diferencovaně (tabulka 8). K nejlépe hodnoceným patří přístup ke vzdělání a dále ke zdravotní péči, kde se však objevují největší rozdíly v hodnocení podle věkových skupin. Naproti tomu za nejhorší je považována dostupnost bydlení a podpora rodiny, kde naopak panuje značná názorová shoda. Během posledního desetiletí se v postojích obyvatelstva odehrály významné změny: spokojenost s přístupem k zaměstnání poklesla a také se zhoršilo hodnocení starobního zabezpečení, zatímco přístup ke zdravotní péči je v současnosti hodnocen o něco lépe než dříve a dostupnost bydlení dokonce výrazně lépe.

Další fakta o materiálních životních podmínkách svědčí o tom, že „subjektivní“ ukazatele (pociťované finanční potíže) udávají menší rozdíly mezi různými typy domácností než „objektivní“ (výše příjmů a riziko příjmové chudoby), zvláště pak mezi zcela neaktivními a částečně aktivními domácnostmi (tabulka 9). Jedním důvodem je to, že statistické údaje nezahrnují neformální eko-

¹⁰ Pro oblast penzí to podrobně dokumentuje Eckardt 2005.

Tabulka 8. Hodnocení dostupnosti v různých oblastech (%)

Oblast	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Vzdělání	63,2	65,2	60,6	67,1	65,2	70,4	72,2	77,0	75,5
Zdravotní péče	57,9	57,3	50,6	58,6	57,8	65,2	62,8	65,3	64,0
Zaměstnání	58,4	30,2	14,7	11,4	24,2	27,1	22,5	19,8	23,9
Starobní zabezpečení	24,4	20,4	13,3	15,8	14,6	21,6	16,3	17,2	16,8
Podpora rodiny	10,9	6,3	5,6	7,4	6,3	10,7	10,4	11,6	12,1
Bydlení	4,3	3,8	3,8	5,1	4,5	7,0	10,8	11,4	16,2

Zdroj: CVVM.

Tabulka 9. Rozdělení dětí a důchodců podle kvintilů příjmu domácnosti na osobu a ohrožení chudobou podle metodiky EU (%)

Kvintil příjmu na osobu	Děti			Důchodci		
	1988	1996	2002	1988	1996	2002
1 (nejnižší)	28,3	35,8	37,7	26,1	7,6	5,3
2	26,8	22,3	25,7	23,4	28,6	18,5
3	24,0	15,9	15,1	20,0	36,7	38,0
4	16,1	14,4	12,1	18,0	19,3	29,3
5 (nejvyšší)	4,8	11,5	9,4	12,5	7,7	8,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ohrožení chudobou	3,4	8,6	13,2	36,6	12,4	5,0

Zdroj: Mikrocensy 1989, 1996 a 2002.

nomiku a další alternativní strategie domácností. Dalším důvodem může být to, že domácnosti přizpůsobují míru spokojenosti zdrojům, jež mají k dispozici, podle pravidla, že míra pocitované spokojenosti není závislá na příjmu (Easterlin 2000).

Zatímco sociální stát funguje a jeho účastníci jsou přiměřeně uspokojováni, sílí některé zásadní problémy: (1.) rozdělení příjmů se posunuje v neprospěch dětí, (2.) populace čelí výhledu rychlého stárnutí a (3.) podíl dlouhodobé nezaměstnanosti (v četných případech i trvalé) se zvyšuje.

(Ad 1.) Zatímco hodnocení starobního zabezpečení značně klesá a hodnocení podpory rodiny vykazuje alespoň mírné zlepšení, příjmová data ukazují jiný vývoj (tabulka 10). Mezi lety 1988 a 2002 se pozice dětí z hlediska příjmů rodin, v nichž žijí, výrazně zhoršila, zatímco příjmové postavení domácností důchodců se zlepšilo. Podle současného kritéria EU pouze 5 procent důchodců žije v domácnostech ohrožených chudobou, zatímco z dětí je to 13 procent. Tento protikladný vývoj je umocněn faktem, že s ubývajícím počtem dětí ve společnosti se jejich relativní příjmový standard snižuje, zatímco stále početnějším důchodcům se naopak zvyšuje. Imaginární přesuny prostředků mezi uvedenými dvěma složkami neaktivní populace se tím násobí.

Tabulka 10. Indikátory objektivní a subjektivní situace domácností podle ekonomického statusu (%)

Indikátor	Plně aktivní	Plně neaktivní	Částečně aktivní	Pouze důchodci	Celkem
Procento domácností	50,2	15,1	16,0	18,6	100,0
Relativní ekvivalentní příjem	120,5	74,9	86,6	76,5	100,0
Mají nárok na sociální pomoc	1,5	15,7	7,3	0,1	4,3
Ohrožení chudobou podle metodiky EU	4,1	25,3	15,2	1,8	8,7
Deklarují vážné finanční obtíže	12,1	28,6	20,5	9,8	15,5
Výdaje na bydlení jsou velkou zátěží	32,6	51,0	45,8	29,4	36,9
Nemohou si dovolit dovolenou	37,1	72,2	55,0	73,3	52,2

Zdroj: Sociální situace domácností 2001.

Klasifikace domácností podle typologie OECD:

Plně ekonomicky aktivní – dva nebo více dospělých jsou aktivní

Částečně neaktivní – pouze jeden z dospělých je aktivní

Plně neaktivní – nikdo z dospělých do 65ti let není aktivní

Pouze důchodci – pouze dospělé osoby 65 let a starší

Indikátory:

Relativní ekvivalentní příjem: ekvivalentní příjem se propočítává tak, že první osoba v domácnosti je započtena jako 1,0, další dospělé osoby jako 0,5 a děti do 13ti let jako 0,3.

Mají nárok na sociální pomoc: osoby žijící v domácnostech s příjmem pod stanoveným životním minimem.

Ohrožení chudobou podle metodiky EU: osoby žijící v domácnostech s příjmem pod úrovní 60 % mediánu ekvivalentního příjmu domácnosti.

Deklarují vážné finanční obtíže: první z šesti kategorií podle deklarovaných finančních obtíží.

Výdaje na bydlení jsou velkou zátěží: první ze čtyř kategorií podle deklarovaných obtíží s výdaji na bydlení.

Nemohou si dovolit dovolenou: domácnosti sdělující, že si nemohou dovolit jeden týden dovolené mimo domov.

(Ad 2.) Projekce zatížení státního rozpočtu výdaji na penzijní dávky neukazuje akutní problémy, o to varovnější je však opět dlouhodobý výhled. Důležitým počinem bylo ustavení Výkonného týmu pro přípravu podkladů pro rozhodnutí o důchodové reformě v ČR pod vedením pracovníka ČNB Vladimíra Bezděka, který porovnal varianty důchodové reformy předložené experty pěti politických stran. Závěry předložené v červnu 2005 hovoří o stabilizaci současného systému na příštích dvacet let, zároveň však o jeho dlouhodobě neudržitelnosti.

(Ad 3.) Systém sociálních dávek, výslovně nastavený jako cílený, funguje uspokojivě, avšak neefektivně v relaci k trhu práce. Od roku 1997 podstatně vzrostla nezaměstnanost a vytvořila i „novou chudobu“, jež souvisí se selháním pracovního trhu.¹¹ Největším problémem je vysoký podíl dlouhodobě nezaměstnaných a jeho další růst – v polovině roku 2005 dosáhl podíl lidí nemajících zaměst-

¹¹ Zatímco počet lidí žijících pod oficiálním životním minimem dosahuje v průměru jen 4 %, mezi nezaměstnanými je to 25 % (Večerník 2004).

nání jeden rok a déle na celkovém počtu nezaměstnaných 47 %. Přitom dlouhodobě nezaměstnaní se vyskytují i v lokalitách, kde jsou volná místa, nebo kde jsou zaměstnávání cizinci, což nasvědčuje nezájmu o práci za daných podmínek.

II.2.5 Závěrem¹²

Po deseti letech stagnace přináší rok 2005 nápadný obrat, ať již daný koincidence vývoje v různých oblastech nebo politickým záměrem. Na scéně se objevují ekonomičtí experti a s nimi důležité analýzy a dokumenty. K nim patří zmíněný Bezděkův tým, který poprvé jasně popsal a propočítal koncepci penzijní reformy podle představ hlavních politických stran. Expertní skupiny pracovaly a většinou dále pracují rovněž na souhrnných dokumentech, jako je „Strategie hospodářského růstu ČR“, „Národní rozvojový plán“ a „Národní program reform“ (sloužící pro čerpání Strukturálních fondů EU). Ve všech dokumentech je v přiměřené míře věnována pozornost rovněž sociální oblasti.

Významný posun se ukazuje v legislativě. I když nové zákony jsou často výsledkem víceleté práce, silnější politický tlak má rovněž svůj podíl na jejich dokončení a zveřejnění. Byl přijat balík dlouho zpracovávaných zákonů v sociální oblasti. V oblasti trhu práce vstoupil v říjnu 2004 v platnost zákon o zaměstnanosti a v rychlosti byl v polovině roku 2005 navržen nový zákoník práce. V daňové oblasti se již uplatňuje tzv. *baby bonus*, přičemž bylo vládou odsouhlaseno zvýhodnění poplatníků s nejnižšími příjmy. K tomu se přidávají rozhodnutí vládní exekutivy, konkrétně další zvyšování minimální mzdy a valorizace důchodů nad zákonnou povinnost od ledna 2006.

Smyslem změn v sociální a pracovní oblasti je nejen zlepšit postavení nízkopříjmových kategorií a ohrožených skupin, ale také posílit motivaci k práci. Aplikace zákona o životním a existenčním minimu, spolu se zákonem o pomoci v hmotné nouzi, mají smířit sociální ochranu a zaměstnanost, tak aby se vyplatilo pracovat (princip prosazovaný EU pod sloganem *make work pay*). Zatímco situace osob aktivně hledajících práci by se aplikací nových norem měla zlepšit, podpora lidí práci se vyhýbajících by se měla naopak zhoršit, a to redukcí, popřípadě úplným odebráním dávek.¹³ Současně byla umožněna částečná nezaměstnanost a dovolen souběh rodičovského příspěvku s pracovními příjmy.

Jakkoli uvedené změny obsahují mnoho dobrých záměrů, z hlediska klíčových problémů společnosti není jejich dlouhodobý dopad zdaleka jednoznačně daný.

Pokud jde o *příjmovou situaci rodin*, změny v oblasti daní a umožnění přivýdělku k rodičovským dávkám na ní patrně nezmění mnoho. Jak ukazují propočty, úleva na dani z příjmu fyzických osob pro nízkopříjmové skupiny bude činit několik stokorun měsíčně, přičemž celková distribuce příjmů zůstane zachována ve stejných relacích (Večerník 2005). Možnost přivýdělku v řadě případů jen dovo-

¹² Zde se opíráme mj. o následující vládní dokumenty (některé verze jsou předběžné): *Důchodová reforma: možnosti a výhledy*. Závěrečná zpráva Výkonného týmu pro přípravu podkladů pro rozhodnutí o důchodové reformě v ČR. Úřad vlády ČR, červen 2005; *Národní akční plán sociálního začleňování na léta 2004–2006*. MPSV, červenec 2004; *Národní program reform České republiky 2005–2008*. Úřad vlády ČR, červen 2005; *Národní strategická zpráva o přiměřených a udržitelných důchodech*. MPSV, červen 2005; *Společné memorandum o sociálním začleňování*. MPSV, prosinec 2003; *Strategie hospodářského růstu ČR*. Úřad vlády ČR, září 2005.

¹³ Pro výpočet nároku na dávky bude pracovní příjem započten pouze 70 % (80 % v případě náhradových příjmů). Nezaměstnaným nespolutracujícím s úřadem práce může být poskytnut příjem pouze ve výši „existenčního“ minima stanoveného na nižší úrovni než životní minimum, popřípadě mohou být zbaveni jakékoli státní podpory.

lí legalizovat dosavadní praxi. S ohledem na valorizované starobní důchody a stagnující rodinné dávky se zřejmě v blízké budoucnosti nezmění nic podstatného v poměru příjmů důchodců a dětí.

Pokud jde o *penzijní reformu*, z analýzy Bezděkova týmu byl politicky vytěžen jen ten příjemnější závěr, totiž že pro příštích dvacet let je systém stabilizovaný. Její autoři však hovoří jinak: „Česká republika bude muset zlikvidovat svůj vysoký primární deficit a současně reformovat svůj důchodový a zdravotní systém. Naše dlouhodobé projekce nám poskytují silné argumenty, jimiž chceme přesvědčit všechny významné účastníky systému, že je nejvyšší čas začít situaci řešit. Další strmý vzrůst státního dluhu a úrokových plateb je neudržitelný“ (Krejdl, Bezděk 2004).

Pokud jde o *motivaci k zaměstnání*, nový systém jistě rozšiřuje hypotetické možnosti úřadů práce, nicméně samo ministerstvo práce hovoří o omezených silách k jejich realizaci. Zavedení „individuálních aktivizačních plánů“ jako dalšího nástroje k sotva opeřeným (a doposud analyticky nevyhodnoceným) „individuálním akčním plánům“ vypadá spíše jako gesto než jako důkladně připravený počín, který zabrání zneužívanému statusu závislosti ze strany části dlouhodobě nezaměstnaných. Ani navyšování minimální mzdy nemůže podpořit zaměstnanost v situaci, kdy je nabídka nízkokvalifikované pracovní síly dostatečně sycena z neformálních zdrojů.

Na mnohé problémy poukazuje, byť často jen rétoricky a útržkovitě, opoziční pravice. Současně se ovšem objevují rozpory mezi politickými stranami stávající vládní koalice a navíc ani uvnitř hlavní vládnoucí strany ČSSD není úplný soulad. Tak jak je to obvyklé, projevuje se napětí mezi „sociálním“ a „finančním“ ministerstvem.¹⁴ Jiným zdrojem napětí je působení vicepremiéra pro ekonomiku Martina Jahna, který do vlády vstoupil z „expertních“ pozic. Strategické vládní dokumenty, zpracováváné s pomocí nezávislých expertů, jsou následně adjustovány do mantinelů sociálnědemokratické politiky.

Velké rozepře vzbudil návrh zákoníku práce. Jak zdůrazňují jeho autoři, je postaven na zásadě „co není zakázáno, je dovoleno“. Jeho oponenti však namítají, že rozsah regulace fakticky příliš prostoru neponechává, posiluje vliv odborů a nezmiňuje rigiditu českého pracovního trhu. Na straně odpůrců se sešli ekonomičtí experti, představitelé zaměstnavatelů, pravicové opozice, ale také koaliční křesťanské demokracie. Jde o poměrně výjimečný případ souladu různých aktérů a vyhraněného konfliktu, v němž již padla i výzva k odborářské demonstraci na podporu vládního návrhu.

Reformní snahy většinou selhávají v denním politickém procesu, zamotaném do klubka různorodých zájmů a ovládaném množstvím aktérů. Je příznačné, že největší spor se týká pracovní legislativy, kde jde spíše o mírné modifikace současného systému než o reformu. Tam, kde se jisté změny zavádějí, není zase aktivita aktérů příliš patrná. To se například týká sociální legislativy, kde zpřísnění dávkového režimu nakonec zavedla levostředová vláda i bez „návrhového“ tlaku aktivity pravicové opozice, která jej po schválení ponechala vcelku bez odezvy.

V jiných oblastech se však aktéři rozhýbali. Fronty jsou vyhraněny v otázce nájemného, kde reprezentace majitelů domů a nájemníků se střetly ohledně návrhu zákona o nájemném. Nepřehledná situace naopak panuje ve zdravotnictví, kde se vyhranily konflikty okolo privatizace nemocnic a rostoucích dluhů Všeobecné zdravotní pojišťovny. Mírné čeření vyvolala Národní koncepce

¹⁴ Česká republika byla vcelku výjimečná v tom ohledu, že takovéto napětí se dříve výrazněji neprojevovalo. Je to možné zdůvodnit skutečností, že správa financí a sociálních věcí byly v rukou téže strany v době vlád vedených jak ODS, tak i ČSSD. Kromě toho ovšem rozhoduje politická síla příslušných ministrů.

rodinné politiky (přijata vládou v říjnu 2005), k níž představila alternativu nevládní organizace Občanský institut. Intenzivní debata se vedla o změnách sazeb daně z příjmu pro dolní a střední příjmové kategorie, která nakonec vyústila v politický konsenzus.

Prezentace problémů v sociální oblasti a způsobů jejich řešení může být jen těžko ryze odborná a tím i zbavena zátěže politických zájmů a ideologií. To platí zejména v případě dlouhodobých řešení, kde odhad dopadů není jednoznačný a přitom „politická nákladnost“ je zpravidla vysoká. Zájmy se posilují a ideologie se vyhraňují vždy, když má vstoupit na scénu nominálně hlavní aktér demokracie – volič. Nadcházející volby roku 2006 jsou nepochybně významnou příčinou oživení sociální scény a jejích aktérů.

II.3 Rodinná politika

Olga Nešporová

Rodina není prostým důsledkem lidské přirozenosti (tj. biologické a fyziologické stránky člověka), nýbrž je, jak soudí německý historik a sociolog Ernst Troeltsch, kulturním útvarem, který spojuje lidskou přirozenost s určitými kulturními hodnotami. Kulturní hodnoty jsou přitom definovány jako časově proměnlivé, sociálně a kulturně specifické účely lidského jednání, podílející se na jeho charakteru (Horský, Seligová 1996: 5–6). Obecně jsou kulturní poměry prvkem, který hraje klíčovou roli ve formování rodiny, přičemž kultura je samozřejmě do značné míry ovlivňována náboženstvím. Tato skutečnost se velmi výrazně uplatňuje v tradičních společnostech, ale v různé míře rovněž ve společnostech moderních, více či méně sekularizovaných, kde může sloužit rétorické podpoře znovuzavedení tradičních nábožensko-etických norem.¹⁵ V našem prostředí jsou to kulturní normy a hodnoty, které vychází z křesťanského náboženského okruhu;¹⁶ hlavní rozdíly jsou přitom mezi státy s katolickou či pravoslavnou tradicí (Itálie, Španělsko, Irsko, Řecko), které dosud uchovávají nejvyšší ocenění manželství a tradičních mužských a ženských rolí, a státy protestantskými (Norsko, Švédsko, Dánsko, Velká Británie), ve kterých má manželství a rodina celospolečensky většinou menší prestiž a muži a ženy tam mají vzájemně rovnoprávnější postavení a méně segregované role. Postsocialistické státy východní Evropy vykazují v porovnání se západní Evropou vyšší míru uchovávání tradičních hodnot ve vztahu k rodině, ty se však s pádem komunismu poměrně rychle proměňují.

Prakticky všechny země uplatňují nějakou rodinnou politiku v širším slova smyslu tím, že realizují opatření, která mají bezprostřední dopad na rodiny, a to především ve sféře sociální politiky. Přístup se však zásadně liší v tom, zda se jedná o explicitní rodinnou politiku, kdy jsou jasně formulovány cíle a zvažovány důsledky provedených opatření, nebo o politiku implicitní, jejímž cílem není přímo působit na rodinu. Zde jsou uplatňovány různé principy, které mohou mít jak pozitivní, tak i negativní dopady na rodinu, ovšem takové, které nejsou předem cíleně z hlediska rodiny zvažovány. Jedná se například o uplatňování opatření řešících problémy nezaměstnanosti, chudoby, rovných příležitostí, ženské otázky, práva dětí a podobně. Vzhledem k nekonceptčnosti řešení mohou mít opatření konaná v různých resortech z hlediska rodiny negativní konsekvence a neuvědoměle je tak uváděna v praxi špatná implicitní rodinná politika. I země, ve kterých již několik desetiletí existují samostatná ministerstva pro rodinu (Německo, Rakousko), se proto musí vypořádávat s pro-

¹⁵ Ideologická argumentace religijně legitimizovanou tradicí, nebo tím, co je za ni považováno, se celosvětově dostává do popředí od osmdesátých let 20. století v souvislosti s procesem náboženské deprivatizace. K tomu viz Casanova 1994.

¹⁶ Nástup multikulturalismu, včetně imigrační problematiky, již je věnována jiná kapitola tohoto sborníku, ovšem vede k uplatňování většího množství kulturních norem a hodnot, stejně jako vícero forem rodinného soužití. V této souvislosti se kupříkladu ve Spojených státech v sedmdesátých letech přestalo mluvit o „americké rodině“ v singuláru; Berger, Berger 1984: 74–80.

blémem, že rodinná politika je utvářena v rámci rozličných ministerských resortů, které je třeba koordinovat, aby byla uplatňována jednotná koncepce a byla aplikována uvědomělá opatření vedoucí ke společným cílům (Habisch 2000: 36–37).

V Evropě se rodinná politika v minulosti tradičně zaměřovala především na úzkou oblast podpůrných programů rodinám s dětmi, přičemž kladla důraz především na finanční kompenzace pro rodiny, a to především rodiny prokreační (respektive orientační, ovšem pouze v jejich počátečních vývojových stádiích). Přitom se implicitně předpokládalo, že tyto rodiny jsou tvořeny dvěma rodiči a vyrůstajícími závislými dětmi. Okruhy zájmu se pak soustřeďovaly především na řešení problematiky kompenzace nákladů spojených s dětmi jejich rodičům, ochrany finančního blahobytu dětí a pomoci rodinám s jedním příjmem. Jako hlavní cíle byly v počátcích rodinné politiky pojmány především „podpora porodnosti, horizontální přerozdělování, předcházení chudobě, zlepšování vzdělání a blahobytu dětí a podpora určitých rodinných forem (zejména tradiční rodiny se zaměstnaným manželem či otcem v úloze živitele a ženou či matkou pracující plně v domácnosti)“ (Daly 2004: 63).

Tento úzký přístup musel být v reakci na společenské změny rozšířen a poupraven,¹⁷ jelikož rodinná politika je zároveň začleněna do širšího projektu vytváření sociální stability, který se snaží naplnit. Kvůli vyšší zaměstnanosti žen vyvstaly nové problémy, které bylo třeba řešit, jako například zvýšení státních prostředků věnovaných na péči o děti, ale také zvýšení atraktivity rodičovství pro pracující ženy (rodiče), které je v současnosti vzhledem k velmi nízké porodnosti jedním z nejzávažnějších úkolů. Velmi nízká úroveň plodnosti společně se zvyšující se nadějí na dožití způsobuje výrazné stárnutí populace, které poměrně brzy přinese důsledky v různých oblastech, přičemž negativní dopad na sféru ekonomickou je zcela nepochybný.¹⁸ Rodinná politika se tak začala poměrně významně orientovat na oblast zlepšování možností sladování rodinných a profesních rolí pro rodiče, jakož i zrovnoprávnění žen a mužů (především na pracovním trhu) (Castles 2003; Daly in Lewis 2004; Hein 2005).

Přístupy jednotlivých evropských států k rodinné politice jsou značně odlišné a do značné míry souvisí s uplatňovaným typem sociální politiky v dané zemi.¹⁹ Anglosaské státy (Velká Británie, USA) a dále Švýcarsko výrazně upřednostňují liberální režim, který se spoléhá především na trh a jeho samoregulativní schopnosti. Neuplatňují explicitní politiku zaměstnanosti ani politiku rodinnou a poskytují nízké sociální dávky. Rodina v tomto systému není podporována a do jejích kompetencí zasahuje stát pouze v nouzových případech. Opačný přístup volí skandinávské země (Norsko, Švédsko), kde je uplatňován sociálnědemokratický režim založený na vysokém zdanění a přerozdělování vysokých sociálních dávek. Je uplatňována aktivní politika zaměstnanosti a podporována vysoká participace žen na pracovním trhu, mimo jiné i existencí dostupných zařízení péče o děti. Explicitní rodinná politika však není uplatňována ani v tomto systému. Výsledkem je sice relativně vyšší počet dětí v porovnání s ostatní Evropou, ale malé rozšíření tradiční rodiny a naopak značný rozmach jiných forem soužití. Zároveň se v těchto společnostech uplatňuje vysoká rovnost mužů a žen jak ve sféře veřejné, tak i soukromé. Nejvyšší podporu tradiční rodině a explicitní rodinnou politiku uplatňuje Německo, Nizozemsko a Francie, které zastávají konzervativní režim. Tyto země

¹⁷ Britská socioložka M. Daly však připomíná, že prvek selektivity nebyl ze sociální politiky nikdy bezesbýtku odstraněn a nahrazen principem univerzalizmu; Daly 2004: 64.

¹⁸ Za účelem řešení tohoto nežádoucího stavu vydala Komise evropských společenství v březnu 2005 tzv. *Zelenou knihu*, dokument nazvaný „Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny.“

¹⁹ Typologie systémů sociální politiky byla podána v předchozí kapitole (II.2).

podporují rodinu s tradičním rozdělením rolí mezi muže a ženu, kdy muž je živitelem rodiny a žena se má starat o domácnost a být případně zaměstnána pouze na částečný úvazek. Podpora možnosti sladování rodinných a pracovních povinností žen je zde nízká, což je jedním z důvodů nízké porodnosti v těchto zemích, ovšem s výjimkou Francie, která svojí pronatalitní politikou dokázala tuto nevýhodu eliminovat. Posledním typem je latinský prorodinný systém, který je svým přístupem založeným na nevměšování podobný typu liberálnímu, ovšem s tím rozdílem, že je aplikován ve společnostech, kde rodina tvoří tradičně důležitý prvek společnosti (Itálie, Španělsko). Sociální politika těchto států je minimalizovaná, spoléhá se na rodinu v tom smyslu, že se její členové navzájem ochrání a pomohou si proti ekonomickým a sociálním rizikům. Zapojení žen na pracovním trhu je v těchto zemích velmi nízké a přináší konflikty s naplněním rodinných rolí. Ženy se tak často snaží rodinným povinnostem raději vyhnout, velmi nízká porodnost je pro tyto země specifickým rysem.²⁰

Zmíněné typy se samozřejmě mohou kombinovat a děje se tak i díky tomu, že jednotlivé politické strany se většinou přiklání k jedné z výše uvedených variant. V České republice dochází ke střetu zájmů mezi dvěma nejsilnějšími stranami, kdy ODS prosazuje liberální režim, zatímco sociální demokracie se snaží uplatňovat štedřejší sociální politiku.

II.3.1 Vývoj české rodinné politiky

Za komunistické vlády nebyla rodinná politika explicitně uplatňována a pokud byla prováděna nějaká prorodinná opatření, nešlo primárně o cíl zaměřený na pomoc rodině, nýbrž o aplikaci propulační politiky (viz Konopásek 1991: 146–152). Výrazně převládala orientace na výzkum demografického chování populace, především porodnosti, a zjišťování faktorů, které ji ovlivňovaly. Na základě toho byla pak aplikována opatření podporující porodnost a prostřednictvím sociálních dávek či službami byli zvýhodňováni jedinci, kteří naplňovali vnějšně stanovená kritéria, například vstoupili do manželství nebo měli malé děti. Pronatalitní politika tak byla vždy uplatňována pouze na jedince určitých věkových kohort, přičemž byl uznáván jediný možný typ rodinného soužití, a sice manželství. Rodině v pozdějších fázích vývojového cyklu nebyla věnována soustředěná pozornost. Uplatňovaná opatření měla silně normativní charakter, který se podařilo vtisknout i populaci, kde byla velmi vysoká sňatečnost (v sedmdesátých letech vstupovalo do manželství 97 % svobodných žen a 95 % svobodných mužů; Možný 1999: 180) a většina rodin měla dvě děti (Rychtaříková 2004: 84). Vysoká sňatečnost ovšem korespondovala s vysokou mírou rozvodovosti, kterou se nedařilo snížit, ale naopak rostla (a stále roste). Základní (byť omezené) cíle však byly dosaženy, společnost se v dostatečné míře reprodukovala a další pracovní síla nutná k budování socialistické společnosti byla získána vysokou zaměstnaností žen.

Už na konci osmdesátých let se však ukazovalo, že pronatalitní politika je jednostranná a nemůže dostatečným způsobem zastoupit či nahradit komplexní rodinnou politiku. Proto byl učiněn pokus o formulaci nové rodinné politiky, který zahrnoval i další cíle než jen podporu natality. Tým odborníků pod vedením Josefa Alana zformuloval v roce 1989 novou koncepci rodinné politiky, jejíž snahou bylo rozšířit úzké pojetí dosavadní rodinné politiky: „V rodinné politice je nezbytné opustit primát populační politiky. Populační vývoj není cílem, nýbrž výsledkem rodinné politiky.“ (Alan 1989: 69) Apeľováno bylo na přesunutí zájmu od mladé rodiny na celý rodinný (životní) cyklus, při zahrnutí všech

²⁰ Typologie sociálních států podle Esping-Andersena s ohledem na rodinnou politiku; Matějková, Palonciová 2004: 10.

specifických rodinných typů jako vnitřně koherentních systémů. Přitom byl uveden rovněž požadavek na decentralizaci přístupu, který měl sloužit ke zvýšení možnosti respektovat specifické nároky rodin v různých situacích. Posun od normativní, úzce zaměřené politiky ke komplexnější politice respektující různorodost byl jedním ze základních charakteristik proponované nové koncepce rodinné politiky.

Rychlý konec totalitního režimu neposkytnul dostatek času, aby mohla být tato koncepce aplikována v praxi. Politický zvrat na druhou stranu způsobil potřebu rychlé transformace ekonomiky a politiky, přičemž rodinná politika se stala jednou z těch méně podstatných. Tato skutečnost byla, mimo jiné, rovněž způsobena aktuální politickou situací, kdy se pravicově orientovaná vláda ztotožňovala s liberálním sociálním režimem (anglosaským) spoléhajícím na trh a vyznačujícím se pasivní politikou zaměstnanosti, nízkou sociální podporou ze strany státu a rovněž nízkou podporou rodiny. Podpora rodiny se výrazně individualizovala, sestávala především z finančních transferů a směřovala zejména na nízkopříjmové rodiny. Po většinu devadesátých let byla univerzální rodinná politika marginalizovanou oblastí, přestože byla do volebních programů některých stran zahrnuta.²¹ Důvodem patrně byly výrazné změny demografického a rodinného chování, kdy velmi rychle klesala úhrnná plodnost a dosáhla neočekávaně nízkých hodnot (z 1,9 dětí na ženu v roce 1989 klesla na nejnižší úroveň 1,1 v roce 1999),²² čímž se stalo, že není dosaženo ani úrovně přirozené reprodukce obyvatelstva. Průměrná délka života ovšem vzrostla, což přináší další problémy vzhledem k výraznému stárnutí populace a s tím souvisejícímu zvýšení výdajů sociálních systémů na zdravotnictví, důchody atd. Cílená rodinná politika se tak ukázala být jednou z možných cest, jak řešit nebo alespoň zmírnit tento trvale neudržitelný vývoj, kdy se stát vlivem ohromných výdajů v rámci sociálního a důchodového systému soustavně zadlužuje. Reformy v této oblasti jsou nezbytné a promyšlená koncepce rodinné politiky by měla napomoci určit směr, kterým se budou ubírat, a zajistit, aby se vzájemně nerozcházel.

Doposud však nebyla rodinná politika v České republice uceleně a systematicky formulována. Některá dílčí opatření, která lze zařadit mezi opatření (pro)rodinné politiky, však již v rámci transformace sociálního zabezpečení provedena byla. Jedná se například o legislativní zrovnoprávnění mužů v přístupu k rodičovské dovolené, které platí od ledna 2001. Tato možnost by měla podpořit vyrovnání příležitostí mužů a žen jak ve sféře domácí, tak i veřejné, k čemuž ovšem díky jejímu zanedbatelnému využívání ze strany mužů zatím nedochází (Nešporová 2005). Rodiny jsou dále nepřímou finančně podporovány novým zavedením tzv. společného zdanění, kdy se výpočet daně provádí ze společného základu daně manželů. Toto opatření jde proti duchu prosazování rovnosti mezi muži a ženami, protože nahrává závislému postavení jednoho z partnerů, v našem prostředí většinou ženy. Individuální zdanění je naproti tomu vnímáno jako jeden z důležitých kroků na cestě k genderově rovné společnosti ve skandinávských zemích (Hantrais 2000). Významné bylo rovněž zrušení omezení souběhu příjmu z výdělečné činnosti a pobírání rodičovského příspěvku rodičem, platné od ledna 2004. Zrušení tohoto omezení přispívá k motivaci rodičů k účasti na pracovním trhu, která je žádoucí. Na druhé straně ji stále blokuje nedostatečné zajištění péče o děti mladší tří let i stále trvající zákaz využít toto zařízení při zachování nároku na rodičovský příspěvek na více než pět dní v měsíci. Nový zákon o nemocenském pojištění navíc umožní rodičům, aby se mohli při čerpání volna na ošetřování člena rodiny během každé nemoci dítěte jednou vystřídat. Jednotlivá opatření však vznikla spíše shodou okolností, snahou zalíbit se voličům a díky nezbytnosti reformovat

²¹ Hlavní intencí této skutečnosti bylo uspokojit voliče, jednalo se o cíle deklarované, nikoli systematicky uskutečňované.

²² Od roku 1999 opět velmi zvolna stoupá; ČSÚ 2004: 224–225.

státní sociální podporu a přiblížit její fungování ostatním státům Evropské unie, než aby se jednalo o promyšlené koncepční změny.

Přímé kroky k vytvoření jednotné koncepce rodinné politiky byly podniknuty až v posledních několika letech, a to jak na základě vědomí nepříznivé rodinné a sociodemografické situace společnosti, tak na vnější popud, kdy bylo v porovnání s ostatními státy EU zjištěno, že koncepce rodinné politiky v ČR chybí. Stalo se tak především na základě porovnání s Francií a sousedním Německem a Rakouskem, což jsou tradičně konzervativní země s explicitní rodinnou politikou, protože členství v EU jinak jednotlivé státy nezavazuje k žádnému jednotnému konceptu rodinné politiky a intervencím v této oblasti. Další vnější podnět vyšel z OSN, která ustavila rok 1994 jako Mezinárodní rok rodiny a u příležitosti desátého výročí této události vybízela členské země, aby se aktivně zabývaly rodinnou problematikou a podporovaly rodiny; nabádala členské země, aby všechny politické kroky prováděly s ohledem na potřeby rodiny jakožto základní organické jednotky každé společnosti. Pod patronací Evropské komise vznikla v roce 1989 *European Observatory on National Family Policies*, jejímž cílem bylo především monitorovat trendy v rodinných politikách členských zemí Evropské unie;²³ tato instituce však v roce 2004 ukončila svoji působnost.

II.3.2 Nově vznikající koncepce

Úkolu vytvořit koncepci rodinné politiky se ujalo Ministerstvo práce a sociálních věcí,²⁴ pod jehož kompetenci spadá státní sociální podpora, skrze níž se mohou některá přímá opatření koncepce rodinné politiky snadno a účinně aplikovat. Navíc je současná politická situace s vládní převahou sociální demokracie příznivěji nakloněna podnikání kroků spojených se zaváděním štedřejších sociálních dávek, které se zároveň mohou stát nástroji rodinné politiky. Nově vzniklé oddělení rodinné politiky v rámci odboru rodinné politiky a sociální práce na MPSV ČR v roce 2004 zpracovalo *Národní zprávu o rodině*, která byla v září téhož roku vzata na vědomí vládou. Na vzniku této zprávy se dále podíleli experti z akademické sféry, jakož i zástupci státních institucí a nevládních organizací. Cílem tohoto počínu bylo: „zmapovat současnou situaci života rodin v České republice včetně stavu legislativních a institucionálních nástrojů pro podporu rodiny ve veřejné sféře.“ (Národní zpráva 2004: 6) Účel byl tedy spatřován především v deskripci současného stavu, na základě které se očekávalo, že se bude v blízké budoucnosti formulovat konkrétní koncepce státní rodinné politiky. Zpráva sestávala ze tří nerovnoměrně rozsáhlých částí. V úvodní, výrazně nejkratší části byly nastíněny základní funkce rodiny a dále byl pojednán stručný vývoj rodinné politiky v ČR. Ve druhé, o něco rozsáhlejší části pak byly popsány podmínky rodinného života v ČR z hlediska demografie a sociologie rodiny. Závěrečná, nejrozsáhlejší část se zabývá jednotlivými legislativními a institucionálními nástroji rodinné politiky, konkrétně například rodinným právem, finanční podporou rodin, rodinnou problematikou v souvislosti se vzděláváním, zdravotnictvím, bydlením a sociálními službami pro běžné rodiny i pro rodiny se specifickými potřebami. Zmíněná zpráva je sice značně deskriptivní, avšak zachycuje poměrně uceleně situaci i potřeby současné české rodiny z legislativně-institucionálního hlediska.

Národní zpráva o rodině se stala důležitým podkladem pro zpracování *Koncepce rodinné politiky*, kterou vypracoval opět odbor rodinné politiky a sociální práce MPSV ve spolupráci s odborníky z aka-

²³ V roce 2003 byla uplatněna snaha restrukturalizovat tuto instituci a s tím byl zároveň změněn i její název – *Observatory on the Social Situation, Demography and Family*.

²⁴ Samostatný odbor rodinné politiky a sociální práce vznikl na MPSV ČR 1. března 2003.

demické sféry a nestátního sektoru. V říjnu 2005 byla tato *Koncepce* odevzdána vládě. Práce sice vznikla za účelem stanovení jednotné státní politiky, která by podporovala rodinu v rozličných oblastech a vytvořila tak v české společnosti prorodinné klima, tento cíl však příliš nenaplnuje. Předně se nejedná o žádnou ucelenou koncepci, nýbrž o konglomerát rozličných oblastí zájmu a případných návrhů na opatření, která by měla být v budoucnu v rámci rodinné politiky uplatňována. Obsahem jsou stručné analýzy, studie a návrhy, přičemž se předpokládá, že celý materiál bude průběžně doplňován a jednotlivé oblasti blíže analyzovány na základě dalšího výzkumu, který by měl vést k návrhům konkrétních opatření. Taková aktualizace by měla podle plánů tvůrců koncepce rodinné politiky probíhat každoročně. Základním cílem rodinné politiky je podle nové koncepce vytvoření příznivějšího společenského klimatu a podmínek pro rodinu, aby lidem bylo umožněno a ulehčeno naplňovat partnerské a rodičovské plány. Deklarovanou snahou přitom zároveň je respektování množství zájmů a potřeb různých typů rodin a jejich členů. Přesto se stávající koncepce věnuje především rodinám v počátečních stádiích životního cyklu, tedy rodinám s nezaopatřenými dětmi, případně snaze podpořit partnery/manžele k realizaci rodičovství. Na rozdíl od úzce zaměřené pronatalitní politiky uplatňované v socialistickém Československu se nová koncepce snaží uplatnit širší přístup a zaměřuje se více na rozvíjení možností sladění rodinných a pracovních aspirací rodičů, zkvalitnění vzdělání, zdravotní péče a služeb pro rodiny. Koncepce si všímá zhruba sedmi základních oblastí, které je třeba řešit.

První oblastí je podpora rodičovství a rodinné soudržnosti, kde je důraz kladen především na zvýšení hodnoty rodičovství v české společnosti, výchovu k partnerství, manželství a rodičovství, dále na větší zapojení otců do bezprostřední péče o rodinu a posílení rodinné soudržnosti. Druhá oblast se týká finanční podpory bydlení, a to konkrétně především pro mladé bezdětné rodiny i rodiny s nezaopatřenými dětmi a dále pro rodiny seniorů. Třetí oblast se zabývá službami pro rodiny, které by měly být zajišťovány převážně obcemi a nestátními organizacemi. Jedná se primárně o služby sociální povahy a dále o služby podporující fungující rodiny, přičemž hlavní důraz je kladen na služby pro rodiny s nezaopatřenými dětmi, seniory či nesoběstačnými členy. Čtvrtá oblast zmiňuje problematiku slučitelnosti rodinných a profesních rolí, a to výhradně slučitelnosti rodičovských rolí s profesními. Pátou oblastí je vzdělávání, kdy je věnována snaha zkvalitnění a lepšímu zpřístupnění mateřských škol v souvislosti s diferencovanými potřebami rodičů a zájmem dětí; a dále školství, které má vychovávat k zodpovědnému partnerství, manželství a rodičovství a má více spolupracovat s rodinami. Šestou oblastí je zdravotní péče, kde je pozornost věnována pouze mladé bezdětné rodině a rodině s dětmi předškolního či školního věku. V této oblasti je vyvíjena snaha zjistit dopady neplodnosti na demografický vývoj a vytvoření prorodinného klimatu při hospitalizaci dítěte a zlepšení preventivní péče o děti. Sedmá oblast je zaměřena na rodiny se specifickými potřebami, konkrétně rodiny vícedětné, neúplné, rodiny se členem se zdravotním postižením, rodiny romské a rodiny přistěhovalců, a dále na systém náhradní rodinné péče.

Výrazná orientace stávající koncepce na rodiny s nezaopatřenými dětmi je dána reálnou demografickou situací, kdy velmi nízká porodnost vede k tomu, že není zachována ani míra přirozené reprodukce obyvatelstva. Dnes již je zřejmé, že se nejedná pouze o odkládání sňatku a porodů do vyššího věku, jak se domnívali odborníci v polovině devadesátých let (Kučera, Šimek 1998: 241). Zejména u porodnosti je naprosto evidentní, že nedosáhne úrovně běžné za totalitního režimu, snahou však je alespoň o něco ji zvýšit.²⁵ Tomáš Sirovátka upozorňuje na vysokou „cenu příležitosti“ dítě-

²⁵ Úhrnná plodnost v roce 1980 dosahovala úrovně zachování přirozené reprodukce obyvatelstva, činila 2,1, zatímco v roce 2003 už to bylo pouze 1,2, což je hluboko pod úrovní zachování prosté reprodukce obyvatelstva; ČSÚ 2004: 224–225.

te, tj. na skutečnost, že dítě „určitou část mladých rodin vede do situace materiální deprivace, pro ostatní omezuje spotřební možnosti a zejména ztěžuje přístup k bydlení.“ (Sirovátka 2003: 53) Rozpor mezi ekonomickými tlaky kladenými na rodiny a zvyšujícím se očekáváním rodin v oblasti materiálního standardu, společně s novými možnostmi tržní demokracie tak vede lidi k odkládání rodičovství, k rozhodnutím pro menší počet dětí, případně k úplné rezignaci na rodičovství a dobrovolné bezdětnosti. Vzhledem k současným demografickým ukazatelům týkajícím se extrémně nízké porodnosti je tedy zřetelná orientace koncepce rodinné politiky na rodiny v počátečních stádiích vývoje ospravedlnitelná a vytvoření vhodnějších podmínek pro rodiče dětí je žádoucí proto, aby se většímu počtu rodin umožnilo realizovat jejich zamýšlené plány na rodičovství, aniž by tím výrazně ztrácely v porovnání s bezdětnými jedinci. Vedle přímé finanční podpory se jedná především o podporu v oblasti možností sladění rodinných a pracovních povinností a vytvoření lepších služeb pro rodiny, jakož i podporu osvětové činnosti pro zvyšování hodnoty rodiny a rodičovství.

Současně se stárnutím populace by však bylo logické zaměřit část koncepce rodinné politiky i na tuto oblast, k čemuž ovšem prozatím nedošlo. To, že v rámci *Koncepce* není rodinám v konečných fázích rodinného cyklu věnována žádná pozornost v souvislosti se zdravotní péčí, je absence, kterou bude v budoucnu jistě nutné řešit, neboť senioři jsou právě těmi, kteří zdravotní péči využívají nejvíce. Podobně i v oblasti slučitelnosti rodinných a profesních rolí bude třeba zapojit i rodiny se členy, kteří pečují o starší příbuzné, aby i jim vycházeli zaměstnavatelé vstříc a umožnili lépe sladit obě sféry, například formou zkrácených pracovních úvazků. Vzdělávání by bylo vhodné rovněž rozšířit i na jedince dospělé a seniory, i když tato oblast nemusí nutně spadat do kompetence státu, ale může být přenechána neziskovému sektoru.

Hlavním cílem stávajícího návrhu rodinné politiky je povznesení rodiny do popředí zájmu české společnosti a proměnění stávající lhostejné atmosféry v prorodinnou; dále je usilováno o vytvoření ekonomických podmínek, které budou výrazně příznivější pro rodiny, především pro rodiny s nezaopatřenými dětmi. Jako základní podmínka k dosažení stanovených cílů je vnímán především základní charakter (pro)rodinné politiky, která má být politikou průřezovou a zasahovat do oblastí dalších vládních politik i nevládní sféry. Přestože hlavní zodpovědnost v koncipování politiky příznivé rodině má Ministerstvo práce a sociálních věcí, je do návrhů stávající koncepce zapojeno i několik dalších ministerstev, která jsou vždy zodpovědná za konkrétní oblasti a opatření.²⁶ Nejčastěji se jedná o Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, Ministerstvo zdravotnictví a Ministerstvo financí, dále o Ministerstvo vnitra, Ministerstvo dopravy, Ministerstvo pro místní rozvoj a Ministerstvo spravedlnosti. Vyjma prvních tří úřadů ovšem ochota ke spolupráci na tvorbě prorodinné politiky zatím nebyla projevována, což samozřejmě narušuje celý koncept.

Další snahou je posílit význam obcí a krajů při formování rodinné politiky. Podpora rodiny na regionální a komunální úrovni není v současnosti v ČR doceňována a proto je vyvíjena snaha posílit její význam a rozvinout její možnosti. Zejména na úrovni obcí jsou možnosti přímé aplikace prorodinné podpory jak materiální, tak v podobě pořádání společenských akcí rodinného charakteru, poskytování různých služeb pro rodiny a podobně. Cílem *Koncepce* je více podporovat obce a kraje v tvorbě prorodinného klimatu, a to jednak poskytnutím adekvátní dotační podpory, metodických podkladů pro realizaci regionální a komunální rodinné politiky a veřejným oceňováním obcí, které realizují opatření příznivá rodině. Tento trend v prosazování větší účasti regionálních subjektů na aktuálním utváření prorodinného klimatu je poměrně nový a v současnosti je výrazně podporo-

²⁶ MPSV je přitom vedle celkové koncepce přímo zodpovědné i za největší počet jednotlivých navrhovaných opatření v konkrétních oblastech.

ván například v Německu nebo ve Švédsku, především pro svou efektivitu.²⁷ Jeho nevýhodou jsou však velké rozdíly mezi jednotlivými regiony, které se mohou přenášením zodpovědnosti na místní samosprávy ještě více prohlubovat. Míra diferenciací a nerovnosti mezi regiony mohou tímto způsobem ještě více narůstat.

II.3.3 Trendy v evropské rodinné politice

Je zřejmé, že Česká republika se ve své formulaci rodinné politiky do jisté míry poučuje z působení rodinných politik ostatních evropských zemí; v evropském kontextu přitom jsou dnes patrné některé konkrétní trendy v posunu rodinných politik. Přestože jsou v zemích evropské patnáctky (EU-15) uplatňovány politiky značně rozdílné, lze podle irské socioložky Mary Daly obecně odhalit zhruba šest základních charakteristik vývoje (Daly 2004: 65–70). Dochází k redefinování obsahu rodinných rolí a rodinné solidarity, kde se jedná především o upevňování aktivního rodičovství, především u mužů. Přímým nástrojem, který aktivizuje otcovské pouto k dítěti, je otcovská dovolená a část rodičovské dovolené vyhrazené výhradně otcům (*fater quota*), která byla zavedena v Norsku a ve Švédsku. Pokud si otec tuto část dovolené nevybere, rodina na ni ztrácí nárok. Další posun směřuje k posílení dětských práv, kdy od historické „familiarizace“, tedy zahrnování dětí do rodiny a všímání si především práv rodičů, dochází k individualizaci, kdy i dítě začíná ve vztahu ke státu vystupovat jako nezávislé individuum. K tomuto kroku dochází na základě zkušeností se zneužíváním dětí a zjištění, že dospělí a dokonce i rodiče nemusí vždy jednat v nejlepším zájmu dítěte. Právo dítěte tak vystupuje do popředí a stává se rovnocenné s právy rodiče/ů, dítě přestává být pasivním příjemcem ochrany dospělých a stává se aktivním individuem.

Dále dochází k výrazné podpoře zaměstnanosti obou rodičů, především k podpoře zaměstnanosti matek. Poskytování pracovního volna a dovolených má zaměstnaným rodičům umožnit skloubení pracovních povinností s povinnostmi rodinnými, podobně i zavádění různých daňových odpočtů je obecně považováno za motivující pro růst počtu rodin se dvěma výdělky. Významně v této oblasti rovněž působí zvyšování subvencí a dávek na péči o dítě, včetně podpory soukromých poskytovatelů péče. V této souvislosti dále dochází k posunu od úhrady přímých nákladů na výchovu dětí (jídlo, ošacení, vzdělání) k úhradě nepřímých nákladů dítěte. Rozšiřuje se teorie o tom, že chudoba dítěte je spojena s nedostatečnou připoutaností rodičů na trhu práce. Ve zvýšené míře je tak rozvíjeno aktivizační úsilí sociální politiky, která se snaží zapojit rodiče na pracovním trhu.

Poslední dva vývojové trendy v evropských rodinných politikách se týkají diferenciací forem sociálního zabezpečení a strukturálních změn v přerozdělování péče. Státní péče zaznamenala v západní společnosti pokles popularity a státem poskytovaná péče je často vnímána jako omezující volba a zároveň jako podřadná ve srovnání se službami poskytovanými trhem nebo na trhu. Proto se jednotlivé sociální státy postupně uchylují k podpoře a finančním subvencím rozmanitých typů péče, včetně péče soukromé. Švédské sociální zabezpečení se tak během devadesátých let minulého století vyvíjelo k decentralizaci, tržní orientaci a financování uživateli. Podobně ve Francii dochází k individualizaci péče o děti. Nejvýraznější změny ve struktuře a přerozdělování péče spočívají v oddělování financování péče od jejího poskytování. To se může dít například tak, že stát podporuje

²⁷ De-nacionalizace rodinné politiky, její přesun na regionální nebo naopak evropskou úroveň a na neziskový sektor případně i zaměstnavatele, souvisí jednak se snahou o její zefektivnění a snižování státních výdajů, současně však i s europeizací a snižováním významu národních států. K podobným posunům dochází i v dalších oblastech, například v migrační politice; k tomu viz V. Guiraudon in Guiraudon, Joppke 2001: 31–64.

rodinu nebo trh (soukromé firmy) v poskytování různých forem péče. Decentralizace a převod zodpovědnosti v poskytování sociální péče na místní samosprávy je dalším výrazným rysem proměn evropských sociálních politik. Dochází tak především k růstu rozmanitosti v poskytované péči o rodinu a její jednotlivé členy. Na druhé straně však existuje jasný vzor, který se rodinná politika snaží prosadit, spočívající „v pracující rodině, ve které muži plní svou povinnost být dobrým otcem a ženy jsou jako řádné občanky zaměstnány. Tento a další trendy dávají určitý důvod k pochybám, zda se rodinná politika přes všechnu vnější rozmanitost přeci jen nezužuje“ (Daly 2004: 70). Tato výtka je zcela oprávněná a, jak bylo ukázáno výše, i v českém prostředí se rodinná politika vyvíjí podobným směrem.

Větší diverzita v rámci rodinné politiky a její orientace na široké spektrum oblastí je nepochybně žádoucí, přičemž k dosažení tohoto cíle by měly pomoci dvě strategie. Jednak větší aktivizace regionálních subjektů, která je dnes obecně považována za efektivní proto, že oblast působnosti je blízko subjektu, který podporu rodině přímo poskytuje a může flexibilněji reagovat na potřeby obyvatel při znalosti konkrétních podmínek regionu. Touto cestou se začala ubírat například sociální politika ve Francii²⁸ a Německu (Bahle 2003; Habisch 2000; Huber 2004). Jako další významný strategický krok se jeví zapojení nestátního sektoru, tedy privátní sféry trhu a třetího sektoru tvořeného nestátními neziskovými organizacemi, do sítě organizací podporujících rodinu a vytvářejících prorodinné klima ve společnosti. Tyto subjekty by neměly v tvorbě rodinné politiky státní sektor nahrazovat, ale spíše doplňovat a poskytovat rozličné služby pro podporu rodin. Jak již bylo řečeno výše, služby jsou obecně lidmi více ceněny, pokud jsou poskytovány trhem či neziskovými organizacemi, než když je poskytuje stát. To ovšem nezabavuje stát povinnosti podpory prorodinných opatření, a to především v podobě finančních transferů pro rodiny s dětmi (Esping-Andersen 2000: 763–764). Spoléhat se v tomto smyslu pouze na strategii maximální zaměstnanosti a účasti na pracovním trhu není dostačující. Rodiny totiž nejsou nadále ochotné pokrývat veškeré náklady na děti tak, jako byly kdysi, a tím se zvyšuje cena příležitosti rodičovství, kterou by se stát měl pokoušet snížit, aby umožnil lidem mít takový počet dětí, který považují za ideální.²⁹

II.3.4 Závěrem

Česká republika je ve své tvorbě rodinné politiky zatím na úplném začátku, kdy se teprve začínají formulovat oblasti, na které je třeba v budoucnu zaměřit odbornou pozornost a posléze formulovat konkrétní opatření, která by řešila jejich problémy. V porovnání se západní Evropou jsme teprve na prahu uplatňování jednotlivých přístupů, což může přinést výhodu možnosti poučení z již podniknutých kroků a jejich reálných dopadů v jiných státech Evropy. Musíme si však být vědomi skutečnosti, že situace v jednotlivých státech je díky historicky, sociálně a kulturně podmíněným souvislostem jedinečná a opatření, která fungují jinde, nemusí být použitelná u nás.

Vzhledem k proměnám hodnot, ke kterým v české společnosti během transformace došlo a stále dochází, je zcela zřejmé, že se dnes již nesesetkají s takovým úspěchem a masovým dopadem jednorázová opatření v podobě prosté finanční podpory rodičů. Je nutné působit pro vytváření prorodinného klimatu na mnoha úrovních, přičemž finanční podpora je pouze jedním z těchto kroků.

²⁸ Francie přitom patřila mezi státy charakteristické silnou administrativní centralizací, již od osmdesátých let však dochází k postupné decentralizaci.

²⁹ Ideální počet dětí v rodině deklarovaný respondenty je ve všech státech Evropy vyšší než úroveň úhrnné plodnosti; viz Fialová, Tuček 1997; Rabušic 2001: 140–141.

Obecně je zapotřebí pozvednout hodnotu rodiny ve společnosti a to včetně vyššího ocenění domácí práce a rodičovství. V tomto směru je vhodné zapojit i média, jejichž síla je dnes ohromná, a rovněž nestátní subjekty (neziskové organizace), které mohou flexibilněji řešit konkrétní problémy rodin i s přihlédnutím k regionálním specifikám. Prospěšné by rovněž bylo působení na úrovni obcí a krajů, ovšem při současné centrální kontrole, neboť nevýhoda decentralizace spočívá v umocnění nevyváženosti jednotlivých regionů.

Větší pozornost by přitom měla být věnována podpoře rodiny v konečných stádiích rodinného cyklu a podpoře mezigenerační solidarity, která je v českém prostředí pořád ještě o něco větší, než je tomu v západní Evropě (Možný 2003). Řešení problému stárnutí populace přenesením alespoň částečné zodpovědnosti na rodinu může odlehčit státu, který by měl rodiny více podporovat v jejich snaze řešit problémy v rámci rodiny, a to i finančními subvencemi poskytovanými například osobám, které pečují o nemocné seniory. Současně by měla být podporována alespoň částečná účast těchto osob na pracovním trhu, stejně jako rodičů s malými dětmi. Vzhledem k současným socio-demografickým trendům je zřejmé, že aktivní politika zaměstnanosti je jedním z postupů, které bude nutné aplikovat pro úspěšné vyřešení mnoha socioekonomických problémů, nejen rodinné politiky. V tomto směru by bylo vhodné více se zaměřit na vzdělanost jako hlavní faktor boje proti nezaměstnanosti. Rovněž bychom měli v ČR více prosazovat obecně uznávané evropské hodnoty, jako je solidarita a participace, které jsou nezbytné ke správnému fungování občanské společnosti. Vědomí solidarity podporuje a ospravedlňuje vzájemnou pomoc mezi občany a přerozdělování v rámci státu směřující k těm, kteří to zrovna potřebují (rodiny s malými dětmi, rodiny se členem se zdravotním postižením, nemocní, senioři atd.). Také participace občanů na věcech veřejných a jejich větší zapojení do fungování nestátních neziskových organizací by měla být podporována. Aktivní účast občanů na vytváření a obnově prorodinného klimatu (třeba skrze nestátní sféru) je jedním z nejúčinnějších prostředků pro celospolečenskou změnu hodnot a rozhodně by měla být státem ve vysoké míře podporována a oceňována.

II.4 Penzijní systém a situace důchodců

Jiří Večerník

Penzijní systém je jednou z nejcitlivějších sociálně politických a ekonomických institucí, přičemž vzhledem ke stále se zvyšující míře závislosti se stal významným tématem ve všech vyspělých i reformních zemích. Transformující se země střední a východní Evropy byly dokonce některými považovány za průzkumníky zkoumající půdu a ukazující cestu sociálním reformám v tradičních *welfare states* (Müller 1999: 56). Systémová reforma penzijních schémat směrem k větší angažovanosti jednotlivců však pro politiky představují nemalý problém vzhledem k jejich obavám ze ztráty voličské podpory. Stávají se rovněž důležitým předmětem výzkumu, i když je důležité připomenout, že vědecké diskuze o možných variantách změn nemusejí předcházet skutečné reformě systému.

Neexistuje totiž jediný „nejlepší“ systém penzijního zabezpečení. Systémy zemí evropské patnáctky sdílejí řadu podobností odvozených od základních pilířů, ale také některé velké problémy. Všechny evropské státy v současné době čelí klesajícímu počtu dětí v rodinách a zvyšující se průměrné délce života, i když v různé míře, což má za následek stárnutí populace doprovázené útlumem dobrovolné mezigenerační pomoci. Se zvyšující se mírou závislosti (počtem závislých starých osob vzhledem k počtu zaměstnaných) sílí tlak na snižování výdajů v sociální sféře a reformy důchodového zabezpečení. V současné době můžeme rozlišit následující čtyři typy reforem, které jsou v Evropě v této souvislosti uplatňovány (Banks, Emerson 2000):

1. *Parametrická reforma* počítá s úpravou sociálních dávek a příspěvků založených na měnící se míře závislosti a na odhadech měnící se věkové struktury společnosti. Proměnnými parametry zde jsou věk odchodu do důchodu, podmínky získání předčasného důchodu, výše příspěvků a výše pobíraných dávek. Tyto změny mají být zpětnovězně harmonizovány, takže například vyšší míra příspěvků může být zavedena, ale jen pokud to přispěvatele nevytlačí do předčasného důchodu nebo mimo formální pracovní trh. Takové změny tudíž mohou působit hladce, ale skrývají v sobě mnohá úskalí. Nejlépe se samozřejmě hodí pro země, kde nejsou očekávány žádné radikální posuny v demografické struktuře.

2. *Pojistně-matematická spravedlnost* představuje takový typ parametrické reformy, který zdůrazňuje přímé vazby mezi dávkami a příspěvky v rámci systému průběžného financování (*Pay-As-You-Go*, zkráceně PAYG). Míra návratnosti daného příspěvku je počítána z virtuálních účtů za předpokladu, že se rovná přebytku růstu mezd oproti růstu populace (*defined contributions* neboli definované příspěvky, zkráceně DC). Tento systém může vypadat jako politicky neudržitelný, protože nízký výnos virtuální „investice“ může vypadat nevýhodně ve srovnání s možným vysokým výnosem soukromého starobního pojištění. Tento typ reformy je nejpravděpodobnější cestou ve Švédsku, Itálii, Polsku a v Lotyšsku.

3. *Chilský model* je charakterizován úplnou privatizací a vytvořením fondového systému v plném slova smyslu (*fully funded*, zkráceně FF). Je založen na očekávání vyšších výnosů ze soukromé kapitalizace celoživotních příspěvků. Hlavní problémy, které s sebou nese, jsou vysoké náklady na změnu systému a stupeň požadovaného přerozdělení. Tento systém byl zaveden především v latinské Americe a do určité míry v Austrálii, zatímco žádná evropská země se nevydala tímto směrem. Plně hrazený pilíř má silnou pozici v Kazachstánu (Orenstein 2000), což podporuje tvrzení, že radikální obrat v penzijním systému musí provést autoritářský režim.

4. *Smíšený systém Světové banky* kombinuje tři pilíře: a) povinný, veřejně spravovaný systém založený na průběžném financování (PAYG), zahrnující rozsáhlé přerozdělování a poskytující minimální důchodové dávky; b) povinný systém soukromého penzijního zabezpečení založený na individuálním spoření (*fondech*), který nezahrnuje žádné nebo jen malé přerozdělování a poskytuje důchodové dávky úměrné příspěvkům; c) dobrovolný, soukromě řízený systém založený na individuálním (případně skupinovém) spoření s definovanými příspěvky i dávkami (World Bank 1994). Takovýto přístup, spojený s parametrickou reformou mimofondové části systému, je nejpravděpodobnější variantou penzijní reformy ve Velké Británii, kde bude pravděpodobně kombinován se zaměstnaneckým přístupem.

Banks a Emerson shrnují, že v evropských diskuzích o reformě penzijních systémů dosud nejenže nedošlo k obecnější dohodě, ale nejsou ani jasné praktické výhody jednotlivých reformních přístupů. Není jasné dokonce ani to, zda byl podán úplný výčet možností. Je však zřejmé, že „budou-li současné trendy pokračovat, nalézt východisko nebude snadné. Penzijní fondy nutně nemusí být dostatečným řešením, protože může dojít k nepříznivému vývoji hodnoty aktiv, a nadto jejich vytvoření v některých případech nebude realizovatelné kvůli přílišným nákladům na reformu a politickým problémům. Něco se však udělat musí, protože stárnutí populace je nevyhnutelné. Pomineme-li větší populační šoky, systém sice ještě má dostatečný prostor k úpravě, avšak ... budoucnost penzijního systému nezaloženého na *fondech* je v každém případě nejistá.“ (Banks, Emerson 2000: 30, 55)

Nejistá je také budoucnost penzijní reformy v České republice, protože průběžný penzijní systém je zde naprosto dominantní. Abychom tuto situaci vysvětlili, předkládáme nástin jejího historického vývoje spolu s představením – samozřejmě velmi obrazným – důchodců v měnících se „historických rolích“ a také s upozorněním na hlavní aktéry a scénáře v jednotlivých fázích reformy.

II.4.1 Komunistický režim: penzisté jako chudí

Jedním z ústředních hesel socialistické revoluce bylo: „Kdo nepracuje, ať nejí“. Komunistická strana tento slogan použila hned po roce 1945 proti velkým kapitalistům a vlastníkům, později pak posloužil jako prostředek k uzákonění pracovní povinnosti a postihování takzvaných „příživníků“. Během vlády komunistického režimu však implicitně poskytoval i jisté zdůvodnění marginalizace důchodců. Sociální dávky po roce 1948 nebyly v téměř žádném vztahu k výdělkům; tato vazba byla formálně zavedena v roce 1957, avšak o sedm let později opět zrušena. I když byla výše penze podle předchozího výdělku nějak formalizována, ve skutečnosti šlo o velmi slabý vztah; mnohem větší význam mělo rozdělení do tří důchodových kategorií podle předchozího povolání.³⁰

³⁰ Nejvyšší z těchto tří kategorií sestávala například z horníků, armádních důstojníků, policistů a pilotů. Takzvané osobní penze dostávali nejen vedoucí politici, ale i přední umělci a sportovci, jimž byly udělovány národní ceny.

Ve snaze o zavedení rovnosti mezi lidmi se komunistickému režimu podařilo snížit úroveň celé společnosti na úroveň dělnické třídy a současně ponížít sociální úroveň důchodců jako celku. Dokonce k tomu vytvořil „sociální skupinu důchodců“ – marxistická doktrína totiž sice uznávala jako společenské třídy pouze (vedoucí) dělnickou třídu, (socialistickou) inteligenci a (družstevní) rolníky, ve statistických a politických analýzách se však objevovala i tato čtvrtá sociální skupina. Vynutilo si to specifické zacházení, jehož se jí dostávalo, a také její příjmy a životní úroveň. Zatímco byla fakticky zrušena závislost mezi předchozími výdělků a výší penze, objevily se značné rozdíly v důchodech v závislosti na věku; jakoby čím starší důchodce byl, tím menší „nárok jíst“ měl.

Místo pravidelné valorizace udílel stát, tedy komunistická strana, svým občanům štedré, avšak nepravidelné dary, zabalené do rétoriky zdůrazňující paternalistické stanovisko „dobrého vládce“.³¹ Sociální zabezpečení ovšem ve skutečnosti bylo až na posledním místě ze státních výdajů, daleko za výdaji na armádu a policii, průmysl a zemědělství, na stranickou a státní byrokracii. Zatímco sociální jistoty představovaly první ze „socialistických vymožeností“, poskytované požitky ve skutečnosti byly jen zbytkovou částí státních výdajů. Jako kompenzaci však stát penzistům velkoryse dovoľoval setrvat v pracovním procesu a přivydělávat si tak ke skromným důchodům; délka práce byla neomezena pro manuální pracovníky, avšak mohla činit pouze 120 pracovních dní u nemanuálních profesí. Díky kumulaci důchodů a mezd měly domácnosti „pracujících důchodců“ vyšší průměrný příjem než všechny ostatní společenské skupiny.

Uvedený systém se formálně zdál být vyváženou kombinací Bismarckova a Beveridgeova systému, ve skutečnosti se však jednalo o zvrácenou revizi obou. Zaměstnanecká základna a zdůvodnění v podobě zajištění loajality výměnou za zabezpečení ve stáří byly převzaty z bismarckovského systému, který byl základem rakouského systému sociálního zabezpečení (zavedeného do českých zemí v osmdesátých letech 19. století) a pokračoval i v meziválečné Československé republice. Odpovědnost státu poskytovat minimální zajištění byla naproti tomu převzata z Beveridgeových principů. Podle toho se s důchodci zacházelo jako s chudými podle režimu reziduálního sociálního státu.

Navzdory tomu však mezera mezi průměrnou mzdou a důchodem nebyla nijak velká vzhledem k zásadně politické povaze obou. Status současných a dřívějších zaměstnanců měl stejné kořeny, odvozené z totalitního režimu, jehož fungování bylo zakotveno v dominantním principu „potřeb“, na rozdíl od principu „trhu“. Tak jako zaměstnanci nebyli odměňováni diferencovanou mzdou za své pracovní úsilí a produktivitu své práce, tak ani penzisté nedostávali dávky v souladu se svými předchozími výdělků a od nich odvozenými příspěvky. Zdrojem příjmové diferenciacce nebyly rozdílné zásluhy, nýbrž odlišné základní potřeby, přičemž rozdíly v příjmech byly dále prohlubovány odměnami za věrnost a politické postavení.

Rozdíl mezi „užitečnými“ zaměstnanci a „neúčinnými“ důchodci můžeme tudíž hodnotit pouze v rámci závislosti obou těchto skupin na státu a jeho svrchovaném rozhodnutí, jaký jim přidělí příjem. Nicméně s ohledem na obecnou nivelizaci měřítko poměru mezd a důchodů selhává, protože oba tyto typy příjmů byly nízké a nepřilíš vzdálené subsistenčnímu minimu (však poté, kdy v posledních dvou desetiletích komunistického režimu mzdy výrazně vzrostly nad toto minimum, zvýšila se i mezera mezi mzdami a penzemi). Dalekosáhlé plány z padesátých let, jež zdůrazňovaly nepotřebnost již využitě pracovní síly, buď nebyly plně realizovány, nebo byly odloženy jako

³¹ Absence valorizací byla oficiálně zdůvodňována neexistencí inflace v socialistické společnosti, i když skrytá (byť pomalá) inflace přeci jen existovala.

neuskutečnitelné. Mezi takové projekty patřilo například přestěhování důchodců z měst na venkov, čímž se jejich byty měly uvolnit „produktivním pracovníkům“.³²

Je jistě dosti obtížné nalézt nějaké nezávislé „aktéry“ v mašinérii totalitního režimu, se všemocnou komunistickou stranou na straně jedné a lidmi odsouzenými k pasivitě na straně druhé. I během dočasného uvolnění koncem šedesátých let byla otázka penzijního systému pouze jednou z nevýznamných agend skrytou za ekonomickou reformou (Šulc 1996). Sociálnímu systému nevěnovalo pozornost ani žádné z nonkonformních intelektuálních center předlistopadového Československa.³³ Existovalo nicméně jisté vědomí nutnosti změny, a tak jedna skupina výzkumníků diskutovala alespoň o valorizaci a některých dalších otázkách (Principy... 1990). Ani zde však nebyl vytvořen žádný plán reformy penzijního systému, neboť k tomu nebyla naléhavá potřeba a navíc šance na jeho uskutečnění byla nepatrná.

II.4.2 Přechod k demokracii: důchodci jako voliči

V roce 1990 započala radikální změna hospodářského systému; bylo zrušeno státní vlastnictví výrobních prostředků, narovnány pokřivené ceny a otevřen obrovský prostor pro působení „tržních sil“. Obdobně, pouze v menším měřítku, se začal novým podmínkám přizpůsobovat rovněž systém sociálního zabezpečení. Výchozím dokumentem pro změny byl „Scénář sociální reformy“, který byl (spolu se scénářem ekonomické reformy) předložen Federálnímu shromáždění v září 1990. V souladu s ekonomickou strategií sledoval pluralizaci, privatizaci a demokratizaci systému sociálního zajištění (Tomeš 2001). Z penzijního systému byla odstraněna dřívější privilegia a zavedena valorizace. Důchody se však paradoxně ještě více vyrovnaly vlivem několika opatření: (1.) byly zrušeny „osobní důchody“ pro členy nomenklatury, vrcholové sportovce a umělce; (2.) byly zrušeny tři kategorie zaměstnanců podle významu jejich povolání a (3.) byla zavedena valorizace, jejímž účelem bylo přizpůsobit důchody cenovému vývoji a snížit rozdíly mezi penzemi udělenými v různých dobách.

Výsledky statistických příjmových šetření za roky 1988 a 1992 dokumentují výraznou změnu v relativním příjmovém postavení důchodců. Zatímco v roce 1988 důchodci patřili téměř výlučně do nejnižšího příjmového decilu, již v roce 1992 se převážně přesunuli do kategorie nižšího středu, přičemž ve spodní skupině byli částečně vystřídáni rodinami s dětmi. Jinými slovy, nejnižší příjmy přestaly být převážně ze sociálních fondů (důchodci = nepracující chudí = „stará“ chudoba) a zařadily se k nim rovněž nízké mzdy (rodiny s dětmi = pracující chudí = „nová“ chudoba). Současně s tím byli pracující důchodci vytlačeni z trhu práce jak pod tlakem zaměstnavatelů, tak vlivem vysokého zdanění příjmů pobíraných souběžně s důchodem.

Tyto posuny v příjmové hierarchii nebyly výsledkem nějaké cílené sociální politiky. Česká ekonomická reforma neřešila nerovnosti v příjmech přímo, nýbrž pouze jejich makroekonomický rámec. Napravování chyb předchozího režimu probíhalo spíše v politické než v sociální rovině. Ačko-

³² Podobný stalinský model přerozdělení bytů podle třídních hledisek však byl důsledně realizován v případech potrestání „třídních nepřátel“ – bývalých vlastníků a „buržoazní inteligence“. Mnozí lidé tak byli ze svých městských bytů vyhnáni do polozničených venkovských domů a bez prostředků ponecháni svému osudu; o situaci rolníků pojednává jiná kapitola této knihy (Jech 2001).

³³ Zde máme na mysli zvláště *Ekonomický ústav* a *Prognostický ústav* Československé akademie věd. Ekonomické zaměření obou představovalo tradiční makroekonomika, přičemž ani otázkám přerozdělování, ani sociální politice nebyla věnována žádná pozornost.

Tabulka 11. Hlasy politických stran ve volbách 1992 a 1996 podle socioprofesionálních kategorií (%)

Politická strana	Profesionální	Administrativní	Samo- statní	Dělníci	Důchodci	Průměr
Volby v roce 1992:						
Občanská demokratická strana (ODS)	31,7	33,2	42,6	22,8	27,1	28,9
Sociální demokracie (ČSSD)	7,2	7,3	2,4	7,1	6,2	6,6
Levý blok (LB)	13,8	14,2	5,4	13,2	18,5	14,1
Křesťanští demokraté (KDU-ČSL)	6,4	5,1	1,8	6,1	9,3	6,3
Republikáni (SPR-RSČ)	1,9	5,2	6,2	9,5	1,7	5,6
Občanská demokratická aliance (ODA)	12,9	7,9	7,0	3,4	4,1	5,9
Důchodci za životní jistoty (HDŽJ)	1,1	1,2	0,2	1,9	12,9	4,0
Ostatní strany	25,0	25,9	34,4	36,0	20,2	28,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Volby v roce 1996:						
Občanská demokratická strana (ODS)	36,3	29,8	44,8	18,9	27,5	29,0
Sociální demokracie (ČSSD)	22,3	29,9	17,7	35,0	21,4	26,7
Levý blok (LB)	9,4	10,2	5,5	11,7	19,5	12,3
Křesťanští demokraté (KDU-ČSL)	9,8	6,2	4,7	8,2	10,4	7,9
Republikáni (SPR-RSČ)	1,9	8,2	9,7	12,8	3,9	7,9
Občanská demokratická aliance (ODA)	11,8	7,1	8,7	3,8	3,3	5,9
Důchodci za životní jistoty (HDŽJ)	0,3	1,3	0,9	2,1	8,9	3,3
Ostatní strany	8,2	7,3	8,0	7,5	5,1	7,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Průzkumy provedly v roce 1992 pro Československou televizi agentury INFAS a FACTUM a v roce 1996 pro Českou televizi agentury INFAS a SC&C.

li nebyl vyjádřen žádný konkrétní důvod ke změně statusu důchodců, můžeme spekulovat o některých skrytých příčinách takového kroku. Ten hlavní nepochybně spočíval ve změněném významu důchodců jakožto občanů a tedy voličů. Tím, jak čistě formální „manifestační volby“ z dob komunistického režimu nahradily skutečně demokratické volby, důležitost důchodců na politickém trhu dramaticky vzrostla.

První svobodné volby v roce 1990 byly *de facto* referendem pro demokracii, v němž Občanské fórum (OF) získalo dvě třetiny hlasů. Druhé volby v roce 1992 byly již „pravou“ demokratickou soutěží, jíž se účastnilo dvacet politických stran.³⁴ V těchto volbách tvořili důchodci pětinu voličů a žádná

³⁴ Abychom mohli porovnat volby z roku 1992 s těmi následujícími, uvádíme zde výsledky voleb do České národní rady, jež byla později přeměněna na Poslaneckou sněmovnu Parlamentu České republiky. Protože řada čelných politiků usilovala tehdy o vstup do Federálního shromáždění, velká část z nich z vysoké politiky odešla po rozdělení Československa v roce 1993.

politická strana jim proto ve svém volebním programu neopomněla zdůraznit svůj zájem. Očekávalo se, že se přikloní spíše k levici (zvláště k postkomunistickému Levému bloku) a k politickému středu, který představovali křesťanští demokraté (KDU-ČSL). Nakonec však zhruba stejný počet hlasů důchodců dostala i dvojice pravicových stran (ODS a ODA) (tabulka 11).

Nový režim však od důchodců nemohl očekávat příliš vřelé přijetí, jelikož se již nacházeli mimo trh práce a stěží tak mohli očekávat nějaké výrazné zvýšení své životní úrovně. Liberální rétorika té doby v nich naopak musela vzbuzovat jisté obavy. Nadto většina důchodců prožila svá „nejlepší léta“ v komunistickém režimu a mnozí z nich měli úspěšnou kariéru; právě kolem roku 1989 odcházela do důchodu generace, kterou po roce 1948 komunistický režim silně protežoval v rámci hesla „mládí vpřed“. Navzdory tomu však důchodci nijak masivně nepodporovali ani levicové strany, ani svou „vlastní“ stranu, Hnutí důchodců za životní jistoty, která ve volbách v roce 1992 získala 4 % všech hlasů a pouhých 13 % hlasů důchodců.

Významným opatřením, předjímajícím budoucnost sociální reformy po volbách v roce 1992, bylo jmenování člena ODS (nikoli křesťanského demokrata, jak by se mohlo očekávat) Jindřicha Vodičky ministrem práce a sociálních věcí. Předěšlo se tak případnému napětí mezi ministerstvy práce a sociálních věcí a financí.³⁵ Rozsáhlá změna systému sociálního zabezpečení, realizovaná od roku 1993, byla vysvětlována jako posun od paternalistického sociálního státu a univerzálního zajištění směrem k efektivní a cílené sociální politice. Používaný slovník zdůrazňoval posílení individuální zodpovědnosti a zachování péče státu pouze pro nejpotřebnější.

Situace, v níž vzniklo takto manifestně liberální prostředí, se ovšem podstatně lišila od jiných zemí. Na rozdíl od Maďarska a Polska počet důchodců u nás vzrostl v průběhu reformy jen málo a celková bilance příjmů a výdajů na (pomyslném) penzijním účtu byla vysoce pozitivní. Vedoucí politická strana ODS tudíž neměla zájem na vyčlenění penzí ze státního rozpočtu a postavila se proti požadavku sociálně demokratických předáků a odborů vytvořit veřejný penzijní fond za účelem kapitalizace současného přebytku příspěvků.³⁶ Stejně tak v České republice nebyl, na rozdíl od Maďarska a Polska, příliš silný vliv Světové banky a zahraniční experti nebyli vítáni. V dané době ani nebyl žádný silný zájem o radikální reformu směrem k plně fondovému systému.³⁷

Jasný záměr rozložit riziko byl nicméně obsažen v dvoupilířovém projektu ODS, který zahrnoval průběžně hrazenou základní penzi a státem dotované důchodové připojištění. Samotný základní důchod byl navržen jako kombinace dvou složek, z nichž první rovná měla sloužit jako garantované minimum a druhá byla vztažena k příjmům. Základní důchod jako celek se měl postupně snižovat a nakonec činit pouhých 40 % průměrné mzdy, zatímco položka závislá na příjmech by rostla. Navzdory obrovskému tlaku odborů nebylo do projektu zahrnuto zaměstnanecké pojištění, protože ODS zdůrazňovala „občanský“ princip. Firmy mohly podporovat své zaměstnance ze zisku prostřednictvím soukromých pojišťoven. Aby však byly ukonejšeny odbory a uchována koalice mezi ODS a KDU-ČSL, byly usnadněny podmínky pro předčasný odchod do penze.

³⁵ V meziválečném Československu bylo ministerstvo práce a sociálních věcí většinou v rukou sociálních demokratů a konsekventně se objevovaly neshody mezi ním a ministerstvem financí, stejně jako dnes v jiných zemích. Tento systémový konflikt je jedním z pilířů výkladu penzijní reformy K. Müller (1999).

³⁶ Až v roce 1996 nicméně byl vytvořen zvláštní penzijní účet uvnitř státního rozpočtu.

³⁷ Česká reforma se ve skutečnosti připravovala ještě dříve, než byl vydán zásadní dokument Světové banky (World Bank 1994). Spíše než o konkrétní kroky zde šlo o obecně liberální nasměrování, společné oběma systémům, ačkoli jeho implementace v České republice měla ke skutečné liberální politice daleko.

Vzhledem ke zhoršující se míře závislosti se měl postupně zvyšovat věk odchodu do důchodu. Levicové opoziční strany s tím nesouhlasily a tvrdily, že se míra závislosti ve skutečnosti zhorší později, než jak se uvádí. Tento návrh vyvolal manifestaci odborů konanou v březnu 1995, již se zúčastnilo 25 tisíc lidí. Zákon o penzijním pojištění z června 1995 se stal jedním z nejkontroverznějších zákonů schválených parlamentem od roku 1990; nakonec byl schválen pozdě v noci po posledním dnu zasedání parlamentu, navíc díky hlasům mimovládní Moravské strany namísto nesouhlasících koaličních křesťanských demokratů (Polívka 1998). Sociální demokraté a křesťanští demokraté vzápětí navrhli zrušení tohoto zákona.

Předpokládalo se, že jako kompenzace očekávaného snížení základní penze se zvýší doplňková fondová penze, čímž se posílí i diferenciací v důchodech. Penzijní připojištění umožňuje od roku 1994 občanům pojistit se u komerčních pojišťoven a obdržet k tomu státní příspěvek. Za tímto účelem byly založeny penzijní fondy v podobě akciových společností a každý občan starší 18ti let si mohl zřídit starobní připojištění. Zatímco počet lidí participujících na tomto systému postupně dosáhl až tří miliónů, jejich průměrné úložky zůstávají nízké, v průměru jde zhruba o dvě procenta mzdy. Navíc je využíváno pro spoření než jako doplňující příjem po skončení ekonomické aktivity, neboť jednorázová vyrovnání představují 72 % všech doposud přiznaných dávek, odbytné 24 %, přičemž starobní penze tvoří méně než jedno procento dávek.

V polovině devadesátých let se na penzijní (ne)reformě podílely politické strany jako kolektivní aktéři, spíše však svým vetem nežli vlastními návrhy. Projekt sociální reformy, v té době patrně nejzazší možný, prosadil Václav Klaus prostřednictvím parlamentní většiny ODS a svého loajálního ministra práce a sociálních věcí, a to navzdory spíše tradičnímu přístupu jeho ministerstva. Zatímco původní návrh zůstal deklarativně stejný (včetně občanského principu a bez zaměstnaneckých penzí), hlavní cíl reformy byl dalšími úpravami podstatně oslaben. Výsledek dokonce v jistém smyslu mířil proti hlavnímu záměru: zatímco „liberální projekt“ prezentoval státní penzi pouze jako základní příjem a spoléhal na „dodatečné“ soukromé připojištění jakožto hlavní zdroj živobytí důchodců, politici levého středu a veřejnost smýšleli opačně.

II.4.3 Současná (ne)reforma: důchodci jako rukojmí systému

S ohledem na pochmurné demografické vyhlídky pokračovala jednání o další penzijní reformě, předkládané reformní návrhy však sdílely osud všech radikálních koncepčních změn, jež vyžadují koncentrovanou politickou vůli. Česká politická scéna byla od roku 1998 poznamenána chladným příměřím takzvané opoziční smlouvy, dohody hlavních stran politické levice a pravice na posílení vlastních pozic na úkor ostatních stran. Jejich pokusy alespoň slovně naplnit deklarované programy vylučovaly jakoukoli dohodu o dalších reformách sociálního systému. Slabá levostředová koalice, jež se dostala k moci v roce 2002, neusilovala o zásadní reformy z podobných důvodů. Často zaznívající fráze o naléhavosti problému proto kontrastovaly s velmi omezenou faktickou činností.

Důsledky první „slabé“ reformy penzijního systému odhalily poněkud ambivalentní pozici vedoucí „liberální“ strany, ODS. Ta prosazovala individuální odpovědnost a dokonce i rozpoutala debatu ve prospěch soukromého starobního pojištění. Navzdory radám použít výnosy z privatizace k založení soukromých nebo veřejných penzijních fondů však jí vedená vláda neuvolnila k tomuto účelu žádné zdroje, ani nevytvořila příslušné fondy, přičemž naopak běžně používala přebytky pojistného

k vyrovnání státního rozpočtu.³⁸ Nebyla ani ochota oddělit penzijní příspěvky od státního rozpočtu.³⁹ Pouze malá koaliční strana ODA prosazovala oddělení těchto příspěvků a systematicky pracovala na radikální penzijní reformě, do níž se pokusila zavést druhý, plně hrazený pilíř. Tento program však nepřekročil rovinu námětů.

Jako labutí píseň Klausovy vlády vypracovalo Ministerstvo práce a sociálních věcí zprávu pod názvem *Možnosti změn v systému důchodového pojištění a jeho financování*, jež byla v dubnu 1997 prodělaná Radou ekonomických ministrů, ale už ani nebyla předložena vládě. Zpráva navrhovala základní důchod jako první pilíř (skládající se ze dvou složek, tj. rovné i vztažené k příjmům, přičemž každá by měla tvořit zhruba 15 % průměrné hrubé mzdy), a povinné soukromé starobní spoření jako druhý pilíř (tvořící dalších 15 %). Celkem by tedy systém poskytoval důchod ve výši zhruba 45 % průměrné mzdy. Navíc by pak již existující soukromé připojištění zajistilo diferenciaci penzijních dávek a jejich větší vztah k předchozím výdělkům. Tento projekt byl tedy blízký doporučením Světové banky (World Bank 1994).

Za prozatímní úřednické vlády pravého středu pod vedením Josefa Tošovského podporoval aktivity směřující k radikální reformě tehdejší ministr práce a sociálních věcí Stanislav Volák. Z jeho pověření vypracovala v roce 1997 Československá obchodní banka přehled zkušeností různých zemí, přičemž výsledná studie potvrdila potřebu radikální reformy, avšak neposkytla žádné jasné doporučení (Kočišová et al. 1997). V lednu 1998 se v měsíčníku *Finance a úvěr* objevila série článků o penzijní reformě od českých autorů, znovu však bez jakéhokoli jasného reformního návrhu. Česká národní banka vypracovala studii, jež prokázala, že kombinací zvýšeného věku odchodu do důchodu a dobrovolného částečného vyvázání ze systému PAYG by penzijní systém méně přerozděloval a tím by byl dlouhodobě udržitelnější (Bezděk 2000).

Oproti tomu sociální demokraté se stavěli proti systémovým změnám a požadovali 50% míru náhrady hrubé mzdy, resp. 65 % čisté mzdy (Hiršl 1997). Mezitím však opustili své snahy o opětovné snížení důchodového věku. Poté, co se v roce 1998 ČSSD ujala vlády, znovu explicitně odmítla jakékoli radikální reformy penzijního systému a ohlásila pouze parametrické úpravy stávajícího průběžného systému penzijního pojištění v souvislosti s přípravou plánu veřejného sociálního zabezpečení.⁴⁰ Odhodlání vydrželo navzdory několika významným změnám z konce devadesátých let, jež značně změnilo okolnosti, za nichž byla zavedena předchozí penzijní reforma, konkrétně:

- dosavadní příznivá míra závislosti z počátku devadesátých let se zhoršila a demografický výhled vyžadoval přehodnocení;⁴¹
- aktivní bilance penzijních příspěvků a výdajů se od roku 1997 změnila v pasivní a hrozil růst rozpočtového schodku;

³⁸ ODS viděla ve vyrovnaném státním rozpočtu nejvyšší makroekonomickou hodnotu a dokonce měla v plánu přijmout zákon, který by vládě zakazoval rozpočtový schodek. Od uzavření opoziční smlouvy mezi ODS a ČSSD v roce 1998 byl stanoven pouze strop deficitu, spolu s pokusem vyjmout několik institucí a fondů z rozpočtu. Ve skutečnosti však schodek veřejných rozpočtů neustále rostl.

³⁹ Poté, co byly v roce 1996 sníženy zaměstnanecké příspěvky na starobní zabezpečení (z 27,2 % na 26 %) a míra závislosti se začala zhoršovat, přebytek rychle vymizel.

⁴⁰ Ve volebním programu ČSSD se v roce 1998 objevil návrh založit veřejný fond sociálního zabezpečení či dokonce veřejnou sociální pojišťovnu; nekonkrétní návrhy odborů týkající se stavovského řízení fondů sociálního pojištění nebyly přijaty (Sondy 17. 7. 2000).

⁴¹ Jak se ukázalo krátce po přijetí zákona o důchodovém pojištění, předchozí demografický odhad byl příliš optimistický. Na podkladě tohoto odhadu však sociální demokraté zákon zamítli, jelikož usoudili, že není nijak naléhavé zvyšovat důchodový věk.

- následkem slabých omezení předčasného odchodu do důchodu počet důchodců rostl a podíl předčasných důchodů dosáhl až jedné poloviny;
- soukromé připojištění se těšilo menšímu zájmu veřejnosti, než se čekalo;
- v důsledku privatizace již bankovní sektor nepodporoval velké podniky a tudíž i vysokou zaměstnanost; narostla nezaměstnanost a s tím se snížily příspěvky a odvody zaměstnanců i zaměstnavatelů.

Nová situace znovu otevřela otázku systémové penzijní reformy, politické snahy však byly zmrazeny politickým kompromisem mezi sociální demokracií a ODS, tj. stran majících opačné názory na reformní strategii. Oba soupeřící koncepty dvou politických proudů můžeme shrnout následovně: (1.) *Návrh ministerstva práce a sociálních věcí*, představený v říjnu 2000, odmítl povinné soukromé pojištění a nabídl parametrickou reformu představující aktuárně spravedlivé schéma s definovanými příspěvky. Rovněž navrhl nové zaměstnanecké penze a předpokládal podporu dobrovolnému soukromému pojištění. (2.) *Vágní protinávrh konsensu pravého středu*, především ODS, Unie svobody a části křesťanských demokratů, hovořil o nutnosti zavedení „druhého pilíře“ povinného soukromého pojištění a dále žádal zvýšení důchodového věku. Důraz na druhý pilíř byl ovšem mnohem vyšší na straně (dnes již marginální) Unie svobody než na straně ODS, jež více spoléhá na dobrovolné starobní spoření.

„Slabá“ reforma ministerstva práce a sociálních věcí zamýšlela oddělit penzijní fondy od obecného rozpočtu a nechat je spravovat veřejnou sociální pojišťovnou, na rozdíl od současné České správy sociálního zabezpečení. Navrhované osobní účty mají zajistit užší vztah penzijních dávek k předchozím výdělkům a počtu odpracovaných let. Současný způsob financování, založený na systému PAYG, by měl být doplněn příjmy ze státního rozpočtu, čímž by se podle předpokladu pokryly penzijní nároky za nepřispěvková období. Změna předčasných odchodů do důchodu narušila dlouhodobý soulad mezi sociálně demokratickou vládou a odbory. Zatímco odbory stále podporovaly předčasný odchod do důchodu v jeho výhodné podobě a považovaly ho za vhodný prostředek ke snížení nezaměstnanosti, vláda usilovala o zpřísnění. Nakonec byla možnost předčasného důchodu s přechodnou redukcí důchodu zrušena a ponechána pouze varianta s trvalým snížením důchodu.

Hlavním jablkem sváru je tudíž povinné spoření v soukromých fondech a ustavení povinných penzijních fondů jako druhého, příspěvkově definovaného pilíře. ČSSD přitom využívala jak obranné, tak ofenzivní argumenty. K obranným argumentům patří tvrzení, že „jenom stát nemůže nikdy zbankrotovat“, „žádný průběžně hrazený systém ještě nikdy nezbankrotoval“ a „nikdo nemůže lidi nutit, aby spořili v soukromých institucích“. Na příkladech polské a maďarské reformy sociální demokracie zdůrazňují jejich těžkosti a nucené ústupky. Ofenzivní pozice ČSSD zaujímala, když hovořila například o ekonomických zájmech silných kapitálových seskupení, jež chtějí založit bohaté soukromé fondy penzijního pojištění v zájmu svých budoucích zisků.

Srovnání výzkumů veřejného mínění ukazuje klesající spokojenost s důchodovým systémem spolu s rostoucím očekáváním od státu. Zřejmě však neexistuje přímý vztah mezi veřejným míněním a konkrétní variantou reformy. Ani finanční experti, favorizující plně hrazený pilíř, ani experti Ministerstva práce a sociálních věcí, držící se systému PAYG, nezohledňují názory veřejnosti. Politici jsou však samozřejmě k očekáváním veřejnosti vnímaví a jsou si rovněž vědomi vysokých ekonomických a politických nákladů na změnu systému. To je pravděpodobně důvod, proč žádná politická strana aktivně nepodporuje ani neodmítá žádné konkrétní řešení. Stejná opatrnost vede k tomu, že v debatě nebylo zdůrazněno nutné snížení základních penzijních dávek po parametrické úpravě současného systému vzhledem k definovaným příspěvkům.

II.4.4 Závěrem

Česká politická scéna je poměrně jednoznačně strukturována ideologicky, méně však už z hlediska aktivity svých představitelů. V tabulce 12 uvádíme v základní obrysech přehled hlavních aktérů penzijní sféry a jejich orientace odpovídající situaci po roce 2000.

Politické strany průběžně předkládají své specifické vize v této oblasti, nicméně když měly být jejich představy převedeny do konkrétních parametrů reformy, bylo třeba dalších konzultací pro upřesnění. K tomu výrazně přispělo ustavení „Týmu expertů“, v němž měly své zástupce všechny hlavní politické strany, a dále „Výkonného týmu“ vedeného Vladimírem Bezděkem, který propočítal jednotlivé varianty a formuloval doporučení.⁴² Za politickými prohlášeními však není patrná politická vůle, přičemž chybějící aktivita je vysvětlována skutečností, že penzijní reforma vyžaduje širší politický konsensus. Aktivita politických stran není tedy natolik zřejmá a přímá, jak by se mohlo usuzovat z jejich hlásaných ideologií.

Pokud jde o vládní instituce, aktivní je zejména Ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV), zatímco Ministerstvo financí nesehrálo doposud nějakou výraznou roli. Namísto standardního konfliktu mezi těmito resorty panovala jakási předzjednaná harmonie. Nicméně v *Konceptu reformy veřejných financí*, vypracovaném Ministerstvem financí a přijatém vládou v roce 2003, je přímo zdůrazněno, že „penzijní systém je v dlouhodobé perspektivě neudržitelný a musí být předmětem zásadní reformy“. Místo fundamentálních změn jsou však připravovány pouze parametrické úpravy. Nicméně MPSV konstatuje na jedné straně stabilizaci základního důchodového pojištění na období zhruba 20 let, na druhé straně však i nedostatečnost dosud přijatých opatření k dlouhodobému zajištění přiměřenosti a udržitelnosti důchodů s ohledem na předpokládané tempo stárnutí české populace.⁴³

Odbory zásadně odmítají jakoukoli privatizaci penzijního systému a vyžadují posílení ekvivalence mezi příspěvkem penzijního zabezpečení a vyplácenými penzemi, zavedení zaměstnaneckých penzijních fondů a snížení výhod samostatných oproti zaměstnancům. Jejich tlak na zavedení zaměstnaneckých penzijních fondů ovšem selhal. Odboráři v září 2003 uspořádali demonstraci proti „deformování“ (namísto „reformování“) veřejných financí a zejména proti zavádění přísnějších podmínek pro předčasný odchod do penze, zvyšování důchodového věku a růstu daňového zatížení pro zaměstnance oproti zaměstnavatelům.

Svazy zaměstnavatelů se do diskuzí o reformách nezapojují. Zaměstnavatelé sami však po roce 2001, kdy byla umožněna daňová úleva na podporu soukromého penzijního spoření, této možnosti využili. Výzkum zahrnující 447 firem ukázal, že 37 % podniků již přispívá na soukromé penzijní připojištění svých zaměstnanců a 16 % tak hodlá činit v budoucnu, 47 % o to nemá zájem. Volba přitom závisí na míře ziskovosti firmy a je pozitivně ovlivněna složením jejího kapitálu. Zaměstnavatelé však nepodporují žádné nové změny doplňkového systému důchodového/životního pojištění, namísto toho požadují větší daňové zvýhodnění uvnitř stávajícího systému.⁴⁴

Soukromé penzijní fondy by podle očekávání měly usilovat o zavedení povinného fondového pilíře, jenž by rozšířil jejich vliv, ovšem za předpokladu, že by byly s to konkurovat velkým zahra-

⁴² Důchodová reforma: možnosti a výhledy. Závěrečná zpráva Výkonného týmu pro přípravu podkladů pro rozhodnutí o důchodové reformě v ČR. Úřad vlády ČR, červen 2005.

⁴³ Národní strategická zpráva o přiměřených a udržitelných důchodech, MPSV, červen 2005.

⁴⁴ Opíráme se zde o výzkum agentury STEM pro MPSV provedený v roce 2003.

Tabulka 12. Přehled společenských aktérů penzijní reformy

Skupina	Státní záruky a průběžný systém	Individuální odpovědnost a fondový systém	Stupeň odlišnosti mezi oběma přístupy	Důvody odlišnosti
Politické strany	levice (ČSSD, KSČM)	pravice (ODS, US)	slovně velmi odlišné, omezená činnost	„opoziční smlouva“ mezi ODS a ČSSD, později křehká koaliční většina
Vládní orgány	Ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV)	Ministerstvo financí (MF)	neodlišené, MF spíše pasivní	ministerstva jedné strany, chybějící tlak MF
Nátlakové skupiny	Odbory	zaměstnavatelské komory	pravděpodobně odlišné	malá angažovanost zaměstnavatelů
Lobbystické skupiny	„šedá lobby“	finanční společnosti a pojišťovny	velmi odlišné	nejsou viditelné
Experti	pojistná matematika	makroekonomika	velmi odlišné	slabý zájem politiků
Mezinárodní organizace	EU, ILO	Světová banka, MMF	poměrně odlišné	rozdílné doktríny

Zdroj: autor.

ničním pojišťovnám. Navzdory tomuto předpokladu je však skutečnost právě opačná – vzhledem k současné legislativě a regulacím jsou totiž fondy nuceny provádět konzervativní investiční strategie, takže dosahují sice malého, avšak stabilního zisku při mizivé vnější kontrole. Z toho důvodu jsou spíše zdrženlivé k možnosti vzdát se současného pohodlí výměnou za vágní naděje na zisk, podmíněný ovšem přísnější státní kontrolou. Toto stanovisko se však mění, přičemž Asociace penzijních fondů současně projevila zájem podílet se na debatě o reformě systému.

Experti, zejména stojící na pomezí výzkumu a finanční sféry, formují nejvýraznější skupinu podporující zavedení fondového systému. První studie této oblasti, inspirované programovou studií Světové banky z roku 1994, předložili právě ekonomové vychovaní na amerických univerzitách, jako jsou Ondřej Schneider, Tomáš Jelínek a Vladimír Kreidl, ve spolupráci s CERGE/EI a nevládními organizacemi Občanským institutem či Liberálním institutem (Schneider 1995; Kreidl 1997). Jejich kritické studie začínaly v čistě akademické poloze (Schneider 1996; Kreidl 1998; Schneider, Jelínek 1999), některé z nich ministr financí Sobotka přizval k přípravě programu reformy veřejných financí. Jen málo z jejich návrhů se však nakonec dostalo do finální podoby dokumentu.

Pokud jde o mezinárodní a především „americké“ instituce – Mezinárodní měnový fond a Světovou banku – pak jejich původní vehemence v zavádění fondového pilíře se postupem času značně oslabila. Thomas Laursen opatrně poznamenal, že „parametrické úpravy základního PAYG systému mohou dlouho čelit problémům, nicméně systémové změny – jako je fondové předfinancování, posilování vazby mezi příspěvků a důchody, případně převedení části povinných penzijních příspěvků do soukromých penzijních fondů, mohou rovněž pomoci.“ (Laursen 2000) Zpráva Meziná-

rodního měnového fondu o České republice byla dokonce ještě konzervativnější, poněvadž doporučovala „zvyšování věku odchodu do penze nad současně přijatou úroveň a snižování váhy příjmů užívaných ke kalkulaci penzí za bezpříspěvková období“ (IMF 2000).

Ani současná doporučení Světové banky nejdou příliš za návrhy předložené vládou a její aktuální analýzy zdůrazňují výhody kombinace různých schémat a modelů. První návrh koresponduje se současným stavem zdůrazňujícím systém průběžných penzí ve spojení se zvyšováním penzijního věku na 63 let. Druhý uvažuje o převedení na hypotetické účty a definované příspěvky namísto definovaných příjmů a současně uvažuje o zavedení třetího pilíře – zaměstnaneckých penzijních fondů. Světová banka i OECD doporučují nejprve omezení přístupu k dávkám z jiných zdrojů před dosažením podmínek pro získání důchodu z hlavního pilíře.

Postoje samotných důchodců se přitom mezi volbami v letech 1992 a 2002 značně proměnily. V roce 1996 si ODS mezi nimi udržela svoji relativní pozici, stejně jako Levý blok, nicméně sociální demokraté získávali širokou podporu populace jako celku a zvláště důchodců, což se projevilo v mimořádných volbách roku 1998, které vyhrála sociální demokracie. Ve volbách v roce 2002 se projevila příklon důchodců k levici, kdy dali téměř 60 % svých hlasů ČSSD a KSČM. Zatímco jejich podpora sociálních demokratů byla vcelku trvalá, podpora komunistů výrazně narostla; zatímco poměr důchodců k celkové populaci se během této doby podstatněji nezměnil, jejich podpora komunistické strany se zvýšila jedenapůlkrát.

Současná situace je jednodušší a zároveň problematičtější. Snížil se počet klíčových aktérů na politické scéně, protože Unie svobody se stala irelevantní politickou silou. Nicméně jediným bodem shody „napříč politickým spektrem“ se stalo vědomí potřeby reformy, aniž by ovšem bylo dosaženo konsenzu ohledně její podoby. Nadto obě vyhrané verze reformy, levicová i pravcová, obsahují značné vnitřní inkonsistence. Návrh sociální demokracie se snaží posílit vazby mezi penzemi a celoživotními příjmy prostřednictvím hypotetických individuálních účtů, což je však iluzorní předpoklad v situaci kontinuálního snižování objemu fondů. Proto je pravděpodobné, že státní penze by se musely snižovat a jejich vazba na předchozí výdělky by se oslabovala. Představy občanských demokratů počítají s pouze základními státními penzemi, místo nichž zdůrazňují „individuální penzijní pojištění, investice a úspory“ (Modrá šance... 2004: 22). Tato vize však v sobě obsahuje nerealistická očekávání: většina české populace není orientována na dlouhodobé investice a lidé k tomu nejsou ani nijak motivováni.

II.5 Vzdělávání: instituce na okraji veřejného zájmu

Jana Straková⁴⁵

V českém vzdělávacím systému proběhla v porevolučním období řada legislativních i jiných změn. Změnil se způsob financování a správa regionálního školství, jednotné osnovy byly nahrazeny možnostmi volby z několika vzdělávacích programů, zmizel monopol státu na učebnice, vysoké školy získaly plnou autonomii, do systému vstoupily soukromé školy všech úrovní, zvýšil se podíl maturantů i vysokoškolských studentů v populaci. Přes všechny tyto změny zůstává systém podivuhodně stejný ve svých důzdech i v úloze, kterou plní ve společnosti. Je stále veden prvorepublikovými, případně ještě staršími principy: je velmi selektivní, založený na výlučné autoritě učitele, vzdělávání dominuje „pseudoakademismus“. Z toho důvodu není vzdělávací systém schopen dobře reagovat na požadavky rychle se měnící společnosti a začíná ohrožovat konkurenceschopnost českých absolventů na globálním pracovním trhu, kde jsou více než poslušnost a faktografické znalosti ceněny invence, iniciativa a flexibilita. Místo aby ve shodě s požadavky znalostní společnosti český vzdělávací systém motivoval své absolventy k celoživotnímu vzdělávání a vybavil je dovednostmi, které by jim další vzdělávání umožnily, vykazuje stále znaky industriální éry, především masovou a krátkodobou přípravu laciné pracovní síly.

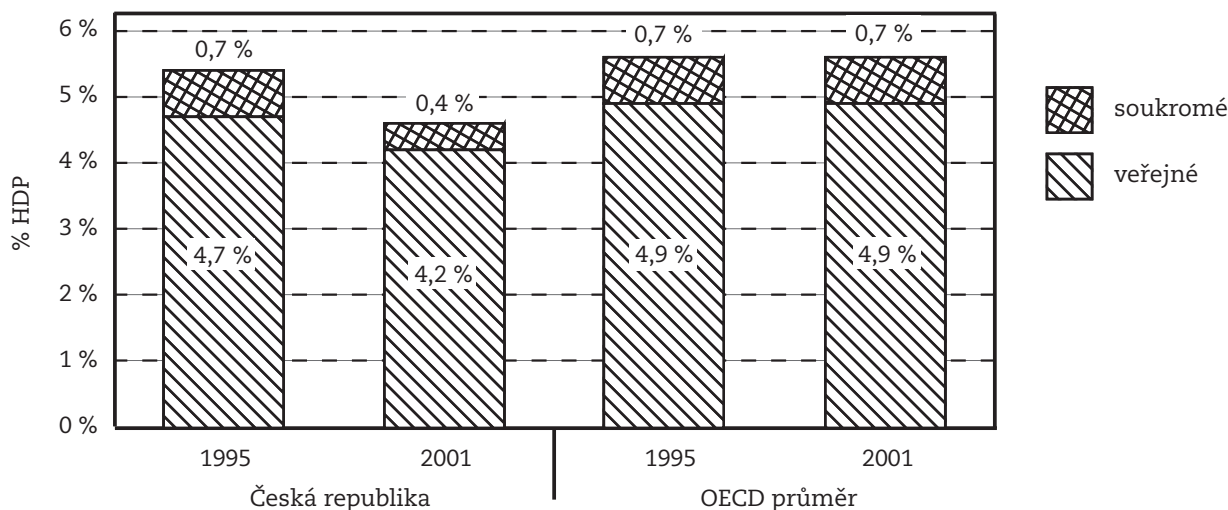
Vzdělávání není dosud vnímáno jako priorita ani českou politickou reprezentací ani společností. Strategický význam rozvoje vzdělávání podcenily všechny naše dosavadní vlády; žádná z nich nepředložila ucelenou vizi budoucího směřování vzdělávací politiky, která by integrovala potřeby všech prvků vzdělávacího systému a řešila existující problémy koncepčně s vidinou potřeb budoucnosti, nikoli akutní současnosti. K aktivitě v oblasti vzdělávání nejsou české vlády nuceny ani tlakem veřejnosti, která vnímá vzdělání jako bezproblémovou oblast a je s jeho úrovní dlouhodobě spokojena. Nečetné mediální ohlasy na vybrané problémy související se vzděláváním ukazují velkou povrchnost a stereotypnost v přemýšlení o úloze vzdělávání v moderní společnosti a jeho žádoucí podobě zejména mezi českými vzdělanci. I jejich postoje, motivované do značné míry snahou zajistit výsady, kterým se těší děti vzdělaných rodičů v českém vzdělávacím systému, i pro další generace, způsobují, že jsme v diskuzi o smyslu a významu vzdělávání stále na samém počátku. Pokud si většina společnosti nebude vědoma toho, že individuální i společná budoucnost budou čím dál tím více závislé na míře a kvalitě poskytovaného vzdělání a nebude aktivně vyžadovat jeho zajištění, není možno očekávat v českém vzdělávacím systému žádné převratné změny.

⁴⁵ Podkladové materiály pro tuto kapitolu připravil Petr Holub.

II.5.1 Český systém v mezinárodním srovnání

Podíl HDP věnovaný na vzdělávání je v České republice dlouhodobě pod hodnotou mezinárodního průměru, například v roce 2001 činil 4,6 % HDP oproti 5,6 % v zemích OECD. K výraznějšímu poklesu veřejných výdajů na vzdělávání došlo zejména po roce 1997 v důsledku přijetí tzv. balíčku úsporných opatření, jimiž vláda omezila výdaje státního rozpočtu mimo jiné na resort vzdělávání. Kromě celkově nižších výdajů na oblast vzdělávání je pro Českou republiku charakteristická i menší finanční účast soukromého sektoru, což je dáno jednak nižšími výdaji domácností na vzdělávání (školné), jednak nižší účastí sociálních partnerů zejména v oblasti středního odborného vzdělávání.

Graf 1. Výdaje na vzdělávání jako podíl HDP (1995 a 2001)

Zdroj: Education at a Glance (OECD 2004).

Povinné vzdělání

V českém vzdělávacím systému dochází k časnému rozdělování dětí do výběrových a nevýběrových tříd. Ve všech srovnáních OECD sice z hlediska věku první selekce vévodí Rakousko a Německo s udávanými deseti lety, nicméně v ČR mohou děti skládat první přijímací zkoušky již v osmi letech, kdy se ucházejí o přijetí do jazykových škol. Ve specializovaných třídách s rozšířenou výukou nějakého předmětu přitom studuje zhruba 10 % žáků z každého populačního ročníku. ČR byla donedávna rovněž zemí s vysokým podílem žáků vzdělávaných odděleně ve zvláštních školách, kde na ně byly kladeny nižší intelektuální nároky a absolventi těchto škol byli konsekventně znevýhodňováni při volbě další vzdělávací dráhy i na trhu práce. Úloha zvláštních škol v českém vzdělávacím systému přitom byla zvláště ostudná, neboť do nich byly často odsouvány děti, jejichž mentální dispozice byly zcela dostačující ke studiu na běžné základní škole, ale které se nějakým způsobem odlišovaly a učitelé se s nimi nechtěli zabývat. Z tohoto důvodu končila v českých zvláštních školách rovněž většina dětí romského původu (přesné statistiky o počtu těchto dětí chybějí, kvalifikované odhady nicméně udávají až 80 % romských dětí vzdělávaných ve zvláštních školách).

Nový školský zákon předpokládá přejmenování zvláštních škol na základní školy/třídy se speciálním programem a jejich spojování se základními školami. Budoucnost ovšem ukáže, do jaké míry toto – do jisté míry formální – opatření přinese žádoucí efekt integrace pro co největší podíl dětí dosud vzdělávaných odděleně.

Další přijímací zkoušky mohou děti skládat v 5. a v 7. ročníku, kdy zhruba 10 % žáků základních škol odchází na víceletá gymnázia. Víceletá gymnázia umožňují části populace zajistit dobré vzdělávací šance pro své děti již ve velmi útlém věku. Zatímco mezi žáky základních škol je zhruba 25 % dětí vysokoškolsky vzdělaných rodičů, mezi žáky gymnázií je jich více než 65 %. Sociální selektivnost českých víceletých gymnázií podporuje i způsob přijímacího řízení do těchto škol; rodiče s dobrým socioekonomickým statusem jsou motivováni své dítě do gymnázia přihlásit a také je připravit na náročnou přijímací zkoušku tím, že mu zaplatí přípravný kurz. Naopak základní školy nejsou zainteresovány na tom, aby jejich žáci odcházeli do víceletých gymnázií, proto nadané žáky ze sociálně slabších rodin k odchodu nevybízejí, ani je nepřipravují k přijímací zkoušce. Hlavní motivací, proč rodiče hlásí své děti ke studiu na víceleté gymnázium, přitom je hladký přechod k vysokoškolskému studiu (Matějů, Straková 2003).

Záměr utlumit víceletá gymnázia je zakotven v Národním programu rozvoje vzdělávání. Narazil však na mohutný odpor českých vzdělavců, kteří argumentovali tím, že víceletá gymnázia jsou potřebná jako nástroj efektivního vzdělávání mimořádně nadaných dětí, i když výzkumy opakovaně prokázaly, že víceletá gymnázia mimořádně nadané děti nevzdělávají, naopak významná část jejich žáků se svými vědomostmi nachází pod celostátním průměrem. Výzkumy dále nepodporují tezi, že děti na víceletých gymnáziích jsou vzdělávány výrazně efektivněji než na základních školách. Přírůstek ve znalostech žáků víceletých gymnázií oproti stejně starým žákům prvního ročníku čtyřletých gymnázií je zanedbatelný a spíše než efektivní výuce jej přičítáme prostředí motivovaných dětí (Matějů, Straková 2003). Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT) proto v poslední době zavádí některá opatření, která mají eliminovat znevýhodnění dětí na základních školách oproti dětem na víceletých gymnáziích. Většina těchto opatření ovšem vychází z nepodloženého předpokladu, že zvýhodnění žáků víceletých gymnázií je vzdělávacího charakteru (lepší finanční podmínky = lepší vybavení, lepší učitelé, více vyučovacích hodin). Tato opatření tudíž nijak neřeší, respektive zachovávají společenskou exkluzivitu víceletých gymnázií.

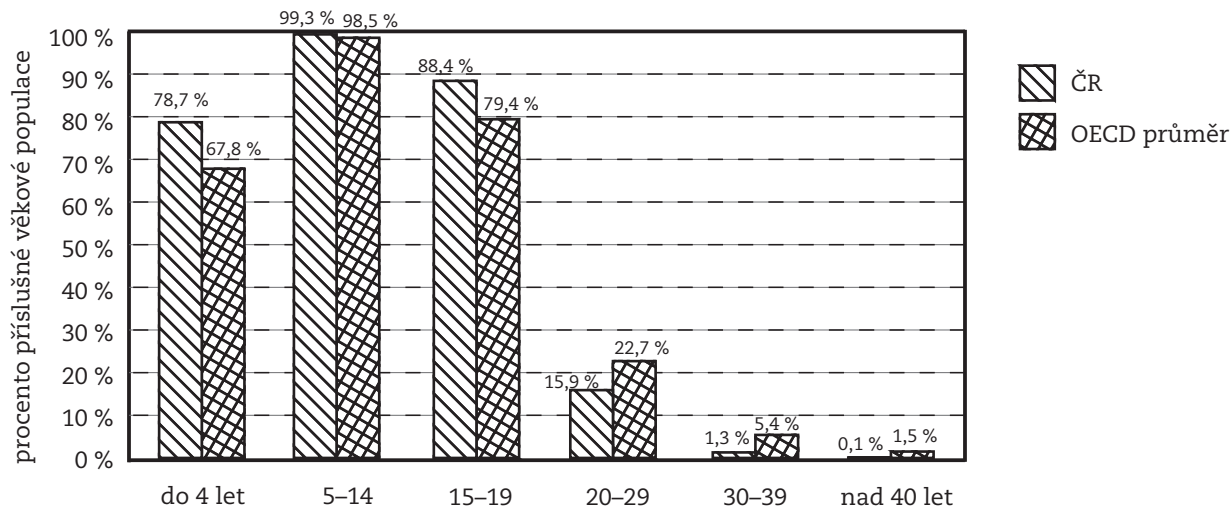
Sekundární vzdělání

Česká republika se vyznačuje vysokým podílem populace, která dosahuje středoškolského vzdělání. Z grafu 2 je zřejmé, že ve věkové skupině 15–19letých účast na vzdělání nejvíce převyšuje průměr zemí OECD. V roce 2003 ukončilo středoškolské vzdělání 88 % české populace, zatímco průměr zemí OECD je 78 % (OECD 2005).

I když se v posledních letech výrazně zvýšil podíl absolventů maturitního studia (graf 3), zůstává podíl maturantů (ISCED 3A) v populaci stále mírně pod průměrem OECD (54 % oproti 56 %) a podíl absolventů odborných učilišť (ISCED 3C) nad ním. Zatímco v ČR jsou v populaci absolventů zastoupeni 33 %, průměr OECD je pouze 19 %. Trvale nízký je naproti tomu v ČR podíl gymnazistů, v roce 2003 tvořili pouze 18 % absolventů středních škol, zatímco průměr absolventů všeobecně vzdělávacích programů v zemích OECD byl 45 % ze všech absolventů (OECD 2005).

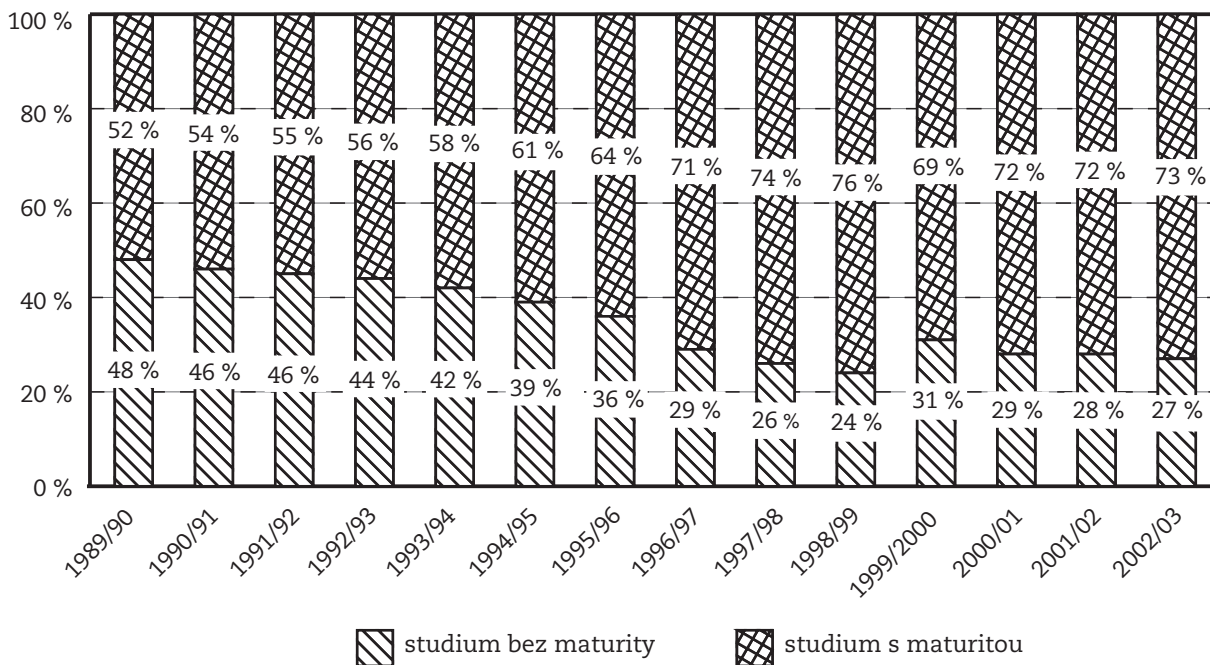
Jednotlivé typy středních škol nadto žákům poskytují velmi odlišné a často úzce specializované vzdělání, které vede k velkým rozdílům mezi vědomostmi a dovednostmi jejich absolventů. V mezi-

Graf 2. Míra účasti na vzdělávání (2002)

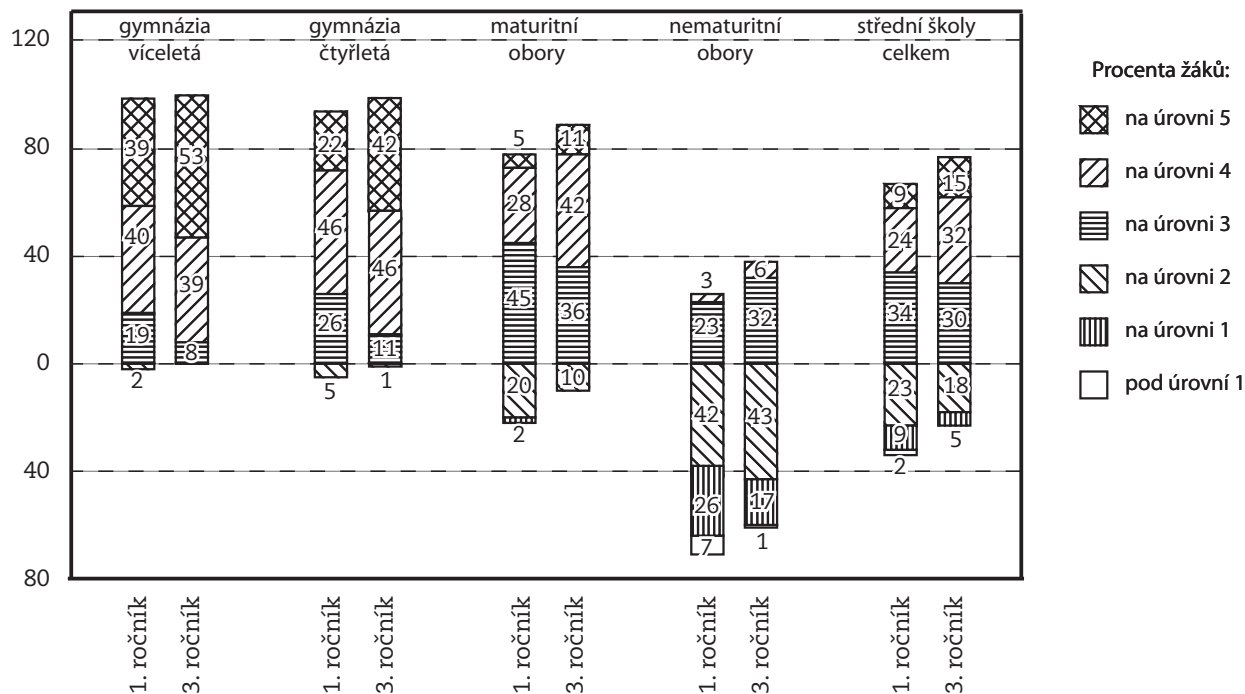
Zdroj: Education at a Glance (OECD 2004).

Graf 3. Podíl žáků v jednotlivých typech středoškolského studia v České republice, 1989/90–2002/03

Zdroj: Vývojová ročenka 2003.

Graf 4. Patnáctiletí a osmnáctiletí žáci středních škol na jednotlivých úrovních čtenářské gramotnosti (úroveň nezbytná pro úspěšné fungování v běžném životě je položena na 0)

Zdroj: PISA 2000 (OECD 2001; Straková 2002).

národních srovnávacích výzkumech (TIMSS, PISA) jsou nejvíce alarmujícím zjištěním rozdíly mezi výsledky žáků odborných učilišť a žáků ostatních typů škol.

Na převažující volbě středního odborného vzdělání se podílí omezená kapacita gymnázií (úspěšnost při přijímání na víceletá gymnázia činila v roce 2003/04 45 %, na čtyřletá gymnázia 53 %) a velký převis poptávky nad nabídkou během přechodu mezi sekundárním a terciárním vzděláním a s ním spojená obava, že žák ukončí studium bez profesního vzdělání. Gymnaziální vzdělání je v českém vzdělávacím systému tradičně pojímáno jako náročné akademické vzdělání, jehož jediným cílem je připravit absolventy k vysokoškolskému studiu. Těžiště středního vzdělávání tudíž spočívá ve vzdělávání odborném, které je charakterizováno úzkou specializací a malým důrazem kladeným na úroveň všeobecného vzdělání.

Šance absolventů odborných škol pro přijetí na většinu univerzitních oborů je výrazně nižší než šance absolventů gymnázií, neboť přijímací zkouška je na českých vysokých školách zaměřena faktograficky a předpokládá vysoké znalosti uchazeče ve zvoleném (všeobecně vzdělávacím) oboru. Tyto znalosti při středoškolském studiu získávají téměř výlučně žáci gymnázií. V přijímacím řízení v roce 2003 proto uspělo 72 % procent absolventů víceletých gymnázií, 62 % absolventů čtyřletých gymnázií a pouze 38 % absolventů odborných škol (Matějů, Straková 2003). Mezi studujícími v prvním roční-

ku na vysoké škole bylo ve školním roce 2003/04 26 % absolventů víceletých gymnázií, 29 % absolventů čtyřletých gymnázií, 39 % absolventů středních odborných škol a pouhá 3 % absolventů středních odborných učilišť (Sociologický ústav 2004). Poměr absolventů gymnázií a absolventů středních odborných škol, kteří studium ukončí, je však ještě nižší; absolventi odborných škol jsou totiž bez problémů přijímáni na vysoké školy technického směru, které se vyznačují převíšením nabídky nad poptávkou a nízkými požadavky na vědomosti uchazečů. Často však jsou nuceni v průběhu prvního ročníku studium opustit, neboť nezvládají obtížnou matematiku a fyziku, která je na těchto vysokých školách požadována a kterou je střední odborné školy nevybavují.

Ve všech vzdělávacích systémech začíná být věnována zvýšená pozornost dětem, které opouštějí školu předčasně, neboť ty tvoří nejrizikovější skupinu z hlediska nezaměstnanosti a mnohdy i kriminality. V mnoha vyspělých zemích proto dochází ke zřízení tzv. škol druhé příležitosti, které umožňují dětem, které opustily školu, dokončit středoškolské vzdělání, a získat tak lepší postavení na trhu práce. Tyto vzdělávací instituce jsou koncipovány tak, aby vycházely žákům co nejvíce vstříc a motivovaly je za každou cenu ve škole zůstat. V České republice opouští školu před dosažením středního vzdělání (ISCED 3) 8 % dětí (Vojtěch 2003), avšak tento problém stojí zcela na okraji zájmu české vzdělávací politiky.

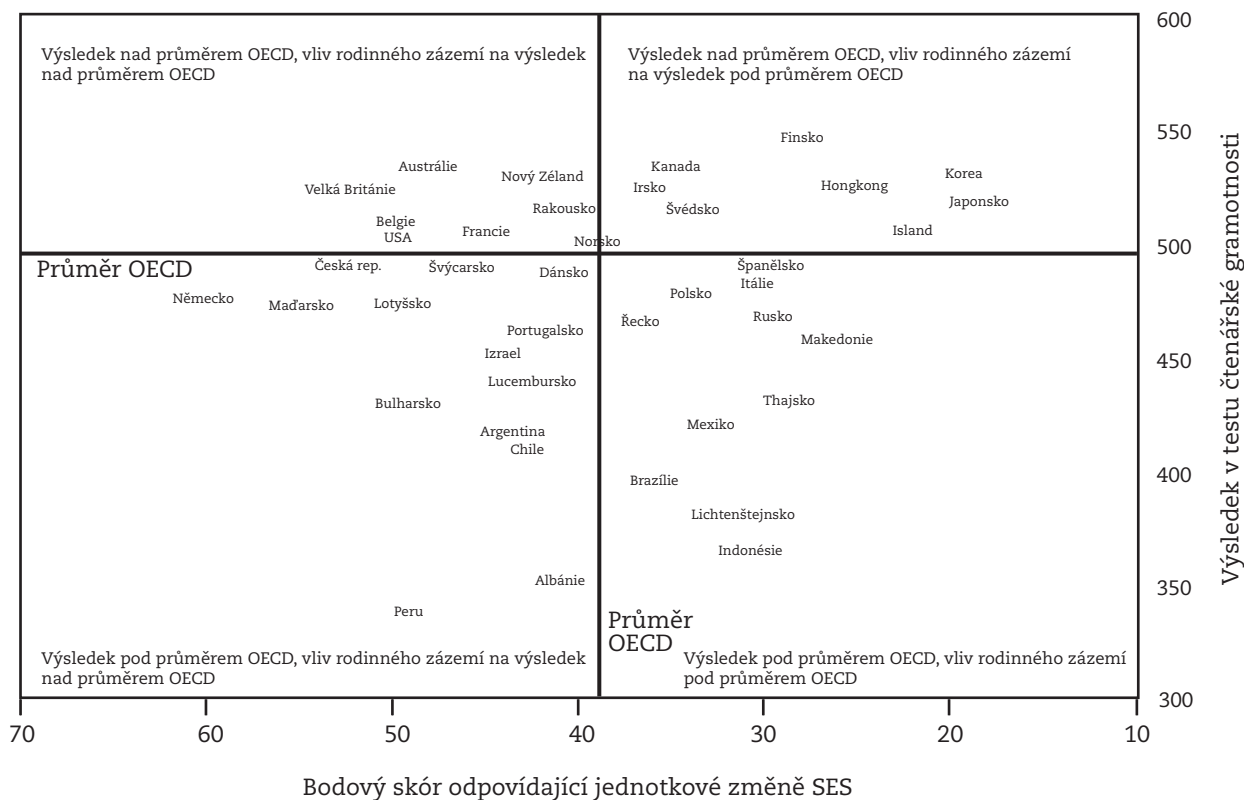
Selektivita českého vzdělávacího systému a její důsledky

Český vzdělávací systém je kritizován pro svou vysokou selektivitu a velké vzdělanostní nerovnosti, demonstrován například úrovní čtenářské gramotnosti.

Tvůrci školské politiky se snaží této kritice čelit přijímáním dílčích opatření. Již jsme zmiňovali přejmenování zvláštních škol a formální zrovnoprávnění základních škol s víceletými gymnázii. V poslední době se objevilo také téma půjček na vysokoškolské studium pro studenty, kteří nedosahují úrovně 1,1 násobku životního minima. Selektivní funkce systému má však řadu negativních důsledků pro obsah a metody vzdělávání, které těmito dílčími opatřeními nelze odstranit. Mezi nejzávažnější patří (1.) přetrvávající koncepce jednorázového vzdělávání v mladším věku namísto koncepce celoživotního učení; (2.) převaha výukových metod zaměřených na sdělování a zapamatování velkého množství dílčích informací namísto rozvoje dovedností a kultivace osobnosti žáka; a (3.) nedostatečný přístup ke vzdělávání nad rámec povinné školní docházky.

V českém vzdělávacím systému je hlavní význam přisuzován certifikaci. Cílem vzdělávání je nejčastěji získání maturitního vysvědčení nebo výučního listu, které slouží jako vstupenka na pracovní trh nebo k dalšímu studiu. Po škole není požadováno, aby žáky naučila něco, co by je nějakým způsobem kultivovalo nebo jim bylo bezprostředně užitečné v jejich dalším životě. Rovněž je vnímáno jako samozřejmost, že děti nechodí do školy rády a že se ve škole nudí.

Od nutnosti rozdělovat děti v časném věku do výběrových a nevýběrových tříd se odvíjí velká uspěchanost vzdělávání, v důsledku nutnosti pokrýt celé všeobecné vzdělání na základní škole v ní musejí žáci obsáhnout velké množství obtížných poznatků. Po ukončení základní školy se dostává úplného všeobecného vzdělání pouze gymnazistům, zatímco ostatní středoškoláci mají všeobecné vzdělání již silně redukováno. Polovina z nich absolvuje sekundární vzdělávání v maturitních oborech, kde se podíl všeobecného vzdělání pohybuje od 40 % do 60 % celkové výuky, polovina učební obory, které trvají pouze tři roky a v nichž všeobecné vzdělání tvoří pouze 30 % objemu. Středoškolské vzdělání je v ČR zároveň pojímáno jako etapa, ve které spočívá těžiště přípravy na budoucí povolání, čemuž odpovídají i výsledky žáků v mezinárodních srovnáních. Výsledky českých čtr-

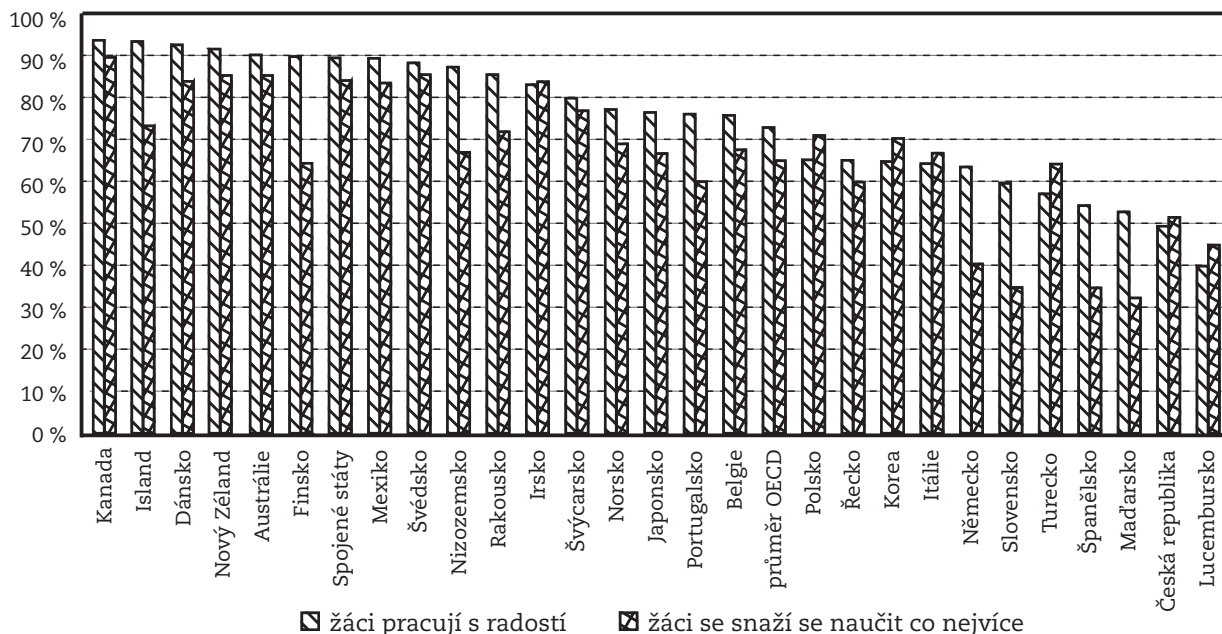
Graf 5. Závislost úrovně čtenářské gramotnosti patnáctiletých žáků na rodinném zázemí

Zdroj: PISA 2000 (OECD PISA database, 2003, Tables 2.3a, 6.10; OECD 2001; Straková 2002).

náctiletých a patnáctiletých žáků jsou v mezinárodním srovnání podstatně lepší než výsledky žáků posledních ročníků střední školy (Straková, Tomášek 1997). Naproti tomu žáci ve vzdělávacích systémech, ve kterých je všeobecné vzdělávání rozvrženo rovnoměrně i do období střední školy, dosahují na konci střední školy lepších výsledků. Naši žáci sice před nimi na konci povinné školní docházky mají náskok, jenže tito žáci jej v průběhu středoškolského studia hladce doženou. Střední školy pak opouštějí s podstatně lepší výbavou než čeští žáci.

Nutnost probrat značné množství velmi obtížných poznatků již na úrovni základní školy vede k převaze frontální výuky. Ta znemožňuje individualizaci výuky a její přizpůsobení potřebám jednotlivých žáků. Spolu s důrazem na známky, které jsou nástrojem vnější motivace, má za následek skutečnost, že u žáků je oslabována zvědavost, přirozená touha po poznání a objevování. Ta se jistě podílí i na malé participaci dospělých občanů na celoživotním vzdělání. Česká republika přitom patří k zemím s nejnižším podílem dospělých na dalším vzdělávání, na kterém se účastní pouze 14 % dospělé populace. V důsledku přetíženosti poznatky chybí v českých školách diskuze, týmová práce, tvořivost.

Graf 6. Názory ředitelů na přístup patnáctiletých žáků k výuce (procentuální zastoupení souhlasných odpovědí)

Zdroj: PISA 2003 (OECD 2004a).

I když zmiňované nedostatky nejvíce negativně ovlivňují školu základní a střední, stejné principy se projevují i ve vzdělávání vysokoškolském.

Kurikulární reforma

Nejdůležitější dokument polistopadového školství, Národní program rozvoje vzdělávání (Bílá kniha), který byl přijat vládou ČR v roce 2002, stanovuje následující priority vzdělávací politiky:

1. Zvyšovat kapacitu ve školách i v institucích mimo školu;
2. Připravit nové vzdělávací programy, které budou odpovídat požadavkům znalostní společnosti;
3. Vybudovat systém hodnocení úrovně škol i výsledků vzdělávání;
4. Rozvíjet autonomii škol a vytvořit vazby k sociálnímu a ekonomickému prostředí;
5. Změnit pojetí pedagogické činnosti;
6. Vzdělávací soustavu řídit decentralizovaně s účastí samospráv;

Z Národního programu rozvoje vzdělávání vychází školský zákon (zákon 561/2004 Sb.), který byl přijat vládou v roce 2004. Jeho nejdůležitější součástí je kurikulární reforma, která přináší přesun důrazu od vědomostí ke kompetencím a zvyšuje autonomii škol. Jejím nástrojem jsou rámcové vzdě-

lávací programy, které vznikají odděleně pro předškolní vzdělávání, základní vzdělávání, gymnaziální vzdělávání a jednotlivé obory středního odborného vzdělávání. Na základě rámcových vzdělávacích programů jsou školy povinny vytvořit své vlastní školní vzdělávací programy.

Návrhu kurikulární reformy ovšem nepředcházela důkladná analýza nedostatků českého vzdělávacího systému ani možností jeho dalšího vývoje. Její utváření provázely všechny nešvary charakteristické pro současné rozhodovací procesy ve vzdělávací politice, tedy nedostatek transparentnosti rozhodovacího procesu, chybějící participace všech zainteresovaných stran a s tím související absence budování konsensu a vytvoření společné vize a strategie, neochota či neschopnost respektovat specifické zájmy vybraných skupin, absence odborných vstupů a oponentury ze strany domácích a zahraničních expertů. Reforma nicméně kopíruje současné trendy vzdělávací politiky zemí OECD: vychází z potřeby reagovat na rychlé změny současné společnosti a na požadavky globálního pracovního trhu, za kterými škola zaostává a ohrožuje konkurenceschopnost svých absolventů. Vzhledem k tomu, že problémy vzdělávacích systémů jsou vyspělým zemím společné, odpovídá směřování reformy v obecné rovině i potřebám české společnosti. Absence analytické a koncepční přípravy reformy se tak neprojevila negativně v jejím zacílení, ale v jejím detailním zpracování a zejména ve vlastní realizaci. Přestože reforma představuje v zásadě krok správným směrem, není provázena odpovídající osvětou veřejnosti a vzděláváním pedagogů a není koordinována s ostatními kroky vzdělávací politiky, například s opatřeními v oblasti evaluace (Simonová, Straková 2005). Ministerští úředníci, kterým reforma sloužila pouze jako argument k prosazení nekvalitního školského zákona,⁴⁶ se s ní nikdy neztotožnili a nepovažovali za svůj úkol pro ni získat pedagogickou a odbornou veřejnost. Obhajoba reformy by totiž vyžadovala mimo jiné přiznání, že český vzdělávací systém má nějaké nedostatky, které se reforma snaží odstranit; ze strany MŠMT byl ovšem český vzdělávací systém vždy prezentován jako bezchybný.

V tuto chvíli má reforma jen malou naději na úspěch. Kurikulární dokumenty totiž obsahují řadu nedostatků, rodičovská veřejnost nebyla o reformě informována a jakékoli snahy omezit vědomostní důraz školy vnímá negativně v obavě, že ohrozí šance jejich dětí v přijímacím řízení na další stupeň škol. Učitelé nemají patřičné dovednosti pro realizaci reformy, nedostává se jim odpovídající podpory a jen malá část z nich reformu vnímá jako potřebnou. Stát nedisponuje dostatečným množstvím kvalifikovaných odborníků, kteří by mohli učitelům při realizaci reformy pomoci, a nevytvořil podmínky pro to, aby to mohly učinit nevládní organizace, jejichž cíle se shodují s oficiálními záměry vzdělávací politiky a které mají pro podporu reformy příslušné kompetence. Pokud tedy nebudou urychleně realizována podpůrná opatření, hrozí reálné nebezpečí, že myšlenky reformy budou v očích odborné i široké veřejnosti diskreditovány dříve, než se nad nimi vážněji zamyslí, a pohyb v českém vzdělávacím systému bude opět na řadu let zastaven. To bude mít nevyhnutelně za následek další zaostávání ČR za vyspělým světem.

⁴⁶ Školský zákon je velmi dobrou ukázkou důsledků zmíněné absence vize a principů, které by sjednocovaly dílčí opatření vzdělávací politiky. Obsahuje řadu nedomyšleností, které postupně vyplouvají na povrch a již tak složitou situaci ve vzdělávacím systému ještě dále komplikují. Jako příklad můžeme uvést neodůvodněnou změnu v organizaci přijímání na střední školy, povinnost škol vystavovat žákům výstupní hodnocení udávající míru osvojení klíčových kompetencí v situaci, kdy tyto kompetence nejsou na školách rozvíjeny, zavedení jednotné maturitní zkoušky bez sjednocení vzdělání, které jí předchází (čímž hrozí ještě více znevýhodnit absolventy středních odborných škol na vstupu do terciárního vzdělávání), apod.

Terciární vzdělání

Vysoké školství doznalo po roce 1989 značných změn; vysoké školy získaly plnou autonomii, došlo k výrazné podpoře vzniku regionálních vysokých škol, sektor neuniverzitního vysokého školství začaly rovněž zaplňovat školy soukromé. Zatímco v roce 2000/01 existovalo v ČR 14 soukromých škol s přibližně 2000 studenty, v roce 2004/05 již bylo soukromých vysokých škol více než třicet. Od roku 1992 do roku 2004 se počet studentů na vysokých školách více než zdvojnásobil; podle údajů MŠMT byl počet studujících na VŠ v akademickém roce 1992/93 117 637, zatímco v akademickém roce 2003/04 244 891 (Matějů, Straková 2005).

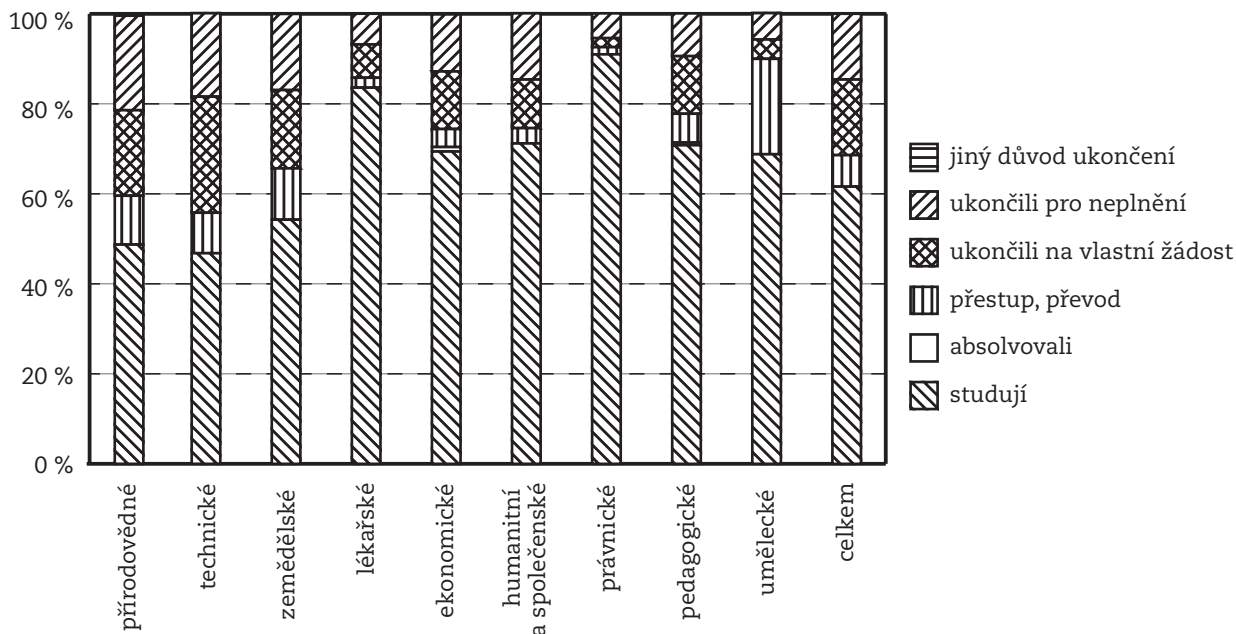
Přes výše uvedený nárůst vysokoškolských studentů se ovšem ČR stále řadí k zemím s neomezenějším přístupem k vysokoškolskému studiu. Na vysoké školy nastupuje necelých 25 % populačního ročníku (Sociologický ústav 2004) a podíl absolventů VŠ na populaci, která se nachází ve věku ukončování vysokoškolského studia, je v ČR 17 %, zatímco průměr OECD je 32 % (OECD 2005). Mezi studenty VŠ tvoří nejčetnější skupinu studenti společenskovedních oborů, ekonomie a práv (29 %), studenti pedagogických oborů (18 %) a studenti inženýrských oborů (13 %). Za nimi následují studenti lékařských oborů (10 %), humanitních a uměleckých oborů (8 %), informatiky (7 %), přírodovědných oborů (6 %) a zemědělských oborů (4 %). Prudce rostoucí zájem o vysokoškolské studium je způsoben jistě i jeho ekonomickou návratností. Průměrný výdělek osoby s terciárním vzděláním v České republice je totiž v současné době 1,7krát vyšší než výdělek absolventa střední školy (průměr v zemích OECD je 1,5).

Na vysoké školy se dostává nadpoloviční počet uchazečů, v roce 2002/03 to bylo zhruba 60 % přihlášených. Dostupnost jednotlivých fakult se však velmi liší. Například v roce 2002 byl na právnickou fakultu přijat každý jedenáctý uchazeč, na humanitní fakulty každý šestý, na lékařské fakulty každý čtvrtý uchazeč, ale na technické fakulty již každý druhý (Matějů, Straková 2003). Důsledkem tohoto stavu je malá efektivita systému. Řada uchazečů se pokouší o přijetí k VŠ studiu opakovaně, například v roce 2003 pouze 58 % uchazečů o VŠ studium za sebou nemělo žádný předchozí pokus. Výzkum z roku 2004 přitom ukázal, že 12 % studentů z těch, kteří studovali v prvních ročnících vysokých škol, si opětovně podávalo přihlášku a polovina z nich byla rozhodnuta současné studium v případě jejího úspěchu opustit. Více než čtvrtina studentů, kteří studovali v uplynulém školním roce v prvním ročníku na pedagogických, zemědělských a ekonomických oborech, přitom uvedla, že tam studují proto, že nemohou studovat to, co by chtěli (Sociologický ústav 2004).

Struktura neodpovídající poptávce je jistě jedním z důvodů nadprůměrné „úmrtnosti“ vysokoškolských studentů. Terciární studium totiž v ČR dostuduje jen 61 % studentů, zatímco průměr zemí OECD je 70 %, v 5letých studijních programech jen 55 % (průměr OECD je 62 %) (OECD 2004). „Úmrtnost“ se nadto velmi liší pro jednotlivé obory studia, přičemž i v tom vidíme část problému v rané specializaci. Ve vyspělých zemích jsou totiž uchazeči daleko častěji přijímáni „na univerzitu“ a své studijní zaměření upřesňují třeba až po druhém ročníku, kreditní systém tam má dlouhou tradici, takže hodně z nich vlastně studuje podle individuálního studijního plánu.

Ožehavým problémem posledních několika let je financování vysokých škol. Podle mezinárodního srovnání v České republice sice v roce 2001 činily výdaje na vysoké školství z veřejných zdrojů 0,8 % HDP, což v rámci zemí OECD představuje mírně podprůměrnou hodnotu (průměr zemí OECD byl 1 %; OECD 2004a). Naše postavení se však výrazně zhoršilo ve chvíli, kdy byly započteny i výdaje ze soukromých zdrojů, představující 0,1 % HDP, zatímco průměr zemí OECD je 0,3 %. Skutečnost, že v celkových výdajích na terciární vzdělávání jsme na jednom z posledních míst, je tedy způsobena převážně velmi nízkými výdaji ze soukromých zdrojů. Mezinárodní srovnání přitom potvr-

Graf 7. Odchod VŠ studentů ze studia
(studenti, kteří zahájili VŠ studium v roce 2002 po 2,5 letech)

Zdroj: Studium na VŠ 2004 (Simonová, Matějů 2005).

zují, že cesta k uspokojení poptávky a vyšší efektivitě systému vede přes částečné financování vysokoškolského studia samotnými studenty doprovázené systémem půjček, respektive odkladů plateb, které umožní studium i dětem ze sociálně slabších rodin. Česká politická reprezentace a část veřejnosti se nicméně podobnému kroku brání. Spolu s ní se brání i představitelé vysokých škol, kteří se zřejmě obávají, že finanční spoluúčast bude provázána zvýšenými nároky na kvalitu jejich práce.

Odpůrci školného nejčastěji argumentují tím, že jeho zavedení zabrání v přístupu k vysokoškolskému vzdělání dětem ze sociálně slabších rodin. Tyto argumenty však často neberou v úvahu skutečnost, že současný vzdělávací systém je charakterizován vysokými vzdělanostními nerovnostmi a že finanční spoluúčast, bude-li doprovázena systémem půjček, má naopak vysoký potenciál existující nerovnost snížit (Matějů, Straková 2005). Ze strany vysokých škol a českých vzdělanců často slyšíme argument, že zvýšení dostupnosti vysokoškolského vzdělání bude mít za následek výrazné snížení kvality studentů a potažmo úrovně vzdělání. Již současný stav s regionálními univerzitami a navýšeným počtem studentů nastupujících do prvních ročníků bývá mnohdy nazírán jako nežádoucí a ohrožující kvalitu české vzdělanosti. Při těchto diskuzích se nejsilněji projevuje absence vize a konsenzuálního názoru na úlohu, kterou má vzdělání ve společnosti plnit. Dosud jsme si neodpověděli na otázku, zda má být úlohou systému vybrat zlomek těch nejlepších a těm poskytnout náročné akademické vzdělání, nebo zejména motivovat a být otevřený všem, kteří se chtějí dále vzdělávat. Pokud zvolíme druhou variantu vědomě, pak jí ovšem musíme přizpůsobit strukturu i obsah vzdělání a nemůžeme se pozastavovat nad jejími přirozenými důsledky.

Úloha soukromých škol

Narozdíl od řady jiných vzdělávacích systémů, soukromé školy v České republice zpravidla neplní úlohu škol elitních. Zejména na úrovni středního a vysokého školství slouží soukromé školy často jako alternativa pro ty, kteří se z různých důvodů nedostali na veřejnou školu. Na úrovni povinné školní docházky (ISCED 2) jsou soukromé školy v České republice velmi málo rozšířeny; na prvním stupni ZŠ je navštěvuje 0,9 % žáků, na úrovni druhého stupně 1,7 % žáků. Na úrovni vyšší střední školy (tj. po ukončení povinného vzdělávání) jsou soukromé školy navštěvovány 10,5 % žáků. I když některé z těchto škol poskytují kvalitnější vzdělání a nabízejí svým žákům i lepší vybavení, větší na soukromých středních škol poskytuje srovnatelné podmínky jako školy státní. Soukromé střední školy tak v mnoha případech jsou určeny uchazečům, kteří neuspěli u přijímacího řízení na státní střední školy. Stejnou úlohu plní rovněž soukromé vysoké školy, přičemž ve školním roce 2003/04 tvořili studenti soukromých vysokých škol 6 % všech studentů prvních ročníků.

II.5.2 Pohled české veřejnosti a priority EU

Česká veřejnost nemá na školství vyhraněné názory a nespátřuje v něm problémovou oblast, která by vyžadovala nějaké radikální změny. Mezi devíti vybranými oblastmi (životní prostředí, zdravotnictví, školství, bezpečnost, úřady, soudnictví, korupce, účast občanů, právní prostředí) bylo ve výzkumu CVVM provedeném v roce 2003⁴⁷ školství vyhodnoceno jako druhé nejméně problémové, hned za životním prostředím s hodnocením přesně uprostřed mezi spokojeností a nespokojeností (Matějů, Straková 2003). Současně však vzdělání pro českou společnost představuje vysokou hodnotu a nejjistější cestu k dosažení životního úspěchu. Ve výzkumu PISA-L z roku 2003⁴⁸ uvedlo dosažení co nejvyššího vzdělání jako strategii k dosažení životního úspěchu 94,6 % patnáctiletých žáků a 91,4 % jejich rodičů. Podle všech výzkumů veřejného mínění jsou čeští dospělí občané všech věkových kategorií spokojeni se vzděláváním, kterého se dostalo jim i jejich dětem. Oceňují důraz na vědomosti i kázeň a pořádek a od školy očekávají, že připraví žáky k přijímacím zkouškám na další stupeň škol. V tabulce 13 jsou uvedeny názory rodičů patnáctiletých žáků, v tabulkách 14–15 názory celé dospělé populace (Matějů, Straková 2003).

S poměry na českých školách jsou spokojeni i učitelé a ředitelé; ve výzkumu Kalibro⁴⁹ v roce 2005 odpovědělo 85 % českých ředitelů a 70 % českých učitelů, že jsou spokojeni s prostředím svých

⁴⁷ V září 2003 se pod vedením Oddělení sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR uskutečnily dva výzkumy veřejného mínění zaměřené na problematiku vzdělávání. První byl proveden agenturou STEM (Trendy 9/2003), druhý Centrem pro výzkum veřejného mínění (CVVM) při Sociologickém ústavu AV ČR (Naše společnost 2003). Výzkum STEM zahrnoval 1403 respondentů, výzkum CVVM 1030 respondentů, výběr byl v obou případech proveden tak, aby dobře reprezentoval dospělou populaci v České republice. Oba výzkumy probíhaly tazatelsky. Souhrnné výsledky viz Matějů, Straková 2003.

⁴⁸ Výzkum byl proveden v rámci rozsáhlého projektu OECD PISA 2003, na který navázal longitudinální projekt Oddělení sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR formou sledování žáků vybraných škol a jejich rodičů (PISA-L). Dotazníky výzkumu PISA-L obdrželi rodiče 10 000 žáků, kteří se v květnu 2003 zúčastnili výzkumu matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti PISA. Výběr žáků probíhal dvoustupňově, nejprve bylo náhodně vybráno 250 škol z databáze všech základních a středních škol v České republice, následně byli v každé zvolené škole náhodně vybráni patnáctiletí žáci. Rodičovské dotazníky vyplnilo 7019 respondentů.

⁴⁹ Dotazníkové šetření projektu Kalibro „Škola a já“ se uskutečnilo v jarních měsících roku 2005 jako služba školám, které se chtějí dozvědět více o názorech a postojích svých žáků, jejich rodičů, učitelů a ředitelů a porovnat situaci na své škole se situací v jiných podobných školách z celé ČR. Datový soubor s údaji ze základních škol obsahoval odpovědi 609 ředitelů, 5782 učitelů, 7910 žáků a 8191 rodičů.

Tabulka 13. Spokojenost rodičů patnáctiletých dětí se školou, kterou navštěvuje jejich dítě (% rodičů, kteří vyjádřili souhlas s daným tvrzením)

Škola nám poskytuje dostatek informací o studijních výsledcích a chování našeho dítěte.	92,2
Jsem spokojen(a) s úrovní kázně na této škole.	85,1
Jsem spokojen(a) s úrovní vyučování na této škole.	86,3
Jsem spokojen(a) s úrovní přípravy dítěte pro výběr budoucího studia či povolání.	85,1
Tato škola klade na žáky dostatečně vysoké nároky.	79,7
Celkově je moje dítě na této škole spokojeno.	90,4

Zdroj: PISA-L 2003 (Matějů, Straková 2003).

Tabulka 14. Spokojenost veřejnosti s úrovní jednotlivých typů škol (% respondentů, kteří vyjádřili spokojenost)

Základní školy	66,3
Střední odborná učiliště	44,0
Střední odborné školy s maturitou	61,9
Gymnázia	70,5
Vysoké školy	62,7

Zdroj: CVVM 2003 (Matějů, Straková 2003).

Tabulka 15. Spokojenost dospělých občanů se vzděláním, kterého se jim dostalo (% respondentů, kteří vyjádřili souhlas s daným tvrzením)

Vzdělání mi/mě:	
poskytlo všeobecný přehled.	77,3
poskytlo kulturní přehled.	58,8
posílilo smysl pro odpovědnost, vůli.	65,1
naučilo vytvářet si vlastní názor.	64,7
poskytlo kvalifikaci v oboru.	70,4
naučilo jednat s lidmi.	50,4

Zdroj: CVVM 2003 (Matějů, Straková 2003).

škol. Většina rodičů a pedagogů se domnívá, že současná česká škola rozvíjí kromě znalostí i kompetence. Nadpoloviční většina rodičů i pedagogů (50–70 % respondentů) uvedla ve výzkumu Kalibro, že škola rozvíjí týmovou práci, podporuje sebedůvěru žáků, jejich zodpovědnost, tvořivost, orientaci v nových situacích, vyjadřovací schopnosti i umění učit se. Na rozdíl od pedagogů a učitelů, zaměstnavatelé s úrovní kompetencí absolventů vzdělávacího systému spokojeni nejsou. Za nejdůležitější považují ochotu a schopnost se dále učit, schopnost pracovat v týmu a iniciativnost, tyto kompetence však u svých zaměstnanců postrádají (Kotásek, Greger, Procházková 2004).

**Tabulka 16. Názory na nerovnosti v přístupu ke vzdělání
(% respondentů, kteří vyjádřili souhlas s daným tvrzením)**

Mnoho nadaných dětí u nás nedostane šanci studovat	47,6
Skutečně kvalitní vzdělání mohou svým dětem u nás zajistit jen bohatí	57,8
O tom, jaké kdo u nás dosáhne vzdělání, rozhodují jen schopnosti a vůle studovat	69,2
To, že někteří lidé dosáhnou vyššího vzdělání než jiní, je způsobeno různými schopnostmi, a proto s tím nelze nic dělat	60,0

Zdroj: STEM, CVVM (Matějů, Straková 2003).

**Tabulka 17. Názory na financování vysokého školství
(% respondentů, kteří vyjádřili souhlas s daným tvrzením)**

Stát by měl zajistit bezplatně vysokoškolské vzdělání všem, kteří o ně projeví zájem.	68,7
Studium na vysoké škole by nemělo být úplně zadarmo.	53,2
Stát by měl v získání vysokoškolského vzdělání finančně pomáhat jen těm, kteří to opravdu potřebují.	79,7
Školné na vysokých školách s možností půjčky by umožnilo studovat většímu počtu mladých lidí, kteří o studium stojí.	70,5

Zdroj: STEM, CVVM (Matějů, Straková 2003).

I když výzkumy veřejného mínění vypovídají o postojích veřejnosti ke vzdělávání v zásadě příznivě, ukazují rozporné názory na otázky rovného přístupu ke vzdělání i na otázky finanční spoluúčasti studentů. Zajímavé je, že v hodnocení financování vysokého školství nebyly shledány zásadní rozdíly mezi voliči různých politických stran.

Podle srovnání výzkumů veřejného mínění v České republice a v zahraničí provedených v devadesátých letech se názory české veřejnosti na vzdělání výrazně neliší od názorů občanů zemí EU (Kotásek, Greger, Procházková 2004). Česká veřejnost méně než veřejnost v jiných zemích od školy očekává individuální pomoc žákům s učením, konzultaci při volbě povolání a spolupráci s rodinou, naopak v mezinárodním srovnání přikládá velký význam výuce cizích jazyků a podceňuje význam humanitních předmětů. Klade velký důraz na přípravu žáků pro další studium a pro pracovní trh. Při požadavcích na výuku akcentuje česká společnost méně než jiné evropské společnosti prvek porozumění, přičemž jako nejméně podstatné se české veřejnosti jeví, aby se žáci naučili porozumět životu v jiných zemích.

Přestože v oblasti vzdělávání je členským zemím Evropské unie ponechána naprostá autonomie, byly stanoveny společné principy, které mají představovat vodítko pro školskou politiku. Tyto principy jsou vyjádřeny v požadavcích, které mají členské země splnit do roku 2010:

- snížit podíl žáků, kteří nemají dostatečnou úroveň čtenářské gramotnosti, ve srovnání s rokem 2000 o 20 %;
- zvýšit podíl absolventů v matematice, přírodních vědách a informatice o 15 % a zvýšit podíl žen v těchto oborech;

- snížit podíl žáků předčasně opouštějících školu pod 10 %;
- docílit, aby nejméně 85 % mladých lidí ve věku 22 let ukončilo středoškolské vzdělání;
- a zajistit, aby nejméně 12,5 % občanů ve věku 25 – 64 let bylo účastno na dalším vzdělávání.

Uvedené cíle jednoznačně směřují k zajištění rovných příležitostí a ke zvýšení úrovně vzdělání a motivace nejvíce znevýhodněných skupin. Přestože v současné době Česká republika může některé z požadavků Evropské unie naplnit, dlouhodobě se jí to nebude dařit, aniž by si vytýčila podobné priority. V tuto chvíli rovné příležitosti a otevření vzdělávacího systému pro českou vzdělávací politiku priority nepředstavují a kroky vzdělávací politiky nejsou z tohoto pohledu ani posuzovány. Některá z nově přijímaných opatření mají velký potenciál vzdělanostní nerovnosti dále zvyšovat (například státní maturitní zkouška bude velmi pravděpodobně dále znevýhodňovat žáky středních odborných škol na vstupu do terciárního vzdělání). Tlak na vzdělávací politiku v tomto ohledu nevykonává ani společnost, která, jak bylo uvedeno výše, je se stávajícím stavem spokojena.

II.5.3 Závěrem

Zásadní překážkou rozvoje českého vzdělávacího systému ve shodě s potřebami moderní společnosti je absence celospolečenské diskuze k tomuto tématu, založené na důkladné analýze systému a identifikaci jeho nedostatků. Současná vládní reprezentace sice jako svůj výchozí dokument přijala Bílou knihu, která řadu nedostatků identifikuje, zároveň však odmítla tyto nedostatky veřejně připustit a informovat veřejnost o nebezpečích, která v sobě dlouhodobě nesou. Dosáhla tak toho, že na oblast vzdělávací politiky není veřejností vykonáván žádný tlak, zároveň se však předem zbavila možnosti získat podporu svých případných reformních kroků. Tomuto stavu odpovídá i současná rétorika MŠMT, která sice na jednu stranu ujišťuje o výborné kvalitě vzdělávacího systému, zároveň však jaksi mimochodem vykonává zásadní reformu regionálního školství, jejíž smysl a přínos je jasný pouze hrstce osvěcených pedagogů. Učitelé, kteří jsou současným stavem zmateni, jsou z úst ministerských úředníků opakovaně ujišťováni, že se vlastně nic zásadního nemění. Na nedostatečné informovanosti veřejnosti je založena i strategie v oblasti vysokého školství. Zde panuje povědomí o tom, že se systémem vysokého školství jsou nějaké problémy, strašák sociálních bariér spolu s nedostatečnou informovaností o závažnosti situace a o možnostech snížení bariér však stačí k tomu, aby se veřejnost spokojila s dílčími a nekonceptními řešeními. Vývoj situace přitom dříve či později ukáže, že současný stav je neudržitelný. Budeme-li však čekat s nastartováním změn do doby, až to bude očividné, ztratíme mnoho drahocenných let a naše zaostávání za vyspělými zeměmi se ještě zvýší a vzroste i ekonomická náročnost následných reforem.

Současná politická reprezentace není ochotna vyslyšet apely odborníků a svůj přístup radikálně změnit, nelze to od ní očekávat ani v budoucnu. Je otázkou, jak vývoj v oblasti vzdělávání ovlivní případná změna politické reprezentace. Od ODS je možno s jistotou očekávat reformu vysokého školství, jejíž důležitou součástí bude i finanční spoluúčast studentů. Na úrovni regionálního školství pravděpodobně dojde ke změně (a zřehlednění) financování, které bude důsledně založeno na počtu žáků školy, nákladnosti příslušného druhu a oboru vzdělávání, přičemž nebudou rozlišovány tzv. přímé a nepřímé výdaje (náklady na pedagogický proces a provozní náklady). Výrazně by měl být zredukován počet ministerských úředníků a omezeny pravomoci ministerstva ve prospěch krajů a obcí. Důsledkem tohoto opatření bude pravděpodobně i snížení či úplné zrušení regulace vzdělávacích příležitostí na středních školách. Program *Modrá šance* však není dostatečně

konkrétní na to, aby z něj bylo zřejmé, jaké stanovisko zaujme ODS k zahájené kurikulární reformě, do jaké míry ponechá v rukou státu vymezení obsahu základního a středního vzdělávání a jak bude kontrolovat jeho kvalitu. Nic nám neříká ani o tom, zda je záměrem ODS otevřít otázku úlohy vzdělávání v moderní společnosti pro celospolečenskou diskuzi a vytvořit celistvou koncepci, která by novému pohledu odpovídala.

II.6 Zdravotnictví: když partikulární zájmy předběhnou stát

Petr Holub – Marek Skovajsa

Hlavním zdrojem napětí v české zdravotní politice po roce 1989 je bezpochyby rozpor mezi zastánci co nejvýraznějšího uplatnění tržních principů ve zdravotnickém sektoru a těmi, kteří prosazují důsledné chápání zdravotnických služeb jako služeb veřejných. Oblast zdravotnické politiky se vyznačuje několika základními specifickými rysy, které z ní činí arénu velmi ostrých politických a sociálních konfrontací, stejně jako potenciální zdroj celkové politické nestability transformujících se společností: postavení zdraví jako základního statku, jehož ochrana je zakotvena v Ústavě, skutečnost, že zdravotnictví je oblastí veřejné politiky, v níž dochází k realokaci značného množství veřejných, třebaže převážně mimorozpočtových prostředků (v roce 2003 šlo o 7,5 % HDP; OECD 2005a), nedelegovatelná zodpovědnost státu a samosprávných územních celků za kvalitu a efektivnost poskytovaných zdravotnických služeb, přítomnost velkého množství silných aktérů s diametrálně odlišnými zájmy na poli zdravotní politiky, neprůhlednost zdravotnického systému daná expertní povahou řady problémů, ale v neposlední řadě také nepřiměřeným vlivem zájmových skupin na rozsah a způsob poskytování informací o fungování českého zdravotnictví. Provádění reformy v silovém poli, na němž se pohybuje řada vlivných hráčů, je nutně velmi obtížné. Je tomu tak tím spíše, že zdravotnický sektor je v obdobných mezích definován také v západních zemích a i v nich se problémy zdravotní politiky daří řešit jen s obtížemi. Ani po roce 1989, ani dnes nemají reformátoři zdravotnických systémů v postkomunistických zemích k dispozici ideální západní model, který by mohli následovat (Elster, Offe, Preuss 1998: 240).

V této kapitole se budeme věnovat peripetiím české zdravotnické reformy zejména během období vlád sociální demokracie (1998–2002 a po roce 2002). Její vývoj poskytuje velmi plastickou ilustraci problémů, jež souvisí jak s celkovou složitostí přechodu k efektivním a široké politické podpoře se těšícím metodám státní regulace, tak komplexní oblasti společenského života, jakou zdravotnictví bezesporu je, tak také s problematickým stavem české politické a socioekonomické kultury. Část problémů je totiž způsobena postojí zúčastněných aktérů – pasivitou veřejnosti, ideologičností politické reprezentace na levici i pravici, zkorumpovaností úředníků a neochotou ke kompromisu u zájmových skupin, jako jsou profesní komory, odborové svazy, zdravotní pojišťovny nebo dodavatelé léků a zdravotnických zařízení. Na nedostatečnou kvalitu kulturního a institucionálního rámce českého zdravotnictví poukazují dokonce i materiály Ministerstva zdravotnictví ČR, konkrétně návrh *Koncepce péče o zdraví*, předložený bývalou ministryní Miladou Emmerovou: „Došlo ke ztrátě četných morálních zábran a vývoj právního rámce (institucí) v oblasti práv a odpovědnosti četných aktérů ve zdravotnictví je zatím za organizačními a finančními změnami pozadu“ (Ministerstvo zdravotnictví 2004a: 20). Veřejnost hodnotí vývoj českého zdravotnictví dlouhodobě velmi kriticky a ještě kritičtější jsou postoje lékařů. V roce 2003 se 76 % občanů domnívalo, že v českém zdravotnictví je velmi mnoho vážných problémů nebo dokonce hrozí jeho zhroucení, zatímco mezi lékaři bylo stejného názoru plných 88 % respondentů (Sadílek 2005: 192, 193). Občané i lékaři shodně hodno-

tili jako nejkritičtější oblast zdravotnictví jeho financování, za nímž u laické veřejnosti následovalo řízení odvětví a ceny léků, zatímco u lékařů koncepce dalšího rozvoje a poté řízení zdravotnictví (ibid.: 195, 196).

Zdravotnictví jistě patří k prominentním tématům veřejné diskuze. Pokus o demokratickou diskuzi může ovšem mít i značně nedokonalý průběh. V postojích veřejnosti může převládnout pocit, že reformy jsou sice nutné, je však nebezpečné cokoli měnit. Nepromyšlená změna může ohrozit současný stav a dosavadní dostupnost služeb, často nezbytných k záchraně života. Trvalá zadluženost nejdůležitějších institucí nutí politiky uvnitř resortu k přípravě podstatných reforem. Někteří z nich předkládají reformy s odpovídající odvahou. V mnoha případech však jejich rétorika jen zakrývá, že jednají v zájmu lobbyistických skupin, které hledají co nejlepší přístup k veřejným prostředkům. Do široké veřejné diskuze o reformě zdravotnictví se tak dostávají především konflikty. Vznikají ve dvou případech – když některý z aktérů oznámí výši dluhů v systému nebo když reformní návrh vzbudí odpor zájmových skupin. V diskuzi i v samotné tvorbě zdravotní politiky přitom dosud pravidelně vítězili ti, kteří doporučovali reformy odložit. Poražení příznivci reforem obvykle varují, že taková strategie může v delší perspektivě, například za horší situace veřejných financí, vést ke zhroucení systému, přičemž pak by už nebylo možné systém se stávajícími parametry obnovit.

II.6.1 Vývoj po roce 1990: základní vymezení politického pole

Vývoj českého zdravotnictví po roce 1989 lze rozdělit do následujících tří etap:

1990–1992: základním úkolem této první etapy (ministrem zdravotnictví byl Martin Bojar) bylo odstátnění zdravotnického systému zděděného z komunistického období. Na výsledky činnosti Pracovní skupiny pro reformu zdravotnictví (SKUPR) navázal *Návrh nového systému zdravotní péče*, který na konci roku 1990 schválila česká vláda. Jeho pilíři bylo vícezdrojové financování, vytvoření systému zdravotního pojištění vyňatého ze státního rozpočtu a tvorba konkurenčních poměrů v oblasti poskytování zdravotnických služeb. Pokus o účinnou transformaci zdravotnictví byl zahájen proměnou stávajícího legislativního rámce, jejíž součástí byla novelizace nevyhovujícího zákona o zdraví lidu č. 20/1966 Sb. a schválení nových zákonů umožňujících privatizaci v oblasti zdravotnictví.⁵⁰ V rámci decentralizace byly již v roce 1990 zrušeny krajské a v roce 1991 i okresní ústavy národního zdraví (KÚNZ a OÚNZ), což se však mnohdy negativně promítlo do ztráty koordinace a nadměrného růstu nabídky zdravotnických služeb (Háva et al. 1998: 298).

1992–1997: v období pravicových vlád (ministři Petr Lom, Luděk Rubáš a Jan Stráský) byl hlavní důraz v oblasti zdravotní politiky kladen na rychlou a rozsáhlou privatizaci zdravotnických zařízení, od které se očekávalo, že umožní dokonce i zdravotnické oblasti pocítit blahodárné účinky fungování „trhu bez přívlastků“. Ani jednomu z ministrů za vládní ODS se však nepodařilo vypracovat, tím méně prosadit ucelenou koncepci rozvoje resortu, a nebyl jí ani návrh Miroslava Macka, působícího ve funkci tajemníka ministra Stráského, který se soustředil zejména na komercializaci zdravotního pojištění (Háva et al. 1998: 301), čímž zjevně vycházel vstříc požadavkům zájmové skupiny zaměstnaneckých pojišťoven.

⁵⁰ Zákon č. 160/1992 Sb. o zdravotní péči v nestátních zdravotnických zařízeních a zavádějících systém zdravotního pojišťovnictví, zákon č. 550/1991 Sb. o všeobecném zdravotním pojištění, zákon č. 551/1991 Sb. o Všeobecné zdravotní pojišťovně, zákon č. 280/1992 Sb. o oborových, podnikových a dalších zdravotních pojišťovnách.

1998–2005: období vlád sociální demokracie (ministři a ministryně Ivan David, Bohumil Fišer, Marie Součková, Jozef Kubinyi, Milada Emmerová, David Rath) charakterizuje odklon od myšlenky prosazování trhu ve zdravotnictví spolu s neschopností usilovat o koncepční řešení situace a zkrácení stále výbojnějších zájmových skupin. Podrobnější analýze tohoto období se budeme věnovat v následujících částech této kapitoly.

České zdravotnictví a Evropská unie

Zdravotní politika nepatří mezi společné politiky Evropské unie a kompetence za její řízení a správa národních zdravotnických systémů je ponechána v rukou členských států (Evropská komise 1999: článek 152). Sféra zdravotnictví se však překrývá s hlouběji integrovanými oblastmi ochrany zdraví na pracovišti, volného pohybu osob, zboží a služeb. Podle existující evropské legislativy jsou členské státy povinny zajistit minimální standardy ochrany zdraví pracovníků. Zprostředkovaně, ale ve stále vzrůstající míře, se vliv EU na fungování národních zdravotnických systémů projevuje v oblasti volného pohybu osob, zboží a služeb (trh zdravotnické pracovní síly, léčiv, zdravotnických zařízení a zdravotních služeb). Podle směrnice Rady ministrů EU (EHS) 1408/71/EHS mají pracovníci působící v jiné členské zemi EU, než je země, jejímiž jsou občany, nárok na úhradu nákladů spojených s léčením tehdy, dostanou-li povolení k léčbě v zemi pobytu od pojišťovny v zemi svého občanství, a to podle sazebníků platných v zemi pobytu (European Commission 2001: 9). Evropský soudní dvůr ovšem od konce devadesátých let ve své judikatuře zašel ještě dále a v několika případech (Kohll, Decker, Smits, Peerbooms) přiznal s odkazem na základní svobody pohybu v EU občanům právo na úhradu léčby bez předchozího souhlasu jejich domovské pojišťovny, čímž sice napomohl liberalizaci pohybu osob a služeb, ale současně vyvolal otázku, nakolik budou pojišťovny zvláště z ekonomicky méně prosperujících členských států schopny pokrýt náklady léčby svých klientů v zahraničí (Háva 2003). „Progresivní“ judikatura ESD se nicméně neodrazila v návrhu smlouvy o Evropské ústavě (European Union 2005: III-278), která v příslušných pasážích zůstává na úrovni dosažené již Amsterodamskou smlouvou. Hlubší koordinace evropských zdravotnických systémů v současnosti existuje zejména v oblasti stanovení minimálních testovacích procedur a požadavků na léky, medicínské produkty a technologické vybavení, výzkumu zdravotních dopadů evropských politik a vlivu prostředí na zdraví evropské populace (program SCALE), boje proti kouření a zneužívání drog. V posledních letech se stále aktuálnějšímu úkolu včasné prevence a koordinace boje proti možným pandemiím (SARS, ptačí chřipka) věnuje v roce 2005 ustavené Evropské centrum pro prevenci a kontrolu nemocí se sídlem ve Stockholmu.

V oblasti nastavení parametrů národních zdravotních politik harmonizace neexistuje a tlak na europeanizaci českého zdravotnictví se tak v rámci stávajícího oboru působnosti EU dá očekávat zejména ze sféry volného pohybu osob a služeb. Na úrovni konkrétních prvků reformy českého zdravotnického systému je možné pozorovat ovlivnění několika zahraničními modely současně: německým systémem bodového ohodnocení úkonů, britským prvkem kapitačních plateb soukromým lékařům, avšak nověji také pokusy o zavedení amerického systému úhrad nemocniční péče DRG (*diagnosis related group*) (Elster, Offe, Preuss 1998: 240; Ministerstvo zdravotnictví ČR 2004a). Vliv evropské i mimoevropské *nejlepší praxe* (*best practices*) stejně tak jako normativní důraz Evropské unie na všeobecnou dostupnost a přiměřeně vysoké standardy zdravotní péče vyjádřený například i v *Chartě základních práv EU* (European Union 2005: II-35) jsou jistě důležitými faktory proměny fungování českého zdravotnictví a tvorby české zdravotní politiky. Avšak vzhledem k rozsahu materiálních zájmů, jež jsou v národní zdravotní politice ve hře, není překvapivé, že změny jsou pomalé a aktéři pouze neochotně reagují na doporučení zahraničních poradců a institucí (srov. níže zmíněný případ expertů Světové banky).

Zdravotnictví jako „černá skříňka“

České zdravotnictví má k dispozici široké spektrum statistik o financování zdravotní péče i databázi údajů, jak se v jednotlivých zdravotnických zařízeních léčí. Značná část z nich ovšem není veřejně dostupná.

Základní demografické údaje, obecnou statistiku příjmů i nákladů a data o zdravotnické síti spravuje Ústav pro zdravotnické informace a statistiku (ÚZIS). Podrobnější čísla, sebraná rovněž z výročních zpráv desíti zdravotních pojišťoven, publikuje Institut zdravotnické politiky a ekonomie (IZPE). Doplnjuje je popisem ekonomiky v některých zdravotnických odvětvích, například v lékové politice a financích nemocnic. Oba tyto ústavy jsou placeny z rozpočtu ministerstva zdravotnictví. Nepublikují se údaje dvou kategorií: o kvalitě péče a financování jednotlivých zdravotnických zařízení; výjimečně jsou také publikovány údaje, jak pojišťovny rozdělují peníze podle jednotlivých regionů i hospodářské výsledky nemocnic. Vždy je to zásluhou řízených úniků informací. Absence veřejně dostupných informací o zdravotnictví přetrvává i přesto, že na jejich nezbytnost pro zodpovědnou tvorbu zdravotní politiky, stejně jako na potřebu systematické podpory výzkumu v této oblasti dlouhodobě poukazují odborníci (Háva et al. 2003: 38, 44–45). Jedním z nejvážnějších důsledků stavu, kdy je veřejnost zájmovými skupinami záměrně držena v nevědomosti o některých klíčových informacích potřebných k utvoření názoru na problémy, jimž české zdravotnictví čelí, je nemožnost skutečně demokratické diskuze o zdravotnické reformě. Informační asymetrie a faktického vyloučení občanské společnosti z debaty využívají ve svůj prospěch silní hráči, zejména výrobci zdravotnických technologií a léčiv (CESES 2002: 555).

Stručná historie zadluženosti českého zdravotnictví

Systém zdravotních pojišťoven začal fungovat v roce 1992 a jeho zavedení bylo provázeno zvýšením zdravotnického rozpočtu ze čtyř na šest procent HDP. Systém však postrádal zpětnou vazbu, jednotliví aktéři byli motivováni k tomu, aby co nejvíce zvyšovali výdaje, a záhy se dostal do dluhů. V roce 1995 byl odvolán Luděk Rubáš, první z řady ministrů, který se pokusil o reformy pojišťovenského systému.

Předmětem nemalé politické výbušnosti byla a je existence tzv. zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven. Tyto pojišťovny vznikly podle zákona č. 280/1992 Sb. přijatého především na objednávku zájmové skupiny, jíž tvořili představitelé odborů a některých velkých podniků z období před rokem 1989. Levicoví kritici poukazují na to, že zavedení pluralitního systému zdravotních pojišťoven nevytvořilo reálnou konkurenci, a místo pozitivních ekonomických efektů přineslo miliardové ztráty související s likvidací 17ti z původních 27 existujících zdravotních pojišťoven (Háva et al. 1998: 299, 302). Materiály Ministerstva zdravotnictví, jakkoli mohou být politicky motivovány, poukazují na prokazatelné rozdíly ve věkové struktuře a nemocnosti pojištěnců u zaměstnaneckých pojišťoven a u všeobecné zdravotní pojišťovny, které jsou nevýhodné pro VZP (výrazně vyšší podíl starších pojištěnců, kteří jsou přirozeně mnohem častějšími „spotřebiteli“ zdravotnických služeb; Ministerstvo zdravotnictví 2004a: 80). Pravice ovšem považuje pluralitu zdravotních pojišťoven za jeden z úhelných kamenů jí předkládané vize zdravotnické reformy (Modrá šance pro zdravotnictví 2004).

Přes finanční potíže chronicky přítomné ve zdravotnickém systému od počátku reformy se zlepšovala kvalita péče. Prodloužení očekávaného dožití populace během devadesátých let v průměru o čtyři roky mělo z evropských zemí obdobu jen v Pobaltí a i když předpokládaný věk dožití u mužů ve výši 72 let a u žen 78 let nedosahuje standardů Evropy (OECD 2005a), potvrdila se tím velmi

rozšířená představa, že čeští lékaři jsou nesmírně kvalitní. Sociálnědemokratická vláda Miloše Zemana, která nastoupila v roce 1998, se proto rozhodla plnit požadavky vlivných lékařských organizací, pokud to jen šlo. Když je radikální ministr Ivan David nerespektoval, byl v roce 1999 odvolán. Situaci uklidnil jeho nástupce Bohumil Fišer, který oddlužil zdravotní pojišťovny pěti miliardami a nařídil jim, aby přidaly peníze nemocnicím, jimž potom přikázal zvýšit platy nespokojených lékařů. Příklad využívali i jeho nástupci. Během Fišerova působení v úřadu ministra začala druhá vlna expanze zdravotnických služeb i výdajů, které se v roce 2003 přiblížily osmi procentům HDP (OECD 2005a). Současně se však urychlil růst zadlužení systému.

II.6.2 Polovičitý zápas o reformu českého zdravotnictví 2002–2005

Udržet rozpočet pod kontrolou v rámci českého zdravotnického systému dokáže pouze takové zařízení, které průběžně zvyšuje výdaje. Z růstu výdajů dokáže financovat fixní provozní náklady, které se průběžně zvyšují. Případné zadlužení nemusí být na škodu, protože stát je ochoten dluhy škrtnat. Česká zástupkyně ve Světové bance Jana Matesová ovšem takový přístup nazývá „morálním hazardem“ (srov. Holub 2004).

Vzniká tak nepsaný závazek pro vládu, která v roce 2002 oznámila úspornou reformu veřejných financí. Ve svém programovém prohlášení však nedokázala problém zdravotnických dluhů pojmenovat: „Vláda se hlásí k zásadě solidarity mladších se staršími, zdravých s nemocnými a bohatších s chudšími.“ (Vláda ČR 2002) Priorita z roku 2002 opakuje slova z prohlášení roku 1998, ačkoli udržovací formule předem téměř vylučuje jakoukoli potřebnou reformu. O tom, že vláda má zájem udržet stávající systém, svědčí i další pasáže: „Vláda zajistí účelnou organizaci zdravotnických služeb s posílením úlohy krajů a obcí. Vláda bude nadále dbát o celkovou bilanční rovnováhu veřejného zdravotního pojištění s tím, že se nezvýší spoluúčast občanů na péči, hrazené z veřejného zdravotního pojištění, ani nepodpoří zvýšení procentní sazby povinného zdravotního pojištění placeného zaměstnanci a zaměstnavateli.“ (Vláda ČR 2002) Mezi řádky lze číst, že si autoři programového prohlášení finanční problémy uvědomovali. Proto předem ujišťovali, že nepoužijí některá nepopulární opatření – stát neomezí síť nemocnic, nezvýší spoluúčast pacientů, ani pojistné. Sociální demokraté přitom svůj slib v zásadě splnili.

Program ministryně Marie Součkové

V prosinci 2002 vyzvala Poslanecká sněmovna novou ministryni a zároveň místopředsedkyni vládní ČSSD Marii Součkovou, ať řeší „krizi ve zdravotnictví“. Poslance k tomu přiměly zprávy o zadlužení nemocnic; hovořilo se o čtyřech miliardách. Od vlády, která hovořila o úsporách, nemohla Součková přinejmenším zpočátku čekat prostředky podobné těm Fišerovým. Už na jaře 2003 proto oznámila, že chystá reformu, i když ji k tomu programové prohlášení nijak nezavazovalo. Vstupní úvahy publikovala v textu pod názvem „Terapie šokem“: „V letech 1995 a 1996 ODS nenašla politickou odvahu k systémovému řešení. V zahledění se do populistických kroků obětovala zdravotnictví a nesystémově přikročila k paušálním platbám do nemocnic, dovolila souběhy poskytovatelů a začal velký boom ve zřizování nových zdravotnických kapacit ... Místo v ambulancích se více začalo léčit na lůžku a nemocnice se začaly zadlužovat. Vedle pojišťoven, které nedokázaly úspěšně vybrat pojistné, křičeli dodavatelé léků a zdravotnického materiálu. Ve strachu o politickou volební prohru tehdejší koalice nemocnice oddlužila. Celý systém ale běžel dál.“ (Součková 2003)

Prostřednictvím kritiky konkurenční ODS Součková do značných detailů popsala postup svého předchůdce Fišera. Problematickou situaci se snažila zásadně změnit: „Nechci, aby české zdravotnictví šlo ke dnu. Pouze systémové kroky a jejich realizace postaví zdravotnictví na nohy. Prvním krokem jsou příjmy a transparentnost hospodaření pojišťoven. Druhým krokem je optimalizace sítě zdravotnických zařízení, která je směřována k tomu, aby služby byly dostupné a kvalitní, a s nepřetržitým provozem. Do tří let je nutné snížit nejen počet akutních lůžek a zvětšit počet lůžek následné péče, ale i zavést lůžka sociálně zdravotní. Až po nastavení takového systému může zhruba v roce 2006 přijít krok třetí – regulace na straně uživatele – nyní tak diskutované poplatky. Dnes každý z nás doplácí ročně částkou cca 1300 Kč. To se může zvýšit na 2000 Kč.“ (l.c.)

Dva ze tří bodů proponované reformy ovšem odporovaly programovému prohlášení vlády. Součkové se rozpor s programovým prohlášením nevyplatil ve chvíli, když reformu předložila vláda; ministři ji nechali dvakrát návrh přepracovat, posléze byla v dubnu 2004 odvolána. Druhá část plánu, kterou byla mimořádná dotace, naproti tomu vyšla. Ministr financí Bohuslav Sobotka sice nechtěl dát bílý šek na další zdravotnické výdaje a odmítl zvýšení pojistného na státní pojištění (ročně by podle plánu Součkové státní pokladna platila o čtyři miliardy korun navíc). Přesto koncem roku 2003 oddlužil nemocnice a pojišťovny celkovou částkou osm miliard korun. Jako vždy se tím snížila míra aktuálního zadlužení a zároveň zrychlilo tempo zadlužování nového.

Silní protivníci ministerstva: lékaři a kraje

Ministři zdravotnictví se střídají častěji než kolegové z jiných resortů, protože musí hledat shodu s příliš velkým počtem zájmových skupin. Ministru Rubášovi se v roce 1995 postavila lékařská komora a lékařské odbory, Ivan David musel odejít v roce 1999, když se dostal do konfliktu s vedením velkých nemocnic. Tyto příklady připomínají, že politici musí své záměry projednat se zájmovými skupinami. Debata však nemá velký prostor, protože končí ve chvíli, kdy lékařská sdružení prosadí zvýšení výdajů. K odvolání Součkové vyzvala lékařská komora už v létě 2003.

Postoj lékařů přitom vychází z každodenní zkušenosti léčení. Především lékaři v nemocnicích jsou vystaveni rozhodování, použijí-li opravdu všechny dostupné prostředky, aby pomohli pacientům. Jsou k tomu zavázáni zákonem, na druhé straně mají omezené prostředky ze zdravotního pojištění a nemohou použít vždy nejdražší léky a postupy. Žádají proto, aby stát stanovil závazná pravidla, podle kterých se má léčit. Pokud je nestanoví, musí zvýšit pojistné. Síla těchto argumentů nakonec donutila vládu, aby za pár měsíců zdravotnictví oddlužila – z toho byly čtyři a půl miliardy použity podle „Fišerova modelu“. Předaly se pojišťovnám, které je musely podle vyhlášky přerozdělit nemocnicím, které opět měly na zvýšení lékařských platů.

Ministryně Součková nedokázala čelit ani nové zájmové skupině, hejtmanům nově zřízených krajů. Stát jim předal počátkem roku 2003 většinu nemocnic, ovšem spolu s dluhy. Hejtmani, kteří většinou pocházeli z opoziční ODS, si proto v říjnu 2003 vynutili slyšení ve sněmovně. Debata trvala celý den a v jejím důsledku vláda vyplatila krajům pro nemocnice mimořádnou dotaci tři a půl miliardy korun. Hejtmani se dostali s vládní exekutivou i do dalších konfliktů. Chtěli zabránit, aby dluhy rostly i nadále, přičemž vláda s jejich postupem nesouhlasila. V čele změn byly kraje Jihočeský a Středočeský, v obou případech za nimi stáli bývalí ministři zdravotnictví za ODS. V jižních Čechách doporučil Jan Stráský, který pracoval na místě ředitele krajského úřadu, změnit status nemocnic z rozpočtových organizací na obchodní společnosti. Průhlednější účetnictví se mohlo stát účinným nástrojem kontroly nemocnic. Jižní Čechy nejen v Českých Budějovicích, ale také v ostatních městech předaly novým akciovým společnostem do vlastnictví veškerý hmotný majetek. Převod

na obchodní společnosti od té doby využila většina krajů, zpravidla jim však majetek jen svěřují. Hospodaření je pak méně průhledné, protože odpisy si nadále účtuje kraj.

Středočeši došli nejdále v úvahách o privatizaci zdravotnických zařízení. Podle koncepce z počátku roku 2004 se měla vytvořit síť čtyř až pěti velkých nemocnic, které by jako obchodní společnost řídil krajský úřad. Ostatní by mohly být pronajaty soukromníkům nebo privatizovány. Bendlův postup vyvolal kritiku středočeské sociální demokracie, že se tím porušují pravidla solidárního systému a snižuje dostupnost péče, petici na protest proti privatizačním plánům podepsal dokonce tehdejší premiér Vladimír Špidla. Spor hejtmána Bendla se středočeskou ČSSD měl dohru, která rozhodla volby do Senátu na podzim 2004. Katastrofické varování, že ODS chce nemocnice privatizovat a tunelovat, se stalo hlavním heslem sociálních demokratů při volební kampani v celé republice. Občany ovšem příliš nezaujalo, naopak ODS získala argumentací, že vláda zasahuje do kompetencí krajských samospráv.

VZP proti nemocnicím

Ministryně Součková podlehla ve sporu se dvěma významnými nátlakovými skupinami. Přitom pro vývoj zdravotnického systému měl větší význam konflikt mezi dvěma nejsilnějšími hráči – Všeobecnou zdravotní pojišťovnou (VZP) a velkými nemocnicemi. Těchto dvanáct státních ústavů (šest v Praze, dva v Brně a po jednom v Plzni, Hradci Králové, Olomouci a Ostravě) zajišťuje 40 procent veškeré nemocniční agendy, jejich celkový rozpočet dohromady dosahuje padesáti miliard. Přes VZP jde většina zdravotnických financí. Oba účastníci ovšem mají zcela opačné zájmy: VZP se snaží šetřit, nemocnice žádají víc peněz. Ministr Fišer vystupoval jako reprezentant nemocniční lobby, vyhláškou donutil pojišťovny platit víc nemocnicím, což VZP interpretovala jako hlavní příčinu svých dluhů. Ministerstvo zdravotnictví za ministra Fišera a ještě ve vyhlášce na první pololetí roku 2003 prokázalo značné schopnosti, jak peníze z pojišťovny dostat, avšak odpovědnost za růst výdajů a zadluženosti odmítalo. Přesto ministryně Součková nevydala vyhlášku na druhé pololetí 2003. Společně s tím stát poskytl pojišťovnám mimořádnou dotaci a zároveň se dařilo lépe vybírat pojistné. Zadlužování VZP se tak v roce 2003 zpomalilo a koncem roku 2004 se zastavilo na pro všechny přijatelné hranici 5,5 miliardy.

O to víc byly nespokojené nemocnice, které se naopak rychleji propadaly do dluhů. Rozhořčení nemocnic se dá pochopit ze statistického přehledu (tabulka 18).

Během let 1998–2002 se pojišťovny průběžně zadlužovaly ve prospěch nemocnic. V roce 2003 se však podařilo tempo dluhů zbrzdřit právě na úkor nemocnic, jejichž příjmy vzrostly jen o 1,8 %.

Tabulka 18. Růst výdajů zdravotních pojišťoven 1998–2002 (%)

Výdaje zdravotních pojišťoven celkem	35,4
Úhrady nemocnicím	38,3
Úhrady za ambulantní péči	33,6
Úhrady za léky na předpis	29,8
Celkový růst HDP v běžných cenách 1998–2002	23,7

Zdroj: IZPE.

Ministryně Součková se situaci pokusila řešit dopisem z podzimu 2003, ve kterém nemocnicím nařídila snížit počet lůžek o deset procent, tedy o 6000 lůžek. Nemocnice tím ještě více podráždila, protože tímto způsobem přišly o příjem. Výrazněji vstoupila ministryně do debaty VZP a nemocnic teprve v posledních měsících svého působení, kdy navrhla cestu, jak spor řešit. Nerovnováhu mezi nemocnicemi a pojišťovnou měl podle její koncepce řešit stát. Tato úvaha Součkové byla základem návrhu reformy, který nebyl vládou schválen. Ministryně však neváhala a některé kroky se pokusila prosadit přímo ve sněmovně, kde předložila zákon o zdravotním pojištění a zákon o zdravotnických zařízeních.

První zákon definoval pravidla, podle nichž je možné utrácet peníze vybrané na pojistném. Součková doporučovala, aby stát spolu se zástupci krajů rozhodoval o tom, se kterými zdravotnickými zařízeními musí pojišťovny uzavírat smlouvy. Stát by zároveň měl právo rozhodovat o tom, kolik musí pojišťovny nemocnicím a ordinacím platit. Zákon o zdravotnických zařízeních měl definovat státem zaručenou minimální zdravotnickou síť. Expert Pavel Vepřek ovšem hodnotil snahy Marie Součkové na jaře 2004 jako pokus o obnovení komunistického zdravotnictví: „Nepozorovaně vzniká systém, který je identický s tím, jak fungovaly před listopadem Krajské ústavy národního zdraví.“ (Vojíš, Holub 2004) Ještě kritičtější byla opoziční ODS a plán se pochopitelně nelíbil ani pojišťovnám, které by se staly pouhými účetními organizacemi státu. Během necelých dvou let působení Součkové se tudíž debata v neustálých sporech vyostřila. Extrémní názory ministryně sama shrnula do dilematu – rozhoduje se, zda zdravotnictví bude řídit stát, nebo trh. Její návrh reformy, který implicitně obsahoval myšlenku zestátnění, pak dále žil vlastním životem.

Tři měsíce ministra Kubinyiho: debata jako boj

Zdravotnictví se stává vrcholně politickou záležitostí ve chvíli, kdy se mění ministr. Nástupce Součkové Jozef Kubinyi přitom měl jasné zadání – zahájit reformu, která by alespoň stabilizovala zdravotnické finance. Ministr ji myslel zcela vážně, rychle byl ale odstaven lobbyisty z velkých nemocnic.

Kubinyi znal spor mezi pojišťovnami a nemocnicemi. Vyřešit ho chtěl tím, že by obě strany donutil k lepšímu hospodaření. Při svém nástupním projevu proto obvinil zadluženou VZP ze špatné správy veřejných prostředků: „VZP ... nezavádí parametry efektivity a kvality poskytnuté péče. Setrvává v chybných smluvních vztazích, kdy je mnohdy tolerována personální insuficience smluvních partnerů, a to ve svých důsledcích vede k neschopnosti reagovat na jednak nepravdivosti spotřeby zdravotní péče, kdy vznikají neodůvodněné rozdíly v nákladech na pojištěnce mezi okresy, a to až o více než jednu třetinu, na neoprávněné vykazování zdravotní péče, tj. neschopnost dohodnout, nastavit a využívat automatické kontrolní mechanismy a zabránit neoprávněným platbám za pojištěnce jiných pojišťoven, a na soustavný tlak poskytovatelů na četné výjimky financování.“ (Kubinyi 2004) Tím ovšem otevřel jednu z „Pandořiných skříněk“ českého zdravotnictví: Pojišťovny ročně rozdělují téměř 150 miliard korun, ačkoli způsob jejich rozdělování je neprůhledný. Kubinyi při svém tvrdém útoku požadoval odstoupení ředitelky VZP Jiřiny Musílkové. Tu ovšem může odvolat jen správní rada pojišťovny, volená z větší části Poslaneckou sněmovnou. Musílková odpověděla protiútokem: „Ministerstvo má vykonávat státní správu a v rámci své působnosti vytvářet podmínky a pravidla pro činnost dotčených subjektů a kontrolovat, zda podmínky jsou stanoveny správně a zda jsou pravidla dodržována. Máme pocit, že Ministerstvo zdravotnictví toto dlouhodobě neumí. Práva pacientů v souladu s mezinárodními závazky upravena nejsou, a pokud ano, tak potom spíše zásluhou sněmovny. Organizace zdravotní péče v ČR vychází ze zastaralého zákona, o potřebě nové právní úpravy zdravotní péče se již mluví sedmý rok, a tak by se dalo pokračovat. Po řadu let

nemá ministerstvo žádnou vizi a ani koncepci správy resortu.“ (Musílková 2004) Kritika ještě pokračovala a příznivě ji přijala veškerá opozice i část vládních poslanců. Kubinyiho pokus přimět pojišťovny k poslušnosti tedy neuspěl.

Ve sněmovním vystoupení počátkem května 2004 uvedl Kubinyi druhý objekt svého zájmu, totiž velké fakultní nemocnice. V konfrontaci s nimi ovšem uspěl ještě méně. Opět vyšel z prostých hospodářských výsledků: „(D)ruhá oblast, kde se vytvářejí velmi významné deficity, je zejména oblast lůžkových zařízení.... Momentálně ta situace se jeví jako špatná v oblasti přímo řízených organizací Ministerstvem zdravotnictví, zejména ve fakultních nemocnicích ...“ (Kubinyi 2004) S podporou médií Kubinyi zahájil kontrolu hospodaření, přičemž členové jeho týmu předem oznámili, že kontrola bude tvrdá. Ministrův ekonomický náměstek Karel Pustelník nevyloučil, že některé z nemocnic mohou být zrušeny, v jiných budou odvoláni ředitelé. Kubinyi chtěl využít toho, že na rozdíl od Musílkové může ředitele nemocnic odvolat přímo. Ministerstvo nejdříve publikovalo seznam nejvíce zadlužených nemocnic. V čele byla pražská Všeobecná fakultní nemocnice, následovala nemocnice Praha-Motol, Fakultní nemocnice v Olomouci, další dva pražské ústavy v Krči a na Bulovce, hluboký deficit měla i brněnská nemocnice U svaté Anny. V polovině června ministerstvo zveřejnilo expertní materiál, který byl unikátní otevřeností, s nímž kritizoval práci Kubinyiho předchůdců: „Všeobecné výrazné zhoršení hospodářských výsledků fakultních nemocnic v roce 2003 bylo způsobeno zejména dlouhodobě uplatňovaným růstem mzdových nákladů v letech 2002 a 2003, neboť osobní náklady představují cca 40 % nákladů FN.“ (Ministerstvo zdravotnictví 2004b)

Ministerstvo navrhlo pět kroků, jak situaci nemocnic zlepšit, především posílit kontrolu a zvýšit průhlednost účetnictví. Ministr dospěl k dohodě s 1. lékařskou fakultou Univerzity Karlovy, která využívala jako svá pracoviště Všeobecnou fakultní nemocnici, nemocnice v Krči i na Bulovce. Podle plánu děkana Štěpána Svačiny měly být tyto nemocnice sloučeny. Byl odvolán ředitel nemocnice v Krči, jejíž hospodaření bylo kritizováno za neprůhlednost, ředitel nemocnice Bulovka se stal členem managementu spojeného zařízení. Odvolán byl rovněž ředitel nemocnice v Olomouci Jaroslav Vomáčka. Tímto krokem vzbudil ministr Kubinyi bouři. Mnozí ředitelé fakultních nemocnic mají blízko k vedení sociální demokracie a Vomáčka byl dokonce členem Ústředního výkonného výboru ČSSD a jeho nemocnice přidělovala zakázky bratrovi olomouckého primátora a tehdejšího místopředsedy ČSSD Martina Tesaříka. Tesaříkova intervence byla účinná. Když koncem června 2004 odstoupil premiér Špidla, o dalším osudu vlády rozhodoval ústřední výbor ČSSD – s premiérem odešel jediný ministr, právě Kubinyi.

Modrá šance pro zdravotnictví – akademický návrh reformy

Kubinyi dostal zadání připravit návrh reformy českého zdravotnictví. Sociální demokracie tak reagovala na návrh reformy od stínového ministra zdravotnictví za ODS Tomáše Julínka, který získal příznivé hodnocení veřejnosti. Při svých návrzích se opíral o výzkum, který provedla společnost *Stockholm Network* v osmi zemích Evropské unie včetně České republiky (Disney et al. 2004). Ukázalo se, že Češi odpovídali podobně jako například Němci, Švédové či Britové. Jedinou výjimkou bylo, že Češi očividně trpí největším pocitem méněcennosti; o tom, že cizí systémy jsou lepší než tuzemský, bylo totiž přesvědčeno plných 65 % dotázaných. Češi se však s Evropany shodli, že je nutná reforma – vedle Němců (90 %) si to mysleli nejčastěji (86 %). Přitom ovšem byla většina z nich přesvědčena, že politici nejsou vhodnými reformátory.

Julínkův reformní návrh pojmenovaný *Modrá šance pro zdravotnictví* (Modrá šance pro zdravotnictví 2004) na tento výzkum reagoval. Přes politickou rétoriku se jeho autoři snažili přenést deba-

tu o zdravotnictví do širšího kontextu, především odpovídali na otázku Součkové, zda má systém řídit stát, anebo trh: stát zůstane jedním z hráčů, který bude mít na starost kontrolu a regulaci, běžný zdravotnický provoz však má převzít trh. „Zdravotní pojišťovny musejí být plně zodpovědné za svou finanční bilanci a za nasmlouvání kvalitní a efektivní péče pro své pojištěnce. K tomu musejí disponovat náležitou motivací a pravomocemi. ... Musí být zajištěn rozvoj těch zdravotnických zařízení, která jsou schopna nabídnout kvalitní služby za odpovídající cenu a přimět tak ostatní poskytovatele ke zlepšení výkonu nebo k opuštění trhu. ... Občanům bude umožněn svobodný a aktivní přístup k péči o vlastní zdraví s takovou mírou zodpovědnosti, jaká jim vyhovuje. Musí samozřejmě platit, že převzetí zodpovědnosti bude znamenat potenciální prospěch.“ (Modrá šance pro zdravotnictví 2004: 10–11)

Význam návrhu pro politiku podtrhla emotivní odpověď premiéra Špidly, že *Modrá šance* ruší bezplatný přístup ke zdravotnictví a je součástí nebezpečné konzervativní revoluce. Sociální demokracie na koncepci ODS reagovala nejen jmenováním Kubinyiho, ale také tím, že iniciativou ministra financí Bohuslava Sobotky oslovila Světovou banku. Experti Světové banky se od začátku považovali za externí poradce, kteří měli zprostředkovat diskuzi mezi různými zájmovými a expertními skupinami v České republice. Pro účast v pracovní skupině skutečně získali širokou odbornou veřejnost, avšak organizátoři nepozvali senátora Julínka a stranou se držel rovněž ministr Kubinyi. Výsledky činnosti pracovní skupiny nebyly nikdy publikovány. Šéf skupiny Mukesh Chawla však v rozhovoru pro *Hospodářské noviny* v červnu 2004 vůbec nepřipustil pochybnost o nutnosti kroků, které byly v České republice politicky neprůchodné, tedy zavedení poplatků u lékařů, omezení volby pacientů i sítě nemocnic, informace o kvalitě péče. Byl ještě radikálnější než doporučení ODS.

Kubinyi zdržel ve sněmovně zákony o zdravotním pojištění a zdravotnických zařízeních, kterými chtěla jeho předchůdkyně Součková posílit roli státu. Vlastní návrh reformy ovšem stihl publikovat až po zprávě o svém odvolání. S Julínkem se v něm shodl na tom, jaké jsou nedostatky systému, tedy nerovné ceny, různá kvalita jednotlivých zařízení, neprůhledná pravidla financování a rostoucí dluhy. V tom, jak instituce změnit, byl Kubinyi konkrétnější. Připouštěl posílení trhu, přesto doporučoval větší roli státu než ODS. Stát měl podle jeho představ zřizovat nejen Národní referenční centrum, ale také Správu zdravotního pojištění, která by přerozdělovala peníze vybrané na pojistném. Stát měl také rozhodovat o počtu zdravotnických zařízení. Pojišťovny měly být napříště zodpovědné za svou finanční bilanci. Přísnější dohled státu by byl vyvážen tím, že by pojišťovny spravovaly i prostředky vybrané na nemocenském pojištění (dosud je správa nemocenského pojištění svěřena Ministerstvu práce a sociálních věcí a vybranými financemi tedy nedisponují zdravotní pojišťovny). Občan měl dostat možnost platit nadstandardní služby přes komerční připojištění a koncepcí v některých případech připouštěla i poplatky u lékařů.

Oslabením role státu podle Kubinyiho *Modrá šance* výrazně snižovala solidaritu systému a současně posilovala pojišťovny na úkor občana. Přesto jsou v obou koncepcích stejné motivy, jako je posílení role pacienta vůči zdravotnickým zařízením, spojení zdravotního a nemocenského pojištění a státem garantované informace o kvalitě péče. Takový byl po dvou letech výsledek zdravotnických diskuzí. Zastavily se ve chvíli, kdy spolupráce politiků různých stran mohla sestavit konkrétní návrh reformy v různých alternativách.

II.6.3 Závěrem

Od léta 2004 se debata o zdravotnictví stala součástí politického boje. Spor krajů a vlády o změnu řízení nemocnic se stal hlavním tématem voleb na podzim 2004, hejtmani ODS od té doby radikálně pokračují v převádění nemocnic na obchodní společnosti a snaží se je propojit do krajských sítí, které mohou efektivně šetřit. Hlavním vzorem takového postupu je soukromý řetězec Euro-mednet na severní Moravě. Sociální demokracie jmenovala v létě 2004 novou ministryní zdravotnictví plzeňskou internistku a dlouholetou poslankyni za ČSSD Miladu Emmerovou, která se přihlásila k dědictví Marie Součkové a snažila se ve zdravotnictví co nejvíce posílit stát. Znovu použila „Fišerovu metodu“: stát vyplatil pojišťovnám mimořádnou šestimiliardovou dotaci a zároveň je vyhláškou donutil platit více nemocnicím, které mohly zvýšit platy lékařům. Přesto má dluh pojišťoven koncem roku 2005 dosáhnout deseti miliard. Ministryně také sepsala koncepci (Ministerstvo zdravotnictví 2004a), která však nevzbudila diskuzi a vláda ji pouze vzala na vědomí. Vzrůstající odpor proti etatistickému vyznění řady návrhů, které se ministryně Emmerová snažila prosadit, společně s úspěšnou stávkou soukromých lékařů nespokojených s trvalým opožďováním plateb od VZP, vedl v říjnu 2005 k odvolání ministryně a nástupu obhájce zájmů nemocničních lékařů a prezidenta České lékařské komory Davida Ratha do čela resortu.

Dosavadní neúspěch pokusů o reformu českého zdravotnictví má přitom několik příčin identifikovatelných na úrovni základních aktérů: (1.) Politici nemají odvahu navrhnout jasná řešení problému financování českého zdravotnictví. Jednodušší pro ně je získat peníze na operativní uhrazení dluhů. (2.) Experti nedokáží dlouhodobě vést debatu o reformě zdravotnictví na potřebné věcné úrovni. Existuje řada pokusů, protože však nejsou dotaženy do konce, je výsledná diskuze nepřehledná, případně se shrnuje do politických hesel, která věcné řešení spíše znemožňují. (3.) Silné zájmové skupiny (velké nemocnice, lékařské komory a sdružení, výrobci léčiv a zdravotnických zařízení, VZP a zaměstnanecké zdravotní pojišťovny, kraje) odmítají přijmout jiné řešení než to, které je pro ně konkrétně nejvýhodnější, a zatím vždy dokázaly zablokovat každý pokus o změnu systému, který by se negativně dotkl jejich zájmů. Výsledkem je rostoucí plýtvavost systému, kterou musí hradit občané jakožto plátcí pojistného a současně – nakolik jsou zdravotnické rozpočty pravidelně sanovány ze státního rozpočtu – daňoví poplatníci.

Dopad prvků zahraničních zdravotnických systémů přejímaných v průběhu reformy na fungování českého zdravotnického sektoru nelze podceňovat. Přenos konkrétních nástrojů zdravotní politiky a tím i institucionálních prvků, s nimiž jsou v zemi původu úzce spjaty, do prostředí, v němž jsou hlavní aktéři nositeli odlišné kultury, je však vždy odsouzen k částečnému nezdaru. Jistě je právě toto jedním z hlavních důvodů, proč systém vyjednávání o bodovém ohodnocení úkonů, převzatý z německé praxe, v českých podmínkách chronicky vede k podhodnocení některých a nadhodnocení jiných úkonů, v souladu se zájmy zájmových skupin, nebo proč například dohodovací řízení o rozdělení finančních prostředků mezi poskytovatele zdravotnických služeb, kritizované experty (Háva et al. 2003: 38), trvale dociluje suboptimálních výsledků. O zdravotnictví, zejména vzhledem ke specifické povaze hodnot, které ve společnosti realizuje, platí více než o jakékoli jiné oblasti veřejné politiky, že jeho hladký a obecně přijatelný chod ve velké míře závisí na institucionální infrastruktuře jednání a odpovídající socioekonomické kultuře všech zúčastněných stran.

III. HODNOTY

Hodnotové založení české ekonomické kultury tvoří důležitou, dosud však empiricky nepříliš podchycenou oblast. V tomto směru jsme vlastně na počátku studia, které by mělo využít sociálně-filozofických a kulturně-antropologických poznatků, navíc s větším historickým zázemím. V rámci projektu jsme mohli provést jen několik dílčích terénních výzkumů, jejichž výsledky shrnujeme ve třetí části sborníku. Jejich cílem bylo pomocí kvalitativní metodologie přiblížit a ověřit různé conceptualizace hodnotového zázemí a dimenzí ekonomického jednání, jež tvoří ekonomickou kulturu a podílejí se na její dynamice. Nebudou přitom širě zkoumány hodnotové dimenze politik sledovaných v minulé části sborníku, nýbrž praktické uplatňování hodnot, norem a symbolických dimenzí socioekonomického jednání v podnikatelské, správní a zaměstnanecké sféře.

V první kapitole se věnujeme komparaci ekonomického jednání domácích a zahraničních podnikatelů v České republice, přičemž klademe důraz na fungování a replikaci kognitivních a mentálních kategorií, zejména na jejich silnou historickou a sociokulturní zakotvenost. Ta v naší společnosti zahrnuje nejen trvající návaznost na období komunistického režimu, ale v řadě ohledů i dobu ještě starší (nebo její různě idealizované podoby). Sociální a symbolický kapitál z období před rokem 1989 se však zároveň rozmanitým způsobem propojuje s dosaženými výsledky transformace a vstupy z vyspělého světa. Dochází tak k četným vícerozměrným syntézám, projevujícím se v řadě institucionálních oblastí a jejich provázanosti. Západní podnikatelé a firmy se v České republice adaptují na domácí kulturu, i když ne vždy dobrovolně a ne vždy pozitivně.

Za tuto kapitolu jsme zařadili exkurs týkající se podnikání v zemědělství. Jakkoli jde o oblast z ekonomického hlediska minoritní (přičemž zemědělství je současně považováno za obzvláště tradicionalistické), transformace a evropská integrace je silně a nadlouho postihly, především negativně. Zaměření na konkrétní ekonomický sektor a jeho sociální zázemí nadto umožňuje ukázat výrazné diskrepance mezi státní a evropskou zemědělskou politikou, expertními analýzami, jejich mediálními prezentacemi a praktickou zkušeností. Na základě kvalitativního socioekonomického výzkumu pěti vybraných zemědělských firem (částečně pocházejících z transformovaných JZD či státních statků, částečně zahraničního původu) jsou popsány některé stěžejní prvky úspěšných podnikatelských strategií v českém zemědělství.

Důležitým aktérem ekonomických procesů je rovněž stát, respektive jeho úředníci, jejichž ekonomické kultuře je věnována třetí kapitola této části. Administrativa přitom do ekonomického jednání vstupuje hned dvojnásobným způsobem, jako vnější činitel stanovující jeho institucionální pravidla a zároveň jako aktér podílející se na jeho fungování, často nad rámec těchto pravidel nebo dokonce proti nim. Analýza kultury v této oblasti se soustřeďuje na vnímání problematiky rozšíření a rozdílů mezi českým a evropským prostředím u zaměstnanců české a evropské veřejné správy. To umožňuje nahlédnout do kulturních předpokladů úspěšné integrace české společnosti do Evro-

py a do jisté míry také do podmínek zlepšení regulativního rámce ekonomických aktivit pro subjekty působící v dosahu kompetence české veřejné správy.

Poslední kapitola otevírá otázku „českých“ socioekonomických hodnot a institucí v širším mezinárodním kontextu, kterému budeme věnovat pozornost ve čtvrté části sborníku. Jde o tematiku probíhajících migračních toků z České republiky, především však do ní, v jejichž důsledku dochází k setkávání s kulturní a hodnotovou jinakostí projevující se ve sféře socioekonomického jednání. Zesílení mezinárodní migrace zákonitě vede k oboustranným změnám v hodnotové a normativní oblasti i jejich sociální prezentaci prostřednictvím socioekonomického jednání, tvorby politik a podobně. Konvergence migračních politik a jejich reálného dopadu na situaci v České republice a dalších zemí Evropské unie dále ukazuje postupné (znovu)začleňování do západní Evropy, a to nejen v mezinárodně-právním, politickém a ekonomickém smyslu, ale také pokud jde o formování a fungování transnacionálních sociálních prostorů a jejich vliv na socioekonomické instituce a jednání, včetně jejich (namnoze odlišných) prezentací.

III.1 Socioekonomické hodnoty českých a západních podnikatelů

Zdeněk R. Nešpor – Petr Holub

Transformace české společnosti a její vstup do Evropské unie je proces plný paradoxů a vzájemných neporozumění. Mezi nejvýznamnější patřila na počátku devadesátých let nepochybná ochota většiny občanů podstoupit drastická sebeomezující opatření, jejichž cílem měl být „návrat do Evropy“, vystřídaná tichým trváním řady sociálních a ekonomických institucí, majících svůj původ v období plánovaného hospodářství, které byly jen doplněny institucemi novými, „kapitalistickými“. Často nepřiznaná závislost na minulosti, na niž upozornil především J. Večerník (2002: 60–65; srov. Ekiert, Hanson 2003), má ovšem hlubší příčiny. Je jí postižená celá společnost, přičemž rozhodně neplatí, že onou minulostí je jenom čtyřicet let komunistického režimu – stačí totiž vzpomenout na četné pokusy o institucionální „navázání“ na prvorepublikovou nebo ještě starší tradici. Přitom i sama snaha o privatizaci „českou cestou“ byla podmíněna jistým druhem ekonomického nacionalismu, vycházejícím z (mylné) představy o hospodářské a mezinárodně-politické úspěšnosti první republiky, stejně jako z ideje o „zlatých českých ručičkách“ (Nešpor 2002). Závislost na minulosti se však projevuje i v mnoha dalších skutečnostech, které se bezprostředně dotýkají ekonomických a pracovních zájmů každého člověka. Například pracovní dovednosti totiž jsou namnoze odvozovány z dřívějších úspěchů bez ohledu na jejich skutečný stav (princip seniority apod.), nebo jsou zjišťovány jen formálně. Meritokracie je zatlačena do pozadí formalismem a důrazem na tradici.

Dalším paradoxem transformace byla otázka její hloubky a orientace. Na počátku devadesátých let prakticky všichni předpokládali, že společenské změny povedou k rychlému a účinnému „vyrovnaní s minulostí“ a ke vzniku zcela nového funkčního uspořádání socioekonomické sféry. Prostředkem k tomu měla být především ekonomická reforma. Velmi záhy se však ukázalo, že s liberálními principy to nemyslí „tak doslova“ ani politické špičky, ani česká společnost jako celek. Česká republika se sice osvědčila jako poměrně rychlý příjemce formálních západních norem i nejrůznějších doporučení, jejichž aplikace (nezřídka alespoň teoreticky dosti bolestná) však nebyla s to vyvolat širší společenskou diskuzi a uplatnění/fungování je namnoze formální. Vznikl tak jakýsi hybrid mezi socialistickou minulostí a zvnějšku přijímanými „kapitalistickými“ hospodářskými a sociálními institucemi. Tento charakter byl ještě posílen snahou o rychlé přizpůsobení západoevropským normám, jíž byl podmíněn proces integrace do Evropské unie (srov. Jeffries 2002: 196), probíhající a politiky/mediálně prezentovaný hlavně v ekonomické a politické rovině. Ze vstupu České republiky do Evropské unie se tak namnoze vytratil její symbolický a hodnotový rozměr, zdůrazňující svobodu, rovnost a důstojnost, solidaritu a podobně. Pro většinu občanů se vstup do EU sice stal nutným „menším zlem“, přijímaným především pod vidinou socioekonomického růstu, přesto však dokázal vyvolat ekonomicko-nacionalistické vášně a nadto posílil sebestředné pohrdání těmi, již se jej (zatím) neúčastní. Tyto dimenze evropského integračního procesu, stejně jako socioekonomické hodnoty podnikání a vládnutí, které s nimi nezbytně souvisí, u nás dosud bohužel nevyvolávají ani širší odbornou diskuzi, natož aby byly prezentovány veřejnosti.

Nezdary české transformace, která byla na počátku devadesátých let považována (i svými architekty) za východoevropský „hospodářský zázrak“, přitom výrazně souvisí se socioekonomickým dědictvím minulosti, včetně hodnotového, sociálního a symbolického založení nově zřizovaných/restrukturalizovaných podnikatelských subjektů. Makroekonom M. Myant v této souvislosti zdůraznil některé charakteristické rysy českého ekonomického sebeobrazu a sebehodnocení, pocházející z minulosti a výrazně ovlivňující průběh ekonomické reformy (o kritických analýzách srov. Nešpor 2002: 10–16). Zahrnul mezi ně rozdíl mezi naivním pohledem většiny Čechů na aktuální hospodářský stav a možnosti země a skutečností, stejně jako tradicionalistický a zároveň superioristický přístup k vlastním možnostem (Myant 2003: 13–14).⁵¹ Z úhlu pohledu ekonomické sociologie připomněl, že „české dějiny vytvořily [národní/českou] identitu vyspělého národa, dosahujícího významných kulturních a ekonomických úspěchů. Komunistická éra tuto identitu podržela beze změn, ačkoli skutečnost již byla někde úplně jinde“ (ibid.: 14). Na základě svých analýz Myant shrnul šest základních omylů české transformace. Na prvním místě to bylo teoretické přecenění neoklasických ekonomických modelů při přípravě české transformace, vycházejících z nedostatečné znalosti rozdílů mezi plánovanými a tržními ekonomikami. Obdobně tomu bylo i v případě monetaristické politiky vlády a ČNB, snažící se o redukci inflace a související makroekonomickou stimulaci, aniž brala v potaz skutečný hospodářský vývoj, který tím byl silně podvazován; ostatně obdobně se česká vláda neúspěšně snažila o záchranu podnikové struktury zděděné z komunistického období, aniž podporovala nově vzniklé malé a střední podnikání. Třetím omylem byla privatizační strategie, která vedla k fragmentaci existujících firem, k separaci výroby, distribuce, výzkumu a dalších důležitých složek. Stejně chybná byla i vládní politika vůči bankovnímu sektoru a absence uspokojivého legálního a regulačního rámce ekonomické transformace, jež ponechala řadu podniků v rukou diktátorského, nekompetentního a často zkorumpovaného managementu a umožnila spojení ekonomické a politické/administrativní sféry. Konečně posledním, šestým omylem, bylo implicitní vyvázání se Klausovy vlády z odpovědnosti za stav českého průmyslu. Opět šlo o neblahou aplikaci principů *laissez-faire*, která nadto byla důslednou toliko v teorii, zatímco pod jejím pláštěm bujely nelegální praktiky (ibid.: 262–265). Teprve druhá polovina devadesátých let přitom přinesla jisté „vystřízlivění“, vedoucí k přesvědčení o nezbytné adaptaci socioekonomických modelů vyspělého západního světa, k opuštění úvah o specifické „české cestě“ (srov. Potůček et al. 2003: 30), aniž však nastal společenský konsensus stran jejich přesných cílů a tím méně použitých metod a prostředků k jejich dosažení.

Nelze sice popřít, že česká ekonomika prošla hlubokou transformací, i když z hlediska vstupu zahraničního kapitálu a mezinárodní obchodní bilance paradoxně spíše až v období sociálně-demokratických vlád na přelomu století (Kadeřábková 2004). Myantovy studie, stejně jako naše vlastní výzkumy, naproti tomu ukázaly průběh a výsledky dřívější české transformace jako důsledek dlouhodobé koexistence dvou faktorů, výrazné *path dependency* socioekonomického jednání a zároveň téměř absolutní nekompetence, nedostatečného rozhledu a mnohdy i neetického a nelegálního jednání prakticky na všech úrovních. Větší otevřenost západoevropskému podnikatelskému prostoru a postupné projasňování ekonomické legislativy a jejího vymáhání, k nimž začalo docházet především v souvislosti se vstupem do Evropské unie, nicméně představují prakticky jediné prvky ekonomického přínosu levicových vlád. Provázanost podnikatelské sféry se státní správou (na všech

⁵¹ V této souvislosti vyznívají poněkud zkratkovitě obavy některých sociálních vědců, že dochází ke zhroucení české národní identity a jejího historického zakotvení (např. Hroch 2004), protože česká společnost trpí nebo přinejmenším nedávno trpěla zcela opačným problémem, silným socioekonomickým nacionalismem, který bránil adekvátnímu sebehodnocení.

úrovních), stejně jako pokusy o záchranu nekonkurenceschopného domácího průmyslu a nejrůznější další socialistické experimenty nabourávající fungování hospodářství, totiž trvaly nebo byly ještě prohloubeny, stejně jako výrazný rozpočtový deficit. Zatímco levicovní kritikové tohoto směru zdůrazňují negativní aspekty vstupu do Evropské unie (např. Vintrová et al. 2004), veřejnost je s ním podle posledních výzkumů veřejného mínění spokojena a v posledních letech také znatelně vzrostl podíl českého exportu. Ukazuje to, že alespoň v případě soukromého podnikání dochází ke změnám, respektive k výraznějšímu přibližování západoevropským standardům a k růstu konkurenceschopnosti.

Situace v (polo)státním sektoru, nebo tam, kde se výrazněji uplatňují státní regulace a/nebo zakázky, je ovšem o poznání méně příznivá. K přetrvávání transformačních problémů jsou náchylnější také některá odvětví, například telekomunikace, stavebnictví, chemie či zdravotnictví, tedy sektory do značné míry závislé na státních zakázkách či dotacích. Existuje tedy nepřímá úměra mezi ekonomickou zainteresovaností státní správy (na všech úrovních) a mírou fungování nestandardních ekonomických praktik, včetně mocenských klik, mafií a korupčního jednání. V souvislosti se vstupem ČR do Evropské unie se přitom nabízejí dva extrémní modely budoucího vývoje. Buď se čeští podnikatelé a stejně tak státní správa, která tvoří vnější rámec podnikatelských aktivit a zároveň je často i jejich zadavatelem, naučí etickému chování a podnikatelským standardům běžným na západ od našich hranic, anebo naopak „převládne prostředí“, takže i zahraniční firmy, vstupující na český trh, budou (muset) akceptovat jeho korupční charakter, propojenost politické a ekonomické sféry, existující zájmové a mocenské sítě atd.

Trajektorie budoucího ekonomického vývoje České republiky zůstává v tomto smyslu velmi nezřetelnou, poněvadž závislou nejen na vnějších faktorech (institucionální a legislativní opatření vlády, Evropské komise i dalších subjektů), ale také na obtížně predikovatelných faktorech vnitřních, z nichž některé mají náhodný nebo implicitní charakter. Ukazuje se, a potvrzují to i další badatelé (např. Potůček et al. 2003), že česká společnost zatím ještě nepřekonalala postkomunistické období. Existují významné rozdíly mezi podnikáním v České republice a v západní Evropě, které si uvědomuje většina populace, což se projevuje například důrazem na minulost, důležitost kořenů a znalost poměrů. Ne všichni je však vnímají negativně. Přestože již Zemanova vláda začala horlivě privatizovat prostřednictvím zahraničního kapitálu, tento „výprodej rodinného stříbra“, odstraňující chyby „české cesty“, nevyvolal jednoznačně pozitivní reakci veřejnosti a právě proto táž vláda zároveň pokračovala v megalomanských projektech, jejichž cílem mělo být ozdravení (nekonkurenceschopného) českého průmyslu.

V „nižší rovině“ platí, že čeští zaměstnanci jen neradi akceptují západní management, protože se (mnohdy oprávněně) obávají o trvalost svého již dosaženého postavení, zatímco o vylepšení své pracovní výkonnosti často ani neusilují. Zájem o práci v zahraničních firmách, o které se tvrdí, že je stále mnohem náročnější, proto musí být podněcován výraznějším rozdílem ve finančním ohodnocení a i pak se řada jejich zaměstnanců pokouší uplatnit nejrůznější „úhybné strategie“ (do celospolečenského povědomí v poslední době pronikly především známosti, korupce a vysoká míra „nemocnosti“). Faktory tohoto typu jsou ovšem obtížně uchopitelné prostřednictvím mainstreamové ekonomie, což byl jeden z důvodů signifikantního neúspěchu ekonomických analýz a z nich vyplývajících transitivity strategií na počátku devadesátých let, a s některými z nich se nedokáží adekvátně vyrovnat ani alternativní ekonomické školy. Jejich postižitelnost kvantitativními výzkumy je nízká a na makrorovinu ekonomického uvažování/politik jich vstupuje příliš velké množství, než aby mohly být náležitě zhodnoceny. Na následujících řádcích proto naopak sestoupíme do sféry nejmenších ekonomických subjektů, na úroveň firem a jejich zaměstnanců, která byla zkoumána prostřednictvím kvalitativních socioekonomických a ekonomicko-antropologických metod.

Výzkum vycházel z přesvědčení o konvergenci a zároveň o trvajících rozdílech v socioekonomických hodnotách a jednání českých a západoevropských podnikatelů (respektive jejich zaměstnanců), které se snažil odhalit na základě kombinace sebeprezentace a expertního hodnocení domácích a zahraničních podnikatelů v České republice.⁵² Vedle podnikatelských strategií a řešení inter- i intrafiremních vztahů jsme přitom věnovali zvláštní pozornost především základním socioekonomickým hodnotám a kategoriím, často implicitně přijímaným, ovlivňujícím jakékoli jednání. Tím se ukázala jejich hluboká kulturní a sociální zakotvenost, do značné míry inhibující snahy o nějaké „rychlé řešení“. Pokud se o ně totiž někteří aktéři snaží, obvykle zůstává pouze polovičatým, vnějším a formálním, stejně jako tomu bylo/je v případě transformačních a integračních politik a dalších změn na ekonomické makrorovině. I přesto se na základě výzkumu pokusíme naznačit možné cesty k hlubšímu přiblížení současného českého podnikání západoevropským standardům.

III.1.1 Základní kategorie české a západní ekonomické kultury

Fundamentální odlišnost českého podnikatelského prostředí od západoevropského zdůraznila naprostá většina západních podnikatelů a vysoká míra shody panovala i v tom, jaké jsou odlišnosti obou typů. Slovy jedné respondentky, „M. se s námi hádal: ‚na celém světě byznys je byznys, v České republice se to dělá jinak.‘ Já jsem řikala: ‚to není možné‘, ale bohužel, po dvou letech jsem mu musela dát za pravdu, že na celém světě byznys je byznys, ale v České republice byznys se dělá jinak ... Voni ten kapitalismus vůbec nepochopili, pro ně kapitalismus se rovná vokrádání druhých“. Toto zjištění koresponduje s představou většiny Čechů, že již sice nežijí v socialistické společnosti, avšak ještě ani ne v kapitalistické; 59 % populace volilo jako nejpříznačnější ekonomicko-politickou charakteristiku současné české společnosti její „postkomunistický“ charakter, „který se vyznačuje absencí otevřené a férové hospodářské i politické soutěže a nedostatečnou ochranou práv občanů“ (Potůček et al. 2003: 20–21).

Zcela jiný pohled ale reprezentují čeští podnikatelé. I oni sice zdůrazňují dosud „nehotový“ charakter české ekonomické transformace, přesto zpravidla hovoří o její celkové úspěšnosti v tom smyslu, že vytvořila standardní ekonomické prostředí. Významný podíl na této proměně přitom podle svých vlastních představ mají oni sami. Respektive to, že se již v komunistickém období na vedoucích pozicích snažili v rámci možností daných systémem uplatňovat kapitalistické metody řízení a organizace práce, již tehdy údajně „mysleli kapitalisticky“, anebo se o kapitalismu poučili a začali jej uplatňovat bezprostředně po roce 1989. Toto vysoké sebehodnocení je však mnohdy jen výrazem opakování slov nejrůznějších polistopadových rychlokvašených odborníků a neoklasicistních ekonomických příruček, jimiž byl na počátku devadesátých let zaplaven český trh. Svědčí o tom, že čeští podnikatelé jsou mnohdy „papežštější než papež“, což se projevuje především téměř absolutním přijetím liberální a neoklasické rétoriky, aniž je důsledně uváděna do praxe. Podobně tomu ostatně bylo i v českém politickém diskurzu (Orenstein 2001: 61–94). Podnikatelé se proto pokládají za zcela rovnocenné svým západním partnerům a kolegům, i když fungování různých typů západního kapitalismu většinou znají jen z vnějšku, zprostředkovaně a nedokonale, nebo se před nimi naopak stydí a ustupují, a své ego nechávají vystoupit směrem na východ nebo vůči podřízeným (obecnější charakteristiku tohoto vztahového modelu podal Holý 2001).

⁵² Výroky respondentů, které výstižně charakterizují sledovanou problematiku, jsou v dalším textu uváděny v uvozovkách. Kompletní výzkumná dokumentace je uložena v archivu autora v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze.

Tým nemá být řečeno, že by čeští podnikatelé byli ke svému okolí méně kritičtí, než jejich kolegové přicházející ze Západu, ale některé věci si nechtějí připustit. „S dobou před listopadem se to vůbec nedá srovnávat“, chválil poměry v současné ekonomice jeden pražský živnostník, „možnosti jsou neskonale jiné, i když prostředí je mnohem tvrdší. Řekl bych, že nejvíc záleží na pravdě a povstivosti. Velice rychle člověk pozná, jestli má před sebou zlatokopa nebo člověka, který chce poctivě dělat“. Ostravský podnikatel v telekomunikacích ovšem zažil, že „zlatokopové“ také mohou vyhrát: „Konkurenti byli až do počátku roku 97 na úrovni, žádní zlatokopové. Ale pak ti zlatokopové do toho začali vnášet lobbing, korupci a jiná pravidla.“ Standardním podnikatelům díky tomu zbyla pouze jediná obrana, nepovažovat se za příslušníky zdejšího prostředí a snažit se z něj vystoupit prostřednictvím zahraničních (západních) vazeb. Vzhledem k tomuto zásadnímu rozporu v pohledu Čechů a jejich zahraničních kolegů je možné – při vědomí jisté míry idealizace tohoto postupu – založit koncepci vzájemných vztahů českého a západoevropského prostředí na polárních protikladech v pojetí kategorií ekonomické kultury.

Vnímání času

Podnikání v České republice silně závisí na tradici, znalosti poměrů a neformálních sociálních sítích vytvořených v minulosti. Přestože v této oblasti postupně dochází k proměnám, „český přístup byl, zkusím to říct do jisté míry stručně a až primitivně, bylo to asi tak: ‚my přece tady děláme ty vrtačky 50 let, tak co nás nějaký Němci budou poučovat, jak to má bejt?‘“ Z tohoto důvodu české prostředí nerado přijímá zahraniční poradce nebo dokonce manažery/vlastníky, stejně jako – jak ukázal jiný probíhající výzkum – české emigranty, kteří v průběhu svého života v různých západních zemích internalizovali tamní socioekonomické návyky (Nešpor 2002: 73–74). Podle většinového českého názoru by se transformace měli účastnit především lidé, kteří na území ČR v komunistickém období skutečně žili, znají zdejší specifika a jsou s to k nim přihlížet, nikoli „přivandrovalci“, ať již reemigranti nebo západní podnikatelé. Jejich investice jsou samozřejmě výhodné, jejich zkušenosti je dobré převzít, ale proti jejich přímému sociálnímu a politickému vlivu panuje silný odpor, demonstrující se například v otázce jejich volebního práva a možnosti získat české občanství.

Dalším projevem této orientace na minulost je ztuhlý formalismus úředních jednání a pracovních vztahů. Schopnost vykonávat práci je deklarována (respektive její deklarace je vyžadována) především v podobě formálního vzdělání v příslušném oboru. Naopak vůbec není zohledňována kvalita daného vzdělání, anebo pouze kvalita formálně deklarovaná. Typickým příkladem jsou výsledky státních závěrečných zkoušek na vysoké škole, aniž zaměstnavatel bere v úvahu rostoucí diferenciace v kvalitě českých vysokých škol, nehledě na obecně nízkou míru kvality lidského kapitálu (Kadeřábková 2004: 114–116). Prostřednictvím formálních podmínek pro výkon povolání stát dále váže některé živnostnické profese a především české firmy samy vyžadují toto formální vzdělání (nebo alespoň jeho stupeň), přestože mnohdy není k práci skutečně potřebné, ani ze své podstaty nemůže být výběrovým kritériem. Západní podnikatelé v ČR, především z anglosaských zemí, proto nezapomínají zdůrazňovat, že jejich postoj je zcela opačný: v ČR „člověk, když je inženýr, tak se počítá s tím, že je něco lepšího než normální člověk. Vždycky jsem říkal, když jsem přijímal lidi, třeba na to lakování, tak jsem tam postavil desku, dal jsem mu pistoli a říkám: ‚Ukaž!‘ Protože, prakticky na to není potřeba, abys měl nějaký doporučení. Když to neumíš, tak to neumíš, to ti papír nepomůže. Ale tady, to je další věc, že prostě, já nerozumím tomu a vůbec to nechápu, proč třeba se říká: ‚pane inženýr...‘ a neřeknou tomu člověku jménem? ... Prostě ten titul je součástí mého vzdělání, ale proč bych měl mít, kolikrát já se dívám třeba na ty titulky v televizi a von má ňáký tři tituly za sebou a před sebou. Tak ono je to taky podobný v Německu a to je taková maloměšťácká povaha těch lidí.“

Český manažer či podnikatel se rád prezentuje jako odborník, protože obvykle vyznává pravidlo „co mám v hlavě, to mi nikdo nevezme“. Vychází tak ze zkušenosti minulých desetiletí, kdy lidé často přicházeli o místa z politických důvodů a odbornost byla tím jediným, co jim v profesi zůstalo. Mnozí však toto pravidlo v rámci specifického konkurenčního boje poněkud upravují: „co mám v hlavě, to nikomu nedám“. Svědčí o tom zkušenost z pražské nemocnice: „Existuje tady obava někomu sdělovat své znalosti, zřejmě proto, že ten jiný je získá a nadřízeného ohrozí v jeho pozici. Je to úplně z jiného světa. Američani jsou v medicíně z principu zvyklí vyučovat, přednášet, komunikovat, sbírat zkušenosti a jsou velice otevření“. Princip odbornosti tak udržel v ekonomice předlistopadové elity a po krátkém porevolučním mezidobí se prosazuje stále silněji. „Znovu se objevila spousta lidí, kteří museli odejít kvůli lustracím nebo výkonům, a není to jenom u nás. Což vidím jako nejnebezpečnější. Třeba jsou odborně na výši, ale mají úplně jiný styl práce.“ Orientace na již dosažené výsledky se konečně projevuje i ve formalistní struktuře hierarchických vztahů na pracovišti, která nedává dostatek možností vzájemné konkurenci a v neposlední řadě ani rozvíjení týmové spolupráce. V českých firmách „jsou zavřené dveře. Přijdete do sekretariátu, musíte se nahlásit, udělat si termín. A já si myslím, že mnohdy je to jenom hra na něco, hra na to, abych byl důležitější.“

Tradicionalismus v profesích je dále úzce spojen se spotřebním individualismem. Je orientován primárně na jedince (= sebe sama) nebo na rodinu, nikoli na prospěch většího celku, například jiné než vlastněné firmy. Čeští zaměstnanci proto většinou necítí loajalitu ke svému zaměstnavateli a poněvadž nejsou s to uvažovat v delší časové perspektivě, jejich klíčovým hlediskem je výše aktuálního zisku, především v materiální oblasti respektive jeho promítnutí do spotřeby. Většina českých zaměstnanců si dosud neuvědomuje *longue durée* jejich aktuálního sociálního chování. „Pro ty lidi tady je důležitější dostat měsíčně plat. Dostat co nejvyšší plat. Ale neuvědomují si, že je to běh na dlouhou vzdálenost, že to není zrovna jenom se kouknout, že tady dostanu plat a tady ho dostanu vyšší, tak okamžitě druhé rok přeskočím tam a třetí rok tam, čili ta fluktuace je obrovská, jenom abych se dostal k vyšším penězům. Pomyslně vyšším penězům. Momentálně je to sice fakt, že v té peněženke vidím o tu pětistovku víc, ale říkám – běžím na dlouhou vzdálenost, musím se orientovat na tu firmu, která mně dá tu budoucnost. Co mi to pomůže, že jsem támhle u maličké firmičky, která mě naláká na nějaký velký peníze, udělá jeden projekt a vyhodí mě nebo zkrachuje?“ S tím souviselo i celkové nastavení rodícího se českého soukromého podnikání, které bylo vícekrát nazváno „divokým kapitalismem“. Přitom podle jednoho respondenta „Jestli chcete nazývat kapitalismem akorát to, že člověk jako je chamtivější, tak to je nešťastná verze nikoli kapitalismu, ale ... v podstatě lumpárny. Podívejte se na takzvanou českou privatizaci. Já neznám jedinej případ, kterej by byl úspěšnej. Vždycky šlo jen o to krást ... Stáhnu to pro sebe a potom, když to ještě funguje dál, tak fajn, když to nefunguje, tak to zahodím. ... Co je to za kapitalismus? To je nesmysl. To je socialismus nebo cokoli. Je to neslušnost, hrabivost a nepoctivost.“

Jedním z ústředních bodů rétoriky ekonomické transformace se stalo odstranění „nezdravého kolektivismu“ a rovnostářství, které proklamovala (méně již skutečně prováděla) socialistická společnost. Každý měl pracovat pro sebe sama, přičemž jeho práce měla být oceňována výhradně podle své kvality, nikoli podle vnějších činitelů, což mělo vést k větší výkonnosti, měřitelné většími příjmy. Uvolnění omezení uplatňovaných „ekonomikou nedostatku“ ve spotřební oblasti však zároveň vedlo k výraznému zvýšení spotřeby; vyšší příjmy začaly být především utráceny, začaly sloužit nejen k uspokojování životních potřeb, ale také – a možná především – k reprezentaci úspěšných. Byl-li však právě (a pouze) osobní zisk, respektive jeho prezentace prostřednictvím spotřeby, povýšen na hlavní cíl každého člověka, aniž byl kladen důraz na způsob jeho nabytí, nijak nepřer-

kvapuje, že za normalizace ustavené heslo „kdo nekrade, okrádá rodinu“ prokázalo i v prvním popřevratovém období nebývalou životnost. „Kapitalismus“ byl českou společností záhy pochopen jako cesta k bezuzdnému, avšak dovolenému okrádání druhých za účelem maximalizace vlastního zisku; podobně o něm ostatně hovořily marxistické příručky politické ekonomie.

Vinou většinového „šoku z budoucnosti“ a řady negativních osobních zkušeností z rodícího se českého kapitalismu, způsobených absencí jeho legálního rámce, jakož i v důsledku nenaplnění představ, které si většinová společnost na přelomu osmdesátých a devadesátých let o kapitalistickém hospodářství vytvořila, došlo k posunu i ve strukturní rovině. Reálně-socialistická společnost, jež v důsledku potlačení Pražského jara a následné tzv. normalizace ztratila svou ústřední kolektivní vizi, celospolečenskou teleologickou představu (Holý 2001: 33, 51), ji sice nabyla v podobě ekonomické transformace po roce 1989, avšak jen nakrátko. Záhy se dostavila deziluze, ztráta zřetelné vývojové orientace kolektivního symbolického univerza a především jeho cíle (Potůček et al. 2003: 27). Tato absence celospolečenské vize budoucnosti je v některých – spíše ojedinělých – případech spojovaná s postmoderním existencialismem, s představou o překonaném charakteru a neúčelnosti podobných narací/projektů. Většinou však jde o skutečnost, která je pocítována jako tíživý nedostatek. Jejím důsledkem je ještě silnější příklon k tradicím, které vysvětlují, eventuelně k materiálními hodnotám, které aktuálně „dokazují“ místo člověka ve světě. Výzkumy veřejného mínění ukazují, že čeští zaměstnanci jsou nejméně spokojeni se svým platem a vyhlídkami na jeho zvýšení, zatímco jinak k práci uvádějí vcelku pozitivní vztahy (Horáková 2004: 2). Jinak řečeno, přestože v této oblasti dochází k jistým změnám především vlivem západních podnikatelů působících v ČR, svými českými kolegy a podřízenými někdy chápaných jako *the best practitioners*, základní rozdíl v orientaci na minulost/přítomnost respektive budoucnost mezi českou společností a jejími západními sousedy stále přetrvává. Ve vztahu k času, především k minulosti, má základ ekonomické chování českých manažerů i zaměstnanců. Dále uvidíme, že odtud pramení i vztahy k socioekonomickým formacím, jakými jsou kolektiv, stát či majetek.

Individualismus místo kolektivismu

Socialistické společenské uspořádání bylo ve své proklamované teorii především uspořádáním kolektivním. Mezi jeho hesla patřilo rovnostářství, sociální starost o nižší a marginalizované společenské vrstvy, stejně jako redukce stávající a nemožnost vzniku nové vrstvy „horních deseti tisíc“. Právě tyto charakteristiky se v okamžiku krize a pádu komunistického systému staly důležitými body obratu, vznikající kapitalistická společnost si vzala za cíl tento „nezdravý kolektivismus“ likvidovat. V neoklasicistní ekonomické dikci polistopadových vlád totiž právě on způsobil nedostatky a stagnaci tehdejšího Československa, jeho zaostávání za vyspělým světem, přičemž jako jediná alternativa bylo nabízeno důsledné uplatňování socioekonomického uspořádání typu *laissez-faire*. Šlo však spíše o proklamativní teze, než o jejich uvádění do praxe. Jak ukazují rozličné sociologické výzkumy poslední doby, většina české společnosti stále uvažuje v silně kolektivistických a egalitářských kategoriích (Horáková 2004: 3; Mareš 2001: 73; Potůček et al. 2003: 36–40). Může přitom jít o přetrvávání kulturních hodnot, vytvořených a internalizovaných v komunistickém období, ale i o jejich nové osvojení v důsledku neúspěšných či nepopulárních kroků polistopadové transformace – provedené výzkumy na tuto otázku nedávají jednoznačnou odpověď. Ať jde o trvalou či obnovenou vlastnost, pro současnou českou společnost je charakteristický velký význam přikládání kolektivním reprezentacím (a především státu), i když to vůbec neznamená osobní participaci na jejich budování.

Spotřební individualismus české majority se tedy projevuje i v jejím vztahu k nejdůležitějšímu nadindividuálnímu útvaru, tedy ke státu. Jde o „národní stát“, protože většinový český postoj se stále opírá o tuto ideologickou koncepci 19. století (Holý 2001), jak ukázala například eskalace nacionalistických vášní v průběhu parlamentních voleb v roce 2002. Přesto je stát velkou většinou populace vnímán rovněž jako ústřední modernizační a obecně sociálně-řídící činitel. „Stát v očích většiny občanů hraje v rozvoji společnosti hlavní roli, kterou si dokonce přejí posílit“ (Potůček et al. 2003: 36). Stát je chápán jako „dárce“ sociálního blaha v nejširším slova smyslu, což však na druhou stranu nebrání vidět v něm nepřítele, jehož hájemství je zabydleno neschopnými úředníky. Nepřítele, kterého je možné šidit, dávat mu co nejméně a naopak maximálně využívat jím poskytovaných možností. Pasivní pojetí vztahu ke státu, aktivizované směrem k individuálnímu (nejmě hmotnému) prospěchu, se projevuje i v případě vztahu státu a podnikatelů.

Od státu se očekává, že bude vytvářet zdravé podnikatelské prostředí a nečiní-li tak, podnikatelé se necítí vinni, pokud jej okrádají neplacením daní a dalšími prvky šedé ekonomiky. Tuto nefunkčnost institucionálního prostředí, patrnou především v rámci legálních struktur, a k ní komplementární neochotu participovat na veřejném dění, přitom plně využívají jak čeští, tak i západní podnikatelé a firmy. Platí, že „někteří z investorů se velice rychle tomu vznikajícímu prostředí a měkkým podmínkám legislativním přizpůsobili a využívali ho“, byť tento soud samozřejmě jen málokterých z našich respondentů byli ochotni vztáhnout i sami na sebe. Jeden původně anglosaský obchodník však přesto prohlásil, samozřejmě výměnou za slib anonymity, „víte, já tady daně neplatím. To nemá cenu, nechci ten systém podporovat. Ne, není v tom snaha zbohatnout; i když platím tak třetinu toho, co bych měl, je to moje právo na nespokojenost s tím systémem tady. Nechci na tom zbohatnout, vytvářím si svůj vlastní svět, ve kterém žiju a pomáhám jiným. A samozřejmě to dělám tak, aby se na to nepřišlo. Ale podporovat ty zkorumpované úředníky, ten stát, kterej si ty prachy nechá ukrást nebo je špatně přerozdělí, tohle podporovat fakt nechci. A ani z toho nemám špatný svědomí.“ V případě podstatné části českých podnikatelů, především malých a středních, přitom platí v podstatě totéž – ovšem s tím rozdílem, že většinou necítí morální závazek „ušetřené“ peníze investovat do konkrétní charitativní činnosti (což uvedený podnikatel dělá). Další západní podnikatelé přicházející do ČR od státní správy přinejmenším požadují lepší politiku vůči malým a středním firmám.

Obecně je kritizována korupčnost českého prostředí, vysoká provázanost ekonomické a politické sféry, nekompetence a rigidní formalismus úředníků. „Tím, že naše výplata pro představenstvo je v nižších řádech než třeba v jiných státních podnicích, tak není o místa ve vedení mezi politiky našťestí takový zájem. Ti lidi nejsou schopní, je to čistě lidská lenost se připravit na konkrétní problémy. Někdo je nabífuje a oni to jenom dokola papouškují“. Právě proto se většina podnikatelů snaží nemít stát či státní správu, ať už na jakékoli úrovni, za smluvního partnera a pokud, tedy počítá s vysokou mírou nespolehlivosti a korupčnosti těchto orgánů. Stejně jako s byrokratiismem státní správy, který ovšem ti respondenti, již mají zkušenosti s rakouským nebo německým prostředím, často srovnávají právě s ním: „Formalistní přístup, ten tady určitě je. Je to asi daný historicky, už vod Marie Terezie, to je přístup německý a rakouský. To mně vadí, ale vadí mi to jednak v té formální stránce, že prostě ty předpisy jsou nesmyslný, špatně naformulovaný, špatně vymahatelný, ale ta buzerace je naprosto neobejitelná nebo nepominutelná. Jsem k tomu částečně kritickej, myslím úředníky, ale částečně jim to tu jejich identitu, ten jejich status prostě posiluje takovým způsobem, že ho chtěj prostě procvičovat. Z nějakýho důvodu to chtěj procvičovat. ... A co je zajímavý, že si toho vůbec nejsou jako vědomí. Jako mám pocit, že ty úředníci jsou schopní kritizovat všechny ostatní úředníky a vůbec si nevšimnou, že oni jsou úplně tím čítanko-

vym příkladem. ... A ještě je tady taková zvláštní praxe, kterou teda investoři zvenku třeba nebo podnikatelé zvenku tady naprosto přesně pojmenovali, a to je to, že tady na úřadech nejsou jasné pravidla hry, což je samozřejmě problém. On je to problém pro každého, ale pro lidi zvenku je to strašlivej problém. ... úřední postup se děje vlastně skrz vyjednávání. Prostě chodí se na úřady, tam se vyjednává tvář v tvář v podstatě, protože ty pravidla jsou nejednoznačně naformulovaný, nejsou daný, a nebo programově nejsou daný, abyste musel absolvovat labyrint aparátu, kterej se musí nějak uspokojit.“ Důležité je proto připomenutí dalšího z našich respondentů, který dobře zná současnou východoevropskou situaci, že pasivní vztah občanů ke státu může mít své kořeny spíše v rovně kulturní, než že jde o bezprostřední dědictví komunistického režimu, byť tuto situaci výrazně posílilo.

Komplementárně k paternalistickým očekáváním od státu se projevuje individualismus, demonstrováný především v konzumní oblasti. Jeho původ můžeme spatřovat v předlistopadovém období, kdy „vstřícné chování ... ve vlastním domě nezačínalo, ale končilo“ (Holý 2001: 29). Výsledkem zmařených nadějí, vkládaných do socialistického experimentu, se stalo celonárodní heslo „kdo nekrađe, okrádá rodinu“, na jehož dosavadní platnost poukazovala velká část respondentů. Již zmiňovaný spotřební individualismus přitom můžeme definovat jako snahu o maximalizaci osobního, případně i rodinného či skupinového zisku na úkor celku, přičemž zisk je přednostně využíván k aktuální spotřebě. V první polovině devadesátých let šlo, zejména mezi začínajícími podnikateli, o nejokázalejší projevy veblenovské demonstrativní spotřeby: „ono to někdy působilo až komicky, jako když se zaváděla ta podnikatelská kultura, kde ty úspěšní manažeři si to měřili tou cenou obleku a cenou auta, jakoby vlastní hodnotu. Bylo to hodně rozšířený chování a byla to najednou vrstva takových sebevědomých mládenců, kteří dokázali prosazovat svou“. Hospodářská krize druhé poloviny dekády většiny těchto nových podnikatelů, kteří se vyrojili v celém bývalém Východním bloku, rychle zlomila vaz. Postupně vůči nim rostl i společenský odpor. S tímto typem demonstrace osobního úspěchu se proto již v českých zemích nesetkáváme, což ještě neznamená, že došlo ke snížení míry celospolečenského spotřebního individualismu.

Jedním z příkladů, který byl zachycen ve větším množství rozhovorů, je vysoká míra fluktuační zaměstnanců, ohlížejících se jen na aktuální finanční zisk. Neméně důležitá však je v pracovních vztazích i míra participace na společné týmové práci, nebo na spolupráci různých subjektů, kdy se setkáváme se stejnými nedostatky, jaké vedou k absenci firemní loajality zaměstnanců. Podle typického respondenta, „mnohde se o tu týmovou práci moc nesnažej. Z těch důvodů, aby nebylo ohroženo jejich místo ... Informaci, když si někdo podrží a nedá jí dál, tak tím zabráni, aby ten druhý mohl správně vykonat svoji práci a tím pádem ten tým nemůže fungovat“. Jiná respondentka, původem z Kanady, se zase po negativních zkušenostech s českými zaměstnanci rozhodla již více je nezaměstnávat: „Měli jsme několik zaměstnanců a to jsme totálně vzdali, protože nejenom to, že nás jeden člověk okrad ... když řekneš někomu: ‚Můžeš odnést ty hrnky, nám přišli zákazníci‘, ona mi na to řekne: ‚to není moje práce, já tady nejsem uklízečka‘ ... [a přitom] pracovní morálka tady téhle slečny nebo i toho druhého [pracovníka] – hráli si hry na kompjútru a [měli] soukromý hovory“. V těchto oblastech dochází vlivem konkurence na trhu práce k postupným změnám, avšak dosud jen velmi pomalu. Konkurence sama navíc nestačí, neboť mnohdy vede k ještě silnějším individuálním sebezáchovnému jednání, ke snaze udržet si pozici za jakoukoli cenu.

Větší vliv má proto setkání se západní pracovní etikou, s kulturou intra- i interfiremních vztahů, která se do ČR dostává prostřednictvím zahraničních investic. Pozitivní vliv této firemní morálky si přitom uvědomují všichni zúčastnění. Zároveň platí, že toto globální působení si mohou

dovolit jen relativně velké a stabilní firmy, jimž se krátkodobý pokles zisku v důsledku nejruznějších „obránných strategií“ proti firemní kultuře v delší perspektivě vyplatí díky celkovému snížení nákladů na kontrolu. Výchova zaměstnanců k poctivosti a k větší efektivitě vzájemné spolupráce je totiž dlouhodobý, nákladný proces s nejistým výsledkem. Menší podnikatelé, což byl posledně citovaný případ, situaci řeší za cenu vyšších transakčních nákladů, stejně jako v případě obchodních kontaktů s jinými subjekty: „My v podstatě necpeme nikomu faktury. Já říkám: ‚Dobře, faktury existují. Ale pošlete mi to na bankovní konto a až tam ty peníze budou, tak si můžete vyzvednout zboží.‘ [Je to tak,] protože jsme se s tím [nepoctivostí] setkali. Vod lidí, který nepočítáte, že vás okradou, tak vás okradou. Prostě jednoho dne se rozhodnou, že vám prostě nezaplatěj“. Tato a podobné reakce jsou výsledkem špatných zkušeností českých i zahraničních podnikatelů s negativními důsledky spotřebního individualismu. Pokud v některých sférách dochází ke zlepšení, je tomu tak zejména pod tlakem velkých zahraničních firem, které jsou s to vnutit svému okolí vlastní pravidla hry. To ovšem neznamená jejich absolutní poctivost, mnozí západní podnikatelé naopak svrchovaně využívají sociokulturních i právních slabin českého prostředí.

S tímto individualismem jednání souvisí také nízká celospolečenská angažovanost v nepolitických občanských aktivitách. Lokální či regionální vědomí, stejně jako míra participace na zájmových, ekologických, náboženských, charitativních a dalších aktivitách je v porovnání se zeměmi EU velmi nízká. Naopak je zdůrazňována role státu, respektive „modernizace skokem“, snaha „vydat se modernizační cestou, jíž je vlastní spíše logika velkého vzmachu než logika malých kroků a drobné práce“ (Potůček et al. 2003: 34). Podobně byla velká část dosavadních aktivizací „nepolitického občanství“ spojená s vědomím celospolečenských krizí a s pokusy o jejich okamžité radikální řešení. Šlo o aktivity spíše revolučního než evolučního charakteru, nemající dlouhodobější celospolečenský dosah, po jejichž odeznění většina účastníků upadla do dosavadní letargie a nezájmu o jiný než úzce osobní prospěch. Jinak řečeno, použijeme-li tradiční Popperovy klasifikace, šlo o snahy o uplatnění utopického, nikoli dílčího inženýrství (Popper 2000: 55–60), tedy o přímý protiklad fungování otevřené občanské společnosti. Podobně je tomu i v případě ekologických aktivit. Ty se sice na sklonku komunistického režimu staly důležitou platformou kritiky vládnoucí skupiny a socialistického systému vůbec (Holý 2001: 149), avšak záhy po převratu byly diskreditovány neoklasickou koncepcí rychlého ekonomického růstu bez ohledu na environmentální důsledky. Ekologické hnutí dostalo nálepkou extremismu, neboť socialistický důraz na výrobu byl nahrazen obdobným, tentokrát kapitalistickým důrazem na totéž. Avšak ani nejruznější české ekologické skupiny, ani tento diskurz jako celek, neprošly transformací, k jaké došlo v západních společnostech. Podle L. Holého tak dosud vychází z představy, že „hlavním argumentem pro ochranu životního prostředí je lidské zdraví, zdraví dětí a příštích generací“, nikoli „správcovský“ vztah k přírodnímu prostředí jako k svěřené hodnotě (Holý 2001: 150).

Neformální sféry ekonomiky

Jednou z cest, jak zmenšit negativní dopad fungování „státu, který bere“ na jedince či jeho podnikatelské aktivity, cestou fundamentálně blížkou českému spotřebnímu individualismu, je jednání na hranici legality (fungování neformálních sociálních sítí) nebo i za ní (korupce). Různé mezinárodní výzkumy z poslední doby, jakož i zkušenosti našich respondentů přitom napovídají, že obě praktiky jsou v současné ČR velmi rozšířené. Sítě přátel, nebo třeba spolužáků ze střední či vysoké školy, mají v české populaci dlouhé trvání a slouží jako hlavní zdroj informací o pracovních příležitostech, kontraktech atd., stejně jako motivační faktor při rozhodování ve zdánlivě nestranných konkurzních řízeních. Tyto sítě jsou nadto doplněny vysokou mírou korupce především stát-

ních úředníků či zaměstnanců větších firem, což vyplývá z jejich nelояlnosti vůči zaměstnavateli.

Většina západních firem, podnikajících v ČR, na tyto korupční praktiky odmítá přistoupit, nebo to alespoň tvrdí: „Já bych nikomu nedal ani korunu. Ale oslovují nás různí zprostředkovatelé a říkají: ‚my bysme mohli tohleto zařídit a tohleto zařídit‘ a když se člověk zeptá, kolik za to chtějí, říkají: ‚to záleží na tom, kolik má zase plynout zpátky‘. Manažer firmy zaplatí částku, tu vyúčtuje a ode mě dostane zpátky zase 10, 20 nebo 50 %. Takže on sám okrádá vlastní firmu“. Menší firmy však v této situaci většinou nemají na vybranou a nakonec korupčnímu prostředí podléhají, neboť jinak by byla ohrožena jejich samotná existence: „v podstatě jsme zjistili, že proti čemu jsme se hrozně bránili, ze začátku jsme říkali, co by člověk někoho podplácel, co by člověk někomu nosil kytky a bonboniéry, když se chce někam na úřadě dostat. Ale člověk potom se vzdá a zjistí, že bez toho se vůbec nikam nedostane, takže by se musel zase vrátit zpátky do Kanady, protože jinak by se tady zcvoknul a vůbec nic by tady nevyřídil. Bohužel ta korupce je tady neskutečná, neskutečná“. Je-li však míra korupčnosti a využívání nejrůznějších sociálních sítí poměrně vysoká i mezi zahraničními podnikateli v ČR, o to větší je mezi samotnými Čechy. „Korupce je povýšena na provizní systém. To se stalo tak rozsáhlou společenskou praxí, že už to není pejorativní. Jedna z klasických korupcí byla v oblasti víceprací [při plnění zakázek pro státní sektor]. Musela být nejnižší cena, a proto se v drtivé většině případů šlo úplně šíleně pod reálnou cenu. Z víceprací šlo pro správné lidi správné procento.“

Zástupci zahraničních firem obvykle uvádějí dva důvody, proč se nechtějí zapojit do korupčních sítí. Podniky, které mají zájem o veřejné zakázky, trvají na soutěži, kde by měla rozhodovat mimo jiné dobrá pověst firmy a její známé jméno, zatímco v korupčním prostředí rozhoduje výše úplatku, takže výhodu dobrého jména nemohou uplatnit. Podnikatelé, kteří se o veřejné zakázky v ČR nezajímají, naopak obvykle nemají důvod uplácet – a zpravidla také většinu svých výrobků vyvážejí. Jejich firmy jsou přirozenou součástí globálního prostředí a se socioekonomickými zvyky českých zemí nemají mnoho společného. Na druhé straně existuje silný sektor vyrostlý na státních zakázkách a dotacích (stavebnictví, telekomunikace, chemie, zdravotnictví), který dává korupci značnou setrvačnost: „Mamuti, kteří tím vznikli, ty enormně velké firmy potřebují žrát, mají obrovskou spotřebu. Do toho musíte tlačit státní zakázky, které se drží přes kontakty s politiky“. Podobně je tomu i v některých specifických regionech, v nichž se v důsledku státem subvencované hospodářské restrukturalizace setkáváme s vyšší mírou korupčního chování, než je tomu jinde. Jinak řečeno, ukazuje se negativní vliv veřejných zakázek na ekonomickou prosperitu, negativní korelace mezi výší státní (či jiné veřejné) podpory a produktivitou práce.

Vyhýbavé, neprůhledné a někdy i podvodné chování, které umožňuje obcházet nároky státu, se v českém prostředí promítá jak do obchodních jednání mezi podniky, tak do vztahů uvnitř firem. Záměrně se tím opouští pole racionality a místo ní nastupují sociální síť a mocenský nátlak. Modely takového chování mají původ před listopadem 1989. Jeden z manažerů firmy s německým vlastníkem přirovnal snahu motivovat zaměstnance k práci s dětmi na pionýrském táboře: „Spontánní a tvůrčí iniciativa se sama nedostaví. Je výsledkem velmi usilovného působení managementu. Vyvolat ve firmě nebo v jakémkoli pracovním kolektivu chuť ke spolupráci a ochotu vlastního nasazení, loajality k úkolu, to je vždy úkol řídicí skupiny. A není to otázka politického režimu“. Sami zaměstnanci si někdy manipulaci uvědomují a dokonce kvůli ní mění práci: „Český majitel byl strašně divoký, cholerický, vzteklý, porady s ním – to bylo jedno nervové zatížení za druhým. Tady, v cizím podniku, i když ze začátku šlo o hodně a bylo to tvrdé, tak vztahy mezi lidmi byly daleko korektnější

a klidnější. Někdy se na poradách i žertuje“. Neobvyklé postupy českých manažerů překvapují při jednáních mezi firmami ty, kteří jsou zvyklí na západní podnikatelskou kulturu: „Na Západě, všeobecně řečeno, je to opravdu komerční vztah. Já bojuji za své, ty za své, klidně se tady u stolu pohádáme. Můžu říct všechno, aniž by se druhý urazil, je to fair. S Čechy je to pořád balancování na hraně, bojím se, abych druhému neublížil. Ten se urazí, ten se neudrží, prostě mi není partnerem. A jakmile cítíte, že se někdo naštvál, musíte couvnout, protože nechcete, aby jednání skončilo. Na rovinu jednat o obchodě, to lidé ještě neumí. Místo toho je to pořád takové podbízení. Musím se snažit zákazníkovi nějak zalíbit. Zákazníci toho velmi zneužívají a myslí si, že jsem vydaný na milost a nemilost jejich libovůle. A jakmile jsem jen náznakem tvrdší, začnou hned: ‚No to mi tady nemůžete říct‘. S podtextem: ‚Buď přistoupíš na moje podmínky, nebo si sbal kufry a jdi.‘ To je zneužívání pozice zákazníka“.

Protože jsou čeští podnikatelé a manažeři zvyklí manipulovat, přirozeně mají obavy, že budou sami manipulováni. Za hlavní obrannou strategii lze považovat odmítání odpovědnosti, přičemž útěk před odpovědností je zároveň důsledkem politických zásahů do ekonomické sféry za minulého režimu. Obava ze selhání je mezi českými manažery tak velká, že se zcela vážně přijímají cynické fráze typu: „Kdo neví, že všechno je o penězích, nemá na manažerském místě co dělat“. Praktickým důsledkem fungování klik, klientelistických vztahů, manipulací a nakonec i korupce, stejně jako dalších výše zmiňovaných faktorů inherentních současnému českému podnikatelskému prostředí, je ovšem nízká míra důvěry ve společnost. Názorně ji ukazují například neúspěšné pokusy švédského podnikatele, který si v ČR našel družku, o různé typy podnikatelské činnosti. Tento příběh je o to zajímavější, že se v něm, oproti dříve uvedeným, neuplatňují nelegální strategie jednání, jde tedy skutečně o čistý příklad (ne)fungování sociální důvěry v ČR. „Koupil jsem tady dům, opravil ho a prodal, tak jsem měl nějaký peníze a v devadesátém osmém jsem přemýšlel, jak bych začal podnikat. Tak jsem vymýšlel, co by se dalo a zaujaly mě tepelná čerpadla a švédský domky, tak jsem se snažil ... do toho dělat, ovšem jsem se setkal s těžkými problémy tady Největší problém jsem měl v tom, že jsme potřebovali pozemky na ty domky. Spolupráce se švédskou firmou, to všechno probíhalo velmi dobře. Dělníky tady nebyl problém najít, stavební družstvo, které by se toho ujalo. V tom nebyl problém. Ale měl jsem naslibováno spousty pozemků, posléze se ukázalo, že ani jedno z těch slibů, prostě to bylo všechno hluchý. A čas šel a furt se slibovalo, a podle povolení a podle a teď ani nevíme, jestli ještě támhle. Prostě třičtvrtě roku uplynulo a investoři, který by do toho šli, do toho projektu, tak řekli: ‚tak hele, to už nám to stačí, už nám větší bulíky na nos a tak dále.‘ Investoři odpadli, můj kapitál nestačil na celý projekt a tím to padalo. Tak jsem vymyslel takovej zajímavěj projekt, protože shodou okolností ve Švédsku nastal ukrutný nedostatek lékařů a zdravotních sester. Tak jsem zorganizoval kurzy švédštiny s tím, že zájemce tady vycvičím v zdravotnické švédštině a že udělají zkoušky, a že je zapojím do švédského zdravotního trhu. Dostal jsem spoustu, obrovskou odezvu. Asi 220 lékařů a sester se mi přihlásilo. Šílená agenda s tím byla. Ty kurzy jsem udělal, vlastně jsem napsal novou učebnici, no a když tedy, měl jsem to pražský a mimopražský. V Praze jsem skutečně ty kurzy začal, z padesáti Pražáků mi tam nakonec chodilo jich vosm. Prostě ‚obrovskej‘ zájem, ty lidi se ptají, jakěj slovník si mam koupit a podle a támhle, a pak nepřijdou. Takže jsem byl zklamanej poněkud. Nicméně ty kurzy jako takový šly dobře. Měl jsem tam většínou zdravotní sestry a líbilo se jim to a všechno. A pak jsem měl skupinu mimopražskejch, která byla velká, a z těch zhruba stosedmdesáti mimopražskejch, to bylo tedy hodně lékařů, nejenom sestry, tak když měli dát vopravdu mizivou zálohu dva tisíce korun, protože jsem musel objednat ubytování, protože to byly víkendový a intenzivní kurzy, tak mi poslalo zálohu šest lidí ze sto sedmdesáti. Takže kurz jsem udělal, jelikož ty lidi, kteří už zaplatili, tak tam jako přijeli, pak jsem jim vrá-

til zápisný, protože jsem viděl, že to nikam nevede, no a zrušil jsem to. Zdrželo [mě to], stálo mě to peníze a nemoh jsem dělat jiný věci. Mezitím jsem dělal věci jako třeba jsem překládal dětský knížky a ukázalo se, že tady vydávat dětský knížky, že to je horor. Jestli nějaký vydavatelství vydá tři tisíce výtisků, tak je to moc, a to nejde prostě. To nejde dohromady finančně, protože už jenom ten spisovatel chce víc, než co by těch tři tisíce výtisků mu mohlo dát. No tak na tom jsem taky nechal nějaký čas, až jsem to zjistil, že to nejde.“

Konzumní vztah k majetku a flexibilita

Pro raný český kapitalismus v první polovině devadesátých let byla typická vysoká míra demonstrační spotřeby (Nešpor 2002: 75–76), která podle výpovědí našich respondentů postupně mizí. Jakkoli pokračuje sociální diferenciaci české společnosti, na rozdíl od prvních postkomunistických let již není především podnikateli dávána tak ostentativně najevo, byť to neznamená, že by se změnil související fenomén, konzumní přístup k majetku. Doložit to lze i přetrvávající vysokou mírou spoření oproti investicím, především do osobnostního rozvoje (Potůček et al. 2003: 54). Pro většinu české společnosti „majetek slouží k přímé spotřebě, někdy demonstrativní, aniž je o něj náležitě pečováno, zejména pokud nemá přímý vztah k funkčním či statusovým zájmům rodiny“ (Nešpor 2002: 76; srov. Brouček et al. 2001: 42).

Většinou český vztah k majetku je spotřební, nikoli investiční a produktivní, přičemž potřeba neznamená jen čistou užitnou hodnotu, ale také statusově demonstrační funkci. Rozetnout kruh zvyků vycházejících z rozkladu socialistického životního stylu – od okamžité materiální spotřeby přes nedůvěru k autoritám a korupci zpět k uctívání materiálních hodnot – se daří příkladem některých dovezených podnikatelských ctností. Jako modelový příklad lze chápat míru starosti o nevyrobní prostředky typu továrních budov nebo sídel firem. Zatímco na počátku devadesátých let byla vinou komunistického hospodářství většina těchto staveb ve velmi zanedbaném stavu, dnešní situace je spíše opačná. Jak vzpomíná jeden z klíčových manažerů české firmy, patřící dnes německým vlastníkům, „výrok jednoho z těch německých manažerů, kdy jsme jednali o těch úvodních vstupech, byl asi v tomto duchu: ‚Podívejte se, kolego, staré stroje se dají vyhodit a koupit nové, baráky můžeme opravit a postavit nové, ale vy máte pořádek na dvoře. A že máte pořádek na dvoře, svědčí o tom, že ten management má firmu v rukou‘. ... Všechno ostatní, co je vidět, to znamená, že jsou tady baráky v nějaké jednotné výtvarné linii ... to jsou vnější znaky ... že je tu jasná vize o tom, jaký produkt a pro koho chce ta firma nabízet“. Západní investoři – ale snad do jisté míry i v tomto případě pozitivně působící faktor demonstrační spotřeby – v českém podnikatelském prostředí rychle zavedli uvažování o významnosti těchto a podobných „vedlejších“, nevyrobních faktorů, která se uplatnila jako významný konkurenční činitel.

Z popisu předchozích kategorií ekonomické kultury může čtenář nabýt dojmu, že česká společnost vinou čtyřiceti let komunistické diktatury (a předcházející druhé světové války) výrazným způsobem zaostala za vyspělým světem a to především v rámci ekonomické a podnikatelské kultury, stejně jako v etické dimenzi podnikání. Tento závěr je správný. Právě proto většina společnosti nevidí jinou cestu k dosažení ekonomické prosperity a sociálně-politického blahobytu, než integraci západních politických, sociálních a ekonomických institucí a praktik. A to i přesto, že tuzemská ekonomická kultura se od té západní nadále velice liší. Právě z tohoto úhlu pohledu je vstup zahraničního kapitálu a zahraničních podnikatelů do českého prostředí a jimi vytvářené transnacionální sociální prostory svrchovaně významným faktorem. Ostatně právě proto také zahraniční firmy velmi často využívají možností školení a stáží svých českých zaměstnanců v mateřských pro-

vozech v zahraničí. Existenci transnacionálních sociálních prostorů a vysoký vliv globalizačních tendencí a jejich mimořádný význam v podnikatelské sféře lze dokumentovat také tím, že je to právě ona, která nejrychleji přejímá západní modely sociálního a ekonomického jednání. Pozoruhodný je v tomto směru vývoj malých a středních firem, především ve vztahu k zákazníkovi nebo k obdobným obchodním partnerům. Naopak státní správa nebo velké polostátní či státem různě subvenované podniky se potýkají s přežíváním „komunistické morálky“ mnohem výrazněji.

Pracovní oblast, jakkoli stále postižená řadou negativních faktorů socialistického výrobního systému nebo i starších (srov. Horáková 2004; Večerník 2003), je zároveň sférou, v níž se uplatňuje jistá konkrétní převaha české společnosti nad srovnatelnými západními strukturami. Jde o flexibilitu práce, ovšem poněkud odlišnou od toho, jak je obvykle vymezována. Zatímco místní flexibilita je u české populace stále velmi nízká, jednak vinou tradice a ve druhé řadě trvalou státní regulací trhu s byty, v českém podnikatelském prostředí se široce uplatňuje flexibilita časová a funkční. Dokonce v té míře, že v některých případech můžeme hovořit o zneužívání českých zaměstnanců jejich zaměstnavateli (českými i zahraničními). Největší rozdíly panují především v porovnání s Německem a Rakouskem, protože česká společnost je v tomto případě podstatně bližší anglosaskému modelu, alespoň pokud jde o zaměstnance v podnikatelském sektoru. „Ty Němci, co vystudovali, to budou dělat a za tím půjdou, ale že by přešli z oboru do oboru, to neudělají, snažej se v tom oboru udržet ... Úžasné je to, že ty lidi tady jsou i třeba z hlediska pracovní doby daleko flexibilnější než v Německu. Tady když někomu řeknete: ‚Zůstaň tady po práci a dělej dál, potřebujeme to dotáhnout‘, tak tady zůstanou, přijdou v neděli do práce. V Německu se v neděli nesmí pracovat, to už je první problém, ale oni by ani nechtěli. Ty lidi tam jsou už na určité úrovni blahobytu, tak pro ně je důležitější být doma s rodinou, jít si s kamarádama zahrát tenis nebo projet se na kole, příplatek za neděli oni odmítnou“. Tato situace je na jednu stranu výsledkem obavy ze ztráty zaměstnání, především obavy ze ztráty zaměstnání u zahraniční firmy, která jsou většinou lukrativnější než srovnatelné pozice u českých firem. Dotud by šlo o výraz podřízenosti a zároveň spotřebního individualismu, jež hledí jen na materiální hodnoty. Situace se ovšem opakuje i v případě českých firem a jejich zaměstnanců a toto vysvětlení nadto nepostihuje jiný důležitý rozměr českého podnikatelského prostředí, totiž funkční flexibilitu. Jde o schopnost improvizace, nalézání nových a netypických řešení, schopnost měnit profese a podobně. „Improvizace pro Čechy je taková ta drzost. Ono to má hodně původu i v blafování, vlastně tu strategii dotáhli až do toho extrému. To improvizování jsou Češi schopní pěkně vytěžit s minimálními prostředky slušný výsledky. To je taková ta určitá česká zvilost“, zatímco západní odborníci jsou závislí na řadě vnějších, environmentálních faktorů, jejichž existenci pro svou profesi potřebují a bez nichž jsou bezradní. „Improvizace jsou neštěstím českého národa, ale lidé v určitých oborech mají sebemotivační schopnost. Nad výrobkem přemýšlí, je tam víc kreativity. Němec sklapne lis, je to nějaký křivý a jemu přijde, že to asi tak má být. A český člověk řekne: ‚To přece není ono!“.

Česká „strategie přežití“ dokáže v obtížnějších podmínkách přinášet uspokojivé výsledky a v podmínkách ideálních vede k rychlému a výraznému úspěchu. Není totiž jistě náhodou například ani to, že většina českých emigrantů na Západ v průběhu komunistické vlády – jakkoli je třeba si uvědomit, že jde o systematicky zkreslený vzorek, ovšem do značné míry podobně, jako je tomu v případě podnikatelů – zde po poměrně krátkém iniciačním období dosáhla nadprůměrného socioekonomického statutu (Nešpor 2002). Slovy českého respondenta, s nimiž se ale do značné míry ztotožňují i jeho západní kolegové, „Takový znak, který si my Češi pořád přisuzujeme, že je naše pozitivní deviza umět se rychle přizpůsobit, umět rychle najít řešení v nouzové situaci ... Ve chvíli, když přijde na věc, [naši kolegové z Německa] s úsměvem řeknou: ‚no jo, vy jste to zvládli, u vás tohle

jde. My bysme to s našima lidma udělat nemohli“. Negativními rysy této funkční flexibility jsou ovšem mnohdy až přílišné spoléhání na sebe sama a zkratkovitá, intuitivní řešení. Neochota podřídit se zavedeným systémům, která vede k jejich obcházení, v mnoha případech zcela zbytečnému, a naopak vystavuje manipulaci ze strany vedoucích pracovníků. Tím snižuje beztak nízkou míru sociální důvěry.

Ještě důležitějším omezením relativně vysoké české flexibility je ovšem faktor strukturní; tento typ časové a funkční flexibility totiž dochází uplatnění vynuceně. Jak říká náš anglosaský respondent: „Češi jsou šikovní a někteří i pracovití – když maj pocit, že na tom záleží, nebo když jsou k tomu přinuceni“. Jinak řečeno, vysoká míra flexibility se uplatňuje především v konkurenčním podnikatelském prostředí, zatímco monopolní podnikání nebo fungování státní správy prakticky vůbec neovlivňuje. Navíc i v případě podnikatelů, respektive jejich zaměstnanců, vytváří „obrannou reakci“ v podobě poměrně vysoké míry fluktuace zaměstnanců, v některých sektorech dokonce vyšší než v západní Evropě. Ačkoli bychom čekali opak, zejména uvážíme-li třeba velmi nízkou místní flexibilitu české populace nebo míru stability pracovních míst v období vlády komunistického režimu, západní zaměstnavatelé jsou mnohdy nespokojeni s vysokou mírou fluktuace českých zaměstnanců. S tím souvisí i každodenní kvalita práce, na kterou se dá spolehnout a která má zaručenou odbornou úroveň. Západní podnikatelé ji obvykle vyžadují a tím mohou české prostředí kultivovat. Česká flexibilita také v sobě nemusí skrývat iniciativu, ani odvalu prosazovat se s dostatečnou razancí do vedoucích funkcí.

III.1.2 Závěrem

„Kapitalismus“ chápaný stále ještě ve světle marxistických příruček politické ekonomie a nejrůznější „obranné strategie“ proti němu, včetně silných vazeb na minulost a/nebo formalismu, u nás stále tvoří základ vztahu jedince k firmám i ke státu. Stát je velkou většinou populace vnímán jako hlavní tvůrce společenských změn, jako „dárce“ sociálního blaha, avšak to na druhou stranu nebrání vidět v něm nepřítele, kterého je možné poškozovat, kdykoli se nemůže bránit. Od státu se očekává, že bude vytvářet zdravé podnikatelské prostředí, a nečiní-li tak, podnikatelé se necítí vinni, pokud jej okrádají neplacením daní a dalšími prvky šedé ekonomiky. Stát totiž zároveň „bere“ prostřednictvím daní, sociálních odvodů i jinak, čímž snižuje osobní zisk, aniž je za to poskytována adekvátní náhrada. Jednou z cest, jak zmenšit negativní dopad fungování tohoto „státu, který bere“ na jedince, je proto jednání na hranici legality nebo i za ní. Podobně je tomu i v případě firem, k nimž většina zaměstnanců dosud necítí loajalitu, nýbrž je vedena především snahou jejich prostřednictvím maximalizovat vlastní zisk. Díky vyšší míře kontroly sice již do značné míry vymizely praktiky typu „rozkrádání“, avšak na jedné straně velká fluktuace „úspěšných“ zaměstnanců, vedených často jen vidinou krátkodobého zisku, a nízká pracovní výkonnost (včetně zmiňovaných „úhybných strategií“) a kvalita práce těch ostatních na straně druhé na to jednoznačně ukazují. Navíc zvyšování kontroly zaměstnanců, ke kterému se podniky musí uchýlovat, je v mnoha případech kontraproduktivní, vede k růstu transakčních nákladů a tím k prodražování výroby a konečně vlastně představuje jakousi cestu v kruhu. V prostředí, které podporuje korupci (včetně jejích nepeněžních forem), je totiž každá kontrolní instance vposledku podplatitelná, takže kontrolní šroub musí být utahován stále víc, ačkoli se tím neúnosně zvyšují náklady a konečný efekt je sporný.

Tyto praktiky jsou jistě důsledkem přetrvávání vztahů a vazeb z období socialistické „ekonomiky nedostatku“, v devadesátých letech však byly ještě podstatně posíleny konzumní orientací a nedo-

statkem účinných obraných strategií. Politický důraz na liberální trh vedl k podceňování legálního rámce privatizace i ekonomické reformy jako celku, zatímco prezentované podnikatelské vzory byly samy natolik postižené těmito problémy, že nebyly schopny vytvořit prostředí, které by se těmito praktikám dokázalo účinně postavit. Situace se proto začala měnit až v poslední době, často prostřednictvím západních vzorů a přímých kontaktů se západoevropskými podniky/trhy. Manažeři těchto firem možná nejsou o nic víc morální, než jejich čeští kolegové, avšak mají proti nim jednu významnou vlastnost – nejsou součástí české tradice. Přesto chtějí v českém prostředí uspět, a proto se snaží uplatnit vlastní podnikatelské výhody. Firmy, které mají zájem o veřejné zakázky, proto trvají na soutěži, kde by měla rozhodovat mimo jiné jejich dobrá pověst a známé jméno, a důvod uplácet nemají ani podnikatelé, kteří většinu svých výrobků vyvážejí, a proto nemají zájem na snižování zisku tímto typem „kontaktů“ s českým prostředím. Růst zahraničního podnikání v České republice proto posiluje sféru nezájmu o korupci a další nelegální praktiky, která se stává natolik silnou (mimo jiné i v souvislosti se stále větším funkčním propojováním českého trhu s trhy západoevropskými), že se výhody tohoto typu podnikání začínají ukazovat i v praxi. Pokud nic jiného, možnost většího zisku totiž láká i jejich české protějšky.

Praktickým důsledkem fungování klik, klientelistických vztahů, mocenských manipulací a korupce je nízká míra důvěry ve společnost, která zároveň výrazně zvyšuje transakční náklady, byrokracii a tím snižuje efektivnost výroby a konkurenceschopnost českých výrobků. Naneštěstí však stále platí, především ve sféře kontrolované státem, že jednou z cest, jak tomu zabránit, je právě spolehnutí se na existující napůl legální a nelegální sociální sítě. Kruh korupčního chování se tím uzavírá a k jeho rozetnutí zatím dochází jen v některých oblastech. Na jednu stranu prostřednictvím pozitivního příkladu „dovezených“ podnikatelských čtností, tím že západní podnikatelé a manažeři s penězi přinášejí také skrupule – vědomí existence pozitivních dimenzí sociálního a symbolického kapitálu, které mají značný vliv na celkovou úspěšnost firmy. Další oblastí, v níž postupně dochází ke změnám, je samotná výroba a práce. Ačkoli je stále postižená řadou negativních faktorů minulosti, je to sféra, v níž se dokonce uplatňuje jistá převaha české společnosti nad srovnatelnými západními strukturami. Jde o časovou a funkční flexibilitu práce, spočívající v tom, že čeští zaměstnanci jsou ochotni pracovat déle a invenčněji, stejně jako podle potřeby měnit své „profese“, pokud cítí, že na jejich práci záleží a že je náležitě (nejen materiálně) ohodnocena. Negativními rysy této funkční flexibility sice někdy jsou až přílišné spoléhání se na sebe sama a zkratkovitá, intuitivní řešení, stejně jako neochota podřídit se zavedeným systémům vedoucí k jejich obcházení. Přesto však ukazuje pozitivní trend do budoucna v podobě ztotožnění pracovníků s výsledky jejich práce i s firmou a její pověstí, což je nutný předpoklad pro odstranění stávajících negativních rysů, včetně závislosti na prostředí a byrokratického formalismu. Jen tehdy, až se budou občané identifikovat nejen se svým zaměstnavatelem, ale i se státem, aniž by jej bezvýhradně a povýtce idealisticky chválili, totiž může nastat situace, kdy budou sami za sebe a podle svého přesvědčení bojovat proti „skvrnám na jeho štítě“. Přestanou dávat (nebo přijímat) úplatky ne proto, že bude hrozit nebezpečí postihu, nýbrž proto, že takové chování by v jejich očích poškodilo „dobré jméno“ státní správy. Je však možné dojít k tomuto stavu?

Sociální a ekonomické jednání, které by dodržovalo základní etické normy a před vidinu okamžitého vlastního prospěchu za jakoukoli cenu by stavělo zájmy většího celku nebo dlouhodobějšího rázu, v zásadě může vycházet ze dvou zdrojů. Tím prvním je obava před trestem, který by za neetické jednání následoval (takže se toto jednání nevyplatí), zatímco tím druhým je vnitřní přesvědčení o správnosti morálního jednání, založené kupříkladu náboženskou vírou nebo nějakým jiným osobním imperativem náležitosti právě (a pouze) takového jednání. Rozdíl obou typů čestného

jednání angličtina vyjadřuje dokonce odlišnými slovy: *honesty* a *integrity*, přičemž je zřejmé, kterému typu jednání je třeba dávat z dlouhodobého hlediska přednost. Člověk, jenž je poctivý jen proto, že je to v dané chvíli výhodnější, o svou poctivost často přijde v okamžiku, kdy k většímu zisku vede její protiklad. Právě k tomu naneštěstí ve velké míře došlo v současné české společnosti, zřejmě z toho důvodu, že příliš dlouho neexistovaly náležitě morální vzory. Tradičně z velké části sekularizovaná společnost je nemohla nacházet v náboženství nebo jiném spirituálním přesvědčení a charismatičtí vůdcové, architekti politického převratu a ekonomické reformy devadesátých let, se z velké části prezentovali zcela odlišně, zatímco ti ostatní sice hovořili o etice a hodnotách, avšak vypadali „podnikatelsky zcela nepoužitelně“. Ani tolik diskutovaný úpadek západních pracovních a podnikatelských ctností (např. Sennet 1998), na který v českém prostředí upozorňují především levicoví experti, který je však zároveň redukován občanskými a dokonce i „občansky-konzumními“ aktivitami (Hertz 2001), totiž rozhodně není srovnatelný se současnou nízkou českou ekonomickou etikou.

Prostředí však je změnitelné, což ukazují třeba již zmiňované pozitivní příklady zahraničních firem. Ostatně nemálo českých podniků se snažilo a snaží o totéž, přičemž tyto „ostrůvky poctivosti“ mají dalekosáhlý vliv na své okolí, exponenciálně rostoucí s jejich rozšiřováním. Stejně tak zájem zaměstnanců o firmu a o výsledky práce, spojený s typicky českými podobami pracovní flexibility, nastolil pozitivní trend budoucího vývoje. Na druhou stranu však zahraniční podnikatele v ČR a českou flexibilitu nelze ani idealizovat; v prvním případě někdy dochází k přejímání (a zneužívání) negativních rysů domácího prostředí a „obránné strategie“ českých zaměstnanců eventuelně jejich nedostatek právního vědomí také vedou k dlouhodobým problémům. Většina české společnosti je nicméně stále pod vlivem svého materiálně-spotřebního individualismu, ovládaného (často neuvědomělou) tradicí a formalismem, stejně jako pocitem bezstarostnosti a individuální ne-odpovědnosti. Proto je třeba vytvářet pozitivní vzory, nahrazující nekultivovanou touhu po bohatství získaném jakýmkoli způsobem širšími sociálními zájmy, „starostí o celek“, ať už jím je firma, stát či Evropská unie, neboť jeho prostřednictvím získává i každý jeho člen mnohem víc, než si je často ochoten připustit. Tím se vracíme k problému „dvojí poctivosti“. Tyto útvary se dnes snaží, neboť jim nic jiného ani nezbyvá, za cenu větší kontroly a transakčních nákladů zajistit etické chování svých zaměstnanců/občanů; jsou přijímána nejrůznější protikorupční opatření, jejichž cílem je ukázat, že podplácení a další nelegální praktiky jsou pro všechny zúčastněné vlastně nevýhodné. V dané situaci je to mnohdy jediná možnost, zejména v případě od občanů „příliš vzdáleného“ státu. Neměli bychom si však myslet, že jejím prostřednictvím vede cesta k nějakému dlouhodobému řešení. Každý protikorupční zákon či interní firemní nařízení může být obcházeno, anebo bude platit jen do té doby, dokud bude „výhodnější“ než podlehnutí svodům. Jediným dlouhodobým řešením je totiž integrita v plném slova smyslu, odmítání nelegálních praktik z vnitřního přesvědčení a na základě kolektivního zájmu, který je v tomto případě do jisté míry nadřazován zájmu osobnímu. Stejně jako marxismus v praxi nefungoval, protože svůj „kolektivismus“ nedokázal uvést v život z vnitřního přesvědčení občanů, nýbrž jenom prostřednictvím nátlakových a donucovacích prostředků, stejně tak nemůže fungovat etická občanská společnost, která by své základy budovala výhradně prostřednictvím zákonů a nařízení. Ty mají svou roli jen v přechodných obdobích (přičemž chyby české transformace devadesátých let ukázaly, jak tragický může být jejich nedostatek), nebo pro tu – vždy existující – menšinu společnosti, která nemá žádné morální citění, žádný zájem kromě vlastního egoismu. V normálním sociálním provozu musí být tato represivní opatření až poslední instancí, už pro svou nákladnost v podobě vysokých transakčních nákladů. Většina jednání musí i v ekonomické sféře vycházet z osobní integrity.

III.2 Tradice a změny zemědělství

Zdeněk R. Nešpor

V rámci výzkumu přetrvávání a proměn socioekonomických hodnot v kontextu transformace české společnosti a integrace České republiky do Evropské unie byla věnována zvláštní pozornost zdánlivě marginálnímu sektoru zemědělství, a to ze dvou důvodů. Zemědělská výroba a související podnikání je na jednu stranu tradičně považováno za nejkonzervativnější ekonomický sektor (srov. již Bláha 1925: 101n.), což potvrzují i existující sociologické a sociálně antropologické výzkumy českého venkova (např. Haukanes 2004). S tím do jisté míry souvisí i skutečnost široké regulace, respektive dotační politiky v rámci agendy Evropské unie, která na zemědělskou výrobu klade ze strukturálního hlediska nepřiměřenou pozornost, i když se v poslední době objevují tendence ke změnám. Zemědělci z postsocialistických zemí se však na druhou stranu v rámci transformace a integrace do Evropské unie museli této politice přizpůsobit, stejně jako výrazně změněným zemědělským politikám domácích vlád, tržním mechanismům i vlastnickým vztahům k půdě a dalším výrobním prostředkům – a to mnohem rychleji než ostatní ekonomické sektory. Mnozí současní sociologové zemědělství proto hovoří o „post-tradiční“ fázi zemědělství, k níž došlo v důsledku modernizace a trvalých změn sociální konfigurace a tradic venkova, zahrnujících také spotřebu a „kolonizaci“ rurálních oblastí různými sociálními skupinami, nejen vlastní zemědělskou výrobou (Granberg et al. 2001).

V posledních přinejmenším šedesáti letech venkov do značné míry „ztratil“ zemědělství, nejen soukromé (malo)rolnictví. Proces poklesu angažovanosti venkovského obyvatelstva v zemědělské činnosti, pomineme-li záhumenkové hospodářství pro soukromou spotřebu, které je stále ještě hojné, přitom souvisel s širšími sociálními a ekonomickými změnami, počínaje urbanizací a industrializací až po politické zvraty na konci čtyřicátých a osmdesátých let 20. století. Venkovská populace se tak mnohdy stala pouhým „rezervoárem měst“, kam začala dojíždět za prací i uspokojováním dalších potřeb, poklesla rodinná schopnost samozásobitelství i související sociální sebepojetí (srov. např. Kandert 2004: 139n., 233–235). Na druhou stranu venkov začal, především od sedmdesátých let, i pro výrazně převažující městskou populaci plnit nové funkce rekreační, „eskapistické“ a další (Bičík 2001: 15). K tomu po listopadovém převratu přistoupily další skupiny, jednak ekologicky a/nebo nábožensky orientované, usilující o obnovu údajně tradiční venkovské společnosti (Blažek 1997; Librová 2003), a ve druhé řadě strukturálně zcela odlišné aglomerační osídlení v zázemí větších měst (Kostecký, Čermák 2005). Český venkov tudíž za posledních patnáct let prošel celou řadou zásadních proměn, v jejichž rámci je třeba posuzovat transformaci zemědělské výroby a podnikatelských strategií jejich nových vlastníků a zaměstnanců.

V souvislosti se vznikem pozdně/postmoderního kapitalismu a s hospodářskou globalizací se začíná hovořit o transformaci zemědělské výroby do *agrobusiness-u*; jde o stále více integrovanou výrobu, zpracování a obchod se zemědělskými výrobky, mající celosvětový „akční rádius“ a podlé-

hající diktátu velkých nadnárodních korporací. Zemědělství se dále „industrializuje“, využívá masovou výrobu a technologické inovace. V důsledku malé nebo žádné „zpětné vazby“ (například prostřednictvím národních vlád) a „koroze charakteru“ (Sennet 1998) se přitom výrobci, zpracovatelé a distributoři, často vertikálně integrování do jedné firmy, snaží maximalizovat své zisky, například soustředěním na ekonomicky výnosnější typy výroby bez ohledu na následky pro spotřebitele či dodavatele. Jak přitom ukázal M. Lošťák, s těmito změnami se setkáváme i v České republice (Filipov 1998–99, I.: zejm. 70–80), přičemž větší integrace do Evropské unie tento trend nepochybně výrazně posiluje v podobě konkurenčního boje na mnohem rozsáhlejšímu trhu, ale i vstupy zahraničního kapitálu do českých firem. Přes tyto změny lze ovšem konstatovat, že značná část zemědělské výroby a managementu, socioekonomických institucí a norem zůstává „ve vleku“ *path dependency*, je ovlivňována zažitými zkušenostmi a již vytvořenými vztahy, stejně jako je jimi ovlivňováno i samotné myšlení pracovníků v tomto sektoru.

III.2.1 Výchozí stav a základní prvky transformační politiky

Zemědělská výroba hrála důležitou úlohu ve všech zemích někdejšího Východního bloku, a to (často) jak svým objemem, respektive podílem na celkové národní produkci, tak především vzhledem k deklarovanému základnímu společenskému významu, podtrženému snahou o hospodářskou soběstačnost a také zkušenostmi nedostatečného zásobování v průběhu druhé světové války.⁵³ Zemědělství mělo zůstat svrchovaně důležitou součástí ekonomiky, sektorem snad až „hýčkaným“ a zvýhodňovaným, ovšem nikoli ve své stávající podobě. Po vzoru sovětské kolektivizace měly být odstraněny velké a vpsledku všechny soukromé zemědělské závody ve prospěch zemědělských družstev nebo státních statků, podléhajících centrálnímu plánování a řízených dosavadní vesnickou chudinou. Tím se stalo, že „sedláci, tvořící po staletí spolehlivý pilíř národního společenství a jeden z hlavních zdrojů jeho obživy, byli nevybíravými metodami vehnáni do slepé uličky, v níž šlo o bytí a nebytí každého z nich a selského stavu jako celku“ (Jech 2001: 5). Situace v jednotlivých zemích střední a východní Evropy ovšem byla dost odlišná, stejně jako konkrétní podniknuté kroky.

Kolektivizace zemědělství, jejímž cílem bylo agrární výrobu nejen vymanit z rukou dosavadních vlastníků, ale také zefektivnit a podřídit centrálnímu doзору, byla alespoň v kvantitativním měřítku úspěšná ve dvou odlišných výchozích situacích. Téměř absolutní kolektivizace na jedné straně proběhla ve vyspělých zemích, kde již v meziválečném období zemědělství tvořilo jen malou část národní produkce a zaměstnávalo zlomek populace, zejména v NDR a Československu v průběhu padesátých let. Vedle toho byl, pomíneme-li poněkud specifický případ Sovětského svazu, rozsah kolektivizace největší v zemích zcela tradičních a málo vyvinutých, s převažující agrární produkcí a nízkou mírou efektivity zemědělské práce (Bulharsko, Rumunsko). Zatímco v prvním případě byla kolektivizace chtěná i zdola (Haukanes 2004: 116) a měla své předchůdce v podobě rozvinutého družstevnictví, svépomocných bank atd., v případě relativně zaostalých zemí šlo o důsledek mocenského tlaku, nežádka prováděného pod přímým vedením sovětských poradců a velmi násilnou formou (Bulharsko). Důsledky obou postupů ovšem nebyly, alespoň z vnějšího pohledu, příliš odlišné. Postupně došlo ke vzniku naprosto majoritního sektoru socialistického zemědělství, stávajícího na velkých, „industrializovaných“ podnicích pokrývajících celé spektrum zemědělské výroby, v níž hrálo stále větší roli užívání moderních strojů, technologií i agronomických poznatků. Kolek-

⁵³ Tyto funkce nezdůrazňovala jen oficiální politická rétorika, ale plně si je uvědomovali i participanti; viz např. Kandert 2004: 235.

tivizace naopak proběhla v mnohem menším rozsahu v zemích, stojících mezi oběma zmiňovanými extrémami (Jugoslávie, Maďarsko, Polsko).⁵⁴ I zde sice vznikala (nepříliš efektivní) družstva a státní zemědělské podniky, významná část půdního fondu a produkce nicméně zůstala v soukromých rukách a/nebo se na agrární produkci podílelo záhumenkové hospodářství. Například v Maďarsku ze záhumenků na konci osmdesátých let pocházelo více než 30 % veškeré zemědělské produkce (Haukanes 2004: 133).

Změna vlastnických vztahů k zemědělské půdě a produkce v socialistických zemích nebyla podle K. Verdery pouze změnou právní a ekonomicko-organizační, její důsledky nelze redukovat na nepochybnou technologizaci a „industrializaci“ výroby, nýbrž vedla k zásadním proměnám společenských hodnot a vztahů mezi oficiálními aktéry (Verdery 1991). Dále uvolnila pracovní síly pro průmysl a *ipso facto* uspíšila urbanizaci, ovšem s tím nezamýšleným důsledkem, že život na venkově a práce v zemědělství začaly být namnoze nahlíženy jako druhořadé, nechtěné a odmítané. Odliv pracovních sil do průmyslu a měst a vysoké subjektivní hodnocení těchto vnitřních migrací proto pokračovalo i nad rámec původních plánů, z vůle samotných aktérů, jimž se život v lokálním společenství a těžká fyzická práce přestávaly zamlouvat. Tento pohyb musel být redukován sociálními a hospodářskými výhodami, jichž se pracovníkům v zemědělství dostávalo. Zároveň s postupující urbanizací a odlivem pracovníků ze zemědělství docházelo hlavně od šedesátých let k výrazné profesionalizaci managementu socialistického zemědělství, k níž vedly zejména nedostatečné hospodářské výsledky dosud existujících družstev vedených „vesnickým proletariátem“. Vyšší agrotechnické vzdělání vedoucích pracovníků a postupné uplatňování technologických inovací ve výrobě ji přitom mělo jak zefektivnit, tak vůbec udržet a rozvíjet při současné redukci počtu pracovníků. Stupeň, v jakém se to podařilo, byl v různých zemích různý, avšak efektivita výroby zřejmě nikde nedosahovala hodnot srovnatelných se západní Evropou. Zásobovací problémy byly řešeny spíše „skrytě“ v podobě distribuce produktů záhumenkového hospodářství a často i „rozkrádáním“ a distribucí produktů zemědělské velkovýroby prostřednictvím šedé ekonomiky.

Neméně důležité změny samozřejmě přinesly státní převraty na konci osmdesátých let. Vstupním předpokladem východoevropských zemí byla sice různá velikost zemědělského sektoru, v němž nicméně (s výjimkou Polska a Jugoslávie) převažovaly neefektivní státní/družstevní podniky, centrálně řízené a orientované hlavně na domácí trh, na jejichž hospodářství měly značný podíl skryté dotace. Jen málo z nich se pokusilo o efektivní management, restrukturalizaci a rozšíření výroby směrem k nezemědělským aktivitám (Agrokombinát Slušovice), avšak i v tomto případě byla kvalita a konkurenceschopnost jejich výrobků nevalná. Mezi důvody tohoto stavu všeobecně patřil nízký zájem o práci v zemědělství a především malá míra osobní angažovanosti pracovníků na všech stupních. Zatímco pracovní výkonnost běžných zaměstnanců stála daleko za jejich výkonností v rámci záhumenkového hospodářství a někdy i v „rozkrádání“ a participaci na šedé ekonomice, vedoucí činitelé družstev a státních statků zejména v posledních letech trvání komunistických režimů ztráceli zájem o technologické inovace a hospodářské reformy.

Jedním z prvořadých cílů ekonomických reforem po roce 1990 se proto stalo zefektivnění zemědělské výroby na národní úrovni a její přiblížení západoevropským standardům. Prostředky, které k tomu jednotlivé vlády volily, obvykle spočívaly v restriktivních opatřeních zaměřených vůči dosavadní velkovýrobě (odstranění dotací, deregulace cen, privatizace), méně již v aktivní podpoře soukromého zemědělství. Soukromé zemědělství mělo vzniknout jaksi „samo“, prostřednic-

⁵⁴ Zatímco v Polsku a v Jugoslávii kolektivizace proběhla sporadicky, v Maďarsku k ní sice došlo, ale zejména v pozdějším období Kádárova režimu byla „vyvažována“ faktickým rozšířením soukromého záhumenkového hospodářství.

tvím restitucí půdy a dalších výrobních prostředků potomkům jejich někdejších vlastníků, případně transformací a privatizací částí existujících hospodářských jednotek. Ve všech případech přitom byla v duchu ekonomického nacionalismu a fundamentálního charakteru zemědělské produkce výrazně protežována hospodářská „samostatnost“, národní charakter tohoto odvětví. Vstupu zahraničního investičního kapitálu nebo zahraničních zemědělců bylo různým způsobem bráněno. Trend zahraničního podnikání ve východoevropském zemědělství byl posílen až blížícím se vstupem do Evropské unie, přičemž se v něm uplatnily zejména německé, nizozemské a rakouské firmy/osoby. Důvodem byla jednak geografická blízkost a nemožnost (efektivního) uplatnění v rámci tamních struktur,⁵⁵ ale také historické vztahy mezi jednotlivými zeměmi. Typickým příkladem může být relativně značné množství nizozemských zemědělců a/nebo investic v Polsku, zatímco německé podnikání (které zde mělo ještě větší tradici) bylo omezováno z historických a národně-symbolických důvodů. Česká republika naproti tomu stojí stranou těchto vlivů, ani ne tak pro neexistenci starších vazeb a možného podnikatelského prostoru, jako pro institucionální i sociální odpor vůči cizímu podnikání v této oblasti.

Zrušení státních dotací, rozpad obchodní sítě uvnitř zemí RVHP a především nízká konkurenceschopnost výrobků, bytší dlouho zvýhodňovaných protekcionistickou politikou mezinárodního obchodu, na straně jedné a nízká kupní síla obyvatelstva na straně druhé, ovšem nejpozději v polovině devadesátých let vedly k závažným problémům velkých státních a družstevních firem v zemědělství (Myant 2003: 44, 59). Některé z nich se sice pokusily o inovace a restrukturalizaci výroby, často v souvislosti s (částečnou) privatizací ve prospěch jejich zaměstnanců či managementu, avšak obvykle bez větších úspěchů. Chronickou se zejména v první polovině devadesátých let stala platební neschopnost zemědělských firem, zatímco půjčky zemědělským podnikům vykazovaly stálý pokles. Jejich průnik na západní trhy byl podvazován tamní ochranářskou politikou a nízkou kvalitou výrobků, zatímco z domácího trhu byly vytlačovány silící konkurencí a od druhé poloviny dekády především nezájmem velkých obchodních řetězců o jejich výrobky, nebo byly a jsou z této strany alespoň tlačeny k nízkým výkupním cenám. Protože nedošlo k širšímu vytvoření výrobně-zpracovatelsko-obchodních vertikál a zároveň byla postupně odbourávána národní protekcionistická politika, transformované kolosy zemědělské výroby obvykle byly s to přežít pouze při masivní restrukturalizaci a specializaci na několik málo konkrétních výrob, přičemž velká konkurence na trhu snižuje jejich zisk. Navíc se projevuje symbolické „dědictví“ někdejších regulovaných cen a dotací do zemědělské výroby, vedoucích většinu lidí k přesvědčení o láci zemědělské výroby a tudíž nedovolujících výrazné zvyšování cen. Výjimku snad tvoří tzv. biopotraviny, „ekologický luxus“, jehož spotřeba je však dosud mnohem nižší než v západní Evropě a omezená na určité sociální skupiny.⁵⁶

Obnovení a výraznější úspěch soukromého (malo)zemědělství však prakticky nikde ve východní Evropě nepřinesly ani restituce, jejichž možnosti využila jen malá část potenciálních rolníků. „Nejzřejmějším důvodem, proč lidé nechtěli začít hospodařit, byl nedostatek ekonomické motivace jak negativní (chyběly jiné možnosti), tak pozitivní. Infrastruktura starých rodinných hospodářství byla za komunismu více nebo méně zničena, ... bylo by potřeba velkých investic. V té době se však investování do zemědělství stávalo velmi nejistým podnikem“ (Haukanes 2004: 118). Kromě

⁵⁵ Tato situace byla medializována zejména v případě Nizozemska, odkud podle některých odhadů v letech 1990–2001 emigrovalo asi 1 200 rodin farmářů, z toho cca 200 do Německa (zejména bývalého NDR) a cca 150–200 do Polska, kde je „dostatek půdy, licence pro pěstování a chov snadno dosažitelné a zemědělství zde není omezeno tak přísnými pravidly jako v Nizozemsku“ (Kabela 2002: 124).

⁵⁶ Pro ČR srov. case study Librová 2003: 195–198; v případě Slovinska je k dispozici souhrnný přehled Organic Agriculture 2002.

toho velká většina „utečenců do měst“ z období komunistického režimu odmítala návrat k zemědělské činnosti a vesnickému životu z hodnotových a sociokulturních důvodů. Výjimkou z tohoto pravidla se stalo jen zemědělství bulharské a rumunské, které se v období hospodářských krizí obou zemí v devadesátých letech pro mnohé stalo doslova nutností (obdobně jako v Bělorusku, Ukrajině, Moldávii, respektive v průběhu občanské války a v jejích důsledcích také v zemích bývalé Jugoslávie s výjimkou Slovinska). Celkově prakticky všude (včetně Polska) došlo k poklesu pracovních sil v sektoru zemědělství, jenž byl částečně nahrazen zefektivněním a (někdy) technologickou modernizací,⁵⁷ ale také většími importy zemědělských výrobků (od druhé poloviny devadesátých let se ovšem zvětšil i export). Ve všech zemích, které prošly úspěšnou kolektivizací, přitom majoritním typem zemědělských podniků zůstala různým způsobem transformovaná, zeštíhlená a více specializovaná družstva/státní statky, která byla privatizována obvykle jako akciové společnosti nebo společnosti s ručením omezeným, někdy i ve spojení se vstupem zahraničního kapitálu. Soukromé (malo)rolnictví se sice rozšířilo, avšak zdaleka ne tolik, jako v meziválečném období.

Pokud jde o Českou republiku, byly ekonomické problémy socialistické zemědělské výroby obecně známé již v období před rokem 1989. Na sklonku osmdesátých let razantněji pronikly i do sociologických šetření v této oblasti, přičemž mezi hlavní nedostatky bývala řazena přebujelá administrativa, nekoncepční vedení, špatné dodavatelsko-odběratelské vztahy, nízká pracovní výkonnost, neexistence finanční motivace práce, nelegální praktiky ad. V situaci, kdy se tyto nedostatky nestávaly předmětem postihu konkrétních osob a minimálně se projevovaly na osobních příjmech zaměstnanců, protože byly kompenzovány přímými i nepřímými státními dotacemi, nicméně nemohlo dojít k jejich uspokojivému odstranění. Tím spíše začaly vystupovat na povrch po roce 1989, kdy začalo docházet k odstraňování dotací a v médiích byly prezentovány vize zásadní transformace zemědělství. Výsledkem se stala značná nejistota venkovského obyvatelstva, co nový vývoj přinese,⁵⁸ a odpor vůči němu. Podle provedeného výzkumu „zemědělství pracovníci neměli příliš mnoho iluzí o dalším osudu svých podniků, ale zároveň se nemohli zbavit představy, že by bylo žádoucí, aby zůstala zachována většina sociálních jistot a výhod, které jim byly doposud poskytovány (především zabezpečení závodního stravování, příspěvky na dětskou rekreaci, příspěvky na rekreaci dospělých, poskytování některých výhod pro důchodce, odměny a dary při životních jubileích, sociální výpomoci, příspěvky na provoz mateřských škol, stabilizační a náborové příspěvky, příspěvky k nízkým důchodům, půjčky na získání a vybavení bytu, zabezpečení zdravotní péče, příspěvky na vzdělání pracovníků, stipendia apod.). Uvedené nároky ukazovaly na značné nepochopení budoucích úkolů podniků ... zároveň ale tento přístup ilustroval běžné neekonomické chápání zaměstnanecké pozice v zemědělském podniku.“ (Majerová 2000: 126)

Naopak politická rétorika první poloviny devadesátých let směřovala k zřetelnému rozlišení předlistopadového období a současného stavu, přičemž „rétorika radikálního přelomu byla jednoznačně nejsilnější v ekonomické oblasti“ (Haukanes 2004: 34; srov. Filipov 1998–99, I.: 23–25; Holý 2001: 132–145). Nahrazení marxismu ideologií ekonomického neoklasicismu přitom nebylo příliš obtížné, protože jednak (zatím) nedošlo k větší sociální diferenciaci či k projevům stinných stránek ekonomické transformace a zároveň se obojí „utilitaristický“ pohled na kapitalistické hospodářství v mnohém shodoval (s výjimkou opačných hodnotících znamének). Pod rouškou „návratu do

⁵⁷ V případě České republiky klesl mezi lety 1990–2000 počet pracovníků v zemědělství z 631 tisíc na 215 tisíc, zatímco produktivita na hlavu stoupla z 73 000,- Kč na 299 000,- Kč; Myant 2003: tab. 4.9 a 4.10 na s. 61–62.

⁵⁸ Tato nejistota pramenila i z toho, že rámcový plán ekonomické reformy, zveřejněný v září 1990, se zemědělstvím prakticky vůbec nezabýval; bylo tedy zřejmé, že brzy přijdou zásadní systémové změny, nebylo však jasné, jaké to budou.

Evropy“, kdy byla ekonomická situace vyspělého světa interpretována výhradně v intencích neoklasické školy, ve skutečnosti probíhala velmi pomalá a spíše bezbolestná synkrese ekonomických institucí a praktik komunistické éry se standardním kapitalistickým podnikáním, přičemž sociální transformace byla konstruována nikoli jako návrat svobody spotřebitelů nýbrž výrobců/vlastníků. Restituce zabaveného majetku a privatizace dalších státních podniků se proto staly stejně důležitým prvkem ekonomické transformace, jako její cíl v podobě „trhu bez přívlastků“, přičemž toto stanovisko přijala za své naprostá většina populace (Holý 2001: 139). Naopak jen 3 % zemědělců si v letech 1994–95 dokázala představit profitabilitu svého podnikání bez podpory státu (Horská, Spěšná 1996: 29).

Ideálem nového ekonomicko-sociálního uspořádání, prezentovaným politiky a médií, se stalo vysoce individualizované soukromé podnikání, neomezované vnějšími zásahy, jehož profitabilita by byla prověřována prostřednictvím konkurence na trhu. Z tohoto důvodu vzala rychle za své péče o nadindividuální entity (Nešpor 2003: 28–32), což se radikálně dotklo právě zemědělského sektoru, protože „rétorika o přebírání odpovědnosti a projevování iniciativy se často objevovala v debatách o životě na vesnicích a o zemědělství, zvláště tehdy, když se vláda snažila přesvědčit lidi o nutnosti nedotovat zemědělství“ (Haukanes 2004: 36). Agrární podnikání a venkov se také staly svědkem rozsáhlých restitucí (celkem bylo uplatněno téměř 250 000 restitučních nároků, byť většinou jen na malé výměry)⁵⁹ a různých typů zániku nebo privatizace firem. Zatímco v roce 1989 1024 existujících zemědělských družstev obhospodařovalo 61 % zemědělské půdy, 174 státních statků 25 % a soukromě hospodařící rolníci, jejichž počet byl odhadován na 3205, 0,4 %, na konci roku 1993 již družstva (v počtu 1334) obhospodařovala jen 49 % zemědělské půdy, přechodně se zvýšil počet státních statků spravujících 15,3 %, vzrostl i počet (52 003) a především výměra soukromých rolníků (18 %) a vedle nich se objevily obchodní společnosti vzniklé především transformací družstev (1270, hospodařící na 17 % zemědělské půdy) (Zelená zpráva 1994: 41). V souladu s radikální transformační rétorikou a také se zjištěnou nižší efektivitou českého zemědělství ve srovnání se zeměmi EU (*ibid.*: 165) docházelo k poměrně drastickým opatřením. Vedle redukce státních dotací šlo o snižování počtu zaměstnanců v zemědělství a zvyšování jejich ekonomických a sociálních nejistot. Jinak řečeno, český venkov patřil mezi oblasti, jichž se transformace začala brzy na počátku devadesátých let bytostně dotýkat, aniž disponoval prostředky k jejímu pozitivnímu řešení, což samozřejmě vyvolávalo zásadní odpor, jehož sociální význam snižovalo jen malé zastoupení zemědělců ve společnosti. Výzkumy provedené před a v polovině devadesátých let upozorňovaly na strukturální ohroženost chudobou a související růst samozásobitelských aktivit zemědělských domácností, přičemž z názorů respondentů vyplývalo, že jim vadí především pokles a nízká dynamika nominálních i reálných příjmů v sektoru (Horská, Spěšná 1994: 24–27; Horská, Spěšná 1996: 25–26).

Závažným problémem zemědělství se vedle (nechtěné) ekonomické transformace stal rozpad stávajících trhů a malý zájem jiných hospodářských subjektů o investice/podnikání v zemědělství. Přes očekávané zmenšování sektoru, růst produktivity práce a pokles investiční náročnosti tržní produkce, jež bylo možné vnímat jako signály pozitivní restrukturalizace, totiž došlo k výraznému snížení úvěrů zemědělským podnikům⁶⁰ a dalším změnám, které jí naopak zbraňovaly (Hudečko-

⁵⁹ Lhůta pro podání nároků na restituci skončila 31. 8. 1993; nárok mohly uplatnit pouze osoby s trvalým bydlištěm na území ČSFR (srov. Jeffries 2002: 200). Počet všech potenciálních restituentů přitom byl odhadován až na 3,5 milionu osob (Majerová 2000: 128), což by znamenalo, že jen 7 % z nich své restituční nároky skutečně uplatnilo (reálné číslo je ovšem o něco vyšší, protože restituční nárok mohlo vznést větší množství osob dohromady).

⁶⁰ Z 83 miliard Kč v roce 1989 na 18 miliard v roce 2000 (v cenách roku 1995), zatímco korunové úvěry celkem se snížily z 959 miliard jen na 710 miliard; Myant 2003: 63, tab. 4.11.

vá 1995: 454). Zatímco před restitucemi a privatizací bylo v České republice pouhých 144 soukromých statků, zabírajících 11 000 ha, v roce 1998 to bylo již 8 102 farem na 180 000 ha. Většina jejich majitelů/nájemců se ovšem rekrutovala z řad někdejšího vedení družstev, přestože v průběhu devadesátých let došlo k obrovské redukci půdní rozlohy, již ovládali. Současný stav je, že z 4277 tisíc ha užívaných pro zemědělství je 1627 obděláváno, přičemž téměř v 70 % případů soukromými vlastníky. Otázkou však zůstává, k jakým změnám došlo v etice a socioekonomických záležitostech zemědělského podnikání a práce, jaké kulturní hodnoty hrají roli v současné agrární produkci a její sociální reflexi? Obecně řečeno, prestiž zemědělství není příliš velká a malé jsou také jeho zisky. Zemědělství produkuje pouze malou část HDP (okolo 3–5 %) a průměrné sektorové mzdy jsou pod obecnou hladinou (11 241,- Kč, tedy 77 % průměrné mzdy v roce 2002). Výzkumy veřejného mínění přitom ukazují, že jen malá část populace by v zemědělství byla ochotná pracovat (Potůček et al. 2003: 170; srov. Horská, Spěšná 1994: 30; Horská, Spěšná 1996: 26–29), což je situace srovnatelná se západní Evropou. Oproti vyspělým zemím však existují i četné rozdíly. I když je soukromé zemědělství v západní Evropě minoritní ekonomickou aktivitou, většinou má hluboké rodinné kořeny, spočívající například v nepřetržitém mnohageneračním vlastnictví (těže) půdy a také v jisté „selské pýše“ na zemědělskou produkci, nezávislé na její ekonomické výnosnosti. V České republice je tomu téměř naopak, jen malá část rolníků nebo jejich potomků, jimž byly v komunistickém období zabaveny majetky, se k zemědělství vrátila (Jeffries 2002: 200; Jech 2001: 179–180), zatímco ostatní k nim necítí žádný vztah a restituce, pokud se jich rozhodli využít, pro ně znamenají jen (malý) vedlejší zdroj příjmů z pronájmu půdy/nemovitostí.⁶¹ Přitom to byli právě oni, respektive jejich předkové, kdo i v případě zabavení majetků a násilného přesídlení uchovávali některé znaky někdejšího selství – vysokou pracovitost, smysl pro výkonnost a efektivitu práce atd., jak si (obvykle s překvapením) uvědomovali vedoucí družstev a státních statků, kam byli přesídleni (*ibid.*: 136). Tyto vlastnosti a dovednosti, tvořící sociální a kulturní kapitál svého druhu a vázané na určitý sociální typ, vyžadované a potvrzované fungováním lokální komunity, tedy většinou vzaly v průběhu komunistické vlády za své.

Již v roce 1995 proto bylo některým agrárním sociologům zřejmé, že náprava vlastnických vztahů (v podobě restitucí a privatizace) automaticky nepovede ke zvyšování výkonnosti, byť platilo, že „v odumírajícím státním sektoru je ztráta desetinasobkem ztráty v ostatních formách hospodářství“ (Hudečková 1995: 455). Problémem byl také prvotní způsob restituce družstevního vlastnictví zemědělské půdy a výrobních prostředků, který upřednostňoval někdejší vlastníky a jejich potomky, byť s aktuální situací v družstvu neměli nic společného. Podle H. Hudečkové právě tento způsob reprivatizace družstevního majetku vyvolával silné sociální a mocenské tenze v podnicích, „v nichž vlastníci většina nechce hospodařit, ale má právo rozhodovat o hospodaření“ (*ibid.*: 456–457), a snad i přispěl k dlouhodobé neúspěšnosti většiny družstev vlastníků a jejich přeměně v jiné typy firem (obchodní a akciové společnosti). Zatím se zdá, že většího úspěchu dosahují ty zemědělské podniky (z řad transformovaných JZD a státních statků), do kterých v devadesátých letech vstoupil zahraniční investiční kapitál a management, nebo které se obchodně spojily se zahraničními firmami. Nepotvrdily se ani představy nastartované na sklonku osmdesátých let ekologickým hnutím o re-etablování venkovských komunit a rostoucí decentralizaci osídlení (Librová 1996: 295–296), s výjimkou suburbánních oblastí okolo velkých měst. Rurální komunity usilující o autarktnost, se zájmem o alternativní zemědělství, biopotraviny a energetické zdroje, o jejichž existenci

⁶¹ Již v roce 1993 bylo 464 000 ha zemědělské půdy obděláváno fyzickými osobami (63 %) v pronájmu, v případě zemědělských družstev činil tento podíl 96,7 % a u obchodních společností dokonce 97,1 %. Paradoxně k tomu z ročního pronájmu ve výši 438,9 mil. Kč bylo skutečně zapláceno jen 223,9 mil. (51 %) (Zelená zpráva 1994: 42–43).

snil Blažek (Blažek 1998: 275–276), sice existují, ale jejich podíl ve společnosti je zanedbatelný. Naopak se zdá, že zájem většinové společnosti o tyto aktivity a jejich produkty je redukován existujícími mentálními stereotypy (Holý 2001: 150) a především snad skutečností, že lidé „jakoby milovali spíše nízké ceny než politické [a jakékoli jiné; pozn. ZRN] hodnoty“ (Skalník 1993: 223).

III.2.2 Zemědělství a venkov budoucnosti v představách domácích expertů

Expertní diskuze o českém zemědělství a jeho transformaci můžeme v zásadě rozdělit do dvou zcela odlišných táborů. Významnou skupinu tvoří spíše aplikovaný výzkum, úzce spjatý s orgány státní správy⁶² a přímo angažovaný na tvorbě transformačních politik včetně evropské integrace. Jeho typickým (a v dané souvislosti zcela pochopitelným) rysem je výrazná převaha ekonomistických a organizačně-právních „makropřístupů“, přičemž badatelé se obvykle snaží navrhnout optimální řešení daného stavu. Například kolektiv vedený M. Hrabánkovou tak již v roce 1993 identifikoval problémové zemědělské regiony ČR (Hrabánková a kol. 1993) a H. Horská a D. Spěšná se zabývaly změnami sociálního postavení zemědělců v devadesátých letech (Horská, Spěšná 1994; Horská, Spěšná 1996). Hlavní problémy zemědělské transformace přitom byly spatřovány v poklesu a regionální diferenciaci počtu zaměstnanců v zemědělství, v odlivu kvalifikované pracovní síly, nevyrovnanosti nabídky a poptávky na agrárním trhu práce, nepodnikatelském zaměření (části) produkce a regionální diferenciaci trhu (Horská, Spěšná 1994: 17–22), byť autorky upozornily na skutečnost, že jedním z možných řešení by bylo obnovení étosu někdejšího selství s jeho specifickým vztahem k půdě, zemědělské produkci a v neposlední řadě s jeho sociokulturní rolí; k tomu však podle nich zatím nedošlo (*ibid.*: 28). Empirické výzkumy z let 1994–95 tyto skutečnosti potvrdily s tím, že nadále v neprospěch zemědělství rostla meziodvětvová disparita příjmů a většina pracovníků si tento jev ostře uvědomovala, což vedlo k dalšímu poklesu zájmu o práci v zemědělství a její prestiže (Horská, Spěšná 1996: 34–36; Hudečková 1995). Výzkumy tohoto typu dále identifikovaly některé ústřední problémy zemědělského sektoru na národní úrovni, respektive s použitím kombinace makroekonomických ukazatelů a cílených kvantitativních sociologických šetření (např. Hudečková, Lošťák in Kandert 2004a: 137–161). Většinou si však nekladly otázky po vnitřních příčinách tohoto stavu, souvisejících spíše se zavedenými způsoby myšlení a jednání, než jen s objektivními hospodářskými veličinami.

Většinový kvantitativní „makropřístup“ k problematice – prakticky výlučně ekonomické – transformace českého zemědělství zcela převládá i v publikacích státních orgánů zaměřených na tuto oblast, kde se pojí i s notnou dávkou politického a právně-ekonomického utilitarismu. Jejich cílem se kromě souhrnné deskripce stavu českého zemědělství na základě kvantitativních údajů stala buď analýza plnění cílů státní zemědělské politiky (např. Zelená zpráva 1994) nebo související sektorové přípravy na vstup do Evropské unie (např. *Situace a perspektivy... 1995*). Tento politický pragmatismus české státní správy (srov. M. Skovajsa in Nešpor 2003: 50–60) přitom v plném světle vyvstává kupříkladu v komparaci dvou souborně vydaných přednášek ředitelů odborů resortních ministerstev na výstavě Země živitelka v roce 1998 (Šuchman, Hanevencl 1999). Zatímco český zástupce zde hovořil hlavně o přijímání a postupné aplikaci hospodářských a právních norem Evropské unie, stejně jako institucí na ochranu spotřebitele, jeho rakouský protějšek naproti tomu zdůraznil sociální a kulturní aspekty fungování rakouského zemědělství (k zachování jejich specifík smě-

⁶² Např. prostřednictvím Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky, který je od roku 1993 resortním výzkumným ústavem podřízeným Ministerstvu zemědělství ČR.

řovala i vládní podpora), například skutečnost, že „v období vstupu [Rakouska do EU] se ukázalo, že je Rakušan pyšný na své zemědělce v horských oblastech a že si nyní plně uvědomuje, jak je důležité mít národní zemědělství“ (*ibid.*: 10). Tyto souvislosti si však česká správa a politická reprezentace zřejmě vůbec neuvědomuje, stejně jako nepatří k majoritnímu diskurzu (a to ani mezi zemědělci); i zaznamenaná diskuze se totiž stočila hlavně k vysvětlování konkrétních ustanovení a/nebo problémů, aniž se vrátila k velkým socioekonomickým tématům, zmíněným rakouským referentem. Vrcholem tohoto utilitarismu je ovšem vydávání „praktických návodů“, jak využívat v Evropské unii dostupných zdrojů pro regionální nebo odvětvový rozvoj, sestávajících výlučně z překladů institucionálních ustanovení EU a návodů k jejich aplikaci (např. Marek a kol. 2004). Vstup do Evropské unie je v této souvislosti redukován na využívání a případně až zneužívání jejích fondů a podpůrných programů, kdy stačí vyhovět formálním pravidlům, aniž dochází ke skutečným změnám, natož pak v oblasti postojové a hodnotové. Proto lze chápat obavy „starých“ členských zemí ze vstupu středoevropských postsocialistických států, jejichž subjekty sice budou využívat výhod společného evropského hospodářského a sociálního prostoru, aniž mu však výrazněji přispějí, obavy vedoucí k různým restrikcím, nikoli náhodou výrazným právě v oblasti zemědělské politiky, kde se i původní členské země potýkají s řadou problémů (viz např. Kabela 2002: 122–124).

Zcela opačné hledisko zvolili někteří kvalitativní sociologové, kritizující přílišný utilitarismus současné sociální vědy i fungování politiky a státní správy ve jménu alternativních trajektorií společenského vývoje, často v souvislosti s angažovaným ekologismem koncepce trvale udržitelného rozvoje. Tito autoři se v jistém smyslu vrací ke komplexnímu pohledu rurálních sociologů první republiky, včetně jejich moralistního pohledu na skutečnost a snahy o její proměnu. Například B. Blažek, který na konceptualizaci vztahu venkova, měst a médií uplatnil některé herní metody sociální ekologie a dekonstrukční principy současné filozofující sociologie, na jedné straně upozornil na protichůdné tendence modernistických snah o „likvidaci venkova“ a na idealizaci tradičního venkovského uspořádání na straně druhé, včetně jejich religijní dimenze (zejm. Blažek 1998: 90n). Analýza širších sociálních problémů a vývojové dynamiky současného venkova, než tomu bylo v případě většinové rurální sociologie, nicméně v rámci tohoto diskurzu jaksi automaticky přechází v poněkud idealistickou vizi, kdy se díky zprostředkující roli médií (a přistěhovalců z měst) venkované zbaví svého konzervatismu, závislosti na lokálním prostředí, xenofobie a „totalitního“ uvažování při zachování pozitiv života v malé, ekologické komunitě (*ibid.*: 279). Ještě angažovanější stanovisko zvolil nedávno zesnulý sociolog v knize *Problémy a výhledy českého venkova* (Blažek 1997), představující opět jednu z vizí celospolečenské transformace, ovšem na hony vzdálenou utilitaristické perspektivě státních orgánů. Podle autora jde o „způsob, jak dnes zachránit venkov“, respektive celou společnost a trvání lidského rodu, v němž se „mísí ... návraty k prastarým moudrým zvyklostem s využíváním nejnovější technologie“ (*ibid.*: 33), v jehož intencích vznikla vzorová Škola obnovy venkova v Libčevsi (*ibid.*: 71n.).

Podobně kupříkladu H. Librová ve své analýze „ekologického luxusu“, například produkce tzv. biopotravin a sociálního zájmu o ně mezi někdejšími ekologickými aktivisty, směšuje deskriptivní a analytickou rovinu sociologie s eticky angažovanými, hodnotícími postoji ve snaze o nalezení řešení současné sociálně-ekologické krize (Librová 1996; Librová 2003). I tato autorka si sice uvědomuje, že „v našich představách a někdy i v odborných pojednáních ... se rolník stal ztělesněním dobrého života a ekologických ctností“ (Librová 2003: 76), a oprávněně se snaží tento mýtus dekonstruovat, ani její úvahy o historických souvislostech však nestojí na příliš pevné půdě a jsou spíše výrazem projekce vlastních představ a ideálů. Ne všichni kvalitativní a ekologicky angažovaní sociologové venkova však upadají do ideologických a ahistorických konstrukcí, respektive se snaží

precizněji oddělit vlastní výzkumnou práci od její angažované reflexe. Příkladem může být studie M. Lapky a M. Gottlieba o současných soukromých rolnících, jejich sociálním uvažování a vztazích, stejně jako jejich přístupu ke krajině (Lapka, Gottlieb 2000). Autoři této práce sice vytvořili „teoretickou konstrukci ekologického vědomí soukromého rolníka“, které má své historické a socioekonomické souvislosti, avšak opřeli se ne o nějaké ideologické postuláty a představy, nýbrž především o výsledky provedeného empirického šetření a jejich teoretickou reflexi.⁶³ Zdá se však, že na rozdíl od „duchovně“ a sociálně-alternativně orientované části majoritní populace, ani o tuto část výzkumů zodpovědné státní orgány, média a veřejný diskurz příliš nestojí (srov. *ibid.*: 7).

Přestože se na tomto místě nechci vyjadřovat k sociálnímu ohlasu a proveditelnosti takovýchto snah,⁶⁴ k současné ekologicky angažované sociologii venkova nutno učinit dvě poznámky. Na její existenci je, přes veškeré výhrady stran ztráty nehodnotícího charakteru sociální vědy, nepochybně přínosné to, že aplikuje širší úhel pohledu, než tomu je ve svrchu uvedených případech. Výrazně si uvědomuje sociální a kulturní souvislosti zemědělské činnosti, života v (malé) lokální komunitě a v rámci ohraničeného vztahového společenství, stejně jako jeho vztahy k širšímu regionálnímu, národnímu/státnímu a potažmo mezinárodnímu/obecně lidskému (nebo i biotropnímu) celku. Podobně jako některé sociálně-antropologické studie (např. Filipov 1998–99; Haukanes 2004; Kandert 2004a) nebo regionalistické výzkumy náležitě znovuspojují problematiku transformace zemědělství se životem na venkově a jeho proměnami a aktuálními (především západoevropskými) ekologickými diskuzemi. Vysoce problematická je na druhou stranu ideologičnost těchto přístupů a nízká míra jejich propojenosti s tvorbou reálných politik. Česká státní správa ani zainteresovaní odborníci totiž na tyto odborné hlasy příliš „neslyší“ a podobně je tomu i v případě (neexistence) širší veřejné diskuze, vyplývající ze zavedených stereotypů v hodnocení zemědělství/venkova i úzce ekonomického přístupu k transformaci a evropské integraci. Z kritických (byťsi idealistických) sociologických analýz a formulace alternativních vývojových scénářů to naneštěstí dělá povýtce akademickou záležitost, ovlivňující nanejvýš úzké, hodnotově a ideově vymezené složky společnosti (Lužný 2004: 71–84). Ke společensky závažnějším diskuzím obou uvedených směrů bohužel dosud nedošlo, což se promítá i ve státní, regionální a lokální zemědělské politice, jejíž architekti jsou experty prvního typu víceméně ujišťování o správnosti svých vlastních představ.

III.2.3 Situace českého venkova a jeho představy o transformaci

Již v první polovině devadesátých let bylo zřejmé, že socioekonomická transformace České republiky venkov a zemědělství zasáhne obzvláště významně a namnoze negativně. Kromě přímých hospodářských důsledků se zde promítlo i snižování nákladů v jiných oblastech (dopravní obslužnost,⁶⁵ sociální sféra, kultura). Také problémy bankovního sektoru ve druhé polovině dekády měly přímý a ve většině případů záporný vliv na tuto oblast, přestože množství úvěrů v zemědělství nebylo v relaci k jiným sektorům příliš velké. Bylo tomu tak jednak proto, že problémy nejrazantněji zasáhly malé bankovní ústavy, z nichž se některé zaměřovaly právě na oblast zemědělského podnikání, jednak

⁶³ I přesto jejich studie vyvolala ostrou (byť do značné míry oprávněnou) kritickou reakci V. Majerové, zastupující první uvedený směr, v *Sociologický časopis* 37, 2001, 3: 376–379.

⁶⁴ V některých případech by možná bylo účelné studovat tyto projevy sociální a symbolické angažovanosti jako svébytné varianty současné privatizované religiozity; k tomu viz Nešpor 2004. Na jiném vzorku se o něco takového ostatně pokusil Lužný 2004.

⁶⁵ V roce 1991 za prací dojíždělo 64,4 % zaměstnaných obyvatel venkova; Majerová 2000: 123.

postihly velké bývalé státní podniky, představující hlavní typ zaměstnavatelů venkovského obyvatelstva, dojíždějícího za prací do měst. Nadto většina zemědělců (73 % v l. 1994–95) zastávala názor, že po roce 1989 došlo k propadu prestiže jejich práce, a 61 % považovalo odvětví zemědělství za nedoceneně v rámci struktury národního hospodářství (Horská, Spěšná 1996: 26, 37). Strukturální transformace zemědělského podnikání a celkové snižování počtu zaměstnanců v sektoru v devadesátých letech vedly přes velmi rozšířenou „pasivně-podnikatelskou orientaci“ (*ibid.*: 35), vyznačující se socioekonomickým tradicionalismem, nízkou mírou flexibility, nechutí k aktivnímu soukromému podnikání a „vyžadováním“ sociálního (státního, družstevního, lokálního) paternalismu, k nezbytnému rozvoji nových soukromých a rodinných životních a pracovních strategií. Jen malá část z nich (9 % podle téhož výzkumu) však přitom byla ochotná (nebo schopná) resort opustit (*ibid.*: 37).

Všechny výzkumy, provedené v průběhu poslední dekády 20. století, ukazovaly velmi malý zájem zaměstnanců v zemědělském sektoru o započítí soukromého podnikání. „Zatímco vedoucí pracovníci vesměs hledali informace, snažili se připravovat varianty řešení pro sebe i pro podniky, manuální pracovníci projevovali spíše nedůvěru, nejistotu a čekali, co vývoj přinese ... Nicméně v mnoha případech ani tyto obavy neiniciovaly odhodlání přistoupit na některá řešení, která by byla projevem osobní aktivity a snažila se zabránit nepříznivým vlivům“ (Majerová 2000: 126–127). V této situaci došlo ve většině zemědělských podniků k tlaku zaměstnanců na jejich vedení, aby jim zajistilo pracovní a sociální jistoty, případně k jeho obviňování, že toho pro vlastní prospěch nebylo s to. Management transformujících se podniků to většinou vyřešil „po svém“ (i ve vztahu k restituentům, věřitelům a dalším subjektům, které nárokovaly část podnikového majetku), rozdělením firmy na neprofitabilní část určenou k zániku, jež převzala všechny závazky, a novou potenciálně výnosnou (obvykle akciovou) společnost (např. Skalník 2004: 113–114). Tato strategie, byť primárně zaměřená mimo rámec lokální komunity, ovšem sociální destabilizaci a tenze ještě výrazně zostříla, některé pracovníky přímo donutila k započítí soukromého podnikání (ovšem v mnohem menší míře, než tomu bylo v jiných východoevropských zemích, a také s pravděpodobným menším podílem šedé ekonomiky).

Vzhledem ke konkrétním odlišnostem v privatizaci a transformaci (případně zániku) jednotlivých zemědělských podniků a především k výrazné lokální a regionální diferenciaci možností je ovšem velmi obtížné, ne-li nemožné podat celkový přehled současné situace českého venkova, agrárního podnikání, osobních/rodinných trajektorií a jejich subjektivního hodnocení v jeho rámci. Do hry totiž vstupovalo velké množství vnějších faktorů jako blízkost velkých měst a hranic s kapitalistickou cizinou a dopravní dostupnost (možnost dojíždění za prací včetně přeshraničních transmigrací), celkový hospodářský vývoj oblasti a jeho dynamika (možnost mezisektorové mobility), vývoj v jiných oblastech podnikání (například likvidace státních podniků služeb mohla vést k relativně snazšímu soukromému podnikání v této oblasti), soudržnost a funkce lokálního společenství (významná jak pro fungování soukromého sektoru, tak pro tlak na větší podnikatelské subjekty), místní a regionální vládnutí a vztahy s touto mocí (někdy i za hranicemi legality) a mnohé další. Proto na tomto místě zhodnotím pouze výsledky několika provedených lokálních/komunitárních mikrostudií, aniž bychom uvažovali o jejich sjednocení či celkové výpovědní hodnotě.

Podle zjištění H. Haukanes zemědělci a venkované v jižních Čechách i na jižní Moravě větší nou nepřijali – s výjimkou družstevního managementu – „klausovskou“ transformační rétoriku a (především) ekonomické a sociální změny po roce 1989 hodnotili jednoznačně negativně (Haukanes 2004; pro severní Moravu a Slezsko srov. Premusová 1999, I.: 11). Podle jejich názoru se především zhoršily sociální vztahy uvnitř lokálního společenství (doposavad spojujícího pracovní aktivity se sociál-

ními) v důsledku rostoucí sociální diferenciaci, přičemž vidinu „dobrého“ kapitalismu, představovaného spravedlivým odměňováním a možností rychlého zbohatnutí, záhy vystřídal zehrání na kapitalismus „špatný“, osobní prospěchářství na úkor celku či nižších sociálních vrstev. Tak byla hodnocena i snaha transformujících se družstev zajistit ekonomickou výnosnost prostřednictvím šetření na sociálních nákladech. Zároveň nebyli příliš nuceni ke změně svého zaměstnání a/nebo způsobu života; k výraznějším změnám došlo až v polovině devadesátých let v souvislosti s masivním propouštěním z družstev (v tzv. Lipině šlo o polovinu zaměstnanců), které nutilo k dojíždění za prací, někdy i do zahraničí. Již dříve však z družstva odcházeli ti, jimž v jiných sektorech kynuly větší zisky. Naopak soukromé zemědělství, s výjimkou přetrvávání záhumenkového (rostlinné i živočišné výroby), příliš populární nebylo, přičemž jedním z důvodů byla i představa modernizace venkova (v období komunismu) a nechuť vrátit se k „předkolektivizačním podmínkám hospodaření“ (ibid.: 119). Osobní identita byla zakládána především na práci, nikoli na vlastnictví (včetně půdního majetku), takže o nějakém „návratu k půdě/selství“ nebylo možné hovořit. Touto cestou se vydali jen poněkud podivínští jednotlivci, zatímco většina obyvatel volila setrvání v zaměstnaneckém poměru, případně doplňované drobným soukromým podnikáním či (nevelkými) výnosy z pronájmu restituované půdy. S tím souvisí i skutečnost, že přestože bezprostředně po roce 1989 nastala jistá ostrakizace (lokálních) exponentů komunistického režimu, nebo alespoň jejich nepřipuštění k vedoucím funkcím podnikové sféry i státní správy, v/po polovině devadesátých let již nic takového neexistovalo. Je proto velmi obtížné hovořit o transformaci českého venkova v silném slova smyslu, naopak zde dochází k perpetuaci některých normalizačních forem chování, sociokulturních norem a mentálních struktur a k jejich pozvolnému splývání a srůstání s kapitalistickým hospodářstvím. Typické je to i v případě managementu podnikové sféry, protože zatímco opatrný způsob transformace tzv. lipinského družstva vedl k zachování redukované podoby tohoto podniku, tak na druhou stranu expanzivní způsob podnikání transformovaného družstva v Šitbořicích se z dlouhodobého hlediska ukázal jako neschůdný. Úspěch všech podnikatelských aktivit přitom výrazně záležel na jejich přijetí lokálním společenstvím.

Většinu těchto zjištění potvrdil i výzkum provedený v malém jihomoravském městečku, tzv. Filipově (Filipov 1998–99, zejm. II.: 203–208, 211–214). Větší rozsah komunity a její městský charakter přitom určoval relativně snazší průběh transformace, neodvislý jen od situace v zemědělství, nadto se zde projevil i některé prvky idealizace někdejšího venkovského života. Ty však většinou nepřekročily rovinu vzpomínání či naopak negativního (sebe)vymezení. Hodnotová změna, k níž došlo v období vlády komunistického režimu a v důsledku jeho pádu vedla k jednoznačné převaze „urbáních“ hodnot a neochotě k jakémukoli „návratu“, zejména u mladší generace. V případě trvajících/transformovaného zemědělského podnikání hrála největší roli jeho výnosnost, a to i za cenu porušování formálních pravidel a lokálního konfliktu, plně se uplatnily různoběžné strategie družstevního managementu a zaměstnanců, stejně jako rostoucí propast mezi právními a faktickými (= nájemci) vlastníky pozemků (ibid.: 213–214; obd. Premusová 1999, I.: 25). Naopak situace východočeské Dolní Rovně byla specifická především pro blízkost obce k stotisícovým Pardubicím a dalším lokálním střediskům (Holice), umožňující dojíždění za prací již v předlistopadovém období, které se v devadesátých letech stalo většinovým (Skalník 2004: 40). Propouštění z družstva a státního statku, stejně jako jejich většinová likvidace, proto vedly spíše k sektorové restrukturalizaci, současně došlo i k rozšíření drobného soukromého podnikání. Záhumenkové hospodářství (nebo drobné podnikání) zůstalo vítaným vedlejším zdrojem obživy, naopak k soukromému rolnictví jako hlavní pracovní aktivitě se vrátilo jen velmi malé množství lidí, a to i z řad restituentů. Jejich podnikání se nadto ukázalo jako nepříliš výnosné, z čehož vinili především vnější okolnosti, nedostatečný

zájem státu a diktát zpracovatelského průmyslu, vykupujícího jejich produkty. Podle svých představ však nebyli s to tuto situaci sami zvrátit, takže vyhlídky do budoucna neměli příliš růžové a dokonce v souvislosti se vstupem ČR do EU vznášeli vážné obavy ze zániku zemědělského podnikání.

Bylo by velmi ošidné snažit se z několika lokálních/případových studií vyvodit obecnější trendy vývojové dynamiky českého venkova a zemědělských firem po roce 1989 a osobních strategií zúčastněných aktérů. Přesto lze uvažovat o významné míře kognitivní, mentální a hodnotové *path dependency*, o tom, že zemědělský venkov (patrně s výjimkou suburbánních a snad i příhraničních oblastí) v podstatě zůstal v zajetí stereotypů pozdně normalizačního způsobu života a jeho pozvolného rozkladu. Pasivita vzhledem ke společenským změnám je často „kompenzována“ pouze verbálním nesouhlasem a „reptáním“, lidé nejsou s to se vyrovnat s výzvami socioekonomické změny a raději volí opatrné, vyčkávací postoje, což platí i pro většinu soukromého podnikání. Vlastní podnikání v zemědělství jako hlavní zdroj obživy není příliš obvyklé, opírá se většinou o existující vztahy a sociální instituce a – což s tím velmi pravděpodobně souvisí – také není příliš rentabilní, stává se spíše východiskem z nouze (Skalník 2004: 117). Zvláštní skupinu naproti tomu představují samostatně soukromě hospodařící rolníci z řad restituentů, nebo dokonce těch „vytrvalců“, kteří soukromě hospodařili po celou dobu kolektivizace (v souboru M. Lapky a K. Gottlieba z počátku dekadésátých let tvořili dokonce čtvrtinu všech soukromých rolníků; Lapka, Gottlieb 2000: 27). Jejich množství sice není příliš značné, většina restituentů naopak tuto možnost z různých důvodů odmítla, ale právě v této nevelké skupině se výrazně projevilo vědomí někdejšího selského původu a snaha o zachování/znovuvytvoření jeho pracovní-podnikatelského étosu, včetně ekologického vztahu k půdě a krajině. Dokonce se objevily i případy konstrukce tohoto zázemí/statutu (Haukanes 2004: 150; Kandert 2004: 266–269). Právě tato skupina se také jako první začala pokoušet o soukromé zemědělství, takže podle sondy z roku 1993 uvedlo plných 91 % soukromých rolníků jako hlavní motiv svého podnikání navázání na rodovou tradici (Horská, Spěšná 1994: 29). „Novodobí sedláci se pyšní svými rodokmeny a letitými zkušenostmi. Svoji budoucnost spojují se vzdělaností, trpělivou každodenní prací v hospodářství a také s angažovaností ve věcech obce a společnosti“ (Jech 2001: 180), což je plně v duchu sociálního a institucionálního zakotvení českého zemědělství v období před druhou světovou válkou. Navázání na tuto tradici ovšem neznamená její bezvýhradné restaurování. Soukromí rolníci tohoto typu se v intencích dnešního zemědělského podnikání orientují především na specializovanou produkci, někteří z nich zřejmě uvažují i o budoucí profitabilitě sektoru biopotravin nebo i tzv. agroturistiky (*ibid.*: 180). Podle poněkud zjednodušující typologie etické a hodnotové angažovanosti M. Lapky a M. Gottlieba většina z nich preferovala „silně a slabě environmentální“ přístup a „moderně-křesťanskou“ etiku před konzumní orientací a dokonce i před „tradičním“ křesťanstvím (Lapka, Gottlieb 2000: 53). Jakkoli bych se přitom neodvážil (pouze) na základě provedeného výzkumu vynášet tak jednoznačné soudy, přeci je zřejmé, že tradice (rodová a náboženská/spirituální; *ibid.*: 69–74; 85n.) a jistý konzervatismus se v případě tohoto typu soukromých zemědělců kombinuje s výrazně inovativními rysy, schopností přizpůsobit se post/pozdně-moderní situaci, včetně jejích (socio)ekonomických požadavků. I apologeti soukromého rolnictví si však uvědomují, že bezvýhradný nebo i jen většinový návrat k této formě zemědělské produkce je v situaci současné české společnosti vyloučen (*ibid.*: 98).

III.2.4 Úspěšné podnikání v zemědělství: výsledky kvalitativního výzkumu

V rámci kvalitativního výzkumu, jehož souhrnné výsledky budou publikovány jinde,⁶⁶ bylo studováno pět zemědělských firem a podnikatelských strategií jejich vlastníků/manažerů; ve dvou případech šlo o podniky domácího původu, další dva případy představovaly podniky s částečnou zahraniční účastí a poslední byla velká restituentská farma, jejíž vlastník prošel emigrací na Západ. Jednotlivé případy přitom poskytují obraz velmi odlišných podnikatelských přístupů, v jejichž rámci se firmy vyrovnávaly s novými socioekonomickými podmínkami ať již v podobě vlastní transformace/nového založení nebo vstupu do odlišného prostředí. Ve všech případech se nicméně výrazně uplatnila rovina sociálního a kulturního kapitálu hlavních protagonistů i firem jako takových. Ať šlo o firmy založené „na zeleném drnu“, což je případ spíše výjimečný a typický hlavně pro malé rodinné farmy, nebo o transformovaná družstva/státní statky (či jejich části), podniky se alespoň do určité míry musely přizpůsobit místním podmínkám a institucím, nejen v ekonomickém a legislativním smyslu, ale především v rovině sociálního a kulturního ovlivnění ekonomické sféry. Netýkalo se to jen jejich vztahů k jiným subjektům, podnikatelským či správním, ale také vnitřní struktury a vztahu k zaměstnancům, (vnitro)podnikové kultury, která se v českém prostředí mění jen zvolna a v zemědělství patrně ještě pomaleji než v jiných sektorech. Přizpůsobení pravidlům, která jsou v současném českém zemědělství považována za standardní, ovšem nikdy nebylo absolutní. Jisté „umírněné“ porušování těchto pravidel naopak tvořilo klíč k úspěchu, ať už šlo o včasný vstup do neznámého a potenciálně riskantního prostředí v případě zahraničních firem, redukci počtu vlastníků, aplikaci nestandardních forem řízení a obchodu, vybudování sítě důvěry mezi podnikatelskými subjekty a podobně.

Z provedeného výzkumu se zdá, že po roce 1989 byli podnikatelsky úspěšní ti, kdo nějaký typ nebo dobu kapitalistického řízení praktikovali již dříve, buď v zahraničí nebo na hranici předpřevratové československé legality. Pro úspěch transformovaných nebo nově založených podniků byla klíčová aktivita jejich vedení, které mělo dostatečný technologický i kontextuální (sociální, ekonomický a politický) rozhled a schopnost růstu v této oblasti. Naopak staronové vedení většiny zemědělských družstev nebylo úspěšné proto, že se nově rozehraným výzvám nedokázalo přizpůsobit; pokud tyto farmy úspěšně prošly transformací, začaly obvykle prosperovat až po jeho odstranění ve prospěch mladého, dynamického vedení, které mohlo získat jisté zahraniční zkušenosti po roce 1989 nebo se s nimi seznámit alespoň prostřednictvím studia. Zahraniční podnikatelé (včetně restituentských) na druhou stranu postrádali znalost českého prostředí, jež bylo přinejmenším v prvních letech transformace výrazně odlišné od západního/západních. Nějaký čas jim trvalo, než se v něm alespoň částečně zorientovali, k čemuž jim velmi pomohli důvěryhodní domácí společníci a/nebo zaměstnanci. Bez jejich podpory by zřejmě nedokázali překonat administrativní překážky a vytvořit náležitou podnikatelskou strategii. Samotná rodinná farmářská tradice a související podnikatelské hodnoty by se při přechodu do zcela odlišného prostředí ukázaly jako nedostatečné, což také bylo důvodem, proč tito podnikatelé nešli „dál na východ“ a proč v České republice dokázali „včas“ zakotvit, zatímco jejich další kolegové svou šanci vesměs propásli.

Uvedené zázemí samozřejmě neznamenalo, že by se nemuseli vyrovnávat s palčivými problémy transformace českého zemědělství. Tyto problémy souvisely s jeho výraznou stagnací v období normalizace, nevykonností a malou mírou inovací (stejně jako se sociálními faktory, jimž budeme věnovat pozornost níže), která z něj i přes některé partikulární výhody (velké výměry, nízká cena

⁶⁶ Autor na toto téma připravuje studii pro *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*.

práce, investice atd.) nečinila v evropském měřítku konkurenceschopné podnikání. Transformace, jíž JZD a státní statky prošly, se přitom sice snažila napravit křivdy způsobené kolektivizací, avšak tuto ekonomickou nemohoucnost a nekonkurenceschopnost ještě posílila. Družstva vlastníků a další subjekty se musely vyrovnat s restitučními nároky, které podvazovaly jejich rozvoj, nebo složité nacházet konsensus mezi různými typy a zájmy akcionářů (srov. Hudečková, Lošťák in Kandert 2004a: 142, 144–147). Pokud nešlo o samotné restituenty nebo o maloročníky podnikající na vlastních pozemcích, firmy se především snažily o redukci počtu vlastníků. Dalším faktorem, který znesnadňoval rozvoj českého zemědělství, byl chronický nedostatek financí v sektoru, způsobený jednak výrazným snižováním státních dotací a odmítáním bankovních úvěrů, ačkoli investice byly právě v zemědělství nezbytně potřeba. Osobní nasazení je mohlo nahradit jen v případě malých rodinných farem, zatímco u větších podniků na nákup nových technologií, restrukturalizaci a zkvalitnění výroby prostě nestačilo. Firmy, hlavně někdejší JZD a státní statky, se sektorový nedostatek financí snažily řešit prostřednictvím mimofinančních dohod na základě fungování existujících sociálních sítí. Tato „česká cesta“ se však ukázala jako kontraproduktivní, protože se zároveň vyrojilo velké množství podvodníků, kteří ji zneužívali. Jediné smysluplné řešení zřejmě představoval vstup zahraničního kapitálu, který zároveň byl s to kontrolovat finanční toky a podnikatelské strategie, k němuž však došlo až po standardizaci interfiremních vztahů ve druhé polovině devadesátých let. Nejprve prostřednictvím zahraničních investorů, kteří si dokázali půjčit u svých bank, později i česká vláda přistoupila ke garanci zemědělských úvěrů a nakonec se ve spojitosti se vstupem do Evropské unie obnovila možnost čerpání agrikulturálních dotací. Mezinárodní vlivy na české zemědělství, jak v rovině firem tak státní politiky, se v tomto ohledu ukázaly jako naprosto stěžejní. Nedostatek investičních prostředků v zemědělství v devadesátých letech 20. století však měl i pozitivní dopady, protože selektoval úspěšné a rozvíjející se podniky od těch ostatních, vedl k výraznému (i když hodně tvrdému) zpřehlednění českého agrárního trhu. *Sensu stricto* neoklasickou státní zemědělskou politiku přitom většina respondentů výzkumu přijala, i když ne vždy s nadšením; domácí podnikatelé v ní viděli negativně míněný záměr, který měl uškodit českým podnikům, zatímco většina zemědělců cizího původu ji pro její selekční tlak přivítala, i když hned po jejím skončení, pokud mohla, sáhla po státních/evropských dotacích.

Mezi další znaky úspěšných firem můžeme počítat snahy o restrukturalizaci výroby a její inovace, ustavení nových socioekonomických vztahů vně i uvnitř podniku. Všechny firmy totiž musely výrazně zúžit nebo i změnit výrobní programy, specializovat se na konkrétní výroby a jejich náležitou jakost, k čemuž v případě větších firem přistupoval i podstatný podíl mimozemědělských aktivit souvisejících se zemědělstvím. Jen skutečně velké podniky si mohou dovolit širší sortiment výrob a i v tomto případě se k němu odhodlávají teprve po předchozím zúžení. Naproti tomu se prakticky všichni, rozdílně podle velikosti a investičních možností firmy, snaží alespoň částečně pokrýt i distribuci vlastních produktů, k čemuž je vedla jednak nestabilita distribuční sítě v polovině devadesátých let, především ale její vysoké marže na úkor prvovýrobců. Dochází tak k vertikálnímu propojení rozsáhlé/„průmyslové“ prvovýroby s distribucí, které funguje v západní Evropě, přičemž některé firmy se snaží (díky nižším výrobním nákladům) expandovat i na západoevropské trhy. V tomto případě se však obvykle jedná buď o nezemědělské produkty nebo o biopotraviny, protože trh se standardními produkty je buď obsazený a svázaný řadou socioekonomických struktur, nebo se na něm uplatňují ještě levnější výrobci (např. z Polska). Velkou roli na vertikálním propojování výroby a distribuce (případně výroby, zpracování a distribuce) má příchod nadnárodních řetězců prodejců potravin, s nimiž mohou prvovýrobci přímo spolupracovat. Ekologické zemědělství a související agroturistika a kultivace krajiny je vnímána jako příslib hlavně zahra-

ničními podnikateli v České republice, nezávisle na velikosti jejich farem, i když k jejich částečnému prosazení podle nich může dojít teprve v delším časovém horizontu. Z toho důvodu se na ně zatím pouze připravují, i když některé externality tohoto typu, například péče o nemovitý majetek firmy, stejně jako o její okolí, se postupně stávají standardní součástí podnikatelských strategií i u (některých) zemědělců domácího původu. Jsou sice limitovány finančními možnostmi, akťeři si však zároveň uvědomují, že tvoří důležitou „vizitku firmy“ a přispívají k jejich potenciálnímu zisku i akceptaci na lokální úrovni. I toto vědomí a jeho praktické naplňování je však zatím častější u zahraničních firem/manažerů působících v České republice než u domácích.

Všechny úspěšné firmy se snaží zpřehlednit a formalizovat vztahy s obchodními partnery, zbavit je nelegálních praktik a sítí, propojujících ekonomické a mimoekonomické subjekty v období „divokého kapitalismu“. K tomu podstatnou měrou přispívá příklad zahraničních firem a jejich tlak na okolí, stejně jako postupně budované sítě důvěry a dlouhodobé reciprocity mezi firmami. Stále však platí, že české firmy, pokud přežily „divoký kapitalismus“, se ke svým konkurentům chovají ostražitě a tvrdě, nemají zájem o jinou než čistě ekonomickou spolupráci, což v České republice podnikající cizinci chápou jako nedostatek. Ve větší míře tak ani dnes nedochází k užší spolupráci firem a jejich spojování za účelem dosažení obecného prospěchu nebo kompenzace ztrát, i když v západní Evropě je to vcelku běžné; na druhou stranu v západní Evropě jde o řádově menší firmy. Podle zjištění jiného výzkumu „spolupráci mezi zemědělci (a zemědělci se zpracovateli) považuje vedení [českých] společností za prakticky nemožnou. Jednak mezi nimi panuje tvrdý a individuálně vedený boj ... a jednak struktura zemědělských podniků (jak se vytvořila v procesu proměny zemědělství po roce 1989) je velmi asymetrická co do velikosti výměry. Od ní se odvíjí ekonomická moc podniků. Malé podniky nemají proti těm velkým prakticky žádnou šanci.“ (Hudečková, Lošťák in Kandert 2004a: 153; srov. *ibid.*: 158)

Interfiremním vztahům a strategiím jednání jsou až překvapivě podobné struktury uvnitř jednotlivých podniků. Všechny firmy se totiž musely vyrovnat s nízkou mírou produktivity, angažovanosti a flexibility svých zaměstnanců, což řešily kombinací pozitivních a negativních incentívů. Domácí podnikatelé se přitom mnohdy ukázali jako nekompromisnější a vůči svým zaměstnancům tvrdší než reemigranti nebo cizinci. Neloajální zaměstnanci byli propouštěni, často i pro výstrahu ostatním, zatímco ostatním/novým se úspěšné firmy snažily nabízet nejen relativně vyšší mzdu, ale i nadstandardní pracovní podmínky a vyšší status spojený se zemědělskou činností a konkrétní firmou. V obou případech jakoby se vracely podmínky, na které bylo české zemědělství/venkov zvyklé v období vlády komunistického režimu, ale ve spojení s důslednější kontrolou pracovní činnosti, kvality a výkonnosti zaměstnanců na všech úrovních. Proces reformy pracovního kádrů zemědělských podniků však dosud není nikde ukončen, jeho hloubka totiž spočívá nejen v adekvátnějším odměňování za vykonanou práci, ale i v potřebě změny pracovní mentality, která by měla klást důraz na odpovědnost a vztah k firmě i na tradiční profesní hrdost. Přitom se zdá, že k těmto vlastnostem mají vedle nemnoha restituentů blíže vysoce vzdělaní mladší členové managementu pocházející z měst, pokud se rozhodnou pro práci v zemědělství, než samotná venkovská populace. Je-li tomu tak, patrně to souvisí se vzdělanostním statutem a věkem, protože mladší pracovníci jsou obvykle schopnější přijímat inovace, být flexibilnější atd., a zároveň stojí vně lokálních sociálních sítí. Proto jim firmy logicky dávají přednost, protože to snižuje jejich transakční náklady, i když to neznamená absolutní upřednostňování. Především zaměstnavatelé zahraničního původu si totiž dokázali velmi rychle všimnout negativ mladších zaměstnanců (investiční zbrkllost, fluktuace, touha po okamžitém materiálním zisku ad.), a proto jsou při jejich přijímání opatrní, byť na rozdíl od starší populace disponují jazykovými a dalšími kompetencemi. Tyto vlastnosti navíc podle

představ vlastníků úspěšných firem nesmějí vycházet jen ze strachu před propuštěním či jinými postihy, ale musí se stát integrální součástí zaměstnanecké etiky.

V souvislosti s příchodem nových pracovníků je třeba zmínit, že s podobnými problémy se potýká i zemědělství v západní Evropě, které nedokáže udržet/přilákat mladé zaměstnance. Mezi důvody patří sektorová výše mezd, jeho tradicionalita a rodinná vázanost a další faktory, které se uplatňují i v České republice, ale také spojení mnohdy tvrdé fyzické práce s nedostatkem adekvátní relaxace způsobeným odtržeností venkova od měst. Výzkum přitom ukázal výrazně lepší postavení těch firem, které měly dobré (dopravní) spojení s městy, čímž lákaly tamní obyvatele, ačkoli míra místní pracovní flexibility je jinak v ČR stále ještě velmi nízká. Zdá se, že alespoň pro část urbánní populace není nemyslitelné pracovat na venkově/v zemědělství, naopak jí to může přinášet uspokojení, problémem se však stává doprava, která je možná jen do určité vzdálenosti a při náležité infrastruktuře. Její zlepšení, zejména pokud jde o kvalitu silnic a železnic, stejně jako o další sítě (inženýrské sítě, telekomunikace atd.) je přitom důležité i pro podnikatelský rozvoj zemědělských firem, ať už v oblasti vlastní výroby a její distribuce nebo souvisejících aktivit (agroturistika). Důležitá je také spolupráce s místní správou a/nebo s formálními i neformálními organizacemi uvnitř obce. V průběhu devadesátých let sice často došlo k jejímu utlumení nebo i zpřetrhání, především z důvodu nerealistických představ obecních zastupitelů o výhodách, které jim zemědělské podniky mohou poskytovat (nebo které jim poskytovaly do té doby), a také pro vnější původ většiny firemních managementů, avšak tyto vztahy se postupně vracejí. Socioekonomické fungování venkova není bez nich myslitelné, i proto, že jsou výhodné pro všechny zúčastněné. Na této standardizaci, běžné i v západní Evropě (a typické jak pro domácí, tak pro zahraniční zemědělské podnikatele), se podílela i skutečnost, že si obce, respektive jejich občané, postupně uvědomili korektnost a transparentnost jednání podnikatelských subjektů vůči společenství i jejich zaměstnancům. Svou roli zde snad začíná hrát také dichotomie venkov – město, vedoucí v případě venkovských komunit k vyššímu sebehodnocení a vědomí potřeby společenství. Tyto symbolické a sociální změny jsou však na českém venkově dosud jen v zárodkách.⁶⁷

Pokud jde o vstup České republiky do Evropské unie, mezi zemědělci i venkovskou populací jako celkem panovaly v předvstupním období velké obavy, které různé informační kampaně dokázaly jen z části omezit. Venkované se především obávali masivních zahraničních nákupů půdy a spolu s dalšími skupinami obyvatelstva očekávali signifikantní růst cen zboží i služeb, zemědělci se báli rostoucí konkurence a sebevyláčení z trhu. Tyto obavy likvidovala a alespoň prozatím spíše zvrátila bezprostřední zkušenost, protože k žádnému z uvedených pohybů nedošlo buď vůbec nebo alespoň ve větší míře. Naopak se ukázalo, že rozšíření trhů a standardizace kvalitativních norem vede k větší stabilitě a evropské společenství je s to poskytnout dosud neexistující dotace na zemědělskou výrobu i regionální rozvoj. Pokud jde o obchodní vztahy mezi firmami, ty již byly rozehrány v předvstupním období a v souvislosti se vstupem nedošlo k žádným podstatnějším změnám. Jistý potenciál dalšího rozvoje a prohloubení mezinárodních vztahů na úrovni firem i dalších aktérů zemědělského trhu je samozřejmě k dispozici, jeho velikost však nelze přeceňovat a navíc jeho rozvoj patrně bude probíhat spíše gradualistickou cestou.

⁶⁷ V této souvislosti je zajímavé i zjištění H. Hudečkové a M. Lošťáka, že více než třetina venkovských restituentů uvedla, že se stali vlastníky své půdy až v letech 1990–95, ačkoli jim formálně patřila i dříve; Kandert 2004: 144.

III.2.5 Závěrem

Prakticky všechny výše diskutované oblasti, stejně jako citované výzkumy jiných badatelů, svědčí o vysoké míře sociokulturní vázanosti zemědělského podnikání, o „backgroundu“, jenž je mnohdy důležitější než konkrétní ekonomické strategie, počítající s automatickým fungováním trhu v intencích neoklasické školy. Úspěšní podnikatelé si tuto skutečnost záhy uvědomili, pokud s ní nepočítali už dopředu (jako v případě reemigrantů a zahraničních investorů) a právě to zapříčinilo jejich výjimečnost. Nikdy to neznamenaloby bezvýhradné přitakání zvyklostem a sociálním sítím, pocházejícím z období vlády komunistického režimu, spíše snahu o jejich postupnou proměnu, avšak chybným krokem bylo i přílišné spoléhání na neosobní, údajně automatické ekonomické mechanismy proponované architektky české ekonomické reformy. Firmy a jedinci, kteří se dokázali vystříhat obojího, obvykle zároveň spojovali vědomí nutnosti modernizace zemědělské výroby a otevřenosti vůči novým technologiím, postupům i obchodním zvyklostem a vztahům s „tradičním“ étosem selství, neseným především rodinnou tradicí. Vzhledem k tomu, že posledně uvedenou charakteristiku komunistický režim v Československu namnoze likvidoval, nepřekvapuje, že ji vedle nemnoha úspěšných (velko)restituentů dokázaly využít především firmy zahraničního původu, zatímco domácí zemědělství její potenciální znovuoživení teprve čeká. Může k němu však dojít nejen v případě malých ekologických farem, nesených étosem protimodernistického a protiurbánního vzdoru, na jejichž rozvoj upozorňují někteří ekologicky angažovaní sociologové, ale i v případě nových zaměstnanců zemědělských velkopodniků pocházejících z měst, pokud jim k tomuto duchovnímu rozvoji budou poskytnuty patřičné podmínky a vzory. Jejich příkladem totiž mohou být právě zahraniční podnikatelé v českém zemědělství, kteří v mateřských zemích nejčastěji pochází z malých rodinných farem, ale kteří se u nás dokázali adaptovat na „průmyslové“ zemědělství, aniž by proto tento étos a související hodnoty a sociální symboly ztratili ze zřetele. Mnohé z těchto zjištění přitom zřejmě neplatí jen pro sféru zemědělského podnikání, i když v ní je jejich působení nejzřetelnější, ale pro transformační/postsocialistický kapitalismus obecně.

Je ovšem důležité uvědomit si, že evropské zemědělství se v posledních dekádách dvacátého století diferencovalo do dvou hlavních produkčních typů (Stone, Downum 1999); na jedné straně stojí „průmyslové“ velkopodniky vyvíjející se v duchu modernizace a racionalizace a na straně druhé k nim antipodické struktury drobného podnikání, vycházející ze socioekonomického zázemí lokálních společností a jimi přes svoji ekonomickou nevýhodnost v některých ohledech protežované. Obavy formulované kritiky „železné klece modernizace“ (např. Ritzer 1996) se proto potvrdily jen z části; utilitaristická ekonomická racionalizace sice pokračuje, vyvolává však svoji imanentní kritiku a rozšiřování alternativních forem nabídky i poptávky. Zůstaneme-li v oblasti zemědělství, je nepochybné, že dochází k růstu firem schopných uplatňovat všechny formy „mcdonaldizace“ v intencích C. Ritzera, tedy zvyšovat efektivitu, kvantitu produkce, předvídatelnost i kontrolu, a to i na úkor zákazníků/spotřebitelů, což se vedle růstu produkce projevuje automatizací zemědělské výroby, používáním nových technologií (chemikálie, genetické manipulace atd.) a vznikem „továren na ‚výrobu‘ zvířat“ (ibid.: 106–107). Stejně tak platí, že s výjimkou nízké ceny, nebo spíše její iluze (ibid.: 74–76), jsou takto získané produkty horší jak pro individuální zákazníky, tak pro celou společnost, okolní prostředí atd. Zároveň však roste poptávka po alternativách v podobě biologicky produkováných potravin, zemědělské činnosti chápané jako (re)kultivace krajiny, alternativního životního nebo alespoň rekreačního stylu (agroturistika) atd. Nové priority evropské zemědělské politiky, které vstoupí v platnost v příštích letech, přitom favorizují druhý typ produkce a teritorialitu, čemuž se přispůsobují alespoň někteří farmáři, pokládají-li to z ekonomických nebo etických důvodů za vhod-

né. Naopak velké firmy nemají možnost vydat se tímto směrem, což by pro ně bylo i ekonomicky nevýhodné, i když to neznamená, že by (alespoň v západní Evropě) ztratily ze zřetele pozitivní podíl na kultivaci svého okolí, protože na „volbě zákazníků“ jsou životně závislé. Zákazníci totiž „již nekupují výrobky, nýbrž étos celé firmy.“ (Hertz 2001: 177) Přitom je zřejmé, že oba typy zemědělského podnikání si vzájemně příliš nekonkurují, protože každý z nich oslovuje jiné zákazníky a nabízí jim něco jiného.

Klíčovou otázkou budoucího fungování českého zemědělství, a spolu s ním i českého venkova a potažmo celé společnosti, je, dojde-li i u nás k podobné diferenciaci. Je samozřejmě nemožné na jednu stranu nahradit již existující nebo vznikající velkostatky a další „průmyslové“ firmy v zemědělství malými farmami, pro což agitují někteří idealizátoři údajné tradiční společnosti, stejně chybné by však bylo utlumit rozvoj malých ekologických farem na úkor efektivněji produkujících gigantů, jako se to nechtěně do značné míry podařilo v devadesátých letech a k čemuž směřuje individualistické, materialistické a konzumní naladění značné části současné společnosti. Bude-li totiž v rámci poptávky po zemědělských výrobcích dlouhodobě a majoritně/výlučně rozhodovat jejich tržní cena, je zřejmé, že k rozvoji alternativních podnikatelských strategií nepomohou ani vládní podpůrné programy, které v takovémto prostředí mohou být nanejvýš zneužívány, ani hrstka nadšenců většinou společností odmítaných a/nebo vysmívaných. Spíše se místo toho projeví chybějící infrastruktura a zájem ze strany obcí a regionů, stejně jako nastavení českého zemědělského prostředí, favorizující velké firmy na úkor malých. V takovém případě by však české společnosti a jejímu rurálně-agrárnímu komplexu nepomohla ani nová evropská zemědělská politika, naopak by to vedlo k situaci po zemědělské stránce „dvojrychlostní Evropy“, v níž bychom zůstali využívaným a zneužívaným dodavatelem surovin a základních výrobků, případně odkladištěm odpadů, nikoli rovnocennými partnery.

III.3 Ekonomická kultura veřejné správy

Marek Skovajsa

V praxi a také v drtivé většině teorie, snad s výjimkou těch nejextrémnějších libertariánských vizí, patří k významným aktérům ekonomického života regulativní instituce zřizované a zastřešované státem. Termínu „stát“ se mnohdy používá jako zjednodušujícího označení pro všechny instituce tohoto typu, je však na místě připomenout alespoň základní rozlišení mezi politickou a administrativní částí státního systému. Zatímco politické složky státu rozhodují o autoritativní alokaci hodnot, veřejná administrativa jejich rozhodnutí vykonává (Easton 1965). S nárůstem složitosti sociálního života a se zvětšující se komplexitou funkcí, za něž stát nese zodpovědnost v ekonomické, sociální a dalších oblastech, trvale narůstá také úloha státní byrokracie a současně se zvětšuje její rozsah. Evropská integrace jakožto proces, který od nových členských a kandidátských zemí požaduje dosažení standardů běžných u nejvyspělejších států západní Evropy, přináší vyšší nároky na efektivitu také v oblasti veřejné správy a vyvíjí na tyto země tlak směřující k posílení, i když nikoli nutně zvětšení státního aparátu. Transformace v kombinaci s připojováním k Evropské unii postavila Českou republiku stejně jako jiné postkomunistické státy před úkol na jedné straně odstranit pozůstatky socialistického státního paternalismu, ale na straně druhé také vybudovat funkční stát schopný plnit správní, regulativní a plánovací funkce nezbytné pro vybudování tržního hospodářství. Vytvoření funkčního regulativního státu se zdařilo lépe v těch postkomunistických zemích, kde úroveň ovládnutí státu (*state capture*) a moc zájmových skupin a sítí byly menší a kde se současně podařilo decentralizovat procesy politického rozhodování a zapojit do nich široký okruh aktérů, jakými jsou nezávislé regulační orgány, různé úrovně veřejné správy, zástupci občanské společnosti aj. (Bruszt 2002).

Veřejná správa se může stát předmětem výzkumu ekonomické kultury hned ve dvojnásobném smyslu: je totiž sama ekonomickou aktivitou a současně je činností, která se významně podílí na tvorbě regulativního rámce pro ekonomickou aktivitu ostatních subjektů. Do prvního okruhu patří například otázka, jaké postoje státní úředníci zauímají k práci, do druhého jak přistupují ke zneužívání neformálních kontaktů při úředním rozhodování. Vzhledem k ústřednímu významu regulativního rámce vytvářeného státem a prováděného veřejnou správou pro ekonomický život společnosti se druhý aspekt jeví, přinejmenším v perspektivě této studie, jako důležitější než první, i když platí, že je nelze od sebe striktně oddělovat. Obzvláště významnou oblastí, na kterou je vhodné zaměřit výzkum ekonomické kultury ve vztahu ke státu a veřejné správě, jsou styčné plochy mezi státem a ekonomickým systémem, kde existuje zvýšené riziko selhávání státu. Patří sem riziko ochromení regulačních a kontrolních schopností státu (korupce, vyhledávání renty, neformální kontakty), riziko nedostatečné výkonnosti veřejné správy nebo riziko přílišného zasahování státu do ekonomického života. V této kapitole nabízíme empiricky podloženou analýzu ekonomické kultury české veřejné správy se zvláštním zaměřením na její dopad na průběh dosavadní i budoucí integrace do Evropské unie a na právě zmíněné citlivé styčné body s ekonomickým systé-

mem, o jejichž kritickém významu již po 15 letech transformace nelze mít pochybnosti. Ekonomickou kulturu zde chápeme ve smyslu vymezeném již dříve, tedy jako „sdílené kognitivní obsahy, hodnoty, normy a expresivní symboly“ vztažené k odpovídajícím způsobem definované předmětné oblasti ekonomického jednání (srov. Di Maggio 1994: 27). K problematice sblížení ekonomických a politických kultur členských států a Evropské unie se vrátíme v kapitole věnované možným scénářům vzájemného ovlivňování mezi národními a evropskými institucemi a kulturami v procesu integrace.

III.3.1 Česká veřejná správa v kontextu evropské integrace

I přes relativně rychlý rozvoj politických dimenzí evropského sjednocování od osmdesátých let minulého století zůstává ekonomická integrace stále tím nejsilnějším pilířem evropské stavby. Právě z tohoto důvodu představují administrativní instituce a nástroje, které byly vytvořeny za účelem jejího řízení a rozvoje, nejrozsáhlejší složku celého politicko-administrativního aparátu sjednocené Evropy. Vzhledem k tomu, že i v oblastech, kde integrace pokročila nejdále, jako je tomu v případě tzv. společných politik, zůstávají nemalé správní kompetence v rukou národních administrativních aparátů, vyvíjí integrační proces systematický tlak na stále bližší spolupráci mezi národní a nadnárodní úrovní veřejné správy. Frekvence a intenzita pracovních kontaktů úředníků národních veřejných správ s bruselskými institucemi, a to zejména v rámci nadnárodní struktury Evropské komise, méně již v mezivládně fungující Radě ministrů EU, napomáhá europeizaci jejich identit, pojetí rolí a způsobů jednání, a přispívá tak k integraci mezi evropskými administrativními systémy (Trondal 1999). Tento výsledek se potvrdil i pro české úředníky, o nichž zřejmě nejen platí, že čím více pracovních interakcí s EU udržují, tím pozitivnější postoje k EU mají a tím lépe rozumějí problematice evropského sjednocování, ale také, že vyšší intenzita spolupráce s EU úředníkům poskytuje větší autonomii vůči domácím politickým vlivům (Drulák, Česal, Hampl 2003). Přibližování na institucionální úrovni je však alespoň zčásti doprovázeno také sblížením v oblasti kulturní a vznikem zárodečné evropské administrativní kultury, jak o tom svědčí některé antropologické výzkumy (Abélès 1998; Shore, Black 1992: 11). Ne každý úředník členského státu EU, který spolupracuje s bruselskými institucemi, ovšem nutně získá společnou „komunitární“ kulturu rodící se v prostoru deterritorializované a virtuální Evropy, jejímž odhalováním na půdě evropských institucí se zabývá Marc Abélès (Abélès, Shore 2004: 12). Přesto je nepochybné, že sblížení evropských administrativních systémů je v neposlední řadě také kulturním procesem s potenciálně dalekosáhlými důsledky.

Začleňování do EU však mělo na administrativní systémy kandidátských států dopad bezprostřednější, než je ten, který se projevuje v poměrně pomalu se měnící oblasti kultury. Pro kandidátské země bylo jedním z předpokladů úspěšné přihlášky do EU posílení jejich administrativní kapacity v souladu s požadavky Evropské komise při současném respektování domácích správních tradic. Vývoj české veřejné správy se vedle úsilí o překonání odkazu centralismu komunistického státu nesl ve znamení obou těchto snah. Ač se sice v uplynulých patnácti letech podařilo uvést v život většinu základních prvků důkladné reformy české veřejné správy (přechod na duální systém státní správy a samosprávy, decentralizace a posílení role základních i vyšších samosprávných jednotek, zavedení zákona o státní službě atd.), její průběh byl hodnocen jako chaotický, nekoncepční a přehnaně závislý na politické moci (European Commission 2002). Již první souhrnná analýza stavu české veřejné správy, která – což je pro situaci nanejvýš symptomatické – mohla být zpracována jen díky podpoře EU až koncem devadesátých let, identifikovala jako hlavní bolavá místa chybějící kon-

cepci jejího rozvoje, katastrofální úroveň řízení lidských zdrojů, politizaci státní služby, slabou motivaci pracovníků a chaotickou organizaci (Národní vzdělávací fond 1998).

Ve světle takto kritického hodnocení stavu české veřejné správy nelze v žádném případě podceňovat tlak na důsledné provedení její reformy vyvíjený EU. Všechny hodnotící zprávy Evropské komise publikované v letech 1997 až 2003 upozorňovaly na nezbytnost posílit administrativní kapacitu České republiky v souvislosti s plněním kodaňských kritérií, zejména schopnosti převzít závazky plynoucí z členství v Unii (European Commission 1997: 103–109; European Commission 2002: 138). Proces předvstupního sbližování mezi ČR a Evropskou unií přinutil český stát mimo jiné k tomu, aby přijal řadu opatření zmenšujících manévrovací pole pro nežádoucí praktiky v oblasti veřejné správy. Z různých příčin, z nichž jistě nikoli poslední je nedostatek politické vůle, však i přes opakovanou kritiku Evropské komise zůstávala v oblasti přizpůsobení české veřejné správy standardům EU až do poslední chvíle před vstupem slepá místa, například v případě zadávání veřejných zakázek nebo odpolitizování státní služby.⁶⁸

Nepříliš lichotivý je rovněž obraz české veřejné správy, který nabízejí srovnávací výzkumy a hodnotící zprávy mezinárodních nevládních organizací. Obzvláště nepříznivé je hodnocení korupce; Česká republika se v měření tzv. indexu vnímání korupce (CPI) prováděném *Transparency International* už řadu let pohybuje až v páté nebo dokonce šesté desítké zemí.⁶⁹ Zpráva monitorovacího programu boje proti korupci v postkomunistických státech připravená *Open Society Institute* identifikovala jako hlavní překážky bránící účinnému boji s tímto vážným problémem v České republice nefunkční zákony o střetu zájmů, státní službě a zadávání veřejných zakázek.⁷⁰ Vedle korupce ve veřejné správě a soudnictví tato zpráva rovněž varovala před silnou úrovní korupce v zákonodárných orgánech, umožněnou žádnou nebo špatnou regulací lobbyismu a rozsáhlou poslaneckou imunitou (*Open Society Institute* 2002).

III.3.2 Kultura veřejné správy během přičleňování k EU⁷¹

Naše analýza kultury české veřejné správy se soustředí na vnímání problematiky rozšíření a rozdílu mezi českým a evropským prostředím u zaměstnanců české a evropské veřejné správy. Orientace na způsoby vnímání a definování situací vlastní úředníkům veřejné správy ve dvou rozdílných sociokulturních systémech umožňuje nahlédnout do kulturních předpokladů úspěšné integrace české společnosti do Evropy a v nemenší míře také do podmínek zlepšení regulativního rámce ekonomických aktivit pro subjekty působící v dosahu kompetence české veřejné správy.

⁶⁸ Zákon o státní službě, který má odpolitizování garantovat, byl přijat Parlamentem ČR teprve v roce 2002 a nabyl účinnosti až v roce 2004.

⁶⁹ V letech 2002–2004 se ČR umístila na 52., 54. a 51. místě pořadí zemí podle CPI; *Transparency International* 2005a.

⁷⁰ Nový zákon o zadávání veřejných zakázek přijatý pod tlakem EU nabyl účinnosti teprve v roce 2004. Ztráty pro veřejné rozpočty plynoucí z nízké kvality právní úpravy zadávání veřejných zakázek byly však jen pro týž rok odhadnuty na cca 32 miliard korun (*Transparency International* 2005b). Nový zákon o střetu zájmů byl v době dokončení tohoto textu (září 2005) projednáván Parlamentem ČR, poté co novelu původního zcela nevyhovujícího zákona kvůli procesním pochybením zrušil Ústavní soud.

⁷¹ Výzkum se opírá o 10 semistrukturovaných rozhovorů provedených v období od května do října 2003. Vzorek byl konstruován tak, aby v něm byla zastoupena česká ministerstva a další úřady, jež sehrály a stále hrají důležitou roli v procesu integrace do EU, a to vždy osobami, které mají zkušenost se spoluprací s partnery z centrálních evropských institucí a státní správy členských zemí. Kromě českých úředníků ze čtyř ministerstev a Úřadu vlády byli osloveni dva úředníci Delegace Evropské komise v Praze (jeden občan členského státu EU před posledním rozšířením a jeden občan

Perspektiva, z níž na problematiku české veřejné správy jako aktéra ekonomického vládnutí pohlédneme, vyžaduje krátký komentář. Ač se v dalším textu mluví o vlastnostech veřejné správy v České republice a EU, o jejich přednostech a nedostatcích, o výskytu korupce, zneužívání neformálních vztahů atd., nikoli tyto jevy samotné, ale pouze jejich kulturně podmíněná vnímání byla předmětem našeho výzkumu. Analyzujeme tedy kulturou podmíněné reprezentace a sebeprezentace, rozdíly mezi kulturami v tom, jak dávají svým nositelům zakoušet a vyjadřovat obecně za reálné považované rozdíly mezi českou a evropskou veřejnou správou, o těchto „reálných“ rozdílech samotných však naše zjištění podávají jen nepřímou a bez dalšího obtížně interpretovatelnou výpověd. Tím, co takto může být naopak zjištěno přímo, je, nakolik některé scénáře současného a budoucího vývoje, například přibližování úrovně evropské byrokracie ve výkonnosti a pracovním nasazení, mohou počítat s oporou v existující kultuře české veřejné správy.

V situaci, kdy úředníci české veřejné správy přicházejí do úzkého pracovního kontaktu s partnery z Evropské unie, kde zejména na počátku devadesátých let, ale v nezanedbatelné míře i v době provádění výzkumu (květen–říjen 2003) stále existovaly rozdílné způsoby práce a odlišné přístupy k formulaci i řešení problémů než v České republice, bylo možné očekávat, že setkání s evropskou veřejnou správou bylo pro české státní úředníky svého druhu kulturním šokem. Základní postoj českých respondentů by se však dal spíše charakterizovat jako očekávání nadřazeného Jiného nezahrnujícího moment šoku nebo překvapení. Respondenti se podle vlastních slov převážně setkali s tím, co dopředu očekávali: velmi dobrou připraveností na jednání, výborným jazykovým i odborným vybavením, lepšími sociálními dovednostmi a celkově vysokou profesionalitou. Překvapení, pokud se vyskytla, se tvořila na pozadí těchto vysokých očekávání a na pozadí očekávání jinakosti EU od systému, od něhož se česká veřejná správa během transformace snažila vzdálit. Oba tyto momenty v sobě zahrnuje překvapující odhalení, k němuž dospěla respondentka z Ministerstva pro regionální rozvoj v raných fázích rozvoje spolupráce s evropskými partnery: „Nezaskočilo nás to, i když na řadu věcí jsme nebyli zvyklí. V minulosti se sice také určitým způsobem plánovalo, ale ne tak, jako se plánuje nyní. ... V EU se tedy také dlouhodobě plánuje, ale neklade se důraz na centralismus, ale na to, aby byly podněty přijímány zezdola, od budoucích předkladatelů, s přihlédnutím k regionům, což u nás v minulosti nebylo a na nás to působilo jako pozitivum“. Nadřazené Jiné je však rovněž vnímáno jako obdařené vlastními zájmy ne nutně se shodujícími se zájmy českými. Při spolupráci s evropskými partnery se přirozeně vyskytly i situace, kdy se česká strana dostala do sporu s úředníky z partnerské země, protože její požadavky považovala za projev snahy prosadit vlastní zájem na úkor českého.

O tom, že k překvapením docházelo i na druhé straně, svědčí následující případ zahraničního zaměstnance Delegace Evropské komise v Praze, který popsal své dojmy z prvního setkání s českou státní správou takto: „První, co mě zaujalo, bylo, že [čeští státní úředníci] se na schůzích jistili

ČR), další občan státu EU před rozšířením pracující na zastupitelském úřadě své země v Praze, český zaměstnanec nevládní organizace, která v ČR implementovala některé programy EU, a vysokoškolský pedagog – specialista na evropské záležitosti. Vzorek si přirozeně nemůže činit nároky na reprezentativitu.

V rozhovorech byli respondenti dotazováni na zkušenosti ze spolupráce s evropskými partnery během příprav ČR na vstup do EU, předvstupních vyjednávání nebo při implementaci a monitoringu evropských programů. Společným námětem rozhovorů byly také specifické rysy české veřejné správy ve srovnání s veřejnou správou EU případně členských států EU. Respondenti byli rovněž požádáni, aby popsali, jak vnímají české a evropské podnikatele a zaměstnance. Dalším tématem byla role korupce a neformálních kontaktů ve vztazích mezi českou veřejnou správou a domácími i zahraničními podnikateli. Zejména v tomto posledním případě bylo nutné dopředu počítat s tím, že odpovědi státních úředníků se budou vyznačovat menší mírou otevřenosti, což se při výzkumu také potvrdilo. Dva zahraniční respondenti byli požádáni, aby vyjádřili své názory na výše uvedené náměty ve vztahu k české veřejné správě a přiblížili své konkrétní zkušenosti z pozice úředníků Evropské komise nebo jednoho z členských států EU.

počtem, takže jich přicházelo dvacet nebo třicet. Komisi zastupovaly čtyři osoby, takže tu byl jasný nepoměr. A mnoho lidí tam jen sedělo a poslouchalo a nejsem si jistý, jestli všichni vůbec rozuměli tomu, co se říká, protože jazyk byl zcela jistě problémem.“ Optika nadřazeného Jiného je tedy zjevně přijímána i evropskými úředníky. Uvidíme níže, že ocitovaná výpověď je variací na hodnocení způsobu práce českých úřadů, jak je ve svých sděleních podávají čeští respondenti. Rozdíly mezi veřejnou správou v ČR a Evropě byly respondenty považovány za natolik samozřejmé, že pro ně nepředstavují zdroj výraznějšího překvapení nebo zklamání. To nás vede k otázce, jaké jsou nejvýznamnější rysy české a evropské veřejné správy ve vnímání našich respondentů?

III.3.3 Kulturní obrazy evropské a české veřejné správy

Respondenti charakterizují centrální orgány EU jako výkonné, vybavené potřebnou infrastrukturou, důsledně dodržující předpisy a zpravidla dobře informované o problémech, jimiž se zabývají, a evropské úředníky pokládají za motivovanější k práci než jejich české protějšky. Evropské veřejné správě vytýkají, že je byrokratická a nepružná, i když, jak mnozí neopomenou dodat, méně, než jak Brusel líčí odpůrci integrace. Negativní hodnocení bruselské administrativy, jež vycházela z osobních zkušeností respondentů získaných při spolupráci na projektech s evropskými partnery, se týkala především nedostatku flexibility a přizpůsobivosti: „Na česko-rakouské hranici jsme spolupracovali na dvou programech, oba to byly programy přeshraniční spolupráce – INTERREG a PHARE – ale každý program měl úplně jiná pravidla, často protichůdná. Nikdy nedošlo k tomu, že by se ředitelství dohodla a aspoň trochu to zkoordinovala, aby nám vytvořili podmínky, abychom opravdu mohli spolupracovat. V tom vidím tu byrokracii Evropské komise. I když přišla s dobrou myšlenkou, nikdy to nebylo domyšleno až do konce. I když se spolupracovalo společně, byly to dva úplně rozdílné programy.“ Druhá základní výtka na adresu bruselské administrativy se týkala přílišného lpění na formálních pravidlech a neochoty evropských úředníků jít za literu zákona. Jeden respondent to dokládá příkladem z vlastní zkušenosti, kdy žádal bruselské partnery o zodpovězení otázky týkající se pravidel poskytování finanční pomoci, ale nedostal žádnou jednoznačnou odpověď: „Jsou určité problémy při osobních jednáních například s řediteli jednotlivých direktoriátů, kdy na přímou otázku leckdy neoddržíte odpověď, to znamená, že dostanete pouze odkaz na příslušnou vyhlášku, rozhodnutí atd., bez poskytnutí bližších informací. ... Myslím, že oni mají mnohem omezenější prostor pro manévrování. Bojí se jít za ten rámec vyhlášky, nařízení.“

Je příznačné, že všechny výše uvedené příklady pocházejí z oblasti spolupráce v rámci předvstupní pomoci EU České republice. Právě v této oblasti se lépe než v jiných ukazuje, že vztah mezi českou a evropskou veřejnou správou během předvstupního procesu byl asymetrický, neboť evropská strana nabízela pomoc a současně vyžadovala splnění určitých podmínek, zatímco česká strana pomoc přijímala a byla nucena podmínky plnit. Jak vypracování programu pomoci, tak stanovení podmínek pro její získání bylo výsledkem činnosti evropské administrativy, česká veřejná správa v tomto procesu nehrála aktivní roli a fungovala v podstatě jako vykonavatel rozhodnutí přicházejících zvenčí. To je situace, která se zdá přímo ideální pro udržení konstitutivních prvků „postkomunistického syndromu“, zejména pasivního postoje k formulaci a řešení problémů (Klicperová-Baker, Feierabend, Hofstetter 1999). Čeští úředníci se opět jednou ocitli v postavení závislých a pasivních „vyplňovatelů“ úkolů, bez možnosti a potřeby uplatnit vlastní iniciativu.

Stará známá situace se však nereplikuje celá. Ve výpovědích respondentů bylo přítomné vědomí, že nejpozději s ukončením předvstupního procesu bude od českých úředníků vyžadováno, aby hráli mnohem aktivnější roli, protože se již nebudou účastnit pouze implementace programů vypra-

covaných někým jiným, ale jakožto zaměstnanci veřejné správy jednoho členského státu EU ponešou za rozhodování v rámci Unie spoluodpovědnost. Slovy zahraničního zaměstnance Delegace EK v Praze: „Dosud byli [= čeští státní úředníci] extrémně reaktivní. Máme tu balík evropských pravidel a musíme je přizpůsobit a implementovat. A musíme se jich [= evropských úředníků] zeptat, co máme dělat. To už téměř skončilo. Nyní musí navrhnout řešení, protože budou mít problém, v každém členském státě budou chtít pomoci. A pak musíte být proaktivní“. Přejít od reaktivního přístupu k práci k proaktivnímu tento respondent vnímal jako hlavní výzvu vyplývající pro českou veřejnou správu z procesu evropské integrace. Pozůstatky komunismu, k nimž patří sklon k pasivitě, vyčkávání na pokyny shora a neochota pouštět se do samostatného řešení problémů, se v tomto světle jeví jako brzdy přechodu k proaktivnímu stylu práce.

Obraz české veřejné správy, který lze sestavit na základě výzkumných rozhovorů, je méně příznivý než obraz bruselské administrativy. Česká veřejná správa je celkově vnímána jako méně vyspělá, neefektivní, příliš centralizovaná a hierarchická. Za velký problém je považována nízká motivace zaměstnanců způsobená jak nízkými platy, tak demotivačním stylem řízení lidských zdrojů. Respondenti také vyjádřili názor, že na českých úřadech pracuje příliš mnoho zaměstnanců, a za nevyhovující označili formy koordinace práce mezi různými ministerstvy nebo různými odděleními v rámci jednoho ministerstva, a to jak obecně, tak s ohledem na evropské záležitosti. S nimi je také spojena výtka, že jazykové vybavení českých úředníků nebylo a stále není na patřičné úrovni. Mimořádně kriticky respondenti hodnotili absenci účinného zákona o státní službě, jejímiž důsledky jsou nejistota kariérního postupu a upřednostňování politických hledisek, například osobních kontaktů s politickými špičkami nebo vztahů k ústředím politických stran, při jmenování do vyšších úřednických funkcí na úkor meritokratických kritérií. Pozitivní hodnocení české veřejné správy se omezovalo na názor, že vykazuje vysokou flexibilitu a schopnost řešit nenadálé situace, vzniklé ovšem často – jak je třeba k tomu dodat – jejím vlastním selháním.

Kritický pohled na českou veřejnou správu pregnantně vyjádřil západoevropský zaměstnanec Delegace Evropské komise: „V České republice jsou dobří státní úředníci a špatní. Obecně si myslím, že tu existuje problém motivace, což je pochopitelné. My převážně pracujeme s úzkým okruhem zapálených lidí. Ale je tu mnoho osob, které nepracují tak, jak by měly.“ I on poukázal na negativní důsledky absence zákona o státní službě: „Další věc, o kterou jsme mnoho let usilovali, je zákon o státní službě, který by omezil politické vměšování na přijatelné minimum. Lidi demotivuje, když při každé změně ministra dojde k otřesům na celém ministerstvu, velmi dobří jedinci mohou být propuštěni z důvodů, které nijak nesouvisí s jejich pracovním výkonem. Zažili jsme to několikrát a je to vážný zdroj demotivace. Platy jsou jistě klíčový problém. Kdo chce vydělat trochu peněz, jde pryč.“ Druhý, tentokrát český zaměstnanec Delegace EK poukázal na problém formalismu a nedostatečné komunikace, jehož si povšiml během svých pracovních styků s úředníky z českých ministerstev: „Někdy mám z českých ministerstev dojem, že důležitější je forma než obsah. ...Nechci to zveličovat do té míry, že z jedné kanceláře do druhé, když s nimi chcete mluvit, musíte jim poslat interní sdělení, nejlépe poštou a potom se s vámi budou bavit, ale tak, jak jsem to pozoroval, tak zvláště třeba ta komunikace mezi jednotlivými odděleními není úplně tak jednoduchá.“

Úředníci českých ministerstev kriticky naráželi na způsob organizace práce, který brzdí rozvoj iniciativy podřízených: „Co mně se líbilo na tom, když jsem se setkávala s různými lidmi [v evropské veřejné správě], byla možnost větší seberealizace. Tady stále narážíme na centralistický způsob řízení, tady u nás na ministerstvu všechno musí podepisovat ředitel, sice to zpracovává referent, ale ředitel to musí podepsat, přičemž ten referent ví o tom problému daleko víc než ten ředitel. Když

nám je posílán nějaký dokument z té druhé strany, parafují ho vedoucí oddělení a ten, kdo ho zpracovával, aby bylo vidět, že za to zodpovídají oba. U nás jsou ti, co to tvoří, jakoby schováni. Nemají možnost komunikovat s tím druhým bez toho, aniž by to procházelo tímto systémem. To, co se mi líbí, je rozdělení pravomocí na jednotlivých stupních. Tady se to neustále promílá. Ten zodpovědný pracovník musí neustále předávat informace místo toho, aby se věnoval tomu, čemu se má věnovat. To rozdělení pravomocí mi tady ještě chybí.“

Ve výsledném obrazu české veřejné správy vystupuje zvláště v kontrastu k evropské administrativě do popředí skutečnost, že není schopná motivovat své pracovníky ze tří hlavních důvodů:

1. nízké platy;
2. nevhodná organizace práce neumožňuje pracovníkům v podřízených postaveních nést odpovědnost a získat uznání za vykonanou práci, nadřízení pracovníci zase odpovědnost nesou formálně, nikoli však věcně, a uznání se mohou těšit nezaslouženě;
3. nejistota způsobená vysokou mírou potenciálního zasahování do kariérního postupu úředníků politicky dosazenými špičkami, za kterou je zodpovědná dlouhodobá absence funkčního zákona o státní službě.

Vnímání kvality české veřejné správy není nikterak povzbuzující, v očích úředníků samotných v ní začasť končí ti, kteří se nedokáží uplatnit v soukromých firmách nebo kterým nevádí nízká úroveň motivace, již práce v české veřejné správě nabízí. Pro osoby motivované, schopné a kvalifikované může být větším lákadlem práce v soukromém sektoru nebo ve vyspělejší veřejné správě evropské, což se stalo aktuální možností od data vstupu České republiky do EU. Trend odlivu schopných jedinců by mohla zvrátit lojalita k veřejné správě, avšak tu je v souladu s dřívějším zjištěním Jiřího Večerníka, že jedním z prvků komunistického odkazu je atomizace, neschopnost identifikovat se s nadindividuálními celky a nechat své jednání ovlivnit pocitem závazku vůči nim (Večerník 2002: 64), obtížné očekávat. Znamená to, že česká veřejná správa je další „pevností neschopných“? Není důvod si myslet, že tomu tak je zcela. Přesto nelze brát na lehkou váhu tvrzení jednoho respondenta, podle něhož ve veřejné správě „zůstala čtvrtá, pátá a šestá garnitura“. Členství v EU a s ním související proces integrace české veřejné správy do víceúrovňového systému evropského vládnutí však může pro české úředníky znamenat nejen náročnou výzvu, vyžadující od nich vyšší pracovní nasazení a osvojení nových pracovních dovedností a návyků, ale i příležitost spočívající ve vnějším tlaku na převzetí efektivnějších organizačních modelů a tvorbu silněji motivujícího pracovního prostředí. Toto očekávání, jež lze nezávisle na našem výzkumu formulovat na základě institucionalistických předpokladů, nachází, jak se zdá, příznivou půdu v kulturních percepcích odhalených v průběhu výzkumného šetření.

III.3.4 Co se může česká veřejná správa naučit v Evropě a naopak

Srovnání české a evropské veřejné správy vede zcela přirozeně k otázce, co se jedna od druhé může naučit? Přípravy na členství a samotný vstup České republiky do EU měly za následek velmi intenzivní prohloubení spolupráce mezi systémy veřejné správy v ČR, EU a ostatních členských zemích a zcela jistě přispěly k prohloubení procesu jejich vzájemného učení. V evolučně-ekonomické perspektivě lze očekávat, že v soutěži o efektivní využití disponibilních zdrojů se slabší bude učit od silnějšího. Vzhledem k nespornému rozdílu ve stupni vyspělosti mezi evropskou a českou veřej-

nou správou je mnohem pravděpodobnější, že se učí česká administrativa od evropské. V perspektivě určené hlediskem ekonomické kultury je však nutné si položit empirickou otázku, jak fakticky vnímají rozdíly v kvalitě a tím i příležitosti k napodobování a učení na obou stranách samotní aktéři tohoto procesu. Odpověď již vlastně byla naznačena v předchozích odstavcích, zde podáváme shrnutí. Podle respondentů se česká veřejná správa má inspirovat u evropské v těchto oblastech:

1. stabilita daná zákonem o státní službě,
2. řízení lidských zdrojů, opět v souvislosti se zákonem o státní službě,
3. vysoké nároky na zaměstnance související s jejich pravidelným střídáním pracovních pozic během kariéry,
4. orientace na službu veřejnosti,
5. úcta k právním předpisům,
6. zachovávání pravidel,
7. transparentní způsob práce,
8. dochvilnost a přesnost v plnění úkolů,
9. sociální schopnosti a komunikace,
10. znalost cizích jazyků.

Výčet bodů, v nichž se evropská veřejná správa může učit od české, je naproti tomu mnohem kratší:

1. flexibilita,
2. schopnost improvizovat,
3. „akcelerace“, již byla míněna dovednost v případě potřeby nasadit síly pro splnění určitého úkolu ke stanovenému datu.

Srovnání oblastí, v nichž se česká veřejná správa může učit od evropské a naopak, je pro českou administrativu málo lichotivé. Potvrzuje totiž, že se i ve vnímání českých a evropských úředníků jeví jako méně vyspělá než veřejné správy evropských zemí. Body 1.– 7. prvního seznamu jsou charakteristikami systému veřejné správy jakožto rozvinuté instituce a přesvědčení respondentů, že se má česká veřejná správa učit, znamená, že se podle nich nachází ve stavu institucionální nezrlosti. Body 8. – 10. se týkají pracovních návyků a schopností zaměstnanců veřejné správy jakožto jednotlivců, i ony však mají institucionální rozměr v tom smyslu, že jejich nepřítomnost je signálem toho, že v instituci nejsou zabudovány účinné mechanismy odměn a postihů podporující jejich výskyt. Co se týče tří výše vyjmenovaných „ctností“ české veřejné správy, všechny s částečnou výjimkou flexibility lze přijímat jako pozitivní právě jen potud, pokud představují nejlepší reakce na institucionální selhání správního systému. Jak navíc dokládá následující úryvek z výzkumného rozhovoru, jsou často hodnoceny jako ctnosti jen zdánlivé:

Tazatel: „[V]y jste spontánně zareagoval, když jsem se zmínil, že se Evropská komise může naučit improvizovat od české státní správy, můžete to trochu rozvést?“

Respondent: „Možná to není úplně věcná poznámka, protože to je možná improvizace prezentace, ne improvizace věcného rozhodování, to bylo přecenění v tomhle smyslu. Mně se

zdála ta lehkost, se kterou jsou prezentovaná stanoviska, jak se improvizuje, když se něco děje nebo když se něco neděje, jakým způsobem se hledá lehce, než se věci označí pravým jménem. Takže to není věcně správné říct, že to je – ano, možná to je improvizace v prezentaci těch stanovisek. Je jedno slovo – accountability, jakási vyúčtovatelnost, i když to není úplně ono, která tu schází. To je možná typičtější než improvizace – lacking accountability.“

Z toho, co bylo výše řečeno o vnímání EU jako nadřazeného Jiného, i z nyní podaného shrnutí kulturního obrazu předností a nedostatků českého a evropského administrativního systému vyplývá, že proces učení české veřejné správy od evropské se podle vší evidence nezakládá pouze na objektivní výhodnosti (vyšší efektivitě) přejímaného modelu, ale nachází silnou podporu i v ekonomické kultuře aktérů samotných. Způsoby vnímání těchto dvou administrativních systémů a názory na jejich výhody a nevýhody samozřejmě vycházejí také z přímých nebo zprostředkovaných zkušeností se systémy veřejné správy a jistě i s prakticky jakýmkoli dalšími aspekty života v České republice a v Evropské unii. Mohlo by se proto zdát, že zde termín kultura figuruje jako v podstatě nadbytečné abstraktní označení pro jednoduché zkušenostní soudy, v nichž kulturní obsahy hrají pouze marginální roli. Jak však ukazuje následující příklad, postoje respondentů nelze považovat pouze za úsudky jednotlivců vyhodnocujících minulé zkušenosti z hlediska jejich individuálního prospěchu, nezávisle na jejich kulturní zakotvenosti, ale neméně i za kulturní obsahy v silném smyslu, tj. takové, které skutečnost neodrážejí, nýbrž formují, a je proto oprávněné o nich hovořit jako o ekonomické kultuře. Obecně deklarovaná nepřítomnost překvapení při prvních kontaktech s evropskými partnery indikuje, že respondenti vnímali Evropu jako nadřazené Jiné již před prvními setkáními se západoevropskou realitou. Jinak řečeno, čeští úředníci jsou ve vztazích k evropským partnerům spoluovlivňováni představou o administrativní, ekonomické i sociokulturní nadřazenosti zemí Evropské unie (s různou mírou diferencovanosti mezi zeměmi EU), která má alespoň zčásti jiný původ než přímé pracovní i jiné zkušenosti. Přirozené vysvětlení pro to lze hledat v přitažlivosti Evropy (rozumějme západní) jako referenčního rámce, která se zvětšovala s prohlubujícím se úpadkem komunistického režimu při srovnání životních podmínek na obou stranách železné opony a po pádu komunismu našla svůj ve veřejném povědomí zdomácnělý výraz v myšlence „návratu do Evropy“ (Holý 2001: 177).

Podobně bylo vnímání občanů států EU nepochybně často již před prvním osobním setkáním s postkomunistickou realitou předem ovlivněno – přiznanou nebo nepřiznanou – představou o její zaostalosti. Osobní zkušenost se životem společnosti na druhé straně bývalé železné opony měla za následek určitou korekci původních představ, jak o tom svědčí kritické komentáře českých úředníků na adresu EU a naopak pochvalné zmínky evropských občanů o některých stránkách života v České republice. Přesto však ve chvíli, kdy se hovoří o konkrétních přednostech administrativních systémů v EU a v České republice, vyznívá vzájemné srovnání v očích našich respondentů jednoznačně ve prospěch EU. Faktory, které za tím stojí, jsou jak racionální hodnocení, tak kultura.

III.3.5 Kulturní obraz korupce a neformálních kontaktů

Existence korupce a neformálních vztahů v české veřejné správě je více než dostatečně potvrzena negativními výsledky České republiky v mezinárodních srovnáních zmiňovaných výše. Nejrůznější příklady korupčního jednání byli schopni uvést také naši respondenti. V této části nám nejde o postižení rozsahu a forem existující korupce, což použitý přístup ani neumožňuje, ale opět o odkrytí způsobů, jimiž jsou korupce a zneužívání neformálních vztahů vnímány a popisovány představiteli veřejné správy jakožto nositeli určité kultury. Mezi respondenty z řad pracovníků českých úřadů

byla nápadná neochota souhlasit s tvrzením, že v české veřejné správě je korupce mnohem rozšířenější než v zemích EU. Naopak zahraniční i čeští respondenti přímo pracující pro EU, a to nejen z řad zaměstnanců Delegace EK, tuto skutečnost považovali za zjevnou. V tomto rozdílu je možné tušit vliv dvou rozdílných kulturních předpojatostí. Té, která již výše byla označena jako očekávání nadřazeného Jiného a kterou tentokrát sdílejí pouze zaměstnanci evropských institucí, a proti ní v opozici stojící negace, již dosvědčovaly výpovědi českých úředníků. Ukazuje se, že jakmile se i jinak téměř obecně platný kulturní obraz dostane příliš blízko zájmům aktérů (v tomto případě zájmu vyhnout se podezření z účasti na korupčních praktikách), může být zcela nebo zčásti popřen.

V dostupném empirickém materiálu bylo možné rozlišit tři strategie snižování významu korupce v české veřejné správě, které se odvolávají na (1.) historickou tradici, (2.) nízké finanční ohodnocení a (3.) obecné klima v současné společnosti. Zatímco pro pracovníky českých úřadů je korupce především výsledkem „objektivních“ faktorů, jako jsou platy a historické tradice, ve vysvětleních zástupců evropských institucí sehrála největší roli celková korupci příznivá společenská atmosféra.

Představitel první strategie zpochybnil obvyklou interpretaci výsledků mezinárodních srovnání korupčnosti tvrzením, že kořeny korupce v českém prostředí jsou starší než komunismus, dají se najít již v samotných základech systému veřejné správy, jak se rozvinul v době budování moderního státu v celém středoevropském prostoru, a sdílí je proto i starší členské země EU sousedící s Českou republikou: „Nedělám si iluze, že by v české zemi a v ČR v rámci státní správy nebyla korupce, ovšem myslím si, že je na stejné úrovni jako v kterékoliv jiné zemi s podobnou tradicí. Nemyslím si, že máme vyšší korupci než v Rakousku či Německu, i když podle jistých srovnání se řadíme k těm nejkorupčnějším zemím, ale já osobně nemám zkušenost, že by mi někdo dával nějaký úplatek a moji kolegové taky ne...“ Druhá a třetí strategie vysvětlování příčin, a tím i omlouvání korupce se objevují ve výroku jednoho českého ministerského úředníka: „[K]orupce je svázána s vyšší platou. Jsou samozřejmě voluntaristé, kteří pracují za šest tisíc měsíčně, ale jestliže se ocitnou v nepříliš výhodných podmínkách a přijde se za nimi s obálkou a s prosbou, aby něco udělali, tak ten člověk má dosti složitou volbu. V EU si každý svého místa cení a tak by musel být ten úplatek v milionech eur, aby člověk obětoval relativně dobré místo a kariéru. Kdežto tady v současné době asi neobětujete nic. Je to podhoubí korupce. Pokud by ten úředník věděl, že v případě úplatku opouští toto místo s ostudou a relativně dobře placené místo, tak každý by většinou řekl ne. Bohužel je to morální kritérium, které v současné společnosti v ČR má mínus deseti stupňů.“ Naproti tomu český zaměstnanec Delegace EK spatřoval příčinu korupce ve slabé vůli s korupcí bojovat, a to i přesto, že řada účinných nástrojů pro potírání korupce již existuje: „Já si myslím, že prostor pro korupci v ČR je větší než v EU ...Rozdíl mezi ČR a západní Evropou je v tom, že postihování takového chování je v té západní Evropě daleko důslednější, jednak co se týče legislativního rámce, ale hlavně z hlediska schopnosti tento legislativní rámec prosazovat v praxi.“

O roli neformálních kontaktů ve veřejné správě kriticky hovořil jeden ze zaměstnanců českých ministerstev. Neformální dohody uzavřené politickými špičkami s třetími stranami nutí podle jeho názoru podřízené překračovat pravidla: „Pokud přijde, teď mluvím velmi obecně, starosta za ministrem a řekne, podívejte se, potřebujeme čtyři miliardy a ministr řekne ano, dám vám čtyři miliardy, bez toho aby to, bohužel, prošlo celým kolečkem aparátu, je to velmi nepříjemné. Pro mne je důležité, aby ten vrcholný představitel řekl, ano, pane starosto, podívám se, jaké jsou možnosti, mohli vám čtyři miliardy v rámci určitého programu dát.“

Podle názoru sdíleného respondenty jak z českých úřadů, tak z prostředí EU však neformální

kontakty hrají významnou roli i v západoevropských zemích a není možné je považovat za jednoznačně negativní jev. Podstatné potom ovšem je, aby ve společnosti existovaly sankce proti zneužívání neformálních kontaktů k vlastnímu prospěchu na úkor obecného zájmu: „Hrají roli všude. Ale tak v té české státní správě samozřejmě více, u nás je ještě trochu parochiální společnost v něčem, to roli hraje, ale v té Evropě taky. Právě o tom mluvíme, jestli tady tomu říkáme známosti, tam tomu říkají ‚networking‘ ... Tam ale když se za vás někdo přimluví, tam je to považováno, že ten člověk za vás dává určitou garanci... Takže asi bude těžké, aby ty neformální kontakty vymizely, protože to, že máte kontakt s někým, víte, že vám garantuje určitou serióznost, víte, co od toho získáte, tak to nemusí být negativní, ale tam jde asi o to, zamezit, aby se uplácelo... Já myslím, aby to bylo pojímáno tou společností jako negativní, to je taky důležité. Ta společnost tady to tak úplně negativně ještě pořád nevnímá.“

Zvolený formát výzkumu neumožnil zkoumat rozsah korupci nakloněných nebo naopak nepřejících postojů mezi zaměstnanci veřejné správy, dovolil ale nahlédnout do toho, jak je jimi korupce vnímána a jak interpretují málo lichotivé umístění České republiky v mezinárodních srovnáních korupce a jeho příčiny. Lze předpokládat, že pro účinný boj s korupcí a zneužíváním neformálních vztahů je vhodná kultura, která obsahuje jasně negativní obraz korupce. Takový obraz je možné v ekonomické kultuře respondentů nepochybně identifikovat, ale vedle něj v ní existují explanační a ospravedlňující postupy, jež bychom mohli označit jako „realistické“, tj. takové, které korupci činí z různých důvodů pochopitelnou, a proto méně morálně nepřijatelnou. Tyto postupy sahají od zpochybňování výsledků měření korupce mezinárodními organizacemi přes poukazy na nutnost hledat její příčiny v historických tradicích až k vysvětlení „objektivními“ faktory, jako jsou nízké platy. Respondenti rovněž odmítají uznat podstatné rozdíly oproti situaci v západoevropských zemích, když posuzují využívání neformálních kontaktů. Známosti podle nich hrají roli všude a má to své dobré důvody.

III.3.6 Závěrem

V této kapitole jsme představili sondu do kulturních předpokladů úspěšné integrace České republiky do Evropské unie v oblasti správního rámce ekonomického života. Problémy české transformace, které se plně projeví v druhé polovině devadesátých let minulého století, byly způsobeny tím, že česká společnost musela zaplatit „pokutu za rychlost“ ekonomické reformy (Mlčoch 1997), která opomíjela institucionální předpoklady fungujícího tržního hospodářství. Od té doby byly učiněny značné pokroky na cestě k vytvoření účinného institucionálního základu, který je nepostradatelný pro to, aby mechanismy trhu mohly fungovat hladce a přitom efektivně. Avšak ani instituce samotné nestačí. Mají-li plnit své funkce ve vztahu k ekonomickému jednání, musí odpovídat kultuře společnosti, do které byly zavedeny, tedy zastávaným hodnotám a způsobům definování sociálních situací, jež v ní jsou rozšířeny. Kultura má sklon k setrvačnosti a nedá se očekávat, že se ze dne na den dokáže mávnutím nějakého kouzelného proutku oprostí od zátěže stále nepřilíš vzdálené komunistické minulosti. Z toho důvodu je při přejímání zavedených institucí a vytváření institucí nových třeba dbát na to, aby tyto instituce byly v souladu s existující kulturou, respektive aby se opíraly o její pozitivní obsahy a současně je dále posilovaly a naopak aby oslabovaly její obsahy negativní. Příliš optimistická představa, že stačí použít „institucionální xerox“ k dosažení ekonomické úrovně a socioekonomické kultivovanosti vyspělých zemí, je iluzí a vystavuje každou transformující se společnost riziku, že bude muset zaplatit druhou pokutu za rychlost. Tentokrát za unáhlenou implantaci institucí, které neodpovídají jejich kulturní výbavě.

Náš výzkum se v této kapitole zaměřil na počáteční, a proto nutně jen částečné ohledání terénu v oblasti ekonomické kultury se zvláštním důrazem na kulturní podmíněnost fungování institucí národní veřejné správy vystavené ve stále se zvětšující míře vlivům evropské integrace. Vznegli jsme otázky, jak představitelé české a evropské veřejné správy vnímají rozdíly mezi způsobem práce v obou správních systémech a jak přistupují k některým kritickým jevům, proti kterým veřejná správa musí bojovat, aby mohla účinně plnit roli regulativního rámce ekonomického života, jako je korupce, vyhledávání renty a zneužívání neformálních kontaktů. Ukázalo se, že kulturně, totiž představou „Evropy“ jako nadřazeného Jiného, jako společenství těch nejvyspělejších společností a ekonomik, je podmíněna i zdánlivě jen faktický stav věcí zachycující výpověď, že existují značné rozdíly v kvalitě práce vykonávané českou a evropskou veřejnou správou, jež vyznívají téměř jednoznačně ve prospěch evropské administrativy. V kulturně podmíněných strategiích vysvětlování korupce a zneužívání neformálních kontaktů se však objevila opačná tendence chápat tyto neblahé jevy jako rysy společné veřejným správám na Západě i na Východě. Obě tyto protikladné polohy ekonomické kultury české veřejné správy se zdají být potvrzením náhledu, že kultura je inventářem strategií pro diskurzivní zvládnání komplexity sociálního světa často stejně složitým a nepředvídatelným jako tento svět sám.

III.4 Proměny socioekonomických hodnot v důsledku migračních procesů

Zdeněk R. Nešpor

Mezi převratnými společenskými změnami, které v celosvětovém měřítku přinesla poslední třetina 20. století, zaujímá význačné místo fenomén mezinárodních migrací, respektive jeho nebývalý rozsah a provázanost s postupující globalizací. Uplynulé století proto bylo s jistou nadsázkou označeno přímo za „věk migrací“, nebo se hovoří o „novém světě [vzniklém na základě] migrací“, přičemž mezi nejdůležitější strukturální změny, které aktuálně nastávají na poli mezinárodních migrací, bývá řazena jejich globalizace, akcelerace, diferenciacce, feminizace a politizace (Castles, Miller 1998: 1–18). Migrační pohyby zasahují stále větší množství zemí, přičemž se vzájemně posilují. Zároveň však platí, že většina emigračních i imigračních společností zakouší vícero typů migračních procesů, nezdědka protichůdných. Mezinárodní pohyby obyvatelstva přitom začaly být natolik významné, že pro mnohé zpochybnily samotnou ideu národního státu. Právě proto se například v Kanadě, jedné z tradičních imigračních zemí, začalo v sedmdesátých letech hovořit o multikulturalismu a různé snahy o prosazování multikulturní politiky se záhy staly typické i pro většinu západoevropských zemí. Cílem se stalo vytvoření „polysémantické“ společnosti, jejíž členové by sdíleli jen určité nejzákladnější kulturní hodnoty a která by zároveň umožňovala jejich podstatné rozšiřování na základě individuálního výběru z široké palety možností. Realizace uvedené politiky však s sebou nesla řadu obtíží, počínaje vznikem imigrantských ghett a etnických (sub)ekonomik, až po současné projevy etnické a nábožensky motivovaného násilí mezi imigranty a některými příslušníky většinových společností, takže se koncept multikulturalismu stává předmětem kritiky nebo alespoň redefinování (Hirt, Jakoubek 2005).

Již přelom sedmdesátých a osmdesátých let proto v západní Evropě přinesl první restriktivní protiimigrační tendence a postupné opouštění multikulturní perspektivy jakožto cíle sociální politiky, k čemuž další významné imigrační země, především USA, Kanada a Austrálie, přikročily zhruba o deset let později. Vzhledem k relativně značnému počtu imigrantů na Západ se tím však již nastartované procesy nepodařilo zvrátit; v letech 1950–90 totiž jen v západní Evropě vzrostl počet zahraničních obyvatel z 3,7 milionu (1,3 % obyvatelstva) na více než 16 milionů (4,5 %). Devadesátá léta proto přinesla novou politizaci migrací, z nichž se stalo aktuální mediální téma, aniž to většinou vedlo k ochotě imigrační problémy hlouběji řešit (Bade 2005: 360). Místo toho obvykle dostalo zelenou krátkodobější řešení v podobě silných restrikcí požadovaných veřejností, s výjimkou žádané imigrace vysoce kvalitních odborníků. Důsledkem této politiky sice je formální snižování počtu žadatelů o azyl, avšak také přeměna transmigrací v jednosměrné migrační pohyby a především nárůst ilegálních imigrací a s nimi spojené zločinnosti. V Guiraudonová přitom ukázala, že ruku v ruce s tím šly i snahy o de-nacionalizaci kontroly migrací, kdy se jednotlivé státy pokoušejí přenést aditivní

náklady spojené s kontrolou a restrikcí imigrace na jiné entity – vysílající země, regionální a nadnárodní korporace, případně privátní sektor (Guiraudon, Joppke 2001: 31–64).

Politizace mezinárodních migrací, respektive imigrací ze zemí Třetího světa do západní Evropy a severní Ameriky, a postupné opouštění explicitně multikulturní politiky pod tlakem veřejného mínění jsou ovšem jen jednou stránkou problému. „Práce imigrantů tvoří část skryté pracovní síly, která udržuje chod celého mechanismu“, komentovaly *Financial Times* situaci ve Velké Británii již v roce 1990. „Opírá se o ni stavební průmysl včetně stavby tunelu pod kanálem La Manche, oděvní průmysl by se bez ní zhroutil a pomocné práce v domácnosti by neměl kdo dělat.“ Ve sjednoceném Německu bylo veřejným tajemstvím, že na „největším staveništi Evropy“, tedy v Berlíně devadesátých let, by bylo bez ilegální práce mnohem obtížnější dodržet nákladové kalkulace dané spolkovou vládou a již vůbec by nešlo splnit termíny v roce 1999. A to nemluvíme o neregulérních pracovních poměrech na stavbách soukromého sektoru. Také v pečovatelských službách jsou v Německu stále častěji zaměstnávány ženy z východní Evropy jako neoficiální, případně nelegální pracovní síly“ (Bade 2005: 381). Odpor západoevropské veřejnosti vůči novým imigracím a tlak na větší asimilaci stávajících občanů jinokulturního původu, jemuž se politikové podvolují, je nadto implicitně podvazován existencí nadřazených právních norem, týkajících se především uprchlíků a scelování rodin, které přeci jen další imigrace umožňují. Tím dochází k signifikantním diskrepancím mezi veřejností žádanou a rétoricky prosazovanou protiimigrační a protimultikulturní politikou na jedné straně a pragmatismem státních správ na straně druhé, jež se k imigraci v mezích možností obvykle staví mnohem příznivěji, nehledě na skutečnost, že současné migrační pohyby do západní Evropy jsou – na rozdíl od představ veřejnosti – zanedbatelné ve srovnání s migracemi uvnitř Třetího světa, způsobenými válečnými konflikty a socioekonomickými příčinami.

Naznačená témata přitom alespoň letmo ukazují širokou paletu problémových okruhů, s nimiž se studium mezinárodních migrací a snaha o jejich adekvátní politické řešení v současnosti musí vyrovnávat. Není samozřejmě úkolem této studie všechny uvedené problémy řešit, místo toho se soustředíme především na socioekonomické důsledky imigrací, jejich sociální recepci a je upravující politiky státní správy. Vyjdeme přitom z popisu migrační situace současné západní Evropy a konstitutivních norem Evropské unie, abychom je mohli komparovat se současnou českou společností a hlavními důsledky migrací, s nimiž se vyrovnává. Platí totiž, že Česká republika již v průběhu devadesátých let přijímala obecné zásady migrační politiky z norem EU i nad jejich rámec, stejně jako se západoevropskými zeměmi chtě-nechtě sdílí většinu migračních procesů. Dochází k tomu v důsledku postupného (znovu)začleňování do západní Evropy, nejen v mezinárodně-právním, politickém a ekonomickém smyslu, ale i pokud jde o formování a fungování transnacionálních sociálních prostorů a jejich vliv na socioekonomické instituce a jednání. Proto budeme dále sledovat rozdíly socioekonomického jednání a hodnot zahraničních imigrantů do ČR a majoritní společnosti, včetně jejich vzájemného hodnocení. Jejich zvlášť charakteristickým příkladem mohou být podnikatelské strategie v sektoru zemědělství, který je obvykle považován za obzvlášť konzervativní, jež byly analyzovány na jiném místě této práce, stejně jako srovnání podnikatelských aktivit českých a zahraničních firem v ČR. Zde se proto zaměříme na širší sociální a kulturní důsledky současných imigrací do ČR, vycházející z jejich hodnotových, náboženských a dalších zakotvení, projevující se v oboustranných vztazích s českou společností.

III.4.1 Migrace do západní Evropy a jejich politická řešení

Západoevropské země sice byly tradičně konfrontovány s různými migračními pohyby z Východu i z kolonií, mezi jiným třeba z českých zemí (Kořalka, Kořalková 1993; Nešpor 2005), avšak jejich početní nárůst ve druhé polovině 19. století a ve století následujícím vedl k restriktivním protiimigračním opatřením. Cílem tzv. velké migrace se proto staly především Spojené státy a další zámořské země, zatímco v Evropě se mezinárodní pohyby obyvatelstva omezily na menší skupiny osob, s výjimkou velkých přesunů obyvatelstva v průběhu druhé světové války a v jejich důsledcích. Kromě Němců, repatriovaných hlavně z Polska a Československa, bylo budování poválečné západní Evropy vyhrazeno prakticky výlučně nativnímu obyvatelstvu. Ani emigranti před komunistickými režimy, ani případní příchozí z (bývalých) kolonií nebo odjinud rozhodně nebyli vítáni, i když zároveň i oni sami vnímali západní Evropu především jako „přestupní stanici“ na cestě do Nového světa (Nešpor 2002: 41). Tato situace se začala měnit v šedesátých a především v sedmdesátých letech v důsledcích mohutného ekonomického rozvoje a působení sociálních programů *welfare state(s)*. Imigrace do západoevropských zemí tehdy nebyla jen zbavena dosavadních omezení, ale byla vládami přímo podněcována, protože zaplňovala místa na pracovním trhu, o která domácí obyvatelstvo nestálo. Imigranti se nadto obvykle spokojovali s mnohem menšími mzdami a životními standardy, aniž podle názoru odborníků vykazovali nějaké signifikantní, dlouhotrvající kulturní či náboženské rozdíly od většinové společnosti. V duchu tehdy dominantní sekularizační teze se totiž předpokládalo, že jejich religiozita stejně brzy vymizí, zatímco sociokulturní rozdíly měl likvidovat *melting pot* imigračních zemí a v další generaci osvěta, především prostřednictvím jednotného školního vyučování. Největší příliv cizinců přitom zaznamenala SRN, Francie, Velká Británie, Švýcarsko, Belgie a Švédsko; v případě někdejších koloniálních velmocí šlo hlavně o obyvatelstvo z bývalých závislých území, zatímco pro SRN se stala typická imigrace *gastarbeiterů* z evropského jihu (a Turecka).

Přestože se prakticky celá západní Evropa v šedesátých a v sedmdesátých letech stavěla k imigracím kladně, mezi konkrétními politikami jednotlivých zemí panovaly značné rozdíly. Zatímco velmi liberální imigrační zákony Francie, skandinávských zemí a Velké Británie, v posledním případě především vůči migrantům ze zemí Commonwealthu, umožňovaly rychlou naturalizaci, německé a švýcarské občanství získávala obvykle až druhá generace přistěhovalců. Z tohoto důvodu „počty cizinců, [v poslední době] často dramaticky vyhrocované nebo přímo skandalizované, ... byly – alespoň z části – statistickým problémem, vzniklým z vlastního přičinění.“ (Bade 2005: 283) Vůči cizincům, ať již měli jakékoli právní postavení, byly také uplatňovány různé politiky sociální inkluze. Z. Uherek v návaznosti na zahraniční literaturu rozlišuje tři modelové případy, pracovní migraci, asimilační a multikulturní (Z. Uherek in Hirt, Jakoubek 2005: 266–272). V prvním případě, typickém především pro SRN, byla migrace chápána jako dočasné uspokojení rozsáhlých nabídek pracovního trhu a poptávky ze strany imigrantů, přicházejících většinou bez rodin. S jejich integrací do německé společnosti se nepočítalo, stejně jako jim nebyla přístupná řada sociálních výhod garantovaná občanům. Signifikantní obtíže německého modelu ovšem nastaly v okamžiku, kdy se ukázalo, že pro imigranty z Řecka, Itálie a především z Jugoslávie a Turecka se i za těchto podmínek vyplatí setrávat v hostitelské zemi, případně využívat další legislativní normy umožňující scelování rodin a/nebo příchod dalších imigrantů. Vytvoření transnacionálního sociálního prostoru usnadnilo transferabilitu sociálního kapitálu a jistý únik před omezeními ze strany hostitelské společnosti, takže i když se život imigrantských komunit dodnes nevyrovnal německému standardu, například v podobě etnických ghett, naděje na reemigraci *gasterbeterů* a jejich rodin se ukázaly jako zcela liché (srov. např. Faist 2000). Reformní imigrační zákonodárství, přijaté po řadě politických krizí na pře-

lomu století (především zákon o státním občanství, platný od 1. 1. 2000), proto muselo vykročit liberálnějším a multikulturnějším směrem, jež různé občanské iniciativy a do jisté míry i státní správa již nějaký čas uplatňovaly (například od roku 1976 povinná školní docházka pro děti cizinců).

V přímém protikladu vůči Německu stála především Francie, která imigrantům sice záhy přiznávala státní občanství, ale zároveň od nich požadovala rychlou asimilaci. Pokud šlo o první generaci imigrantů z Maghribu po druhé světové válce, pozitivní stimuly k integraci do francouzské společnosti a přijetí jejích hodnot jednoznačně převažovaly. Později však i ve Francii nastaly problémy s asimilací stále rostoucího počtu imigrantů, které se nepodařilo (plně) zapojit do sociálních a ekonomických struktur, jež od osmdesátých let výrazně posílil nástup islamismu. Prostředí nespokojené druhé generace imigrantů, jejíž příslušníci nebyli s to nalézt práci a žili v ghettech výrazně pod celonárodním standardem, částečně vykořenění z vlastní kultury a neschopni identifikace s kulturou francouzskou, představovalo živnou půdu pro příkré odmítnutí francouzské laičité a ideologii, že „řešením je islám“ (Kepel 1996: 39–41). Asimilační model se tím dostal do slepé uličky, protože to, co se jeho architektům zdálo spravedlivé a vedoucí k mezináboženské toleranci, nakonec vedlo k pravému opaku. Aktuálním příkladem může být nedávný zákaz nošení náboženských symbolů ve francouzských státních školách, vedený republikánskou tradicí důsledné sekularizace veřejných institucí a ušlechtilou myšlenkou rovnosti všech náboženství. Když křesťané nic na hlavě nenosí, ať nenosí ani muslimky a ať zmizí i židovské jarmulky – myslet si přece mohou, co chtějí. Potíž však je v tom, že pro muslimy je šátek na hlavách žen jedním z konstitutivních znaků jejich víry, zatímco rozsáhlá a přesná dogmatika nikoli, proto se logicky brání. Jakkoli totiž je „zákaz šátků“ zdánlivě spravedlivý, ve skutečnosti nejde než o projev západní, stále ještě dost křesťanské dominance nad jinými náboženstvími, nebo tak je přinejmenším z jejich strany vnímán.

Konečně třetí, vůči imigrantům nejvstřícnější politiku zaujalo Nizozemsko a skandinávské země, uplatňující liberální naturalizační politiku a multikulturalismus. (Naturalizovaným) cizincům byly dány rozsáhlé možnosti zasahovat do vzdělávací politiky a organizovat vlastní kulturní instituce, stejně jako participovat na výhodách sociálního státu, aniž museli přijmout hodnotové zázemí domácí společnosti. Nevýhodou tohoto modelu, který je zejména v posledních deseti letech podrobován sžíravé kritice, ovšem byla velmi omezená integrace přistěhovalců a nezřídka skutečnost, že na sociálních výhodách pouze parazitovali bez jakéhokoli vlastního přičinění. Vražda nizozemského režiséra T. van Gogha a švédské ministryně, stejně jako „překvapivé“ vzedmuté vlny mezináboženského a mezináboženského násilí na počátku nového tisíciletí a opatření státních správ proti nim přitom ukazují, že časy „klasického“ multikulturalismu jsou s konečnou platností sečteny. I v „liberálně-sociálních“ státech jsou rychle hledány nové formy integrace dosavadních přistěhovalců a definitivně dochází k restrikci případných nově příchozích.

Legislativní omezení další imigrace se v západoevropských zemích začala uplatňovat již od sedmdesátých let, v přímé souvislosti s poznáním trvalého charakteru pracovních migrací a/nebo nízké míry asimilovatelnosti imigrantů (Bade 2005: 292–294; Nešpor 2002: 53–54). Byl zastaven nábor pracovních sil z ciziny, omezeny imigrační výhody vůči bývalým koloniím a zvolna docházelo k zpřísnění udělování pracovních povolení, povolení k pobytu či státního občanství. Restriktivní opatření nicméně nedokázala pozitivní imigrační bilanci zvrátit, příliv cizinců do západoevropských zemí naopak byl v sedmdesátých letech větší než kdy dříve. Důvodem byl především změněný právní charakter imigrací, které využívaly mezinárodním právem garantovaného postojů vůči uprchlíkům (především Úmluva o postavení uprchlíků OSN z roku 1951 a Newyorský protokol z roku 1967) a scelo-

vání rodin, vedle toho se však začal rozvíjet i „migrační průmysl“ za hranicí legality (srov. G. Engbersen in Guiraudon, Joppke 2001: 222–246). Administrativy národních států na to reagovaly ve shodě s veřejným míněním dalším zostřením protiimigračních opatření, takže třeba i polská emigrace v období výjimečného stavu (1981–82) nebyla považována za politickou a její příslušníci měli velké obtíže s nabýváním statusu uprchlíka, nemluvě o imigrantech ze zemí Třetího světa. Ubránit „pevnost Evropu“ před přílivem dalších přistěhovalců se nicméně nepodařilo zcela. Zesílení pohraničních kontrol a jejich „větší viditelnost“, uspokojující voliče, stejně jako přesun kontroly z orgánů státní správy na jiné činitele (nadnárodní typu Evropské unie, třetí země nebo naopak menší organizace), často vedly jen k nárůstu negativních problémů spojených s imigrací, takže podle J. Widgre-na do zemí Evropské unie ročně přichází kolem 400 000 ilegálních přistěhovalců (Guiraudon, Joppke 2001: 12–13, 107).

Pád železné opony proto vyvolal v řadě západoevropských zemí obavy z jejich „migrační zranitelnosti“ v důsledku předpokládaného přílivu imigrantů z někdejších socialistických zemí (Bade 2005: 365–366; Castles, Miller 1998: 105; Hoenekopp 2000), byť se po několika letech ukázaly jako nereálné. Sociálními i ekonomickými důvody omezená migrace z Východu na Západ, v případě České republiky a Slovinska dokonce často s negativní vzájemnou bilancí (Nešpor 2002: 57), nepředstavuje ve srovnání s imigrací ze zemí Třetího světa výraznější problém, většinou je pouze dočasná a i její integrace do hostitelských společností je mnohem snazší. Proto i dočasné restriktce pracovního trhu, uplatněné některými západoevropskými zeměmi v souvislosti s rozšířením Evropské unie v roce 2004, mají spíše deklarativní efekt směřující k uspokojení protiimigračně naladěného veřejného mínění (srov. Bade 2005: 362–363). V delším časovém horizontu lze i zde uvažovat spíše o prosazení základních pilířů migrační politiky EU, spočívajících na jedné straně v rostoucí volnosti pohybu při zabezpečení sociálních jistot uvnitř společenství a na druhé straně v omezování imigrační svobody pro obyvatele třetích států. Volný pohyb osob, služeb, zboží a kapitálu v rámci Evropské unie, definitivně garantovaný Amsterodamskou smlouvou z roku 1999, zároveň výrazně zpřísňuje opatření vůči přistěhovalcům z nečlenských zemí především v podobě zákazu vícenásobných žádostí o azyl, i když v některých případech možná jde o porušení mezinárodních konvencí. Tato situace je důsledkem zmiňované politizace migrační problematiky a tlaku veřejného mínění proti imigracím a multikulturalismu, zastupovaného i řadou extrémních politických stran, přičemž jedinou výjimkou jsou programy označované jako *brain drain*, v jejichž rámci jsou udělována pracovní víza především technicky vzdělané elitě ze zemí Třetího světa, pokud domácí zdroje nestačí k pokrytí nabídky pracovního trhu. Tento zásadní důsledek (ekonomické) globalizace se přitom projevuje i v zemích s vysokou hostilitou vůči imigrantům (Castles, Miller 1998: 92), i když je snaha zamezit vzniku nových imigračních minorit a transnacionálních sociálních prostorů, které by umožňovaly řetězové migrace.

Další zostření imigrační politiky Evropské unie se bytostně dotýká středo- a východoevropských zemí nejen tím, že (dočasně) omezuje jejich státní příslušníky i pokud již jde o členské země, ale především proto, že tvoří „nárazníkové pásmo“ pro nevíтанou migraci z Třetího světa. V bývalých socialistických zemích na východních hranicích EU, včetně České republiky, dobrovolně i nedobrovolně končí řada imigrantů na Západ a tento trend bude pokračovat minimálně do rozšíření schengenského prostoru na tyto země. O orientaci imigrantů „dále na Západ“, i když to nemusí znamenat jejich snahu opustit ČR, svědčí i jejich relativně vysoká koncentrace v příhraničních oblastech s Němckem a Rakouskem (kromě velkých měst, především Prahy, která jsou tradičním preferenčním místem usídlování imigrantů; Uherek 2003: 196–197). Podobně Česká republika a další postsocialistické země začaly v mnohem větší míře, i když relativně málo ve srovnání se západní Evropou, přijímat uprchlíky z bývalé Jugoslávie a zemí Třetího světa, nebo ty, jež se za ně vydávají. Obecně přitom platí,

že „mluvit o ‚uprchlících z chudoby‘ je ... zavádějící, neboť ekonomičtí migranti v užším slova smyslu ..., kteří přicházejí do Evropy s hospodářskou a sociální motivací, většinou neprchají z chudoby, ale před hrozbou chudoby. Měřeno sociálním postavením v zemi původu pocházejí někdy dokonce z tak vysokých poměrů, že jejich odchody můžeme řadit k ‚migraci elit‘“ (Bade 2005: 422). Jak se s jejich příchodem Česká republika vyrovnává, respektive jak se připravuje na jeho nepochybný nárůst?

III.4.2 Současné české migrace

České země sice v posledních dvě stě padesáti letech zažily více než dvacet výrazných migračních pohybů (Nešpor 2005), avšak období vlády komunistické diktatury je v tomto ohledu vzdáleno (západ)evropským standardům. Nepočítáme-li reemigrace zahraničních krajanů bezprostředně po druhé světové válce a dočasnou imigraci (děti) řeckých komunistů v padesátých letech, v období 1948–89 výrazně převažovaly emigrace českých občanů na Západ, zatímco imigrace prakticky absentovaly. S výjimkou zahraničních studentů a pracovníků ze socialistických zemí, kterých nikdy nebylo mnoho, se až do roku 1989 česká společnost prakticky neměla možnost hlouběji setkat s kulturní jinakostí, což zřejmě vedlo k přetrvávání řady nacionálních stereotypů a xenofobních postojů (Holý 2001: zejm. 70–95). O jejich petrifikaci svědčí i výzkumy etnické intolerance mezi žáky základních škol, ukazující výrazný podíl rodinného prostředí na jejich předávání (Moravcová 1999; Mečiar, Petruciová 2003), stejně jako výzkumy veřejného mínění, podle kterých Česká republika rozhodně (24 %) nebo spíše (45 %) nepotřebuje žádné přistěhovalce (výzkum CVVM z února 2005). Ve vztahu k jednotlivým národnostem dlouhodobě výrazně přetrvává preference Čechů a Slováků, následována státními příslušníky okolních zemí a vyspělého světa, jemuž se Češi chtějí přiblížit (USA, Velká Británie, Francie, Švédsko ad.), zatímco etnika Třetího světa jsou prakticky bez výjimky chápána negativně (výzkumy IVVM/CVVM říjen 2000, únor 2003, únor 2005).

Transformující se česká společnost se nicméně musí vyrovnávat s několika typy mezinárodních migrací, z nichž jen jediný – ekonomicky a někdy i sociálně (Romové) motivovaná emigrace na Západ – vede ke snižování počtu obyvatelstva. Pět dalších naopak vyrovnává negativní demografickou bilanci České republiky, přičemž šlo/jde o reemigrace zahraničních Čechů z Ukrajiny a Běloruska, z Rumunska a z vyspělého světa, vedle příchodu etnicky nečeských imigrantů ze Západu a především ze zemí Třetího světa. Jen jediný z těchto migračních pohybů, reemigrace z oblastí Ukrajiny a Běloruska postižených černobylskou katastrofou, přitom probíhal pod taktovkou státní správy. Šlo o několik stovek osob, jimž bylo v první polovině devadesátých let nabídnuto české občanství, byly usídleny v objektech opuštěných sovětskou armádou a získaly pracovní příležitosti a další pomoc ze strany státu. Mezi reemigranty se přitom objevilo, ostatně stejně jako v rámci reemigrací po druhé světové válce, i určité množství podvodníků, kteří se za Čechy pouze vydávali. Tato skutečnost patrně přispěla, stejně jako xenofobní představy české společnosti, nezřídka dosti fantastického rázu, k malé míře sociální akceptace těchto reemigrantů (Chaloupka 1992: 14, 17; Valášková 1992: 200). Také české osady v Rumunsku v devadesátých letech zachvátila reemigrační horečka, vedoucí v podobě řetězových migrací zejména mladší generaci k masivním odchodům „za lepším“ do České republiky. Na rozdíl od reemigrantů z východní Evropy však přistěhovalcům z Rumunska státní orgány v ničem vstříc nevyšly, což z jejich příchodu do České republiky v mnoha případech udělalo poměrně obtížnou anabázi, nekončící často ani v současnosti. Ani v tomto případě však počet reemigrantů nepřesáhl několik tisíc osob. Nejrozsáhlejším reemigračním pohybem devadesátých let 20. století se proto

staly návraty českých emigrantů ze Západu z období vlády komunistického režimu. Neúčastnila se jich sice většina emigrantů, kvalifikované odhady uvažují asi o 10 %, přesto však řádově převyšovaly oba dříve uvedené reemigrační typy. Obecně přitom lze zdůraznit výrazně individuální charakter těchto reemigrací, ovlivněný dále osobními, sociokulturními, profesními, pracovními a teprve na posledním místě ekonomickými faktory (Nešpor 2005a).

Zatímco výše uvedené imigrace do České republiky můžeme v podstatě považovat za skončené, v případě obousměrných migračních pohybů s vyspělými zeměmi a přílivu imigrantů z Východu to rozhodně neplatí. Několik desítek tisíc osob, o které se jedná, přitom přicházelo a přichází jak z důvodů ekonomicko-pracovních, tak i sociálních a okrajově politických. Podle údajů MV ČR přitom k 31. 12. 2004 žilo v České republice 99 467 cizinců s povolením k trvalému pobytu (v roce 1993 to bylo 31 072 a v roce 2000 66 816) a přes 150 000 cizinců s povoleným dlouhodobým pobytem nebo vízy nad 90 dnů. MPSV ČR zároveň registrovalo cca 160 000 zahraničních pracovníků. Mezi cizinci s povoleným trvalým pobytem byli nejpočetněji zastoupeni občané Vietnamu (20 689 osob, tj. 21 %), kteří předčili dokonce i Slováci (16 976; 17 %), Ukrajinci (13 262; 13 %) a Poláci (11 511; 12 %), méně bylo Rusů, Němců, Bulharů a Srbů. K tomuto počtu, představujícímu zhruba 1 % české populace, je třeba připočíst azylanty, jichž bylo k 31. 10. 2004 2539, a naturalizované cizince; české občanství získalo v roce 1999 7309 cizinců (z toho 86 % Slováků), o rok později 6436 (83 % Slováků) a v roce 2001 4499 (75 % Slováků) (Cizinci... 2002: 41). Počet ilegálních přistěhovalců a osob, které dočasně porušují vízové předpisy například ilegální prací a podobně, samozřejmě nelze určit, pravděpodobně se však jedná nejméně o několik desítek tisíc lidí. Někteří demografové uvažují dokonce o tom, že rozdíl mezi počtem osob přihlášených v Praze k trvalému pobytu a skutečně zde žijících může činit až 400 000 osob, z velké části právě cizinců (Čermák et al. 1995). Státem podchycená ilegální migrace přes území České republiky, tvořící samozřejmě jen zlomek skutečné, v roce 2001 představovala 23 834 osob, z toho 21 090 (88 %) cizinců (Cizinci... 2002: 215).

Výrazně převažujícím motivem většiny těchto imigrací do ČR je, podobně jako v západní Evropě, získání zaměstnání nebo ekonomické důvody, byť k jejich realizaci někdy dochází na základě získání azylového statutu. Jedná se většinou o nekvalifikované profese na spodních příčkách příjmové distribuce, často neodpovídajících (vyššímu) vzdělání imigrantů, nicméně lukrativních vzhledem k ekonomické situaci v zemích jejich původu. V devadesátých letech přitom bylo pro migranty klíčové získání pracovního povolení. I když bylo snazší než v jiných postsocialistických zemích (Wallace, Stola 2001), nebylo rozhodně samozřejmostí, což se imigranti naučili obcházet prostřednictvím vlastních podnikatelských aktivit (získání živnostenského listu bylo mnohem jednodušší), případně vzájemným zaměstnáváním (A. Václavíková in Šrajerovalá 2002: 273–274). Například z 23 924 Vietnamců, pobývajících v ČR na základě povolení k trvalému pobytu, jich živnostenské oprávnění mělo 20 403, tedy 85 % (kalkulace podle Budilová, Hirt 2005: 56; Cizinci... 2002: 31), a podobná situace panovala i v případě Číňanů. V současnosti již tato povinnost neplatí pro občany EU a jejich zaměstnance, zatímco u dalších pracovních migrantů z východní Evropy je řešena prostřednictvím mezivládních dohod a v praxi jejich dočasnými pobyty na základě turistických víz (jinak řečeno prací „načerno“). V této souvislosti se, zejména v případě pracovních migrantů z postsocialistických zemí (Ukrajinci, Bulhaři), výrazně uplatnil ilegální „migrační průmysl“ v podobě klientelistických a korupčních sítí, fugujících na principu tzv. bossismu nebo i přímého okrádání o výtěžky. Jejich ústup dává H. Nosková do souvislosti spíše s vlastními obrannými strategiemi, než s fungováním policie a státní kontroly; uplatňuje se zde důležitý aspekt náboženského vyznání a společenství tvořených hlavně konvertity k menšinovým protestantským vyznáním v jejich rámci (H. Nosková in Šrajerovalá 2002: 45–54). Podobně tomu bylo i v případě reemigrantů z Rumunska v devade-

sátých letech 20. století (Secká 1992), zatímco pro imigranty ze západní Evropy a především severní Ameriky na počátku této dekády hrálo velkou roli jejich národní vědomí a/nebo „kulturní mise“ do bývalých komunistických zemí. Společně sdílené sociální charakteristiky, hodnoty a symbolické významy se tedy ve všech případech projeví nejen ve folklorní rovině, ale především v ekonomické a mocenské oblasti.

Vládní orgány věří, že všichni tito lidé „do ČR přišli za prací, nesnaží se začlenit do české společnosti a po splnění účelu (vydělání peněz) se chtějí vrátit zpět do vlasti. Jedná se většinou o mladé muže, kteří značnou část svých výdělků posílají rodinám do vlasti. Tuto migraci provází masová nelegální migrace a řada negativních jevů (jako například ... ,klienti“)“ (Budilová, Hirt 2005: 65–66). Alespoň prozatím je to zřejmě pravda, pokud jde o většinu imigrantů z východní Evropy (s výjimkou ekonomických elit a do jisté míry i Slováků), avšak nikoli v případě Jugoslávců a především imigrantů z Dálného východu (Uherek 2003: 207–209). Trvalé bydliště totiž v ČR nachází již několikátá generace Jihoslovanů, přičemž tento migrační most byl počátkem devadesátých let výrazně posílen udílením uprchlického statutu a integrací rodin; nejde ovšem o velké počty osob a ani jejich integrace do české společnosti se nezdá příliš obtížná. Mnohem početnější a obtížněji integrovatelná naproti tomu je skupina imigrantů z Vietnamu, navazující na vzájemné vztahy před rokem 1989, i když v současnosti Vietnamci v ČR zcela změnili svůj způsob obživy, nebo nově vzniklá migrace z Číny. Jejich účastníci se v naprosté většině orientují na sektor služeb (obchod s textilem a elektronikou, restaurace), jinak se však kontaktům s českou společností vyhýbají; jedním z důvodů zřejmě jsou i obavy z odhalení nelegálních praktik, které jejich podnikání často provázejí. Toto ohraničení však neplatí absolutně, protože imigranti z Vietnamu a Číny se zároveň snaží o trvalé zakotvení v ČR. Pro své děti si proto obvykle opatřují české vychovatelky, stejně jako usilují o statusové povznesení vlastních podnikatelských aktivit přesunem z tržnic do „kamenných obchodů“ a najímáním českého personálu. Plně neplatí již ani Uherekovo zjištění, že se koncentrují především ve velkých městech a v západním pohraničí (Uherek 2003: 207), naopak dochází k jejich pozvolnému přesunu do menších měst a na venkov, zapříčiněnému vysokou mírou konkurence uvnitř této skupiny a zároveň neschopností českých podnikatelů konkurovat jejich mimořádně nízkým provozním nákladům.

Právní postavení cizinců přitom upravuje Cizinecký zákon (č. 326/1999 Sb.), specifikující několik typů přechodného či trvalého pobytu cizích státních příslušníků na území ČR a v zásadě vycházející z migrační politiky Evropské unie. Podobně je tomu i v případě udělování státního občanství na základě poměrně liberálního zákona č. 40/1993 Sb. Podmínkou je především nejméně pětiletý nepřetržitý pobyt na území ČR, znalost češtiny a trestní bezúhonnost za posledních pět let. Naturalizované osoby pak samozřejmě vypadávají z příslušných statistik, takže podíl imigrantů v české společnosti je ve skutečnosti vyšší, než se zdá; i tak však zatím zůstává hluboko pod (západo)evropským průměrem. V intencích evropských programů *brain drain* začíná postupovat i MPSV ČR, nabízející (zatím) vybraným občanům Běloruska, Bulharska, Chorvatska, Kazachstánu a Moldávie a jejich rodinným příslušníkům udělení trvalého pobytu již po dvou a půl letech. Za politicky bezproblémovou je *via facti* považována i migrace ekonomických elit, ať k ní dochází v důsledku fungování mezinárodních korporací z vyspělého světa, nebo jde o *novaryše* (*nouveau riche* + *tovarišč*) z Ruska a dalších postsocialistických zemí.

Proces přibližování české společnosti západní Evropě je patrný i v rostoucí diskrepanci mezi veřejným míněním, které se k imigrantům staví spíše negativně, a pragmatismem státní správy, jež imigraci z demografických a socioekonomických důvodů přijímá a v některých případech pod-

něcuje. Tyto rozdíly ovšem poněkud snižuje skutečnost nízké informovanosti veřejnosti o migracích; podle výzkumů CVVM například nadpoloviční většina Čechů (60 % v roce 2001 a 70 % v roce 2003) jejich rozsah podhodnocuje a jen necelá pětina jej dokáže relativně správně odhadnout. O další imigranty pak, jak již bylo uvedeno, veřejnost rozhodně nemá zájem. Naopak administrativní orgány zjevně počítají s dalším růstem imigrací a připravují se na něj, o čemž svědčí i Ministerstvem vnitřní nedávno vydaný manuál pro policisty (Budilová, Hirt 2005). Výkonné složky státní správy jsou alespoň rámcově informovány o základních principech fungování multikulturní společnosti, která se ve sjednocené Evropě a v globalizovaném světě stává realitou, o kulturní jinakosti romské populace, imigrantů ze zemí Třetího světa a v neposlední řadě o rozdílech daných odlišnou religiozitou. Většina společnosti se naproti tomu k imigrantům staví spíše negativně, zejména pokud nejsou ochotni nebo schopni plně se adaptovat. Podle názorů české veřejnosti by se imigranti měli co nejvíce (59 %) nebo částečně (35 %) přizpůsobit domácím zvyklostem, zatímco jen 4 % si myslí, že by měli žít podle vlastních zvyklostí a norem (výzkum CVVM v únoru 2005). Tato skutečnost je patrná zejména v případě náboženských hodnot, na jejichž (údajně) rigidní zastávání jsou Češi obzvláště alergičtí, i když proticírkevní charakter české společnosti nutně nemusí být protináboženským. Podstatná část současné české společnosti totiž má blízko k privatizovaným, často implicitním náboženským formám, což koresponduje s celkovou privatizací symbolického prostoru, méně však již s jeho materializací, která je druhým významným rysem porevoluční transformace. Příkladem může být postoj vůči českým muslimům, skutečně marginální náboženské skupině, vzniklé většinou imigrací, jimž nebylo dovoleno postavit si v Brně mešitu s minaretem, neboť ten by byl „příliš viditelný“ a urážející místní křesťany. Podobně se v současnosti diskutuje o stavbě mešity v Teplicích. Výzkumy veřejného mínění dlouhodobě ukazují strach české populace z imigrantů, projevující se například neochotou žít v jejich blízkosti nebo udělovat jim azyl, zejména z ekonomických důvodů, přičemž mezi nejdůležitější charakteristiky, které by azylanti měli splňovat, patří právní bezúhonnost a dodržování českých zákonů. Četnost těchto odpovědí se stabilně pohybuje okolo 20–30 %, zatímco jiné charakteristiky, počínaje stavem nouze imigrantů až po jejich pracovitost, pouze okolo 5 % (výzkumy IVVM/CVVM květen 2000, 2001).

III.4.3 Socioekonomické hodnoty imigrantů do České republiky

Vzhledem k odlišnému sociálnímu a kulturnímu zázemí imigrantů a transformující se české společnosti, jejíž zkušenosti s liberálním hospodářstvím jsou stále ještě omezené (i když si často myslí opak), samozřejmě dochází k výrazným hodnotovým a behaviorálním diskrepancím. Odlišnosti přitom nacházíme nejen v případě imigrantů z Třetího světa, ale i přicházejících ze západní Evropy a severní Ameriky, včetně českých reemigrantů z těchto oblastí (Nešpor 2005a).

Základní hodnotovou diferencí je rozdíl v pojetí vztahů individua a kolektivity, který se promítá do všech institučních sfér, přičemž západní postoj můžeme nazvat fundamentálním individualismem. Nejde o „metodický individualismus“ teorie racionální volby a dalších ekonomistických přístupů ve společenských vědách (včetně neoklasicismu), jako spíše o vědomí, že jakékoli sociální jednání v sobě nezbytně nese patřičnou odezvu okolí. Jinak řečeno, jde o přesvědčení, že sociální skupina, ať už jakkoli velká, je především souborem sociálně jednajících jedinců, vytváří se právě a pouze tímto jednáním, které má stěžejní vliv i na postavení jedince v sociální hierarchii. Podle tohoto pojetí nelze nic získat „zadarmo“ a naopak cokoli je „dáváno“, vyžaduje protihodnotu; imigranti ze Západu tak vlastně „kalkulují“ mnohem víc než běžná česká populace, respektive mnohem

důsledněji. V jejich pojetí neexistují „nevratné půjčky“ ani ekonomické jednání překračující legální rámec, buď (nereflektovaně) proto, že na takové jednání nejsou zvyklí, anebo proto, že je považují za nevýhodné z dlouhodobého hlediska. Tuto skutečnost dokumentuje např. výpověď holandského respondenta, zaznamenaná při jiném výzkumu, „Mnozí Češi, se kterými jsem obchodně měl co do činění, neměli zkušenosti s obchodem, chtěli rychle zbohatnout a to i podvody a na úkor můj i jiných. Necháпали, že dobré jméno a spolehlivost obchodníka jsou základem jejich živnosti“ (Brouček, Hrubý, Měšťan 2001: 42).

Fundamentální individualismus nicméně neznamená nezájem o věci veřejné, protože tyto struktury tvoří – legální i „zvykové“ – hranice sociálního jednání a tím přispívají k maximalizaci zisku, nikoli jen (a patrně ani především) v rovině ekonomického kapitálu, jako spíš v rovině kapitálu sociálního. Skutečnost, že podstatná část západních reemigrantů přišla do České republiky zcela nebo částečně s nadějí na pomoc rodné zemi a mnozí z nich se později široce zapojili do veřejných, občanských a kulturních aktivit, jimi samozřejmě byla subjektivně vnímána v této optice – za tuto pomoc očekávali „protislužbu“ přinejmenším v podobě sociální akceptace. Podobně uvažují i všichni ostatní imigranti ze Západu, podnikatelé i pracovníci nadnárodních korporací, v intencích společného (a zároveň individuálního) prospěchu na základě společné práce na dalším budování lokálního, zájmového, národního a dalších společenství. Naproti tomu majoritní pojetí vztahu jedince a kolektivu/společnosti bylo a je sice také individualistické, avšak orientované primárně na spotřebu, vyjádřenou snahou o maximální využití kolektivity ve prospěch individuálního/rodinného konzumu, aniž je za to něco „vraceno“. „Vstřícné [a morální] chování ... ve vlastním domě nezačínalo, ale končilo zde“ (Holý 2001: 29), což platilo nejen v období tzv. normalizace, ale v percepci reemigrantů dosud tvoří základní rámec sociálního jednání české majority.

Individualismus spotřeby ovlivňuje také statusově demonstrační jednání, přičemž si česká sociální majorita, na rozdíl od západních reemigrantů, buď snaží udržet přinejmenším zdání egalitarity, potlačovat veřejnou prezentaci vlastních úspěchů, anebo jí naopak zcela „popustit uzdu“ v podobě veblenovské demonstrativní spotřeby materiálních statků. Naopak imigranti ze Západu majetek zhusta vnímají v intencích weberovského „povolání“, jako statky jim jen „svěřené“ za účelem dalšího rozhojnění a/nebo kultivace. Podobně je tomu i v jiných případech institucionalizovaného sociálního jednání. Například při vstupu do českého prostředí byli imigranti obvykle překvapeni nízkou mírou plnění neformálních dohod a naopak komplementární nedůvěrou a formalismem nanejvýš úředního jednání. Setkávali se s ní doslova na každém kroku, počínaje neustálým prokazováním totožnosti, přes písemnou fixaci všech dohod či kontraktů, až po tvrdé vyžadování formálních náležitostí pro výkon zaměstnání, bez ohledu na individuální schopnosti a zkušenosti ze zahraničí. Jakkoli přitom mnohdy šlo o prostředky interpersonálního konkurenčního boje, již sama možnost, že k němu mohlo být využito povýtce formálních, „byrokratických“ hledisek, má podstatnou výpovědní hodnotu o soudobé české společnosti. Tento formalismus a spotřební individualismus, který zakládá kolektivistické pojetí národa (Holý 2001), přitom je do značné míry důsledkem poměrně nízké sebejistoty většiny české populace, kompenzované například závistí a záští vůči imigrantům. Naopak právě oni, zejména přistěhovalci ze Spojených států, přitom vysokou míru sebejistoty kladli jako jednu z nejnужnějších podmínek pracovního úspěchu.

Rozdíl mezi (českým) spotřebním individualismem a (západním) individualismem fundamentálním přitom může mít své kořeny – přijmeme-li Weberovu konceptualizaci protestantské etiky a ducha kapitalismu – v (původně) nábožensky založených hodnotách práce a ekonomického jednání obecně. Krátce řečeno, fundamentální individualismus transponovaný kupříkladu ve Spojených

státech do národního étosu „občanského náboženství“ tvoří zejména podle imigrantů z anglosaských zemí nejdůležitější zdroj jejich úspěchu, zatímco česká společnost se podle nich vyznačuje jak jeho absencí, tak – a to především – zásadním nepochopením, vedoucím až ke „karikatuře“ v podobě ekonomického „liberalismu bez liberálů“, racionality povýtce účelové. Ve zkratce to vyjadřuje mnohonásobná negativní zkušenost českého reemigranta z Kanady, „jestliže ten člověk [obchodní partner v ČR] měl možnost dosáhnout něčeho podrazem anebo přímou cestou, tak zásadně volil ten podraz, protože na ten věřil“. Na nízkou míru pracovního nasazení a osobní angažovanosti zaměstnanců, přílišný formalismus ve vztahu k pracovním úkolům, neschopnost vzájemné dohody (uvnitř firmy nebo i mezi nimi) a neefektivnost řízení však překvapivě ukazovali i čeští reemigranti z Rumunska, kteří proto záhy získali mezi svými kolegy respekt za svou atypickou pracovitost (Secká 1992).

Spolu s větší flexibilitou a ochotou (dočasně) se uskrovnit jsou právě tyto důvody relativního úspěchu imigrantů na českém pracovním trhu. Obrátíme-li pozornost k pracovním imigrantům u Ukrajiny a Moldávie, znamená to jejich ochotu pracovat v dělnických profesích (především ve stavebnictví, v případě žen ve službách), nehledě na jejich vzdělání a kvalifikaci, za mzdy, které nejsou pro české občany lukrativní (srov. H. Nosková in Šrajerovalá 2002: 47–48). K tomu je třeba připočíst častou odloučenost od rodin, otrěsné pracovní i sociální podmínky a v mnoha případech i nechráněnost vůči působení ilegálních struktur, stejně jako prakticky nulové sociální a kulturní zázemí, o jehož vybudování vzhledem k dočasnému charakteru migrace obvykle ani neusilují. Jedinou výjimku v daném případě představují zmiňované náboženské skupiny, především adventisté a svědkové Jehovovi, které „mohou poskytnout svým migrantům pomocnou ruku do prvních dnů, s potřebnou tolerancí a zázemím v novém, často i málo tolerantním prostředí místní většinové populace“ (*ibid.*: 52–53) a zároveň – jako jediné existující sociální organizace, nepočítáme-li firmy – i společenství a ochranu před působením „klientů“. Podobně tomu může být i v případě malých a navenek uzavřených bulharských komunit v severozápadních Čechách, i když není vyloučeno ani to, že sociálním pojátkem konstituujícím i vazby etnické ekonomiky v daném případě může být také zločin; na relevantní výzkumy této skupiny dosud čekáme.

Poměrně velké skupiny imigrantů z Dálného východu, Vietnamci a Číňané, naproti tomu vykazují některé znaky podobné se současnou českou majoritou. Udržují velmi málo sociálních vztahů nejen s většinovou společností, ale s výjimkou příbuzenských vazeb i mezi sebou, prakticky veškeré jednání je obráceno k materiálnímu nebo statusovému zisku. Nízká je i míra jejich deklarované religiozity, aniž výzkumy ukázaly přetrvávání nebo novou konstrukci nějakých privátních náboženských obsahů. Maďarský sociální antropolog P. Nyíri dále ukázal, že v čínské imigrantské komunitě dochází i k destrukci dalších tradičních hodnot a struktur, jako je rodina apod. Místo toho se uplatňují transnacionální vazby cílené k maximalizaci zisku, případně podobně orientovaná mimomanželská sexuální partnerství (Nyíri 2005: 6, 14–17).⁷² Mnohem větší hodnota je spatřována v sociálním kapitálu, především ve vzdělání, které má jejich dětem umožnit integraci do české společnosti alespoň v té míře, aby nebyly považovány za občany druhé kategorie (Uherek 2003: 208). I tato integrace je nicméně patrně považována jen za prostředek k dalšímu socioekonomickému vzestupu, protože podobný zájem se příliš netýká třeba přijímání kulturních a společensko-symbolických prvků. O plném splynutí s majoritou, třeba i budoucím, proto nelze uvažovat; Vietnamci a Číňané naopak chtějí nadále těžit z výhod, které jim vlastní transkulturní původ, vazby a zkušenosti přináší (srov. Brouček 2005: 140–141). Typickým příkladem je mezinárodní obchod nebo – méně často

⁷² V českém prostředí nedávno obdobné tendence v případě Vietnamců v rámci dosud neukončeného výzkumu pozoroval Brouček 2005: 144–145.

– podnikání v pohostinství a dalších službách, těžící z multikulturních zájmů části české populace, v nichž jsou imigranti díky nízkým mzdám/míře zisku a vysoké flexibilitě (často v rozporu se zákony na ochranu zaměstnanců, Obchodním zákoníkem atd.) prakticky bezkonkurenční.

III.4.4 Sociální a ekonomické důsledky imigrací

Současní imigranti, ať již přicházejí ze Západu nebo z Východu, přinášejí do české společnosti výrazně odlišná hodnotová schémata a z nich vyplývající módy sociálního a ekonomického jednání, které jim umožňují zisk (a vůbec přežití) v odlišném a začasté nepřátelském prostředí. Míra sociální akceptace cizinců se sice zvolna zvyšuje, ale stále není velká, k čemuž v poslední době přispívají i negativní zkušenosti vyspělého světa s politikou multikulturalismu a nedostatečnou asimilací imigrantů. Pro politiku státní správy je naproti tomu ve vztahu k migracím typický pragmatismus, stejně jako v západní Evropě. Mezinárodní migrace jsou brány jako realita, v některých případech dokonce chtěná (demografický vývoj, *brain drain*), pro kterou je třeba pouze vytvořit zákonné omezující a kontrolní podmínky. Stejně jako se mnohdy liší rétorika a politická praxe, mohou však tyto kroky vést k nechtěným a neočekávaným výsledkům, často i v důsledku nedostatku informací o imigrantech, podmíněných absencí kvalitních výzkumů. Dokladem jsou třeba předpoklady o jejich konečné asimilaci a/nebo odchodu, vycházející z poznatků o (odlišných) historických migracích, které odpovědní administrátoři do značné míry udržují, místo aby se seznámili s novějšími poznatky (typicky např. J. Balvín in Šrajeroá 2002: 134–151).

Socioekonomické a kulturní faktory výrazně ovlivňují diskrepanci mezi rostoucím počtem imigrantů a českou společností a zároveň jsou pro nově příchozí zaručeným zdrojem zisku. Můžeme přitom rozlišit dva modelové typy imigrantského socioekonomického jednání, extrémní a vzájemně antipodické vzhledem ke standardní sociální praxi. Imigranti ze Západu (včetně českých reemigrantů) a z bývalých socialistických zemí uvažují mnohem sociálněji (což neznamená socialističtěji) než většinová společnost. Využívají komparativních výhod, které jim dává znalost a kontakty s cizím prostředím, nebrání se však vzniku sociálních sítí, jež pak působí i v ekonomické oblasti. Řada z těchto vazeb, stejně jako podnikatelské hodnoty jako takové, přitom má svůj původ v náboženské oblasti (Nešpor 2003a), což v praxi znamená i to, že část zisku je vědomě „obětována“ ve prospěch širších nadindividuálních entit. Zdánlivé ztráty se však vrací prostřednictvím socioekonomických vazeb a transparentního podnikatelského prostředí, které umožňuje redukci transakčních nákladů. V této souvislosti se začínají uplatňovat i symbolické charakteristiky, jako je dobré jméno firmy a etické prvky firemní kultury, které se z dlouhodobého hlediska (nebo vzhledem k mateřským společnostem na Západě) nevyplatí špinit korupcí, nízkou výkonností a kvalitou a podobně. Dané charakteristiky platí, i když v mnohem rudimentárnější podobě, také v případě (dočasných) pracovních imigrantů z postsocialistických zemí, pokud nejsou přímo aktivně angažováni v kriminálních strukturách. Vzhledem k neúčinnosti státních zákonů na jejich ochranu, často plynoucí z jejich pasivní účasti na nelegálních praktikách (šedá ekonomika, bossismus jako jediná cesta k získání českého víza a/nebo zaměstnání apod.), je totiž „sebeobrana“ prostřednictvím sociálních vazeb prakticky jedinou možností záchrany, stejně jako usnadňuje participaci na pracovním trhu a v rámci neznámé společnosti, do níž se nikdy plně neintegrují.

Zcela opačnou strategii zvolili imigranti z kulturně vzdálenějších oblastí, především z Dálného východu; Vietnamci a Číňané vlastně dovedli k extrému český spotřební individualismus, avšak místo spotřeby zisk téměř absolutně investují do dalšího podnikání. Krátce řečeno, nejde jim než o pení-

ze, přičemž sociokulturní integrace je pro ně zajímavá jen potud, přináší-li další zisk (i v delším časovém horizontu). Osobnímu zisku podlely hodnotové a symbolické struktury běžné v zemích jejich původu, takže ani v tomto případě není vhodné uvažovat o konstituci multikulturní společnosti v plném slova smyslu; v Čechách a na Moravě nezvyklé kulturní prvky (například asijské restaurace) slouží mnohem spíše k podpoře pouze vnějších, deklarativně transkulturních zájmů části české populace, případně jako pohostinské podniky, jejichž hlavním pozitivem je relativní láce. Není ostatně náhodou, že většinu tzv. čínských restaurací provozují Vietnamci, přičemž nabídka i její kvalita je přizpůsobena evropskému publiku a – především – zisku provozovatelů. Ani v případě Vietnamců a Číňanů, kteří zjevně usilují o trvalé usazení v České republice, proto nemůžeme hovořit o vzájemném předávání kulturních hodnot nebo socioekonomických strategií, protože imigrantské komunity těží právě ze své různosti od české společnosti. Uplatňuje se zde i jejich větší pracovitost, skromnost, schopnost oželeť dočasnou ztrátu ve prospěch dlouhodobého zisku, stejně jako vazby uvnitř transnacionálního ekonomického prostoru. Češi, kteří dosud nakupují jejich zboží/využívají služby s „příčným“ pohrdáním, přitom pro ně jsou ideálními obchodními partnery, protože si nejsou vědomi obrovského dlouhodobého zisku na druhé straně, umožňujícího v neposlední řadě i statusové povznesení. Sociální status přitom je v očích imigrantů z Dálného východu, ale shodně i většiny české společnosti, především materiálně demonstrativní záležitostí.

Nedochází-li s výjimkou postupného (avšak dlouhodobého a rozhodně stále ještě neukončeného) přibližování české společnosti západoevropským standardům socioekonomického jednání k výraznějšímu transkulturnímu předávání hodnot ani k asimilaci imigrantů, mohlo by se zdát, že dojde k vytvoření imigrantských ghett, oddělených etnických ekonomik a podobně, stejně jako se tyto struktury objevily v zemích EU. Tento vývoj je však vzhledem k implementaci současné evropské imigrační politiky spíše nepravděpodobný a neodpovídá ani zájmům samotných imigrantů. Jejich participace na českém pracovním trhu a ekonomické sféře obecně totiž předpokládá pouze dílčí uzavřenost, protože své služby/zboží nabízejí domácí klientele a těží právě ze své odlišnosti. Uzavření do etnické enklávy by je naopak zbavilo (podstatné části) zisku. Objevení některých prvků charakteristických pro konstituci etnických (sub)ekonomik, jako je kupříkladu specializace na základě původu, prokázána L. Obuchovou v případě Číňanů (Obuchová 2002: 11), tedy neznamená úplnou uzavřenost; fenomén ghettoizace a signifikantní exkluze na pracovním trhu se naproti tomu plně projevuje v případě romské menšiny, která nemá komparativní výhody imigrantů (viz např. Jakoubek, Poduška 2003). Pokud jde o imigranty ze Západu, jejich nepopiratelnou výhodou je perfektní znalost prostředí, do něhož se česká ekonomika po nezdaru pokusů o „českou cestu“ postupně integruje. I v tomto případě nicméně zůstává otázkou, převáží-li dlouhodobě západoevropské standardy, nebo dojde-li naopak v českém prostředí k „balkanizaci“ mezinárodních firem a jejich podnikatelských praktik? Zatímco velké firmy si totiž mohou díky svému postavení na trhu i respektu ze strany veřejné administrativy dovolit svému okolí diktovat, malé a střední podniky se často musí přizpůsobovat místním podmínkám.

Aktuální nastavení české (i)migrační politiky a sociální recepce mezinárodních migračních pohybů paradoxně přináší největší výhody imigrantům, zatímco dlouhodobě poškozují českou společnost. Imigrantům ze zemí Evropské unie je maximálně legislativně vycházeno vstříc, zatímco čeští občané na západ od našich hranic podobné výhody (dosud) většinou nemají, a i když je v souladu s politikou Evropské unie omezována imigrace z třetích zemí, stále je ve srovnání s jinými státy poměrně volná (včetně vysokého počtu ilegálních přistěhovalců/pracovních transmigrantů) a pro imigranty výrazně profitabilní. Dočasní pracovní migranti z bývalých socialistických zemí a trvalí přistěhovalci z Dálného východu dokáží flexibilně využívat nedostatek nabídky na českém trhu,

i když se k nim společnost obrací zády, a nevýhody dané svým původem obrátit ve vlastní prospěch. Nelze predikovat, zda a případně kdy si to majoritní populace uvědomí, protože její recepce imigrační problematiky (včetně politické prezentace) zůstává výrazně odtržená od reality, nicméně alespoň prozatím nehrozí ani výraznější nárůst celospolečenských problémů způsobovaných velkými počty neintegrovaných imigrantů a jejich potomků. Nebezpečné ovšem jsou medializované iluze o řešení demografického regresu a souvisejících sociálních potíží (např. důchodové zabezpečení) prostřednictvím imigrace ze zemí Třetího světa, protože západoevropské zkušenosti jednoznačně ukázaly nízkou míru jejich relevance. Lapidárně řečeno, je iluzorní domnívat se, že (například) potomci vietnamských obchodníků, kteří prodávají padělané zboží a snaží se okrádat stát na daních a clech, budou výrazněji přispívat na sociální fondy našim dětem.

IV. MEZINÁRODNÍ A KONTEXTUÁLNÍ SROVNÁNÍ

Některé sociokulturní charakteristiky transformace české společnosti a její postupné integrace do Evropské unie se lépe osvětlí v mezinárodním srovnání nejen expertních poznatků a dalších charakteristik, které jsme zkoumali dříve, ale také celospolečensky zakoušených nebo preferovaných postojů. Mezinárodní výzkumy postojů ovšem rozhodně nejsou bezproblémovým zdrojem dat, jak upozorňuje hned první kapitola. Mohou nicméně přispět ke zjištění, jak „reálné“ byly alespoň některé změny hodnot v posledních patnácti letech. Dynamika postojů a jejich in/konzistence s vývojem společnosti může přispět k hlubšímu pochopení diskutovaných procesů.

Interpretaci postojových výzkumů, které zařazují Českou republiku do širšího evropského kontextu, jsou věnovány první dvě kapitoly. Nejprve jde o postoje k práci, respektive pracovní hodnoty a spokojenost, ukazující významnou míru závislosti mezi sociální sférou a kulturou v širším slova smyslu na jedné straně a ekonomickým jednáním na straně druhé. Ze srovnání západoevropských a postkomunistických zemí přitom jednoznačně vyplývá, že postojové výzkumy nelze interpretovat prvoplánově a už vůbec je nelze považovat za reprezentaci reálného stavu společnosti – důležité jsou naopak charakter a míra inkonzistence mezi oběma veličinami. Druhá kapitola se zaměřuje na postoje k rodině, manželství a rodičovství, které vykazují značné přiblížení západoevropským, což ještě více platí pro demografické chování lidí. Ani v tomto případě však nelze klást rovnítko mezi postoje a reálný stav, stejně jako nelze bezvýhradně předpokládat, že (deklarované) postoje odrážejí skutečně zastávané hodnoty, které jsou namnoze implicitní povahy.

Jako možné explikans kulturní a institucionální podmíněnosti sledovaných procesů bylo na různých místech tohoto sborníku (například právě v otázkách demografického a rodinného chování), ale i u jiných autorů, navrženo náboženství, konfesionální různost a odlišné postoje k tradičním nebo novým náboženským směrům. Toto vysvětlení je v řadě ohledů platné, nelze je však absolutizovat (jak bývá příležitostně činěno) a nelze ani zavírat oči před skutečností, že vztah (organizovaného/deklarovaného) náboženství a moderních společností může být právě opačný, že totiž náboženství je v některých ohledech výrazně závislou veličinou. Z těchto důvodů jsme jako třetí zařadili kapitulu o současné české ne/religiozitě v širších evropských souvislostech probíhajících náboženských procesů, umožňující posoudit, v jakých případech a do jaké míry lze o náboženství či jeho funkčních ekvivalentech uvažovat jako o určujícím faktoru sledovaných hodnotových změn.

Poslední kapitola se pak vrací k problémovým okruhům a otázkám naznačeným na začátku sborníku. Je věnována typologii proměn a fúzí kultur v procesech postkomunistické transformace a evropské integrace, přičemž diskutuje povahu různých socioekonomických kultur komunistického období a jejich proměn po pádu tohoto režimu, včetně otázky trvání předkomunistických složek, stejně jako interakci se západními kulturami. Fúze kultur přitom není ani jednosměrná, ani jednodimenzionální, nýbrž probíhá prostřednictvím jedinců a institucí v konkrétních sociálních, ekono-

mických, politických a dalších souvislostech. Širší kontextuální, historické a sociální zakotvení našich výzkumů, reflektované v daném případě prostřednictvím typologie, se tudíž ukazuje jako jediné možné, zabraňující zjednodušením a případně i omylům řady dosud navržených výkladů transformace a evropské integrace.

IV.1 Hodnoty práce a spokojenost v zaměstnání

Jiří Večerník

V posledních desetiletích došlo ve vyspělých zemích k významným změnám v oblasti lidské práce. Ekonomická činnost, původně velmi namáhavá a vysilující, se proměnila v pozitivní činnost, která v masovém měřítku obohacuje lidský život. Postmoderní společnost podle Ronalda Ingleharta nahrazuje hodnotu strádání hodnotami jistoty a vytváří příležitost ke „kognitivní mobilizaci“ pracovníků. Změny v povaze práce a souvisejících pracovních hodnotách jsou přitom součástí komplexních kulturních proměn spojených s ekonomickým rozvojem, které vedou k postmaterialistickým hodnotám, individuálním životním stylům a začlenění do občanské společnosti (Inglehart 1990).

Práce se však zároveň stává vzácnější a mnoho lidí je na tom hůř následkem nezaměstnanosti. V procesu globalizace se velká část nekvalifikované práce přesunuje z rozvinutých zemí do chudších, kde jsou mzdové náklady zanedbatelné. Podíl práce zahrnující skutečné hodnoty lidského vývoje ovšem stále není velký. Navíc je stále méně pracovních míst, takže „fakticky se práce z břemene stala výsadou.“ (Dahrendorf 1990: 144) Placená práce se stala základní statusotvornou činností západní civilizace, přináší ovšem nejen naplnění a uspokojení, ale také rizika, jež na lidi působí stresově (Beck 1992; Beck 2000).

Jak pozitivní, tak negativní aspekty jsou součástí současného vývoje světa práce, přičemž transformace politických a ekonomických systémů ve středovýchodní Evropě (SVE) vyvolala řadu dalších problémů. Komunistický režim zanechal hluboké stopy a populace má velká očekávání týkající se sociálního zajištění. Jde o problémy, které omezují optimálně využívat pracovní sílu v rozsáhlých oblastech ekonomiky. Zatímco tlak na pracovní výkon a mobilitu je stále slabý, velké množství pracovníků vykazuje stále špatné pracovní návyky a nedostatečnou flexibilitu.

V období ekonomických reforem zemí SVE se problémy pracovního trhu popisovaly výhradně slovníkem a metodikou mainstreamové ekonomiky, přičemž nezbývalo mnoho prostoru ke zkoumání lidských hodnot souvisejících s ekonomickým chováním a prací. K této situaci vedlo několik příčin: (1.) hodnoty (konkrétněji hierarchie preferencí) jsou v neoklasické ekonomii považovány za dané; (2.) měření lidských hodnot je dosti problematické, protože vychází ze subjektivních dat; (3.) neexistují longitudinální nebo srovnávací výzkumy umožňující srovnání s komunistickou epochou; (4.) v zemích SVE chybí tradice, která by podobný typ výzkumů usnadňovala, jako je například ekonomická sociologie, sociální antropologie či kulturologie.

Oproti tomu na Západě je institucionálnímu prostředí a sociálnímu rozměru práce věnována nemalá pozornost. Společenské vědy se snaží odhalovat kvalitativní změny práce a zaměstnání v souvislosti s obecnou změnou hodnot v procesech přechodu od materialismu k postmaterialismu, od národních ekonomik ke globální ekonomice či od sociálních sítí k atomizované sociální struktuře. Existují dokonce důležité obory ekonomické sociologie a sociální ekonomie, které se zabývají spo-

lečenským zasazením lidské práce (Yankelovich et al. 1985; Tilly, Tilly 1994; Kallerberg 1977; Senet 1998; Swedberg 2003).

Pozornost věnovaná ekonomickým hodnotám je paradoxně menší právě tam, kde je jejich důležitost větší, tedy v zemích SVE. Ekonomická transformace totiž nemůže být dokončena, aniž by zároveň nezahrnula hodnoty a kulturní dimenzi. Namísto toho je přetížena předpoklady o „přirozeném“ jednání lidí, v daném případě chápaném jako ekvivalent „tržního“ jednání. Makroekonomika předchází mikroekonomice (v rámci neoklasické ekonomie), neoklasický přístup předchází institucionálnímu (v rámci ekonomie), ekonomie předchází sociologii (v rámci společenských věd) a popis současného stavu předchází jakémukoli vysvětlení, jež by (v rámci sociologie) bralo v úvahu způsoby jednání a jejich genezi. V této posloupnosti je otázka hodnot téměř smetena ze scény.

Tato kapitola není ani teoretická, ani historická. Jde pouze o metodologický a empirický příspěvek k systematické analýze a kritickému čtení postojových dat. V první části osvětlujeme metodologické problémy s použitím příkladů předchozího výzkumu v této oblasti. V druhé části představujeme hlavní datové zdroje. Ve třetí části ukazujeme hlavní výsledky analýzy tří mezinárodních výzkumů. Ve čtvrté části se pak zaměřujeme na zjišťování spokojenosti v práci. V závěru pak znovu diskutujeme obtíže spojené s generalizací shromážděných výsledků. Otevírá se tak otázka „opravdové“ změny hodnot během transformace.

IV.1.1 Metodologický přístup ke komparaci hodnot

Analýza hodnot práce s sebou nese řadu metodologických obtíží. Hlavním problémem je to, že takovéto i jakékoli jiné hodnoty nemůžeme pozorovat přímo, ale pouze nepřímo, obvykle pomocí výzkumů postojů a názorů respondentů. Protože však existují různé koncepty popisu lidského vnímání, můžeme přinejmenším rozlišovat mezi preferencemi a postoji na jedné straně a hodnotami a normami na straně druhé.

Hodnoty a normy přitom jsou obecně považovány za obecnější a trvalejší než preference a postoje. Například Michael Hechter považuje hodnoty za relativně obecná a trvalá kritéria hodnocení, která se „jako taková liší od dalších konceptů, jako jsou preference (a postoje) a normy. Preference (a postoje) jsou vnitřní, avšak na rozdíl od hodnot jsou spíše závazné než trvalé a spíše individuální než obecné. Zatímco normy jsou rovněž hodnotící, obecné a trvalé, vzhledem k aktérům jsou externí a – na rozdíl od hodnot – pro svou účinnost vyžadují sankce“ (Hechter 1994: 321).

Velmi důležité jsou také konkrétní okolnosti provázející sběr dat, zvláště jde-li o srovnání kulturně odlišných zemí. I když je zajištění metodické srovnatelnosti věnována veškerá možná péče, nelze se zcela vyvarovat rozdílného chápání formálně identických slov a otázek, případně odlišnostem psychologie dotazovací situace. Jak zdůrazňuje Max Haller ve své kritice Inglehartových zjištění, „vzhledem ke komplexnosti srovnávacího výzkumu je velmi pravděpodobné, že zjištěné rozdíly mají více co dělat s použitými metodami než se ‚skutečnými‘ rozdíly mezi srovnávanými zeměmi.“ (Haller 2002: 153)

Kalibraci hodnotové stupnice mohou nadto výrazně omezit tradice a sociálně-ekonomické klima dané země. „Subjektivní“ lidské štěstí totiž ve skutečnosti příliš nezávisí na „objektivním“ blahobytu (Diener et al. 1993). Pro utváření názorů lidí je pravděpodobně důležitější obecný systém hodnot (ekonomických, sociálních i kulturních) a standard jejich posuzování v dané zemi, než agre-

gátní ukazatele výkonu ekonomiky. Roli přitom hrají nejen specifika režimu dané země, ale také národní mentality jejích obyvatel a měnící se referenční prostředí, což se obzvláště zřetelně ukázalo právě v přechodu od komunismu. Značný vliv na konzistenci odpovědí má také zkušenost lidí a jejich zběhlost v odpovídání na výzkumné otázky.

V transitivity zemích vedle toho narážíme na další problémy vyvolané dědictvím komunismu. Zaprvé, komunistický režim byl totalitním paternalismem, který zničil v lidech svobodu rozhodování a následkem toho i udržování a kultivaci hodnot. Zadruhé, tento režim podkopával samotné základy procesu tvorby hodnot ohraničením veřejného prostoru a v důsledku pak i omezením diskuze o obecných společenských otázkách. Zatřetí pak podkopával důvěru mezi lidmi, jež se ocitla na nižší úrovni než v západních společnostech a ještě více poklesla během první fáze transformace (Raiser et al. 2002). Po roce 1989 se lidé museli znovu naučit formulovat své názory v konzistentních systémech. Tato situace je paradoxně o něco lepší v oblastech, kde byli lidé indoktrinováni ideologií – jako je společenská nerovnost, sociální stát či sociální spravedlnost. Nicméně šlo o ideologii pokřivenou, a proto jsou rozdíly mezi Východem a Západem nápadné. Podívejme se na několik příkladů.

Pokud jde o *nerovnost*, Marc Suhrcke ve své studii založené na výzkumu ISSP z roku 1997 došel k závěru, že „výsledky skutečně potvrzují hypotézu významných rozdílů v postojích. Lidé žijící v transitivity zemích tolerují existující rozdíly v příjmech mnohem méně než lidé na Západě, a to i po provedení korekce obvyklých determinant postojů k nerovnosti a skutečné úrovně příjmové nerovnosti.“ (Suhrcke 2001: 25) Jelikož otázka nerovnosti byla středem pozornosti komunistického režimu, systémové rozdíly jsou zcela pochopitelné. Navzdory tomu provedené srovnání přineslo nejednoznačné výsledky – jako nejvíce rovnostářská země z něj vychází Portugalsko, zatímco egalitarismus občanů České republiky je na stejné úrovni jako ve Francii.

Pokud jde o *sociální spravedlnost*, velmi důležitou proměnnou je historický čas. Jak zjistili Kluegel a Mason, „v prvních letech transformace byla pro mnoho občanů postkomunistických států podpora norem tržní spravedlnosti pouhým výrazem odporu k normám socialistické spravedlnosti komunistické éry. Postupem času však vliv takového ‚revolučního nadšení‘ ustoupil a lidé na tuto otázku začali pohlížet z hlediska příležitosti a spravedlnosti“ (Kluegel, Mason 2000: 172). Opačná tendence v České republice je v tomto ohledu výmluvná: v porovnání s rokem 1995 „Češi byli v roce 1999 méně náchylní věřit tomu, že jejich společnost poskytuje všem stejnou příležitost, slouží potřebám lidí a odměňuje jejich inteligenci a schopnosti“ (ibid.: 249).

Zaměříme-li se na podobně komplexní otázku, jakou je *sociální stát*, je ještě těžší nalézt spojení mezi skutečným (objektivním) stavem věcí a lidskými postoji, případně z jiného hlediska konzistentní a jasné vzorce chování v dané zemi nebo regionu. To se ukázalo při analýze názorů respondentů na různé systémy sociální podpory v pěti západních zemích, jež byla založená na údajích z šetření ISSP „Role vlády“ z roku 1996. Giuliano Bonoli zjistil, že „to, jak bylo na otázky odpovídáno, lze nejlépe pochopit z hlediska norem a hodnot, které tradičně převládají v praxi a diskuzích v jednotlivých zemích.“ (Bonoli 2000: 449) Lze tedy usuzovat, že totéž lze nalézt při srovnávání zemí SVE, i když celkový obraz bude zřejmě méně ostrý.

Na rozdíl od těchto „ideologických“ otázek je oblast práce a pracovních hodnot více zatížena hodnotovou relativitou a nedostatkem specifičnosti. Sama práce měla za komunistického režimu dvojí status, když byla současně právem i povinností. Právě tím, že byla stále vyzdvihována komunistickou ideologií, došlo nakonec v reálném životě k její devalvaci. Lidé se naučili dávat přednost jiným složkám práce než její prestiži a svým vlastním úspěchům při zvládání pracovních úkolů. Čas-

těži pro ně byly prvořadě takové faktory jako absence kontroly ze strany vedoucích či méně náročné pracovní podmínky, což jim umožňovalo slabší pracovní nasazení a tím tedy více volného času, ve kterém se mohli věnovat například melouchaření nebo domácímu kutilství.

Analýzy hodnot práce jsou – striktně vzato – celkem vzácné, a to i v rámci stejného okruhu zemí. Wolfgang Teckenberg a Michael Bayer například porovnávali pracovní hodnoty (západních) Němců a Italů (při odlišení severu a středu země od jižních oblastí), k čemuž použili výzkumy European Values Study (EVS) z let 1980 a 1990. Zjistili, že zatímco pro Italy je práce především prostředkem společenské integrace, pro Němce v sobě má mnohem více vnitřních hodnot. Práce je v západním Německu více podřízena racionálním kritériím získávání obživy a ekonomické výkonnosti, zatímco v Itálii je více spjata se společenským životem, což je i případ východního Německa, jak ukázal výzkum EVS z roku 1990 (Teckenberg, Bayer 1999).

S. D. Harding a F. J. Hiksloops použili téhož zdroje ke srovnání třinácti západních zemí, přičemž se na základě výsledků dřívějších analýz soustředili na faktory „osobního rozvoje“ a „materiálního komfortu“. Došli k závěru, že zatímco severoevropské země „jsou nejúrodnější půdou pro výkonově zaměřené zaměstnance“, Jihoevropané přikládají větší důležitost „hodnotě pohodlí“. Současně však „zaměstnanci mají větší nároky na své zaměstnavatele“, a to nejen pokud jde o samotnou mzdu, ale také pokud jde o vztah mezi individuální výkonností a odměnou (Harding, Hiksloops 1995: 445–448).

Jak naznačuje srovnání východního a západního Německa, hodnota práce v zemích reálného socialismu byla vyšší, avšak jen díky většímu významu pracoviště vzhledem k jeho socializační roli (Meulemann 1996). V tomto smyslu byly komunistické země podobné jihoevropským, méně rozvinutým zemím, kde má práce rovněž více sociální než ekonomickou funkci. Tento aspekt v odpovědích na dotazníky zdůrazňovaly zejména ženy v komunistickém Československu, kde byla účast na pracovním poli vysoká, avšak jejich mzda nízká (Večerník 1986). Na rozdíl od jihoevropských zemí zde však tehdy existovalo jen malé prolnutí mezi rodinným a pracovním životem.

Předpokládalo se, že v průběhu transformace povedou „tvrdé“ podmínky pracovního trhu k prosazení náročnějších kritérií a vyššímu pracovnímu úsilí, což v důsledku přispěje také k útlumu dosažitého významu sociální dimenze práce. Avšak kombinace minulých zkušeností a „sametových podmínek“ počátku transformace vedly mnohé lidi k obnovení poněkud přehnaného subjektivního oceňování vlastních schopností, zatímco starost o pracovní jistoty a přiměřený výkon ponechali státu (Večerník, Matějů 1999: 295n.). Srovnání výzkumů hodnot v České republice v letech 1991 a 1999 ukázalo, že důležitost přikládaná jak sociálním, tak seberealizačním aspektům podstatně klesla (Mareš 2001: 77).

Všechno toto jsou současně důvody, proč postojová data získaná na Východě a na Západě lze jen těžko považovat za homogenní a zcela srovnatelná. Více se můžeme dozvědět ze změny hodnot v průběhu času, i když ani to není snadný úkol. Nejenže jsou totiž většinou pokládány různé otázky (včetně detailů v jejich formulaci), navíc v odlišných výzkumných kontextech, nýbrž mění se i „hodnota hodnot“. V důsledku toho je obtížné podat odpověď na významnou otázku, do jaké míry se hodnoty práce v obou polovinách Evropy vzájemně přibližují. Něco podobného se zatím zdařilo jen v jednotlivých zemích.

Nejzajímavějším případem je Německo, které představuje živoucí experiment vzhledem k tomu, že dvě oblasti jediné (i když kulturně různorodé) země byly po několik desetiletí rozděleny politickým a ekonomickým režimem. Je tudíž překvapující, že v roce 1998 se percepce zaměstnání res-

pondenty v těchto dříve oddělených částech prakticky nelišilo, přičemž od roku 1993 se vůbec nezměnilo. Zatímco objektivní situace se bezesporu změnila v tom smyslu, že se sblížil pracovní styl i její stota ohledně zaměstnání, jeho subjektivní vnímání se nezměnilo vůbec (Habich, Noll, Zapf 1999). V dekádě 1990–2000 bylo rovněž konstantní pracovní uspokojení, které bylo v obou částech Německa velmi podobné (Christoph 2002).

Další příklad – tentokrát už nikoli stability, nýbrž návratu zpět – se objevuje v případě České republiky. Podle výzkumů *Ekonomická očekávání a postoje*, prováděných v letech 1990–1998, se počátkem devadesátých let poněkud rozšířily „kapitalistické“ postoje spoléhání na sebe sama a osobní investice, ty však byly postupem doby nahrazeny přehnanou důvěrou ve vlastní schopnosti a pracovní výkonnost a spoléháním na stát. Lépe řečeno, liberální postoje prvního období zjevně byly pouze verbálního charakteru (Večerník 1996). O slábnoucí kritičnosti sebehodnocení a uvolněných postojích české populace svědčí rostoucí propast mezi tím, jak se hodnotí sama a jak různé aspekty české pracovní síly hodnotí odborníci (Večerník 2003).

Takový poznatek ovšem opět vzbuzuje pochyby o postojových výzkumech. Současně však naznačuje, že jejich proměnlivé výsledky zakrývají dlouhodobější stav mysli. Navíc, vzhledem ke slabé asociaci mezi objektivní pracovní situací a jejím subjektivním vnímáním, podporuje přesvědčení, že hodnotové systémy jednotlivých zemí jsou spíše uzavřené. To se shoduje se zásadním postřehem Pierra Bourdieu, že totiž „základní ekonomické dispozice, jako jsou potřeby, preference a sklony k práci, spoření, investicím atd. nejsou exogenní, tj. závislé na univerzální lidské povaze, nýbrž endogenní, tj. závislé na historii, představující také ekonomický vesmír, v němž jsou vyžadovány a odměňovány.“ (Bourdieu 1997: 51)

IV.1.2 Výsledky výzkumů

Vybrali jsme některé výsledky výzkumů, které jsou specifické pro ten či onen zdroj. Protože každý z nich tvoří jiný kontext pro zkoumání pracovních hodnot, nelze je navzájem srovnávat, stejně jako z nich nelze usuzovat na změnu v čase nebo uvažovat o kumulaci poznatků. Zvolený přístup je tedy spíše ilustrativní než analytický.

Výzkum ISSP: zaměření na pracovní podmínky

Výzkum ISSP poskytuje mnohostranný obraz pracovních podmínek, srovnává jejich požadovaná kritéria a to, jak jich bylo z hlediska dotázaného v jeho zaměstnání dosaženo (tabulka 19).

Použití faktorové analýzy odhalí pouze tři shluky proměnných (v případě požadovaných hodnot) nebo dokonce jenom dva (v případě dosažených hodnot). Když seřadíme jednotlivé dimenze podle jejich důležitosti v očích respondentů, jako ústřední se ukáží: (1.) samostatná a zajímavá práce, (2.) užitečnost práce pro společnost a (3.) jisté a dobře placené místo. Sledujeme-li dosažení požadovaných hodnot v současné práci respondenta, jako klíčové proměnné se objevují pouze (1.) společenská užitečnost a (2.) slibný postup. Porovnáváme-li obě hlediska (tj. jak se žádaných hodnot dosahuje v respondentově zaměstnání), jako samostatná dimenze se objevuje především spokojenost nebo nespokojenost s odměnou a postupem.

Výběr klíčových proměnných dovoluje srovnávat a seskupovat jednotlivé země. Pokud jde o požadované hodnoty, respondenti ze západních zemí jsou náročnější, pokud jde o samostatné a zajímavé

Tabulka 19. Hodnocení různých dimenzí práce (% odpovědí v části A „velmi důležité“ a „důležité“, v části B „určitě souhlasím“ a „souhlasím“)

	ČR	Maďar- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Z. Ně- mecko	VB	Nizo- zemsko	Švédsko
<i>A. Žádoucí charakteristiky práce</i>									
jistota	89,6	95,6	87,3	95,1	95,8	96,9	96,6	87,8	91,3
odměna	78,9	96,4	94,4	92,9	98,3	77,5	77,7	58,3	70,1
postup	48,0	72,5	69,1	81,0	75,0	74,0	78,3	77,7	49,5
zajímavost	88,9	83,7	87,8	93,3	79,8	97,4	95,5	93,5	96,6
samostatnost	56,8	70,4	74,5	85,6	57,7	91,5	66,6	86,1	83,2
pomáhat lidem	68,7	73,0	76,7	87,0	62,5	60,9	70,2	76,8	69,7
užitečnost	65,5	78,8	77,4	85,3	84,6	57,8	65,0	68,6	62,4
<i>B. Naplněné charakteristiky práce</i>									
jistota	36,4	24,2	29,9	40,3	20,8	46,6	35,8	41,0	55,7
odměna	7,4	5,0	4,8	19,8	4,9	18,5	11,1	15,3	17,0
postup	7,0	7,0	5,3	16,4	8,3	12,8	13,0	15,2	20,1
zajímavost	42,6	32,7	32,3	45,8	30,1	56,9	48,0	48,2	74,8
samostatnost	48,1	37,6	26,5	46,5	26,6	59,3	55,0	53,7	83,0
pomáhat lidem	43,9	37,6	32,8	46,9	33,7	33,6	47,1	40,4	64,6
užitečnost	50,9	40,0	44,5	46,8	45,6	42,4	38,7	38,9	65,6
<i>Rozdíl B–A:</i>									
jistota	-53,2	-71,4	-57,4	-54,8	-75,0	-50,3	-60,8	-46,8	-35,6
odměna	-71,5	-91,4	-89,6	-73,1	-93,4	-59,0	-66,6	-43,0	-53,1
postup	-41,0	-65,5	-63,8	-64,6	-66,7	-61,2	-65,3	-62,5	-29,4
zajímavost	-46,3	-51,0	-55,5	-47,5	-49,7	-40,5	-47,5	-45,3	-21,8
samostatnost	-8,7	-32,8	-48,0	-39,1	-31,1	-32,2	-11,6	-32,4	-0,2
pomáhat lidem	-24,8	-35,4	-43,9	-40,1	-28,8	-27,3	-23,1	-36,4	-5,1
užitečnost	-14,6	-38,8	-32,9	-38,5	-39,0	-15,4	-26,3	-29,7	3,2

Zdroj: ISSP 1997.

zaměstnání. Oproti tomu respondenti ze zemí SVE častěji usilují o pracovní výhody a povýšení, nicméně Česká republika a Slovinsko jsou v některých ohledech o něco blíže Západu. Pokud jde o naplnění hodnot v současném zaměstnání respondenta, považují se obyvatelé západních zemí po všech stránkách za spokojenější než lidé ze zemí SVE. V průměru jsou nejméně spokojeni Poláci, Bulhaři a Maďaři, zatímco Češi jsou blíže západním zemím, jako je Německo. Pouze ve Švédsku se některých požadovaných hodnot práce dosahuje plně.

Výzkum ISSP zkoumal čtyři kritéria pro odměňování práce (tabulka 20), přičemž každé z nich představuje odlišný systém distribuce: výkon (meritokracie), potřeby rodiny (socialistický přístup), formální kvalifikace („kredenční“ systém) a věrnost firmě (tradice). Z tohoto hlediska se ovšem

Tabulka 20. Kritéria pro odměňování práce (% odpovědí „podstatné“ a „velmi důležité“)

Kritérium	ČR	Maďar- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Z. Ně- mecko	VB	Nizo- zemsko	Švédsko
kvalita výkonu	90,6	86,3	91,9	88,9	95,8	90,6	84,1	78,4	86,8
rodinné závazky	21,9	39,8	33,7	27,7	30,8	27,1	25,6	47,6	16,9
školní vzdělání	56,8	54,0	63,1	67,4	67,0	26,1	32,8	34,7	41,5
délka práce ve firmě či organizaci	28,7	43,3	48,8	46,9	42,0	24,7	26,8	29,2	25,0

Zdroj: ISSP 1997.

Tabulka 21. Kritéria výběru zaměstnání (%)

	ČR	Maďar- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Z. Ně- mecko	VB	Nizo- zemsko	Švédsko
<i>Zaměstnanec/samostatný</i>									
zaměstnanec	53,3	45,4	14,7	35,0	39,7	29,9	49,7	61,4	54,1
samostatný	36,7	51,1	62,8	48,5	53,4	53,3	41,3	32,9	36,4
nemůže se rozhodnout	10,1	3,5	22,5	16,5	6,9	16,8	9,0	5,7	9,5
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Malá firma/velký podnik či organizace:</i>									
malá	67,9	55,3	38,5	56,9	41,0	48,7	56,7	65,8	64,2
velká	19,6	38,8	38,2	27,7	37,5	31,9	26,9	23,1	23,3
nemůže se rozhodnout	12,5	6,0	23,3	15,3	21,4	19,4	16,4	11,1	12,5
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Soukromá firma/státní podnik či organizace:</i>									
soukromá	41,3	50,1	31,7	25,3	33,2	48,8	62,4	58,8	64,7
státní	42,8	43,2	52,1	63,8	56,5	35,9	17,3	23,0	18,2
nemůže se rozhodnout	16,0	6,7	16,2	10,9	10,3	15,3	20,3	18,1	17,1
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: ISSP 1997.

rozdíl mezi „Východem“ a „Západem“ značně zamlžuje. Rodinné závazky nejsou hodnoceny nejvýše v zemích, kde vládl státní paternalismus nebo v sociálně-demokratické Skandinávii, nýbrž v převážně protestantském Nizozemsku. To je v přímém kontrastu s (bývalou komunistickou) Českou republikou a (socialistickým) Švédskem. Pokud jde o formální kvalifikaci, objevují se určité rozdíly, jež odlišují země SVE od západní Evropy. Věrnost firmě je považována za důležitou ve všech zemích SVE kromě České republiky, kde dosahuje nízké hodnoty, na úrovni sledovaných západoevropských zemí.

Respondentům byly nabídnuty tři možné volby: zaměstnanec nebo samostatně výdělečně činný, malá nebo velká firma, a soukromá nebo veřejná organizace (tabulka 21). Vytvoříme-li jeden mezinárodní soubor, nalezneme pouze jednu osu pro všechny tři otázky: soukromé a malé firmy versus státní a velké firmy. Opět není jednoduché nalézt nějaké specifické odlišení zemí SVE a Západu. Češi (stejně jako západoevropští respondenti) dávají přednost zaměstnanecké pozici, zatímco dotázaní z ostatních zemí SVE volí samostatnou výdělečnou činnost. Volba malé firmy je zvláště četná u Čechů, Slovinců, Nizozemců a Švédů, zbytek zemí SVE preferuje velké firmy. Volba státního podniku je jedinou kategorií, kde se rozdíl mezi západními a východními zeměmi prosazuje zcela pravidelně, výjimku opět představuje ČR, kde jsou preference vyrovnané.

Výzkum EVS: širší kontext lidských hodnot

Otázky práce a zaměstnání byly pouze jednou z několika oblastí zájmu v European Values Study, což omezuje jakoukoli cílenou analýzu, nicméně zároveň je to výhodné při srovnávání důležitosti pracovních hodnot s ostatními hodnotami.

Nejdůležitější hodnoty jsou pro respondenty ve všech zemích stejné: na prvním místě je rodina, na druhém práce a na třetím přátelé (tabulka 22). Jedinou výjimkou je Nizozemsko, kde první místo zaujímají současně práce i volný čas. Významné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi jsou v pořadí důležitosti politiky a náboženství. Obecně vzato politika stojí mnohem výše na Západě než na Východě. To je poněkud překvapivé vzhledem k tomu, že v bývalých komunistických zemích je demokracie stále ještě ve své počáteční fázi, což by mohlo vést k předpokladu, že nově otevřená možnost podílet se na politickém životě tam bude přitažlivější v porovnání se zaběhlými demokraciemi na Západě. Oproti tomu náboženství má různé kořeny a tradice nezávisle na režimu: figuruje

Tabulka 22. Důležitost různých oblastí v životě dotázaného (% odpovědí „velmi důležité“ a „důležité“)

Oblast	ČR	Sloven- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Rumun- sko	Rakous- sko	Nizo- zemsko	Švédsko
práce	94,1	95,7	98,1	96,3	93,7	94,8	94,2	90,3	97,8
rodina	98,5	97,8	99,5	97,6	98,0	97,8	98,2	93,1	98,1
přátelé	87,5	88,7	86,5	88,2	87,8	69,3	90,7	96,3	94,7
volný čas	81,4	83,8	83,9	80,9	74,1	64,6	87,8	95,5	93,3
politika	29,2	29,9	29,6	13,1	31,8	28,4	41,4	55,5	55,4
náboženství	15,9	54,6	82,7	33,2	43,4	83,1	49,5	32,7	31,6

Zdroj: EVS 1999.

Tabulka 23. Názory na práci obecně (% odpovědí „velmi důležité“ a „důležité“)

Názor	ČR	Sloven- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Rumun- sko	Rakous- sko	Nizo- zemsko	Švédsko
1. rozvinout vlohy	78,0	67,3	91,1	69,5	86,0	80,9	87,8	36,0	44,7
2. zasloužit si peníze	43,8	52,3	62,1	50,6	68,8	69,5	48,5	22,8	37,9
3. nezlenivět	77,6	77,4	76,9	84,4	62,9	83,1	73,3	30,2	35,9
4. práce je povinnost	59,9	61,4	70,6	74,0	72,0	83,6	79,7	52,2	54,7
5. práce není povinnost	34,7	22,8	68,5	17,2	36,5	54,9	13,5	21,5	12,3
6. práce má vždy přednost	51,6	59,0	59,3	52,4	51,7	86,4	53,7	16,9	24,2

Zdroj: EVS 1999.

Formulace otázek: 1. Člověk musí mít práci, aby mohl plně rozvinout své vlohy; 2. Je ponižující dostávat peníze, aniž by si je člověk musel vydělat; 3. Lidé, kteří nepracují, zleniví; 4. Pracovat je povinností vůči společnosti; 5. Lidé by neměli být povinni pracovat, pokud nechtějí; 6. Práce by měla mít vždy přednost, i když to znamená mít méně volného času.

velmi vysoko ve dvou postkomunistických zemích (Polsku a Rumunsku), kdežto nejnižše se umístilo v tradičně ateistické České republice.

Jeden soubor otázek výzkumu EVS se vztahuje k různým aspektům práce (tabulka 23). Ačkoli se většina aspektů se mezi zeměmi dosti různí – například práce jako povinnost a práce jako způsob rozvíjení talentu – mají povětšinou vzájemný vztah, jak ukazuje faktorová analýza. Jediný názor, který kontrastuje se všemi ostatními, je ten, že „lidé by neměli pracovat, pokud nechtějí“. Tento názor zastává velký počet respondentů v Polsku a Rumunsku, zatímco téměř nikdo ve Švédsku a Rakousku.⁷³ Země umístěné mezi těmito dvěma extrémy se od sebe také výrazně liší. Korelace mezi přítakáním uvedenému názoru a ekonomickou úrovní dané země je slabá, nicméně kladná. Neobjevuje se však žádný „weberovský“ rozpor mezi katolickými a protestantskými zeměmi.

V tabulce 24 jsou položky seřazeny podle své důležitosti ve všech hodnocených zemích. Mezi nejvyšší hodnoty patří dobrý plat, příjemní spolupracovníci a pracovní jistoty. Pracovní výsledky a příležitost k rozvoji iniciativy a povýšení se většinou umístily někde uprostřed. Nepřítomnost pracovního tlaku a dlouhá dovolená jsou hodnotami, jež lidé vyžadují nejméně. Faktorová analýza jasně rozlišuje mezi okruhem vnitřních pracovních hodnot (iniciativa, odpovědnost, zajímavost, povýšení) a okruhem vnějších pracovních podmínek (mzda, pracovní doba, dovolená, nízký pracovní tlak). To odpovídá zjištění S.D. Hardinga a F.J. Hikspoorse o rozdílu mezi kategoriemi „osobního rozvoje“ a „pohodlí a materiálních podmínek“ (Harding, Hikspoorse 1995), o nichž jsme se zmínili výše.

⁷³ Názor, že „práce není povinnost“, je ve zjevném rozporu s názorem, že „práce je vždy na prvním místě“. V mnoha zemích však stejní lidé překvapivě zastávají oba tyto názory. Zatímco ve Švédsku a v Nizozemsku s těmito protichůdnými názory souhlasí pouze malé procento respondentů, v Polsku oběma tvrzením přitakává celých 40 procent respondentů. Toto zjištění poněkud zpochybňuje shromážděná data.

Tabulka 24. Důležitost různých dimenzí v práci a zaměstnání dotázaného (dotázaným byly zmíněné položky započteny jako 1 a nezmíněné jako 0)

Položka	ČR	Sloven- sko	Polsko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Rumun- sko	Rakous- sko	Nizo- zemsko	Švédsko
dobrá plat	0,77	0,92	0,93	0,87	0,92	0,90	0,68	0,75	0,61
příjemní spolupracovníci	0,66	0,53	0,75	0,91	0,68	0,74	0,71	0,91	0,85
jistota zaměstnání	0,53	0,74	0,79	0,88	0,80	0,88	0,74	0,27	0,49
zajímavá práce	0,59	0,51	0,74	0,93	0,68	0,64	0,61	0,59	0,73
práce, kde lze využít schopnosti	0,57	0,58	0,66	0,87	0,81	0,78	0,60	0,70	0,41
práce, kde lze něco dosáhnout	0,39	0,38	0,67	0,92	0,67	0,72	0,58	0,39	0,73
příležitost pro iniciativu	0,31	0,33	0,56	0,81	0,54	0,56	0,51	0,64	0,54
možnost setkávat se s lidmi	0,36	0,24	0,52	0,71	0,60	0,54	0,47	0,63	0,48
lidmi uznávaná práce	0,35	0,22	0,65	0,75	0,53	0,70	0,34	0,51	0,29
výhodná pracovní doba	0,32	0,46	0,50	0,38	0,65	0,58	0,44	0,39	0,45
odpovědná práce	0,30	0,22	0,52	0,72	0,44	0,57	0,50	0,39	0,56
společensky užitečná práce	0,31	0,24	0,47	0,73	0,59	0,65	0,35	0,37	0,25
možnost postupu	0,25	0,26	0,50	0,74	0,48	0,59	0,36	0,29	0,32
nepřacovat pod tlakem	0,37	0,19	0,63	0,72	0,43	0,34	0,18	0,34	0,36
dlouhá dovolená	0,18	0,19	0,30	0,47	0,37	0,39	0,22	0,28	0,20

Zdroj: EVS 1999.

Hodnotové struktury se však v jednotlivých zemích liší a rozdíl mezi oběma skupinami hodnot do jisté míry souvisí s rozdílností západních a východních zemí, přičemž v rámci druhé skupiny jsou rozdíly více patrné než v první. Pokud jde o pracovní podmínky, za vysoce důležité jsou považovány v Bulharsku, Rumunsku, Polsku a Slovinsku, za nejméně důležité pak v zemích, jako jsou Švédsko a Nizozemsko, za nimiž pak následuje Rakousko a Česká republika. Pokud jde o pracovní úspěch, jeho hodnota je vysoká ve Slovinsku a dosti vysoká také v západních zemích, zatímco v obou nástupnických zemích bývalého Československa mají extrémně nízkou hodnotu.

Výzkum HWF: hodnoty reflektované v potenciálním chování

Obvyklý způsob dotazování na hodnoty lze doplnit otázkami, jež se vztahují k připravenosti respondentů investovat do práce a zaměstnání za různých podmínek. Tyto otázky nastolují hypotetické situace, v nichž je třeba se rozhodnout. Jedna otázka, kterou jsme ve výzkumu HWF položili, zjišťovala ochotu respondenta přijmout v případě nezaměstnanosti zaměstnání za určitých podmínek. Další otázka se týkala nabídky jiného místa s dvojnásobným platem, než jaké dotázaný má dnes, a jeho ochoty přijmout je za určitých podmínek.⁷⁴ Tímto způsobem je rovněž možné srovnávat relativní důležitost práce jakožto statusotvorné aktivity se zaměstnáním poskytujícím pouze peníze.

Je těžké najít zdůvodnění značných rozdílů mezi zeměmi, pokud jde o podmínky, jež by člověk v zájmu nového místa v případě nezaměstnanosti přijal nebo jaké investice by vynaložil (tabulka 25). V zemích SVE je zjevně větší ochota více pracovat – avšak ve Velké Británii rovněž. Obyvatelé západních zemí jsou ochotní učit se nový jazyk – podobně i Slovinci. Nejnáročnější se zdají být Nizozemci, kteří by neradi více pracovali (i když možná právě proto, že už pracují beztak dost), ani nejsou ochotni přijmout horší pracovní podmínky nebo se přeskolit. Zčásti to kompenzují ochot-

Tabulka 25. Představte si, že jste bez zaměstnání, přičemž nové můžete získat jen za určitých podmínek. Byl(a) byste ochoten(na) ...

	ČR	Maďar- sko	Slovin- sko	Bulhar- sko	UK	Nizozemsko
<i>Procento ochotných</i>						
1. více pracovat	39,5		53,2	57,5	53,6	27,4
2. přestěhovat se	15,9	19,1	26,0	27,3	38,6	25,4
3. přijmout horší práci	16,6	25,0	23,7	33,0	27,2	20,3
4. rekvatifikovat se	57,5	58,0	40,2	46,2	64,3	50,2
5. naučit se cizí jazyk	39,7	44,6	48,6	36,9	57,4	63,2
<i>Počet uvažovaných aktivit:</i>						
0	48,9		32,3	29,2	46,9	28,7
1–2	32,5		34,2	33,3	22,4	40,8
3–5	18,6		33,4	37,4	30,7	30,5
<i>Průměrný počet aktivit</i>	1,14		1,73	1,96	1,52	1,72

Zdroj: HWF 2001.

Procenta odpovědí „ano“, přičemž další varianty byly „možná“ a „ne“.

Přesná formulace aktivit: 1. pracovat více než 10 hodin denně; 2. přestěhovat se do jiné obce; 3. přijmout horší pracovní podmínky; 4. rekvatifikovat se; 5. naučit se nový cizí jazyk.

⁷⁴ Otázky byly předtím opakovaně použity ve výzkumech *Ekonomických očekávání a postojů*, řízených autorem v letech 1990–1998 (Večerník 1996; Večerník, Matějů 1999). Počet zemí je zde omezený, protože ne všechny země, jež se účastnily projektu HWF, zařadily tyto nepovinné otázky do svých dotazníků.

Tabulka 26. Představte si, že Vám bylo nabídnuto pracovní místo s dvojnásobným platem. Byl(a) byste ochoten(na) ...

	ČR	Maďar- sko	Bulhar- sko	UK	Nizozem- sko
<i>Procento ochotných:</i>					
1. více pracovat	63,9		70,1	63,8	31,6
2. přestěhovat se	26,4	26,8	36,2	50,3	28,9
3. přijmout horší práci	31,8	29,1	41,7	39,8	19,1
4. rekvalifikovat se	67,6	60,9	54,1	70,2	46,4
5. naučit se cizí jazyk	49,1	47,5	44,2	63,8	60,5
<i>Počet uvažovaných aktivit:</i>					
0	42,2		25,5	46,2	34,7
1–2	25,3		25,5	14,2	33,2
3–5	32,5		49,1	39,6	32,1
<i>Průměrný počet aktivit</i>	1,61		2,36	1,82	1,70

Zdroj: HWF 2001.

Přesná formulace aktivit je shodná jako v předchozí tabulce.

tou naučit se nový jazyk. Bulhaři představují zcela opačný případ, jelikož více než všichni ostatní vyjadřují ochotu více pracovat i přijmout horší pracovní podmínky.

Když spočteme všechny strategie dohromady, zjistíme, že téměř polovina dotázaných z ČR a Velké Británie nemá žádný zájem o investice do vlastních schopností, ani není ochotna omezit se kvůli získání nového zaměstnání. Téměř jedna třetina Britů je však ochotna přijmout jednu ze 3–5 strategií (nebo i několik z nich), zatímco pro obyvatele ČR je přijatelný mnohem užší rozsah potenciálních aktivit. Výsledky tudíž naznačují obraz segmentovaného pracovního trhu s dezinteresanými pracovníky na jedné straně a s dynamickými a flexibilními pracovníky na straně druhé. Existence užšího vztahu mezi ochotou k flexibilitě a příjmy ve Velké Británii naznačuje, že výnosnost flexibility (ať už provozované nebo očekávané) je ve vyspělých tržních ekonomikách pravděpodobně vyšší než v transitivních zemích.

V další sadě otázek je procento respondentů s nulovým zájmem o investice do lidského kapitálu za účelem získání lépe placeného místa menší, s výjimkou Velké Británie (tabulka 26). Zbývá nicméně 42 % Čechů, kteří neprojevují zájem o žádnou strategii vedoucí k dvojnásobnému platu. V tomto pohledu struktura postojů není nijak diferencována po ose Východ-Západ. Ve všech zemích nacházíme mnohem silnější pobídkový efekt (*pull effect*) vyššího příjmu než donucovací efekt (*push effect*) nezaměstnanosti. Srovnáme-li průměrný počet strategií, je to opět Česká republika, kde je propast mezi oběma „potenciály“ nejhlubší, na rozdíl od Nizozemska, kde dosahují stejného průměru. Navzdory tomu, že tato země je silně sociálně orientovaná, mít práci má prvořadou důležitost.

IV.1.3 Spokojenost s prací

Spokojenost s prací je nejčastěji zkoumaný aspekt pracovních hodnot nejen v sociologické, ale také v ekonomické literatuře (např. Freeman 1978). Za tímto zájmem se skrývá množství důvodů: předpokládá se, že spokojenější pracovníci budou svou práci dělat lépe, zatímco méně spokojení pracovníci budou s větší pravděpodobností podávat špatné výkony a využívat každé příležitosti k tomu, aby si práci ulehčili a nakonec ze svého zaměstnání odešli. Spokojenost v práci je nejlepším ukazatelem kvality zaměstnání, přičemž je snadné prokázat pozitivní vztah mezi spokojeností v zaměstnání a pracovním výkonem, stabilitou, odpovědností a loajalitou k zaměstnavateli.

Tabulka 27. Regresní analýza spokojenosti s prací (koeficienty)

Proměnná	B	SE B	Beta	T	Sig T
pohlaví	-0,20	0,04	-0,05	-4,47	0,00
věk	-0,02	0,00	-0,12	-11,76	0,00
W1	0,80	0,06	0,16	12,88	0,00
W3	0,98	0,06	0,23	17,32	0,00
W4	0,93	0,08	0,13	11,16	0,00
roky vzdělání	0,04	0,01	0,06	6,01	0,00
pracovní doba	0,00	0,00	0,24	22,76	0,00
odborny	-0,82	0,05	-0,19	-18,24	0,00
(CONSTANT)	3,67	0,17		21,56	0,00

Zdroj: ISSP 1997.

1. Adj R2 = 0,164	Přírůstek o
2. Adj R2 = 0,193	0,029
3. Adj R2 = 0,218	0,055

Proměnné:

Pohlaví – 1. muž, 2. žena

Věk v letech

W1 státní organizace

W2 státní firma (vynechaná proměnná)

W3 soukromá firma

W4 samostatný

Pracovní doba

ISCO88 International Code of Occupations 1988 (profese uspořádané sestupně podle prestiže povolání)

Odbory 1. člen, 2. nečlen

Země 1–9 jako v tabulkách 19–21 (vynechaná proměnná západní Německo)

První Adj R2 platí pro proměnné vyjmenované v tabulce.

Druhé Adj R2 platí pro proměnné vyjmenované v tabulce plus míra nezaměstnanosti a HDP v příslušných zemích.

Třetí Adj R2 platí pro proměnné vyjmenované v tabulce plus země.

Tabulka 28. Spokojenost s prací (index)

Položka	ČR	Maďar- sko	Slovin- sko	Bulhar- sko	Rumun- sko	UK	Nizozem- sko	Švéd- sko
celkově	64,3	65,2	68,8	67,2	65,4	78,2	84,9	81,1
1. stabilita	71,1		72,7	67,8	69,2	86,2	91,1	89,1
2. pracovní smlouva	62,0	77,1	64,5	71,7	67,7	75,8	85,9	72,7
3. pracovní doba	70,9	65,3	74,7	74,1	73,5	83,3	83,6	84,6
4. lokalizace	49,1	73,8	51,5	44,2	41,0	62,0	71,2	59,6
5. plat, mzda	60,8	43,3	62,0	61,5	60,7	72,7	79,4	74,0
průměr 1–5	63,0		66,2	64,5	64,7	77,4	82,6	77,5

Zdroj: HWF 2001.

Index je počítán tak, že „velmi spokojen“ = 100 a „velmi nespokojen“ = 0.

Pozitivní vztah existuje také mezi spokojeností v zaměstnání a produktivitou práce. Výrobní sektory s vyšší spokojeností pracovníků v zaměstnání vykazují vyšší produktivitu, jak dokazuje studie EU založená na *European Community Household Panel* (ECHP). Ve studii se spokojenost respondenta se zaměstnáním považuje za nedílnou součást kvality zaměstnání. Zjištěná spokojenost je vyšší v sektoru služeb obecně a ve veřejném sektoru zvláště. Značné rozdíly ovšem existují mezi vysoce kvalifikovanými profesemi, nemanuálními povoláními a nekvalifikovanými profesemi. Ekonomická analýza dat ECHP prokázala statisticky významnou důležitost různých osobních a profesních charakteristik. Jakkoli jsou koeficienty determinace zjištěné probitovou analýzou signifikantní, jsou vesměs slabé (Employment in Europe 2001).

V oblasti sociologie Márton Medgyesi a Péter Róbert použili data výzkumu ISSP z roku 1997 ke srovnání pracovní spokojenosti v pěti skupinách evropských zemí seřazených podle klesající spokojenosti: severské země, západní Evropa, periférie EU (Portugalsko a Španělsko), méně rozvinuté transitivity země (Bulharsko, Rusko) a rozvinuté transitivity země (ČR, Maďarsko, Polsko, Slovinsko). Ukázalo se, že subjektivní proměnné (diskrepance mezi žádoucími a naplněnými hodnotami práce – viz tabulku 19 v této kapitole) jsou mnohem lepšími prediktory než objektivní charakteristiky, z nichž se nejvýše umístil příjem, samostatná výdělečná činnost a manažerská pozice (Medgyesi, Róbert 2003).

Spokojenost s prací je vlastně jedinou položkou, kterou můžeme porovnávat v rámci všech tří výzkumů, jež zde používáme. Spokojenost v jednotlivých zemích se evidentně liší mnohem méně než skutečné pracovní podmínky a odměny za práci. Vysoká spokojenost v zaměstnání může souviset buď s dobrými pracovními podmínkami (Švédsko) nebo s uvolněnými postoji pracovníků (Česká republika). V západních zemích je spokojenost obecně podstatně vyšší než v zemích SVE, ačkoliv některé země si jsou docela blízko (např. Švédsko a Česká republika). Systémový rozdíl mezi „Západem“ a „Východem“ se tudíž dá nalézt jen na nejvyšším stupni spokojenosti. V zemích SVE je méně dotázaných, kteří jsou zcela spokojeni, ale více těch, kteří prohlašují, že jsou vcelku spokojeni.

Regresní analýza dat ISSP ukazuje, že ačkoli jsou názory a postoje interně poměrně konzistentní, mají pouze malou spojitost s objektivními socioekonomickými charakteristikami pracovníků (tabulka 27). Ani demografické znaky pracovníků (pohlaví a věk), ani charakteristiky lidského kapitálu (vzdělání) a další proměnné pracovního trhu (členství v odborech) nehrají velkou roli. Vliv posta-

vení v profesní hierarchii a výdělku je sice statisticky významný, ale rovněž dosti slabý.⁷⁵ Zahrnutí makroekonomických ukazatelů (míra nezaměstnanosti a výše HDP) nebo proměnné „země“ však podstatně zvyšuje varianci vysvětlenou v případě některých názorů, byť celková variance dosahuje nanejvýš 20 procent.

Ve výzkumu HWF byly kromě dotazu na celkovou spokojenost položeny otázky na její různé složky. Zjistili jsme, že průměr jednotlivých složek je ve všech zemích nižší než celková spokojenost, což svědčí o tom, že existuje jakási „přidaná hodnota“ souhrnu dílčích spokojeností. Zatímco však v České republice, Bulharsku a Rumunsku je suma dílčích spokojeností dobrým prediktorem celkové spokojenosti, v ostatních zemích jsou korelace mnohem nižší. Ve většině případů k celkové spokojenosti překvapivě nepřispíval nejvíce výdělek (jako tomu bylo v případě Maďarska a Slovinska), nýbrž stabilita zaměstnání (v Nizozemsku, ČR, Bulharsku a Rumunsku), pracovní doba (ve Velké Británii) či lokalizace pracovního místa (ve Švédsku).

IV.1.4 Závěrem

Spíše než sociologickým výzkumem, lidské hodnoty jako takové lze identifikovat nepřímo, prostřednictvím komplexní srovnávací historicko-sociální analýzy (jakou je například *Demokracie v Americe* Alexise de Tocquevilla). Náš úkol zde byl mnohem jednodušší – vložit názory a postoje týkající se práce a zaměstnání do srovnávací perspektivy. Analýza tohoto typu má své výhody i nevýhody. Srovnání založené na mezinárodních výzkumech je na jedné straně jediným způsobem, jak definovat „národní“, „regionální“ či „transitivní“ názorové profily. Na druhé straně, jakkoli usilujeme o komparabilitu kladených otázek, hrají různé kulturní, regionální a společenské kontexty významnou roli a ovlivňují výsledky analýz těžko odhadnutelným způsobem.

Celkově existují značné rozdíly mezi zeměmi SVE a EU-15, pokud jde o význam proměnných, indikujících hodnoty práce a zaměstnání. Například zatímco západní populace spíše požadují samostatnost v práci a zajímavé zaměstnání, lidé z reformních zemí dávají přednost pracovním odměnám a kariéře. Očekávané hodnoty práce jsou v zaměstnání dotázaných více naplněny v západních zemích než u dotázaných ze zemí SVE. Na Západě pracovníky více zajímají vnitřní hodnoty práce (iniciativa, odpovědnost, odpovědnost, povýšení), kdežto lidé z „Východu“ mají větší zájem o vnější pracovní podmínky (mzdu, pracovní dobu, dovolenou, nepřiliš velký tlak). Obyvatelé zemí SVE se zdají být méně spokojeni se svým zaměstnáním než obyvatelé EU-15, a to zejména vzhledem k neuspokojivým platům.

Podíváme-li se za srovnání jednotlivých zemí, zjišťujeme, že rozdíly uvnitř jsou nepochybně větší než rozdíly mezi zeměmi. Vystupují zde důležité faktory, jako je vzdělání, zaměstnání, odvětví, vlastnický sektor a typ lokality. Zároveň však všechny analýzy, o nichž jsme se zmínili, prokázaly, že „objektivní“ proměnné jsou pouze slabým prediktorem pracovních hodnot.⁷⁶ To nepřímo naznačuje, že rozdíly v ekonomických hodnotách a chování jdou napříč všemi těmito kategoriemi a že lidé jsou rozděleni podle jemnějších kritérií. Je vcelku pochopitelné, že postoje v jedné oblasti jsou lépe indikovány spíše jinými postoji než objektivními charakteristikami dotázaných.

⁷⁵ Ve výzkumu ISSP z roku 1997 jsou proměnné „povolání“ a „výdělek“ uvedeny pouze u některých zemí. Nejsou tudíž zahrnuty do analýzy popsané v tabulce 27.

⁷⁶ Analýzy dat z výzkumů ISSP byly přitom vesměs úspěšnější z hlediska vysvětlené variance než analýzy založené na jiných výzkumech. K tomu nedovedeme najít žádné srozumitelné vysvětlení.

Například Medgyesi a Róbert úspěšně použili diskrepance mezi očekáváním a skutečností v případě různých rysů práce a zaměstnání (Medgyesi, Róbert 2003). Podobně i volnost v zaměstnání, pokud jde o pracovní dobu, místo a obsah práce, zvýšila při analýze dat výzkumu HWF vysvětlenou varianci spokojenosti se zaměstnáním výrazným způsobem. Ve všech případech však naprostá většina (asi 80 procent) variance různých postojů zůstává statisticky nevysvětlena. K tomuto nedostatku musíme dále přidat nejistotu ohledně vnímaného významu otázek mezi zeměmi a časovými periodami. Výše zmíněné pochybnosti Maxe Hallera jsou přitom zejména namíště v případě transitivity zemí, kde se respondenti teprve začali učit, jak na výzkumné otázky odpovídat konzistentně.

Odlišné kořeny kapitalismu se odrážejí v deklarované sebekritičnosti respondentů a v jejich požadavcích na stát. Ve výzkumu HWF jsou nizozemští pracovníci paradoxně méně než zpola ochotní pracovat tolik jako Bulhaři. Češi ve výzkumech vypovídají, že práce je pro ně vždy na prvním místě a mají velmi příznivý postoj ke konkurenci. Nicméně podle údajů ročenky *The World Competitiveness Yearbook* se Česká republika v těchto ohledech zařadila velmi nízko v žebříčku zemí a během posledních pěti let se její postavení dále zhoršilo.⁷⁷ Ačkoli se neustále mluví o flexibilitě a adaptabilitě české pracovní síly, podle názoru expertů se země z tohoto hlediska nalézá kdesi mezi Polskem a Slovinskem, a to daleko za všemi vyspělými západními zeměmi.

Hlavní otázka, totiž přinesla-li změna režimu s sebou skutečnou hodnotovou změnu v oblasti práce a zaměstnání, zůstává v každém případě otevřená. K jejímu zodpovězení jsou velmi podnětné úvahy Mariana Grondony: „Proces ekonomického rozvoje země dosahuje krize při přechodu z jednoho stádia do dalšího. Právě v tomto okamžiku přichází pokušení ... Když je země bohatá, v jejím hodnotovém systému musí být něco jiného než honba za majetkem, neboť jinak vytvořené bohatství nikdy nepostačuje. Toto ne-ekonomické ‚něco‘ může být spása, přežití, excellence, prestiž nebo dokonce impérium: jakákoli hodnota, které se vždy nedostává“ (Grondona 2000: 44).

Po roce 1989 se skutečně objevilo mnoho pokušení a hlavní z nich spočívalo v obrovském majetku, jenž měl být převeden do soukromých rukou. To byla jedinečná historická příležitost pro vybrané jedince, aby se vyšvihli do nově vznikající vládnoucí, resp. zámožné třídy. Pro zbytek populace bylo ohromné přerozdělení majetku signálem, že tím, co rozhoduje o postavení a majetku jedince, není tvrdá práce a lidský kapitál, ale jiné osobní vlastnosti, především příslušnost ke klanům a mocenským skupinám. Uvolněný postoj k tradičním pracovním a kapitalistickým hodnotám tak byl do značné míry potvrzen a zachován.

Existují dva pohledy na tuto otázku. Na jedné straně navzdory rozdílům zjevně neexistuje žádná „hodnotová bariéra“ mezi rozvinutými a transitivity zeměmi v oblasti práce a zaměstnání, jež by brzdila pracovní mobilitu. Na straně druhé se hodnotové systémy jednotlivých zemí ukazují jako poněkud uzavřené, neboť slovní deklarace a skutečné chování mohou snadno zůstat oddělené. Slabá spojitost mezi objektivní pracovní situací a jejím subjektivním vnímáním pak usnadňuje vznik přehnaných očekávání v transitivity zemích. Lze tudíž také předpokládat, že propojení mezi „objektivním“ pracovním výkonem a produktivitou práce a „subjektivními“ pracovními hodnotami na druhé straně je na „Východě“ slabší než na „Západě“. Navzdory faktu, že v České republice jsou kapitalistické kořeny hlubší než v ostatních transitivity zemích, není tato země v daném ohledu zjevně výjimkou.

⁷⁷ V syntetickém hodnocení, založeném na 290 ukazatelích, se Česká republika v roce 2000 umístila na 37. místě ze 47 zemí, dokonce až za Maďarskem, Polskem a Slovinskem (*World Competitiveness Yearbook* 2000).

IV.2 Postoje k rodině, manželství a rodičovství

Olga Nešporová

Ve druhé polovině dvacátého století došlo v západním světě k signifikantním proměnám rodiny, které lze vnímat jako další ústup od tradiční (patriarchální) rodiny k rodině moderní či postmoderní. Tyto změny se týkaly jak uspořádání rodiny, tak i jejích funkcí. Zcela jednoznačně došlo ke snížení významu širší rodiny a naopak k semknutí rodiny do menších a izolovanějších celků v podobě rodin nukleárních, zahrnujících pouze rodiče a jejich děti do určitého věku. Tím se zároveň snížila solidarita mezi členy širší rodiny, včetně mezigenerační solidarity mezi rodinami orientačními a prokreačními (Možný 2003). Základní jednotkou se stala nukleární rodina, která navíc mnohdy nemusí být tvořena z rodičů a jejich dětí, jako tomu bylo doposavad, ale může být rodinou neúplnou, tvořenou pouze jedním rodičem a dítětem/děťmi, nebo rodinou znovu složenou, tedy takovou, kde alespoň jeden z rodičů má předchozí zkušenost z jiného manželství a pečuje o dítě/děti, které z tohoto svazku vzešly. Poměrně časté je rovněž soužití bez manželství (kohabitanace, nesezdané soužití), které je velmi rozšířené zejména mezi bezdětnými páry. Obliba této formy soužití výrazně stoupá od sedmdesátých let a ve skandinávských zemích je hojná i mezi páry s dětmi. V Českém prostředí se začala rozšiřovat od devadesátých let minulého století.

Destabilizace rodiny přitom evidentně souvisí s významnou změnou hodnotových orientací, s přechodem od kolektivního zájmu k individuálnímu. Jinak řečeno, ústřední jednotkou již není rodina jako celek, nýbrž každý její jednotlivý člen jako individuum. V této souvislosti docházelo nejprve k osamostatnění a zrovnoprávnění žen v rodině i ve společnosti, a v současnosti se vedle toho začíná rovněž projevovat tendence zrovnoprávnění a posílení práv dětí. V případě žen se jedná především o jejich zrovnoprávnění ve společnosti a na pracovním trhu, na který masově pronikly, což ovšem mnohdy negativně koreluje s jejich rodinnými povinnostmi. Tyto procesy, které posilují autonomii jedince a zvyšují jeho práva, však zároveň vedou k oslabení rodiny, případně dokonce k preferenci nerodinných forem soužití, včetně nárůstu tzv. *singles*. Hodnota vztahů je v této optice určována především z jejich přínosu pro jednotlivce. „Šťastná rodina‘ je dnes méně přitažlivým ideálem. Důležité je, aby byl člověk šťasten sám za sebe.“ (Singly 1999: 91) Při takto nastavených obecných hodnotách převažujících ve společnosti je zřejmé, že pokud je jedinec v manželském soužití nešťastný, nejlepším řešením je rozvod, případně „prevence“ spočívající ve vyvarování se vstupu do manželství.

Výše zmíněné změny v postojích a hodnotových orientacích se zcela jednoznačně odrazily v základních demografických ukazatelích, přičemž v demografické terminologii je tento posun označován termínem druhý demografický přechod.⁷⁸ Předně došlo ke snížení počtu sňatků a zvýšení počtu nesezdaných soužití a zároveň se zvýšil věk, ve kterém lidé vstupují do prvních manželství. Dále se sní-

⁷⁸ První demografický přechod proběhl ve většině evropských zemí během 19. století společně s masovým přechodem od tradiční (zemědělské) k moderní (industriální) společnosti; jeho charakteristickými rysy bylo snížení porodnosti a úmrtnosti (respektive její posun na věkové škále).

žil počet porodů a rovněž se zvýšil věk prvorodiček, mezi porody narostl počet porodů mimomanželských. Výrazněji narostl také počet rozvodů (manželství) a rozchodů (nesezdaných soužití). Z nedemografických ukazatelů je tento trend dále provázen nárůstem neúplných rodin s jedním rodičem, tedy domácností s jedním rodičem a dětmi, a dále rodin nově složených, ve kterých alespoň jeden z rodičů má již zkušenost z předchozího manželství a stará se o jedno či více dětí z předchozích manželství. Rovněž nárůst práce žen mimo domácí sféru a množství rodin s oběma pracujícími rodiči je typický pro tento přechod. Se snížením stability manželství a vysokou rozvodovostí došlo rovněž k oslabení legitimacy manželství (Singly 1999: 90), takže většina lidí v západních společnostech dnes nepovažuje sňatek za nutný krok předcházející společnému soužití osob opačného pohlaví a „manželství je většinovým řešením tehdy, když lidé chtějí mít dítě.“⁷⁹ (Singly 1999: 90)

Většina výše uvedených změn, s výjimkou vysoké participace žen–matek na trhu práce, přitom proběhla nejdříve v západní Evropě (začaly probíhat zhruba od šedesátých let 20. století) a teprve po pádu komunismu začala probíhat v Evropě východní. Důvodem bylo jakési „zakonzervování“ až regrese vývoje stavu rodiny v zemích s totalitním komunistickým režimem, který přispěl k „demodernizaci“ rodiny a posílení jejich tradičních forem (viz Možný 2003: 13). O to byly a jsou změny probíhající po pádu režimu v postkomunistických zemích rychlejší, přičemž během uplynulých patnácti let se v zásadě podařilo západní Evropu dohnat v demografických trendech, které ovšem nejsou pro rodinu i společnost jako celek příliš příznivé. V České republice byl tento průběh obzvláště rychlý, zejména pokud jde o pokles počtu sňatků a porodů, kde předčil veškerá očekávání. Ladislav Rabušic hovoří v této souvislosti o návratu české rodiny k západoevropskému modelu rodiny, který v Čechách historicky převažoval (Možný, Rabušic 1998: 99–103; Rabušic 2001: 214–215), zatímco k východoevropskému modelu rodiny, který se v historii uplatňoval na Slovensku, se Československá republika jako celek připojila vlivem extenzivní populační politiky za socialistického režimu. Jedná se o klasické Hajnalovo rozdělení,⁸⁰ podle kterého vedla dělicí linie mezi oběma modely rodiny po spojnici mezi městy Petrohrad a Terst, přičemž východní model rodiny je charakteristický vysokou porodností a úmrtností a nízkým věkem osob vstupujících do manželství, zatímco pro západní model jsou typické opačné charakteristiky.

Reálný stav rodinných soužití však nemusí vždy přesně kopírovat deklarované obecné postoje obyvatel k rodině, manželství a rodičovství. Tyto postoje se totiž nutně nemusí krýt s osobními preferencemi respondentů a dokonce ani s jejich vlastním rodinným stavem či průběhem nebo absencí manželství. Výzkumy postojů obyvatel však přesto mají jistou hodnotu v tom, že pomáhají odhalit jejich přístupy a toleranci k určitým institucím nebo situacím. Pro ilustraci jistých trendů v přístupech k rodině v různých státech Evropy budou v této kapitole použita aktuální data z výzkumného šetření ISSP „Rodina a gender role“ z roku 2002.⁸¹ Pro větší přesnost a zachycení postojových posunů v mladé generaci oproti starším generacím jsem se přitom snažila zachytit jak postoje vyskytující se v celé dospělé populaci daného státu, tak i postoje mladé generace, které aktuálně (i do budoucna) nejvíce ovlivňují reálnou hodnotu rodiny ve společnosti, podle toho, jak jejich nositelé vstupují či nevstupují do manželství, plodí či neplodí děti atd. Pro získání plastičtějšího obrazu zkoumané problematiky budu tato data konfrontovat s reálnou demografickou situací i širším kontextuálním rámcem, včetně expertních poznatků a názorů.

⁷⁹ Výjimku tvoří Švédsko, Norsko a Island, kde se minimálně polovina dětí rodí mimo manželství; *Evolution démographique...* 2004: 72.

⁸⁰ Hajnal toto rozdělení aplikoval na historický materiál, ale historicky zažité vzorce se mnohdy promítají i do chování současných společností.

⁸¹ Pro podrobnější údaje o tomto výzkumu a analýzu výsledných zjištění viz Chaloupková, Šalamounová 2004.

IV.2.1 Proměny významu manželství

Význam manželství se za posledních několik desítek let výrazně proměnil, respektive vzdálil původnímu ustálenému modelu podloženému křesťanským učením a jeho sociální etikou. Jednak vymizela nutnost legitimizace sexuálního svazku manželstvím a potažmo i stigmatizace dětí narozených mimo manželství a dále bylo oslabeno komplementární pojmání rolí muže a ženy a postupně se ustavuje egalitářský genderový model. Do značné míry se rovněž snížil význam rodiny a manželského svazku z ekonomického hlediska, a to jak zaměstnáním obou rodičů, tak i přejímáním odpovědnosti materiálního zajištění nesoběstačných členů společnosti ze strany státu. Tím se zároveň oslabila ekonomická nutnost obyvatel (zejména žen) vstupovat do manželství a setrvávat v něm. Naopak vzrostl význam manželství a rodiny pro emocionální uspokojení aktérů. V českém prostředí byl v polovině devadesátých let zjištěn velmi vysoký „význam manželství pro zajištění citových vazeb a poskytování sociálního zázemí“ (Kuchařová 2003: 193), který výrazně převyšoval jeho význam spojovaný s funkcí poskytování materiálního zázemí a finanční jistoty partnerům (*ibid.*: 193).

Právě s tímto posunem od ekonomické nezbytnosti a mravní závaznosti manželství k jeho emocionální stránce, respektive k prvořadosti uspokojování emocionálních potřeb prostřednictvím manželství, souvisí i jeho zvýšená labilita a celkově nižší výskyt. Při současném nastavení společenských hodnot totiž mohou podobné citové vazby nahrazovat i nemanželské formy soužití a naopak, pokud není této kýžené funkce v manželství či jiných formách soužití dosahováno, mnohdy jsou prostě zrušeny. Míra rozvodů je u volných forem soužití ještě vyšší než u manželství, nicméně je faktem, že „rozšířením volných soužití se nesnížila míra rozvodovosti, snížila se naopak odolnost manželství“ (Sullerotová 1998: 50). Míra rozvodovosti přitom v Evropě prudce stoupá již od sedmdesátých let, přičemž východní Evropa i v tomto ohledu sice vykazuje poněkud zpožděný trend, avšak Česká republika Západ poměrně rychle „dohonila“. Zařadila se tak mezi země s nejvyšší rozvodovostí, tj. vyšší jak čtyřicetiprocentní pravděpodobností rozvodu, po bok všech skandinávských zemí a Velké Británie.

Význam manželství pro životní spokojenost jedinců není podle většiny obyvatel západní Evropy velký. Signifikantně větší význam je přitom manželství v tomto smyslu přikládán obyvateli zemí bývalého Východního bloku; za důležitý faktor pozitivně působící na životní spokojenost považuje manželství více než polovina respondentů z Bulharska, Maďarska a Polska a čtyřicet či více procent respondentů ze Slovenska, bývalé NDR a České republiky (graf 8). Výrazně nejnižší vliv manželství na životní spokojenost naopak uvádějí Švédové a Norové. Toto zjištění poměrně věrně koresponduje s reálnou situací, kdy obě severské země vedou v porovnání s ostatní Evropou ve vyšším počtu nesezdaných soužití a v jasných preferencích této formy soužití před manželstvím.⁸² V postkomunistických zemích lze tento výsledek vysvětlit pozůstatkem posíleného významu rodiny za totalitního režimu a krátkodobějšími zkušenostmi s jinými typy soužití či dokonce dobrovolnou volbou individuálního bydlení (*singles* nebo *LAT – living apart together*). Proto lze očekávat, že význam pozitivního vlivu přikládaného manželství na životní spokojenost v uvedených postkomunistických zemích v blízké budoucnosti rovněž poklesne, čemuž odpovídá i demografický vývoj spočívající ve snižování sňatečnosti a odkládání sňatků do vyššího věku. Tyto trendy se v České republice projeví již během devadesátých let; například počet sňatků mezi lety 1990 až 2003 klesl zhruba na polovinu, přičemž hrubá míra sňatečnosti dosáhla dosud nejnižší úrovně od skončení první světové války.⁸³ To

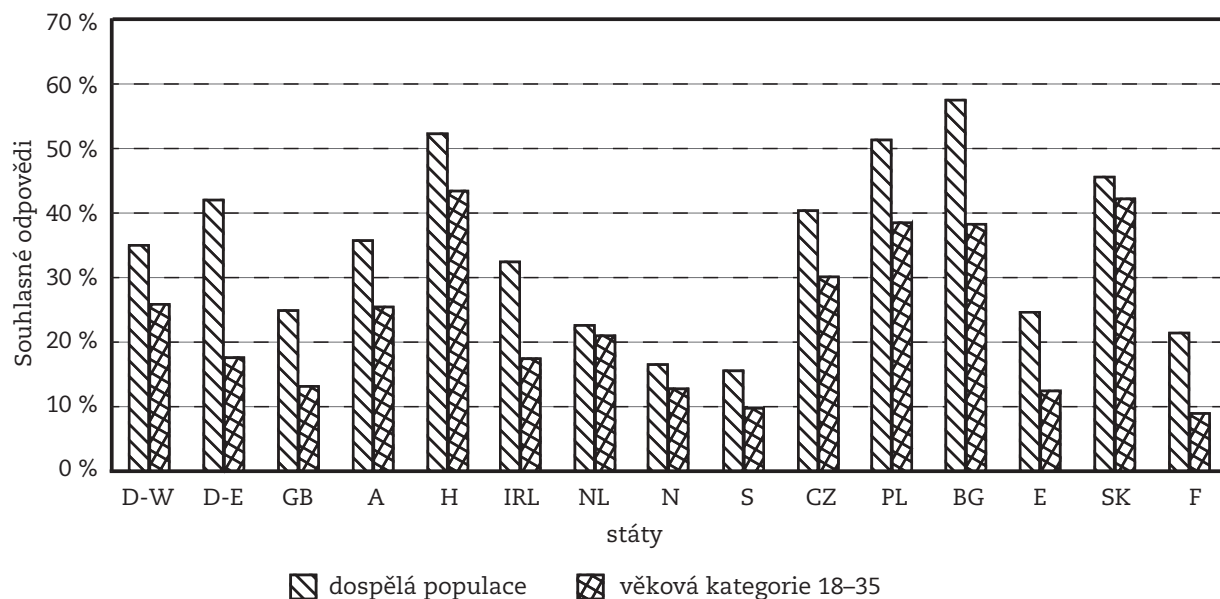
⁸² Ve Švédsku a Norsku (stejně jako v Dánsku, Estonsku a na Islandu) se více než polovina dětí rodí neprovdaným matkám; Možný 2002: 40.

⁸³ Hrubá míra sňatečnosti činila v roce 2003 4,8; Kretschmerová 2004: 154; ČSÚ: Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti v ČR po roce 1989, <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/1112-02>

je ovšem míra, kterou jsme se prakticky zařadili do průměru zemí Euro-zóny.⁸⁴ Rovněž průměrný věk snoubenců vstupujících do prvního manželství se u nás od počátku devadesátých let postupně zvyšuje, byť je v porovnání se západoevropskými zeměmi stále ještě nižší. Průměrný věk žen (mladších 50ti let) vstupujících do prvního manželství činil v České republice roce 2003 zhruba 25 a půl roku, zatímco ve Španělsku a Norsku byl vyšší než 29 let a v Dánsku, Švédsku a na Islandu dokonce přesáhl 30 let. Mladší nevěsty než v Čechách naproti tomu vstupovaly do prvních manželství v Polsku (kolem 24 let), Bulharsku a na Slovensku (kolem 25ti let).⁸⁵

Chování generace, která by měla podle zažitých vzorců vstupovat do manželství, tak jistým způsobem předběhlo pomaleji působící změny v postojích celé společnosti a jejího ocenění manželství. Přitom je signifikantní, že mladí lidé jsou výrazně méně často přesvědčeni o pozitivní souvislosti mezi manželstvím a životní spokojeností než lidé starší.⁸⁶ Ústup mladých lidí od přesvědčení

Graf 8. Předpokládaný pozitivní vliv manželství na životní spokojenost

Zdroj: ISSP 2002.

Souhlasné odpovědi s tvrzením „Ženatí muži a vdané ženy jsou obecně spokojenější než svobodní“; jedná se o součet kategorií rozhodně souhlasím a spíše souhlasím, dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas a rozhodně nesouhlasím a spíše nesouhlasím.

⁸⁴ V zemích Eurozóny (Belgie, Německo, Španělsko, Francie, Irsko, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Rakousko, Portugalsko, Finsko a Řecko) byla v roce 2001 průměrná hrubá míra sňatečnosti 4,85; Eurostat Yearbook 2004: 46.

⁸⁵ Nejnižší věk nevěst vstupujících v Evropě do prvního manželství je v Moldavě (22 let), Arménii (23 let) a dále v Makedonii a Rumunsku (24 let); *Evolution démographique...* 2004: 60.

⁸⁶ Zatímco ve věkové kategorii 18–29 let souhlasilo v českém souboru s výrokem „Ženatí muži a vdané ženy jsou obecně spokojenější než svobodní“ pouze 28 % respondentů, ve věkové kategorii lidí starších 50ti let to bylo 50 %; Chaloupková, Šalamounová 2004: 23.

o spojitosti životní spokojenosti s žitím v manželství v porovnání s celkovým postojem společnosti probíhá ve všech státech, dokonce i tam, kde v tomto směru manželství není výrazně ceněno ani starší populací, například ve Švédsku a Norsku. Nejvýraznější posuny mladší generace oproti starší se nicméně přirozeně projeví v postkomunistických zemích, ovšem s výjimkou Slovenska, kde je tento trend nejméně zřetelný; ze západních zemí jsou nejvýraznější mezigenerační posuny ve Francii, Španělsku, Irsku a Velké Británii.

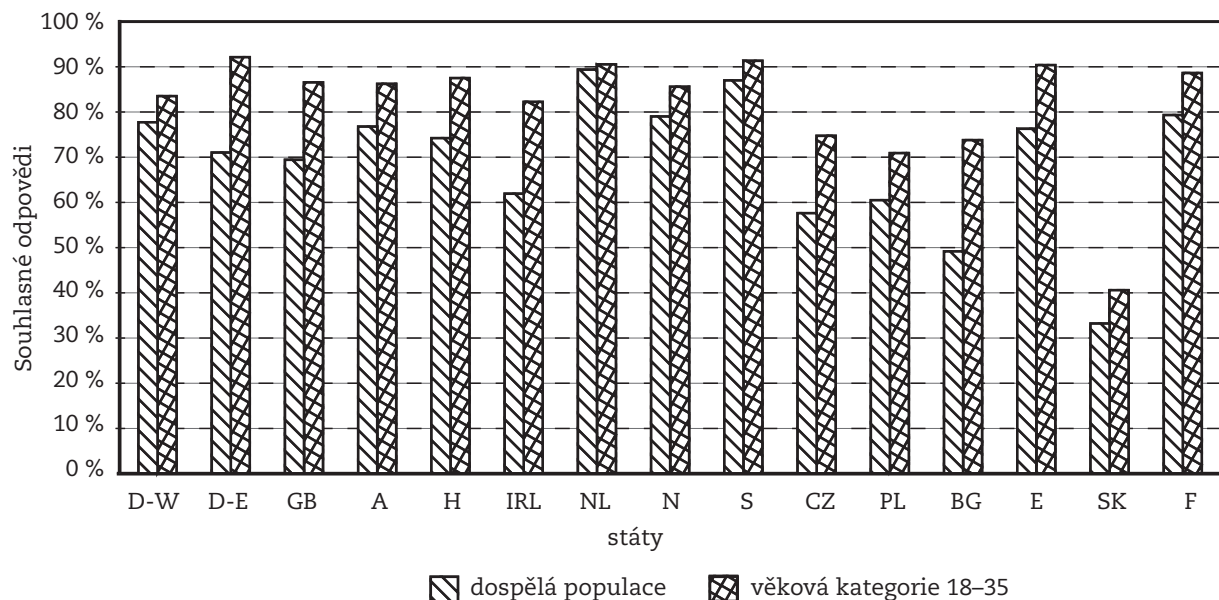
Význam přikládáný manželství vynikne rovněž v porovnání s tím, nakolik lidé schvalují soužití partnerů bez sňatku, aniž by sňatek plánovali. Tedy v zásadě nakolik jsou ochotni přijmout skutečnost, že někteří jedinci se rozhodnou pro prosté soužití bez aspirací na uzavření manželství. S výjimkou Bulharska a Slovenska dnes většina obyvatel všech vybraných evropských států akceptuje možnost soužití partnerů bez toho, že by byli manželé nebo sňatek plánovali (graf 9). Velmi nízkou míru akceptace nesezdaných soužití párů, které neplánují uzavřít sňatek, na Slovensku⁸⁷ lze vysvětlit přežíváním tradičních hodnot a vyšší mírou religiozity, která by ostatně vysvětlovala rovněž nejnižší míru schvalování nesezdaných soužití mezi západoevropskými zeměmi, kterou má katolické Irsko. Naproti tomu se však katolické Polsko v porovnání s ostatními zeměmi Východního bloku ukázalo být k nesezdaným soužitím partnerů poměrně tolerantní,⁸⁸ i když nejvyšší míru tolerance mezi těmito zeměmi vykazuje jednoznačně Maďarsko a bývalé východní Německo.

Překvapující je také zjištění relativně nízké míry tolerance české populace k nesezdaným soužitím. Česká republika se mírou souhlasu vyjádřeného s nesezdaným soužitím (okolo 60 %) zařadila po bok katolického Polska a Irska, přestože je nepochybné, že míra ovlivnění křesťanskými náboženskými normami je u nás celospolečensky velmi nízká. Tento paradox lze vysvětlit výraznými rozdíly mezi jednotlivými generacemi a vysokým stupněm konzervativního zachovávání tradičních hodnot mezi nejstarší generací. Zatímco mezi mladou generací schvalují nesezdané soužití bez vyhlídky na sňatek téměř čtyři pětiny respondentů, mezi lidmi staršími padesáti let jsou to pouze necelé dvě pětiny.⁸⁹ Reálná situace v zásadě odpovídá zjištěným postojům, nesezdané soužití partnerů je u nás poměrně obvyklé, a to především mezi mladými lidmi, z nichž některé páry později manželství uzavřou, ale také mezi rozvedenými jedinci. Přesnou míru rozšíření této formy soužití bohužel neznáme, ale hrubé odhady lze zjistit například z dat sčítání lidu v roce 2001. Vzhledem k metodice tohoto sčítání, založené na místě trvalého bydliště a konstrukci nesezdaného soužití z otázky na vztah k uživateli bytu a k osobě v čele domácnosti, ovšem nemohly být dány dohromady páry, ve kterých byla alespoň jedna osoba sečtena v místě trvalého bydliště, přestože tam nebydlela; ve výsledcích z dat SLDB 2001 tudíž budou podhodnocené především údaje týkající se nesezdaných soužití mladých lidí. Přesto ve výsledcích sčítání počet nesezdaných soužití oproti stavu před deseti lety narostl zhruba o polovinu (reálné zvýšení bude jistě vyšší) a nejčetnější skupinou praktikující tuto formu soužití byli mladí lidé ve věku 20–29 let. Ve sčítání z roku 1991 přitom byly nejčetnější skupinou páry ve věku 40–49 let (Pištora 2003: 119).

⁸⁷ Odmítání nesezdaných soužití bez vyhlídky na sňatek je mezi Slováky v porovnání s ostatními státy výrazně nejrozšířenější i v generaci mladých lidí. Pouze 40 % slovenských respondentů ve věku 18–35 let vyjádřilo souhlas s nesezdaným soužitím lidí, kteří neplánují sňatek. Větší tolerance mezi nimi byla přirozeně pro předmanželská soužití, a to 56 %.

⁸⁸ Důvodem může být zřetelný odklon od církevní instituce a jí garantované sociální kontroly, k němuž došlo v situaci, kdy se ukázala jako možná (tedy po likvidaci komunismu); k tomu viz Morawska 1995. Dílčímu srovnání polské a české religiozity se věnuje následující kapitola.

⁸⁹ Zatímco ve věkové kategorii 18–29 let souhlasilo v českém souboru s výrokem „Je v pořádku, když lidé spolu žijí, aniž by plánovali sňatek“ plných 78 % respondentů, ve věkové kategorii respondentů starších 50ti let to bylo pouze 36 %; Chaloupková, Šalamounová 2004: 23.

Graf 9. Míra akceptace společného soužití partnerů bez plánovaného sňatku

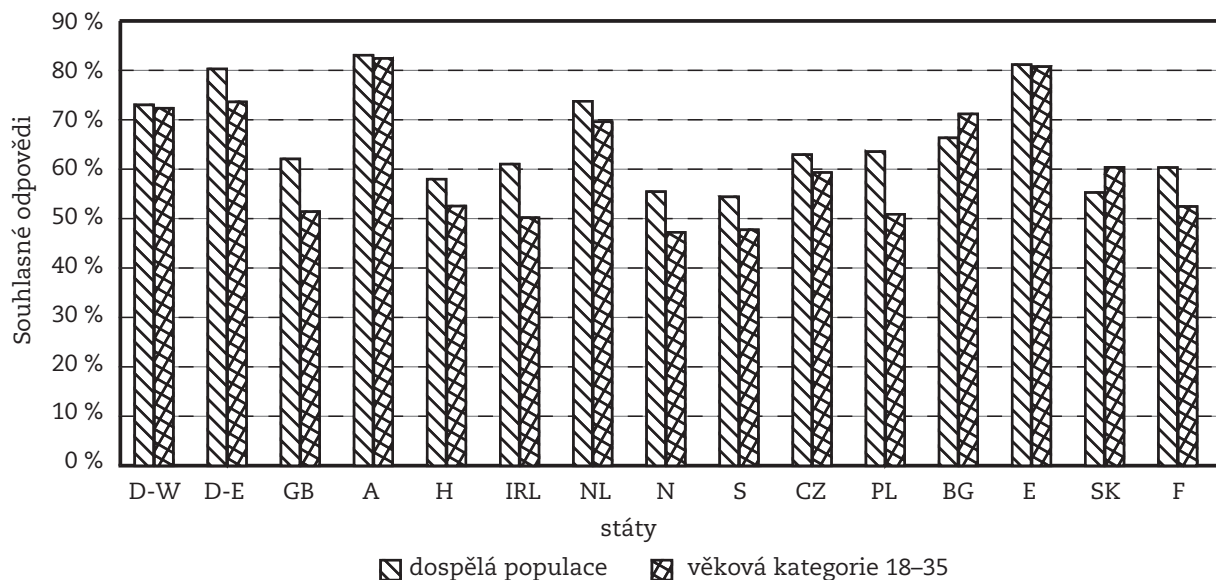
Zdroj: ISSP 2002.

Souhlasné odpovědi s tvrzením „Je v pořádku, když lidé spolu žijí, aniž by plánovali sňatek“; jedná se o součet kategorií rozhodně souhlasím a spíše souhlasím z pětistupňové škály.

Odmítavý postoj k manželství a oslabení jeho významu se v západní Evropě začal projevovat již od poloviny šedesátých let, kdy se staly čtenějšími nemanželské formy soužití. Značná část lidí, kteří společně žili, odkládala nebo zcela odmítala sňatek. Nejvíce takových případů přitom bylo a je ve skandinávských zemích, například ve Švédsku a Dánsku, a dále se tento trend začal šířit do západního Německa, Nizozemska, Francie, Velké Británie, Španělska a Itálie (Sullerotová 1998: 48). Ve východní Evropě se začal výrazněji rozšiřovat až po pádu komunistického režimu. Francouzská socioložka Evelyne Sullerot přitom upozorňuje na to, že se nejedná o jakousi kopii dřívějšího manželství, nýbrž o zcela nový jev, kdy se lidé záměrně snaží vyhnout svazující instituci manželství. Důvodem je jednak jejich potřeba volnosti a preference autonomie jedince, a dále odmítání spříznění obou rodin a odmítání ekonomické solidarity mezi partnery, stejně jako dlouhodobých závazků (*ibid.*: 49; srov. Berger, Berger 1984: 133–134). Lidé tak jednoznačně upřednostňují individualitu a bezprostřednost před kolektivitou a dlouhodobými závazky. Preferenci neformálních svazků před manželstvím přitom lidé vysvětlují různými způsoby, v České republice byl nejčastěji udáván snadný rozchod, dále nákladnost svateb a mezi vzdělanějšími ženami se objevilo i přesvědčení o větší rovnosti v těchto svazcích (Chaloupková, Šalamounová 2004: 15).

Ani ti, kteří přeci jen vstoupí do manželství, je však již obvykle nechápu jako doživotní nebo dokonce posvátnou instituci.⁹⁰ To je zcela zřejmé ze stále se zvyšujícího počtu rozvodů. Většina

⁹⁰ V katolické tradici je manželství jednou ze sedmi svátostí a jako takové je prakticky nezrušitelnou institucí, končí až smrtí jednoho z partnerů. Protestantské tradice jsou mírnější, manželství chápou jako doporučený stav, přičemž ve výjimečných případech připouští jeho ukončení rozvodem.

Graf 10. Podpora řešení neřešitelných manželských problémů rozvodem

Zdroj: ISSP 2002.

Souhlasné odpovědi s tvrzením „Rozvod je zpravidla nejlepším řešením situace, kdy pár není schopen řešit manželské problémy“; jedná se o součet kategorií rozhodně souhlasím a spíše souhlasím, dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas a rozhodně nesouhlasím, spíše nesouhlasím.

respondentů všech vybraných evropských států souhlasí s rozvodem manželství, pokud se nejeví jako možné jiné řešení manželského konfliktu. Největší míru souhlasu s rozvodem jako řešením manželského konfliktu přitom vyjádřili respondenti z Německa (západního i východního), Rakouska, Nizozemska a Španělska, naproti tomu nejnižší podporu toto řešení neřešitelných manželských problémů mělo mezi respondenty z Norska, Švédska a Slovenska (graf 10). Souvislost s reálnou rozvodovostí a deklarovaným schvalováním rozvodu v tomto případě není příliš zřejmá. Nejnižší podpora rozvodu vyjádřená Nory a Švédy neodpovídá vysoké rozvodovosti v těchto zemích, které patří spolu s ostatními severskými státy, Velkou Británií a Českou republikou mezi země s nejvyšší rozvodovostí (Možný 2002: 47). Naproti tomu Španělsko patří mezi země s nejnižší rozvodovostí a vyšší sňatečností (Eurostat Yearbook 2004: 46,47), přesto jeho obyvatelé vyjadřovali nejvyšší podporu rozvodu v případě, že pár není schopen řešit manželské problémy. Z nízké úrovně rozvodovosti v porovnání s ostatními zeměmi je však zřejmé, že se Španělé snaží manželské problémy řešit jinak a k rozvodu se uchylují, až když skutečně nevidí žádné jiné východisko.

Překvapivé je rovněž zjištění, že mladí lidé téměř ve všech sledovaných evropských zemích (s výjimkou Slovenska a Bulharska) vyjadřují menší podporu řešení manželských nesouladů rozvodem. Důvod jejich větší deklarované konzervativnosti ve smyslu zachovávání manželství lze ovšem nalézt poměrně snadno; nejedná se o vyjádření větší hodnoty manželství mladou generací, nýbrž o postoje k instituci manželství obecně. Většina mladých respondentů totiž (dosud) nebyla vdaná nebo ženatá a jejich odpovědi jsou tedy více abstraktnější než odpovědi těch, kteří již mají s manželstvím zkušenost. Mladí lidé v tomto smyslu k manželství přistupují více jako k ideálu a spíše trva-

jí na tom, aby se lidé, kteří do manželství vstoupili, snažili v něm setrvat. Sami však raději, alespoň prozatím, volí svobodu. Celoevropsky stoupající rozvodovost přitom nenásvědčuje, že by se tento deklarovaný postoj mladé generace výrazněji promítal do reálného chování lidí.

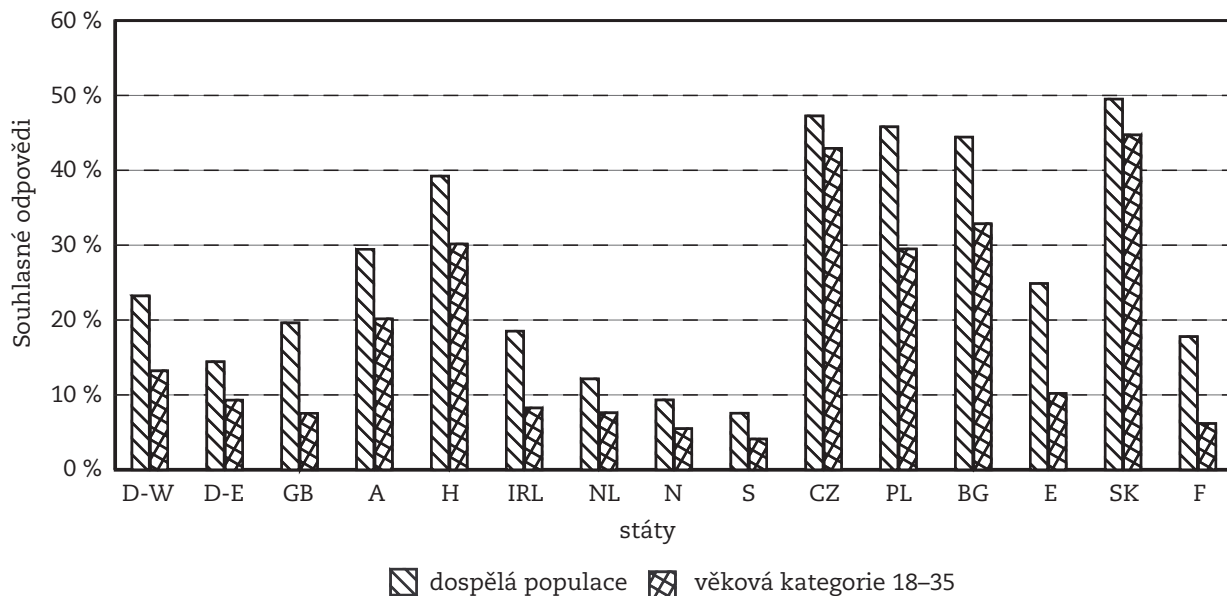
IV.2.2 Diferenciace rodinných modelů

V moderních komplexních společnostech rovněž probíhají významné změny související s proměnou genderových rolí mužů a žen v rámci rodin. Tyto procesy se výrazněji začaly projevovat ve druhé polovině dvacátého století, kdy i vdané ženy s dětmi začaly postupně masivněji vstupovat na pracovní trh, což mělo dopad na rozdělení rolí v rodině. Feministické hnutí přitom usilovalo a stále usiluje o zrovnoprávnění žen jak ve sféře veřejné, tak i soukromé, přičemž největších úspěchů bylo v tomto smyslu docíleno ve skandinávských zemích. Evropská unie se snaží tento trend dále posílit a rozšířit, respektive vyrovnat příležitosti žen a mužů především na pracovním trhu.

Z genderového hlediska lze rozdělit rodiny na tři základní modely: segregující/konzervativní (striktně oddělující mužské a ženské role), kompromisní a egalitářské (Hakim 2003). Toto rozdělení se zakládá na preferencích týkajících se genderových rolí a pracovních orientací obou manželů. Model segregující podporuje tradiční genderové stereotypy o mužských a ženských rolích a patriarchální uspořádání rodiny. Muži je určena sféra veřejná a je chápán jako hlavní či výsostný živitel rodiny, zatímco žena se stará o sféru domácí, především o výchovu dětí a chod domácnosti. Žena přitom není zaměstnána a nepracuje vně rodiny. Model kompromisní je specifický tím, že žena, stejně jako muž, vykonává výdělečnou činnost, ale její zaměstnání je spíše podružné. Vyžaduje méně času a energie v porovnání s tím, které vykonává muž, je zpravidla hůře placená, nezakládá status, a žena se větším dílem věnuje péči o domácnost a děti. Rodinný model egalitářský je protikladný prvně zmíněnému; žena a muž mají v rodině tohoto typu rovnocenné role a příležitosti. Oba partneři se podílejí na péči o domácnost a děti pokud možno rovným dílem, oba jsou zaměstnáni a svým výdělkem přispívají do rodinného rozpočtu. Catherine Hakim zkoumala osobní preference Britů a Španělů pro některý z uvedených tří typů rodinných uspořádání rolí a zjistila přitom, že nejméně žádoucí je dnes model segregáčnický, a to jak ve Velké Británii, tak i ve Španělsku.⁹¹ V obou zemích nejvíce lidí preferuje model egalitářský (44 % ve Velké Británii a dokonce 66 % ve Španělsku), přičemž ve Spojeném království byl poměrně často volen rovněž model kompromisní (39 %) (Hakim 2003: 51).

Z výsledků šetření ISSP, které vypovídají o obecnějších postojích lidí, nikoliv o konkrétních osobních preferencích, je zřejmý stejný trend. Podpora konzervativního segregáčnického modelu genderových rolí je mezi populací západní Evropy velmi nízká, ze sledovaných zemí je nejnižší ve Švédsku a Norsku, kde ji nevyjádřilo ani 10 % respondentů dospělé populace (graf 11). V Nizozemsku, Francii, Irsku a Velké Británii souhlasila s patriarchálním modelem rodinného uspořádání maximálně pětina populace. Ze západních zemí vykazuje největší podporu segregáčnickému modelu Rakousko, dále Španělsko a bývalé západní Německo (mezi 20–30 %). Pokud se ovšem jedná o mladou generaci, jeho podpora je ještě výrazně nižší. Naproti tomu všechny středo- a východoevropské postkomunistické státy (s výjimkou východního Německa) vykazují daleko vyšší podporu konzervativnímu uspořádání genderových rolí v rodině. Lidé ze Slovenska a České republiky přitom souhlasí se segregáčnickým uspořádáním rolí v rodině výrazně nejčastěji, a to více než ve 40 %, dokonce

⁹¹ Rodinné uspořádání na základě segregace rolí považovalo za vhodné pro sebe pouze 17 % Britů a 14 % Španělů; Hakim 2003: 51.

Graf 11. Podpora konzervativního segregativního modelu uspořádání rodinných rolí

Zdroj: ISSP 2002.

Souhlasné odpovědi s tvrzením „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu“; jedná se o součet kategorií rozhodně souhlasím a spíše souhlasím z pětistupňové škály odpovědí.

i mezi mladou generací. V Polsku, Bulharsku a Maďarsku je podpora konzervativního modelu rolí o něco nižší, výrazněji mezi mladou generací, kde souhlas s mužskou rolí živitele rodiny a ženskou dominantní rolí v domácnosti vyjádřilo okolo 30 % respondentů. Tento výsledek ukazuje, že Češi jsou velmi konzervativní, co se týká mužských a ženských genderových rolí, a to navzdory tomu, že máme již dlouhá léta vysokou zaměstnanost žen (nebo možná právě proto). Domácí sféra je však stále mnohými považována za primární doménu žen, zatímco finanční zajištění rodiny je chápáno jako povinnost muže.

V tomto bodě existuje jistá diskrepance mezi západoevropskými a postkomunistickými zeměmi, kde byla již během komunistického režimu podporována vysoká míra zaměstnanosti žen, jež se tak masově rozšířila dříve a ve vyšší míře než v západní Evropě. Z tohoto pohledu by se mohlo zdát, že ženy zde mají s muži vyrovnanější postavení. To je ovšem mylný závěr, je tomu právě naopak, a to především v rámci rodiny. Například v České republice totiž většinu běžných domácích prací a péči o děti vykonávají ženy, a to i přesto, že jsou většinou zároveň zaměstnány.⁹² Vysoká zaměstnanost žen je u nás v porovnání se státy západní Evropy o to výraznější, že částečné úvazky jsou spíše výjimečné, v roce 2003 tvořily jenom 3,2 % ze všech zaměstnání (OECD Factbook 2005: 103). Naproti tomu v zemích EU-15 tvořily průměrně 16,6 %, ⁹³ přičemž je nejčastěji využívaly právě

⁹² V roce 2003 byl podíl žen zaměstnaných v národním hospodářství 43,2 %; Statistická ročenka 2004: 314.

⁹³ Nejvíce (více než uvedený průměr) částečných úvazků v poměru k veškeré zaměstnanosti bylo v Nizozemsku, Velké Británii, Norsku, Německu, Irsku a Belgii (OECD Factbook 2005: 103).

ženy (Blossfeld, Hakim 1997; Hakim 2003: 11–15). Zatímco na pracovním trhu je situace vyrovnanější (ovšem nikoli rovná, protože ženy častěji pracují na hůře placených místech a v tradičně méně placených odvětvích), v rodinné sféře se model segregace rolí stále uplatňuje velmi výrazně a muži se u nás ve většině rodin na péči o domácnost a děti podílejí méně než ženy (Sirovátka 2003: 48–51). To je zřejmě i jeden z důvodů poměrně vysokého souhlasu s konzervativním segregáčním modelem uspořádání rolí v rodině.

IV.2.3 Rodičovství a výchova dětí

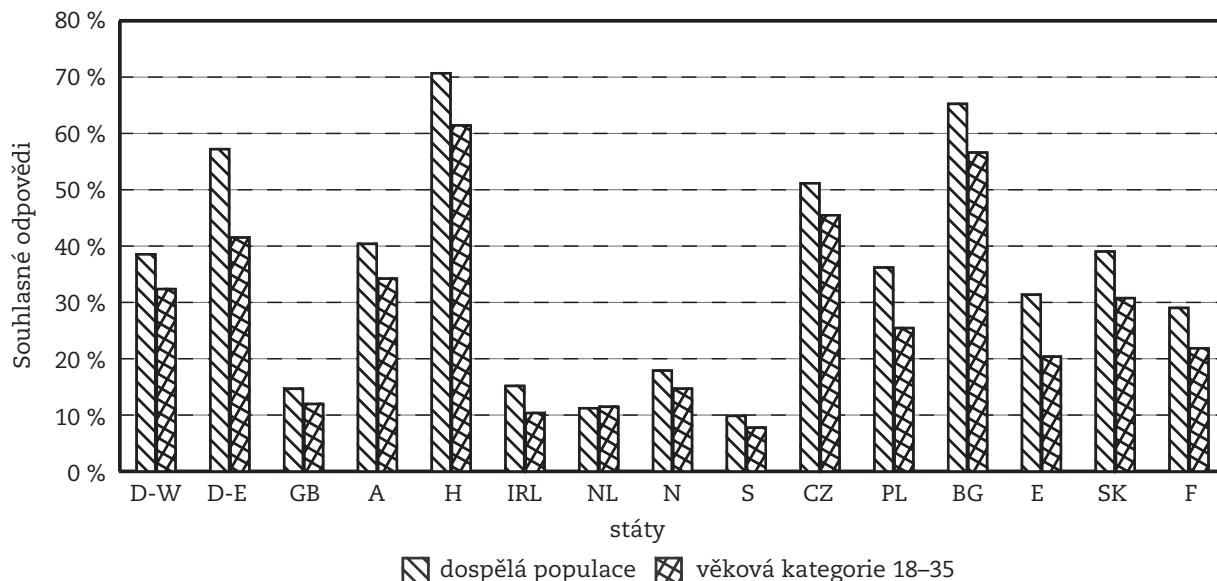
Přístup k rodičovství se v České republice i dalších postkomunistických zemích během posledních patnácti let výrazně proměnil. S obrovským nárůstem nových možností realizace a současnou nižší ekonomickou stabilitou mladých lidí došlo k odkládání rodičovství do vyššího věku a celková porodnost poklesla velmi výrazně. Míra úhrnné plodnosti v ČR poklesla od roku 1989 z 1,9 do roku 2003 na hodnotu 1,2, což je úroveň výrazně pod hranicí zachování reprodukce obyvatelstva,⁹⁴ jež pro populace s nízkou úmrtností činí 2,1 dítěte na ženu. Rodičovství podobně jako manželství ztratilo na atraktivitě a lidé ho odkládají do vyššího věku, nebo se rozhodnou vůbec ho nerealizovat. Zatímco v roce 1990 byl u nás průměrný věk ženy při prvním porodu 22,5 let, v roce 2002 činil již 25,6 roku,⁹⁵ což je ovšem stále nižší hodnota v porovnání se zeměmi západní Evropy, kde věk prvorodiček (s výjimkou Portugalska a Islandu) přesahuje 27 let (Evolution démographique... 2004: 23, 81). Lidé zodpovědněji plánují rodičovství a používají kontracepční metody, takže rovněž výrazně poklesl počet umělých přerušení těhotenství.⁹⁶

Za hlavní příčinu snižování porodnosti přitom je považován tzv. vzrůst ceny příležitosti dítěte, přičemž pod pojmem „cena příležitosti dítěte“ se skrývá více faktorů (Sirovátka 2003: 43–53). Zahrnuje jednak hledisko finančních nákladů na výživu a výchovu dítěte a ekonomickou situaci potenciálních rodičů, tedy zhoršení ekonomické úrovně sociálně slabších obyvatel a nedostatek bytů v transformačních ekonomikách postsocialistických států, které pro vysvětlení snížené plodnosti prosazuje demografka Jitka Rychtaříková (Rychtaříková 1997). Dále však zahrnuje i hodnotové souvislosti a faktor ušlých příležitostí, nenaplněných v důsledku rodičovství. Toto hledisko prosazuje jako hlavní Ladislav Rabušic a jeho význam je nepochybný. Mladým lidem se prudce zvýšily životní možnosti – studovat, cestovat, uplatnit se v povolání atd., které hojně využívají a zbývá jim tak méně prostoru na rodinu a děti, které navíc tyto možnosti do značné míry omezují a blokují (Rabušic 2001). Stran trhu práce je přitom toto omezení jednoznačně výraznější pro ženy než pro muže. Odkládání rodičovství nebo rezignace na ně je tedy vlastně strategií minimalizace ušlých příležitostí pro mladou generaci, dítě „přestalo být pro sexuálně žijící partnery imperativem a stalo se pouze jednou z možností smyslu lidského párového soužití“ (Rabušic 2001: 226). Dnešní společnost daleko snáze akceptuje dobrovolné rozhodnutí zdravých dospělých jedinců nemít děti, které se

⁹⁴ Vzhledem k tomu, že se jedná o hodnotu transversální, je tato hodnota výrazně nižší i vzhledem k uplatňované strategii posouvat porody do vyššího věku rodiček. Lze očekávat, že se úhrnná porodnost o něco zvýší s tím, když porody realizují ženy z ročníků 1970–1976, které je doposud odkládaly. Tento trend mírného vzestupu úhrnné plodnosti patrně již začal, neboť od roku 1999, kdy plodnost dosáhla nejnižší úrovně (1,13), úhrnná plodnost zvolna stoupá; ČSÚ 2004: 224–225.

⁹⁵ Průměrný věk ženy při prvním porodu nadále roste, takže v roce 2004 činil 26,3 let; Kretschmerová 2005: 155.

⁹⁶ Počty umělých přerušení těhotenství poklesly mezi lety 1989 a 2003 o více než dvě třetiny, z počtu 111 683 na 29 298; ČSÚ 2004: 242.

Graf 12. Význam rodičovství pro naplnění života

Zdroj: ISSP 2002.

Souhlasné odpovědi s tvrzením „Lidé, kteří nikdy neměli děti, vedou prázdný život“; jedná se o součet kategorií rozhodně souhlasím a spíše souhlasím z pětistupňové škály odpovědí.

stávají alternativou, nikoliv nutností. Podíl celoživotně bezdětných žen, který u nás byl za totalitního režimu extrémně nízký (5,5 %), nepochybně výrazně vzroste, zatím je však těžké odhadnout, na jaké míře se ustálí. Historicky se obvyklá míra celoživotně bezdětných pohybovala okolo 15 %, na Západě se dnes blíží 20 % (Možný, Rabušic 1998: 108). Lze očekávat, že se mírou bezdětnosti přiblížíme západním zemím.

Obecně deklarovaný význam dítěte pro smysl života je stále ještě vyšší v postkomunistických zemích, i když i zde je zřejmý pokles ocenění dítěte mezi mladou generací. Výrazně nejméně často jsou o vlivu rodičovství na naplnění života jedince přesvědčeni Švédové, Nizozemci, Norové, Britové a Irové (graf 12), přičemž se paradoxně jedná o státy, které v evropském kontextu patří mezi země s vyšší natalitou. Je tedy zřejmé, že menší souhlas vyjádřený s tvrzením: „lidé, kteří nikdy neměli děti, vedou prázdný život“, neříká nic o osobních preferencích, pouze potvrzuje výše uvedený fakt, že dítě je jednou z mnoha možností, jak lze naplnit a obohatit život jedince. Nadpoloviční většina dospělých obyvatel je o ústředním významu dítěte pro naplnění života člověka přesvědčena naopak v Bulharsku, Maďarsku, bývalém východním Německu a v České republice, ovšem s tím, že mezi mladou populací ČR a bývalé NDR pokládá rodičovství za důležité pro naplnění života již méně než polovina respondentů. Především mezi mladou generací a v západních zemích tak lidé častěji akceptují různé formy životní realizace, ve kterých dítě rozhodně nemusí hrát nejdůležitější úlohu. Přitom je pravděpodobné, že i v tomto trendu se ČR postupně více přiblíží západní Evropě, i když to nemusí mít přímý vliv na plodnost. Spíše se bude jednat o větší míru tolerance k jiným životním preferencím, než je rodina a výchova dětí.

Výchova dětí a rodičovství navíc dnes nemusí být ztotožňována se soužitím v manželství, o čemž svědčí výrazný nárůst mimomanželských porodů; v České republice vzrostl jejich podíl z 8 % v roce 1989 na 29 % v roce 2003 (ČSÚ 2004: 208–211). Z tohoto hlediska se dnes řadíme zhruba mezi evropský průměr, přičemž vyšší podíl mimomanželských porodů mají všechny skandinávské země, Velká Británie, Francie, Nizozemsko, Rakousko, Maďarsko a Bulharsko. Naproti tomu o něco nižší než u nás je podíl mimomanželských porodů na Slovensku a ve Španělsku, a výrazněji nejnižší v Polsku, Itálii, Belgii, Řecku, Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině (Evolution démographique 2004: 24, 72). Nemanželské děti mohou být rovněž často vychovávány oběma rodiči, kteří fakticky žijí ve společné domácnosti. Je zřejmé, že zejména u lidí z nižších příjmových skupin, a většinou také s nižším vzděláním, může být odmítání vstupu do manželství v ČR do značné míry způsobeno prostým ekonomickým kalkulem, kdy matky preferenčně zůstávají formálními samoživitelkami, aby dosáhly na vyšší rodinné dávky (Kuchařová 2003: 193, 200). Manželství s otcem dítěte pak může být uzavřeno v různé době po jeho narození. Mimomanželské děti jsou navíc ve 40 % druhými nebo dalšími dětmi v pořadí narozených, což je často způsobeno tím, že se rodí rozvedeným ženám, které (přínejmenším dočasně) nechtějí znovu vstupovat do manželství.

IV.2.4 Závěrem

Pokud jde o postoje k rodině, manželství a rodičovství, Česká republika se za posledních patnáct let signifikantně proměnila a protože tyto změny jsou nejvýraznější mezi mladou generací, posuny v postojích a zřejmě i hodnotách se velmi výrazně projevily v reálném chování obyvatel, co se týká sňatečnosti a porodnosti. V tomto ohledu proběhla transformace české společnosti velmi rychle, a lze konstatovat, že, co se týká reálných ukazatelů, druhý demografický přechod je dnes u nás ve své konečné fázi. Výrazně vzrostl věk snoubenců při prvním sňatku, věk prvorodiček, a prodloužila se rovněž délka života, zejména u mužů. Současně došlo k nárůstu alternativních forem rodinného života, respektive alternativ k formálnímu manželství, především v podobě rozšíření nesezdaných soužití nebo četnějšího bydlení samostatných jedinců. Dobrovolná volba bezdětnosti zřejmě také výrazněji naroste, to ovšem v tuto chvíli nelze ještě přesně doložit vzhledem k tomu, že patnáct let je příliš krátká doba na to, aby bylo možné stanovit konečnou plodnost generace, která přijala nové vzorce chování.

Relativně pomaleji se naproti tomu proměňují obecné postoje obyvatel k rodině a manželství, a proto v této oblasti česká populace vykazuje výraznější rozdíly oproti vyspělým západoevropským zemím. Signifikanční jsou především rozdíly ve vyšší podpoře konzervativního modelu rodiny a významu dítěte a manželství pro naplnění života jedince a jeho vyšší spokojenost. Naproti tomu v uznávání i praktikování rovných příležitostí pro muže a ženy jsme dosud poněkud pozadu za západní Evropou, která tuto otázku ovšem rovněž dosud plně nevyřešila a vynakládá velké úsilí na to, aby dosáhla rovnosti alespoň ve sféře veřejné. Z tohoto hlediska jsou nejdále skandinávské země, kde je míra rovnosti nejvyšší jak na pracovním trhu a ve veřejné sféře, tak i ve sféře soukromé (Hantrais 2000). Tyto státy ovšem zároveň vykazují nejmenší podporu rodině jako základní buňce společnosti. Pokud nebudou ze strany státu podniknuta opatření, která by výrazně podpořila rodinu s dětmi, je pravděpodobné, že její význam nebude narůstat, ale spíše klesat.

Posuny v hodnotových orientacích jsou nejvýraznější mezi mladou generací, která se snaží využít i jiných příležitostí realizace, než je realizace v manželství a rodičovství. Zatímco v socialistickém státě znamenala rodina a její založení výhody jak finanční (hlavně možnost získání bytu),

tak i stran větších možností získat skrze příbuzenské vazby zboží a statky, ke kterým by se v ekonomice nedostatku samostatný jedinec jen těžko dostal, případně dovolovala i jistý únik z veřejné sféry. Navíc prakticky neexistovaly alternativní možnosti, nebo byly značně marginální. S pádem komunismu se naproti tomu otevřely možnosti jiných forem realizace než skrze rodinu, od větších možností přístupu k různým typům zboží či služeb, přes možnosti cestování, studování nebo realizace v práci. Zároveň postoupila míra individualizace a lidé se pravděpodobně ve větší míře snaží být spokojeni pouze sami za sebe, i když v tomto případě patrně jde o dlouhodobější trend. Je to do značné míry způsobeno ústupem od tradičních křesťanských hodnot a norem, který protináboženská výchova během socialismu ještě posílila. Po pádu komunismu se ke křesťanským hodnotám již prakticky nikdo nechtěl vracet, místo nich začali lidé vyznávat nové možnosti a do značné míry byli vtaženi lákadly materiálních statků, které byly za komunismu nedostatkovou komoditou. Individuální uspokojení se stalo hlavním cílem většiny, včetně toho, že pro většinu populace ztrácejí na významu hodnoty spojované s kolektivními zájmy a obecným blahem společnosti, včetně ocenění rodiny jako kolektivní jednotky se společnými zájmy.

IV.3 Spirituální hodnoty současné české společnosti

Zdeněk R. Nešpor

Vícekrát jsme již v rámci tohoto sborníku zdůraznili, že evropskou integraci v procesu globalizace a transformaci české společnosti spolu se vstupem České republiky do Evropské unie můžeme jen těžko vymezovat pouze jako politický a ekonomický proces, třebaže je tento postoj v současné české společnosti hluboce zakořeněn (včetně roviny státních úředníků a mediální prezentace). Nelze totiž opomíjet sociokulturní dimenzi těchto procesů, především kognitivní a hodnotovou oblast ovlivňující každodenní jednání, která nakonec podmiňuje i takové skutečnosti jako občanské aktivity, respektování právního státu, sociální kohezi, či ekonomickou vyspělost a konkurenceschopnost. Uplatňuje se zde sociální a symbolická zakotvenost (ekonomického) jednání, jejíž uchopení může prostředkovat nebo alespoň přiblížit moderní sociologie náboženství; proto je zdánlivě paradoxní spojení ekonomické sociologie a sociologie náboženství, prosazované už kdysi M. Weberem a znovuoživené například P. L. Bergerem, zásadním přínosem pro poznání skrytých mechanismů fungování společnosti. Duchovně-náboženská oblast totiž na jednu stranu vytváří a ovlivňuje celospolečenské hodnotové klima, avšak současně působí přímo i na hodnoty a normy chování specifických skupin obyvatelstva, ať už věřících nebo naopak odpůrců náboženských přesvědčení. Neplatí to jen v případě postkomunistické transformace české společnosti, nýbrž v souvislosti s „velkým rozšířením“ Evropské unie na jaře 2004 se tato dimenze uplatňuje o to výrazněji už z toho důvodu, že náboženství rozhodně není ve většině zemí Evropské unie „mrtvou veličinou“, nýbrž vyvolává různorodé emocionálně nabitě projevy, ovlivňující další sféry sociálního, socioekonomického a politického jednání (viz např. Soper, Fetzer 2002).

Náboženství, nebo alespoň některé jeho formy, si navzdory dlouho zdánlivě nezpochybnitelné sekularizační tezi opět našlo cestu do veřejné sféry. Například francouzský sociolog G. Kepel proto hovoří o (celosvětové) rechristianizaci, rejudaizaci a reislamizaci „zdola“, která se sice snaží o jakousi nostalgickou obnovu tradiční společnosti, ale využívá k tomu zcela moderní, technologické prostředky, stejně jako jsou přinejmenším inovativní i její věroučné a nábožensko-praktické názory (Kepel 1996). Podobně politolog S. Huntington zvažuje „střet civilizací“, vzájemně oddělených především svými náboženskými hodnotami (Huntington 1997). Od poloviny sedmdesátých let se celosvětově šíří jev, který sociologové nazvali deprivatizací náboženství, tedy návrat prakticky všech věr do veřejné sféry. Nejedná se přitom jen o země Třetího světa, které velmi rychle po dekolonizaci přišly o svou víru v „sociálně spravedlivý“ marxismus či nacionalismus, nýbrž náboženství hraje velmi důležitou (byť různorodou) roli i v moderních západních společnostech. Důvodů je několik. Jednak se totiž ukázalo, jak nedávno upozornil J. Casanova, že sekularizace sotva byla nezbytným důsledkem modernizačních změn. V Evropě, což je jediný případ jejího širšího celospolečenského prosazení, sekularizace fungovala nikoli jako důsledek modernizace, nýbrž v podobě sekularizační teorie jako její sebenaplňující prorocství (Casanova 2003). Naopak v severní Americe – kterou rozhodně nelze považovat za méně vyspělou než Evropu – k ní nedošlo ani zdaleka v takové míře; představu o seku-

larizaci americké společnosti byly spíše mýtem mezi sociálními vědci, než skutečnou realitou (Berger 1999: 11; Bellah 1991). Vedle toho se v prostředí moderních komplexních společností začaly objevovat i nové náboženské víry, na jedné straně „importy z Východu“, sloužící pro část západní populace jako jakýsi „duchovní korektiv“ přílišné materializace a odosobnění moderního světa. Na straně druhé jde o náboženské představy, které si s sebou přinášejí imigranti ze zemí Třetího světa, a kterých se rozhodně nechtějí vzdát; nejznámějším příkladem takového náboženství je západoevropský islám, vyvolávající v poslední době ostré spory kupříkladu ve Francii, Německu a Spojeném království, nebo totéž náboženství v případě černých Američanů. Postoj k novým náboženským hnutím na jedné straně a k islámu na straně druhé se tak stává, přinejmenším v západní Evropě, jakýmsi „prubířským kamenem“ multikulturního soužití a sociálně-politické laičité. Přitom se ukazuje, že západoevropské společnosti jsou mnohem méně ochotné tolerovat odlišné víry, než jsou ochotné rétoricky připustit. Západní náboženský pluralismus proto mnohdy není než zástěrkou pro skryté prosazování vlastních náboženských či náboženstvím ovlivněných/formovaných představ. Kromě už zmíněných skutečností se to typicky projevuje například v diskuzi o všeobecných lidských právech, diktující západní představy o fungování (občanské) společnosti jiným kulturám, zemím, případně minoritám.

V souvislosti s těmito změnami, s postupem náboženské deprivatizace, dochází od konce 20. století stále zřejměji k otevřenému mezináboženskému střetu. Ať už jde o slovní potyčky o „pravou víru“ a její praktickou realizaci například v podobě rodinné a pro-populační politiky, o vzájemná obviňování z „kulturních válek“, nebo konečně o ozbrojené konflikty (včetně terorismu), (různá) náboženství se zcela zřetelně vrací do veřejného prostoru, zaujímají důležité místo v běžném sociálním dění a neméně i v politice. Lidé se s nimi setkávají i v tak sekularizovaných zemích, jako je Česká republika, přičemž tento trend bude zjevně pokračovat, přinejmenším v důsledku přílivu dalších imigrantů nejen ze zemí na východ od českých hranic, ale i z Evropské unie.

Česká společnost přitom bývá, obvykle spolu s bývalou NDR, považována za jednu z nejsekularizovanějších na světě. Tuto skutečnost po řadu desetiletí dokumentuje většina sociologických výzkumů, nebo alespoň jejich prvoplánová interpretace (např. E. Kadlecová in Mol 1972: 117–134; srov. Nešpor 2004a: 280–282), a dokonce bývá (neoprávněně) historizována do představy, že „v Čechách už od dob husitských válek a porážky na Bílé hoře převládá silné antiklerikální cítění.“ (Rémond 2003: 241) Odlišná míra religiozity, případně různé chápání katolicismu mezi věřící populací (protestantské církve představují jen zlomek české populace a Církve československá, od roku 1972 Církve československá husitská, naopak měla zanedbatelný vliv na Slovensku), ostatně v období společného státu tvořily jednu ze signifikantních diferencí mezi obyvatelstvem českých zemí a Slovenska, jejíž politizace bylo argumentačně/ideologicky využito (přinejmenším) při prvním rozchodu obou národů před druhou světovou válkou. I přes rostoucí zájem veřejnosti o náboženství, k němuž dochází od druhé poloviny osmdesátých let (Nešpor 2003b: 88–95; Nešpor 2004), je zřejmé, že současná česká religiozita, fungování církví a dalších náboženských institucí, stejně jako k nim komplementární ateismus, jsou přinejmenším svou mírou v řadě ohledů odlišné od sociální funkce náboženství a jeho zakoušení v západním světě stejně jako v jiných zemích střední a východní Evropy. Změny, které nastaly po roce 1989 a které se na čas zdály tuto situaci měnit, se v průběhu času ukázaly jako nedostatečné, nefunkční nebo dokonce kontraproduktivní. Podobně jako v Polsku, i když samozřejmě nelze zapomínat na zcela odlišnou výchozí situaci (Morawska 1995), katolická církev po pádu komunistického režimu ztratila velkou část vysokého společenského kreditu, jenž jí byl v souvislosti s tímto převratem přičten (srov. Lužný 1998: 216). Manifestní divergence Čech a Moravy vůči Slovenské republice se tím ještě zvýšila, protože zatímco na Slovensku lze do jisté

míry hovořit o náboženské deprivatizaci a (opětovném) vstupu religiozity do veřejného prostoru, v České republice je proti něčemu takovému silný sociální odpor; „národní ateismus“ je značnou částí veřejnosti doslova hýčká a prosazován.

Nejnovější kvantitativní i kvalitativní výzkumy, z nichž budeme v této kapitole vycházet (jejich shrnutí představuje Nešpor 2004; dále viz Hamplová 2000), ovšem ukazují, že míra deklarovaného ateismu české populace vůbec neznamená absenci veškerých transcendentních představ nebo něčeho, co bychom mohli označit jako implicitně náboženské formy. Česká společnost není ani tolik ateistická, i když si to o sobě „hrdě“ myslí, jako spíše proticírkevně zaměřená, přičemž vlastní náboženské potřeby a představy transformovala do deklarativně odlišných typů symbolických univerz, identifikačních rámců a sociálních struktur. Implicitní religiozita české populace, jež má své relativně hluboké historické kořeny, zároveň vede – podobně jako ve Francii, i z obdobných důvodů – k preferenci substanciálních definic náboženství před funkcionálními (viz Hervieu-Léger 2000: 9–41; Táž 2003), k neustálému sebepotvrzování deklarativně nenáboženské až protináboženské situace. Tomu odpovídá i společenská poptávka po sociologických výzkumech náboženství, již nejčastěji uspokojují kvantitativní výzkumy zaměřené na oblast tradiční církevní zbožnosti, zatímco poznání skutečného stavu badatelům i veřejnosti namnoze uniká. Jejich využití je proto především ideologické; buď podporují ideologii sekularismu a dokládají nevyhnutelný pád náboženství ruku v ruce s modernizací, nebo naopak umožňují zavedeným i novým náboženským organizacím „bít na poplach“, kritizovat materiální a konzumní společnost a prosazovat vlastní alternativy, údajně obnovující tradiční hodnoty, což se typicky projevuje kupříkladu v případě rodinné a pro-populační politiky, na jejichž prosazování slyší i nevěřící/necírkevní část populace.

IV.3.1 Sekularizace a dezeklesializace české společnosti

Specifikem české společnosti v (západo)evropském kontextu není ani tolik existence a míra deklarativního ateismu, s nímž se setkáváme prakticky všude a který s sebou nese odpor k tradičním církvím a jejich sociálnímu působení, jako spíše jeho historické souvislosti. Kořeny negativního postoje k náboženství sice samozřejmě nelze hledat v dědictví české reformace, protože jednak husitství bylo přes všechny nacionální a sociální tendence především náboženským reformním hnutím (Šmahel 1993: IV, 144–168) a zároveň po Bílé hoře nastoupila vedle násilné rekatolizace také pozitivní katolická církevní politika, představovaná barokní zbožností. V průběhu 17. století vedla k masovému rozšíření a převládnutí potridentského katolicismu (Francek 1995), zatímco tajné nekatolictví, které přetrvalo i do 18. století a po vydání Tolerančního patentu (1781) vedlo ke zformování českých luterských a reformovaných církví, mělo jen marginální charakter. Zahraniční pozorovatelé v období raného novověku si naopak, z dnešního pohledu paradoxně, stěžovali na vysokou míru české zbožnosti a její magický a pověřený charakter (Maur 2003: 89–90). Husitství, respektive jeho nacionalistická reinterpretace v 19. století, však přeci jen k současnému ateismu (nebo spíše antiklerikalismu) vedlo. Odpor vůči oficiálnímu katolicismu, který zároveň formálně zůstal většinovým náboženstvím, a jistou dechristianizaci české společnosti totiž můžeme sledovat nejpozději od poloviny 19. století, přičemž tento trend souvisel jednak právě s nacionalismem a za druhé s jeho primárně historickým vymezením.

Český nacionalismus vznikl jako produkt hodnotové krize přelomu 18. a 19. století, jako intelektuální projekt směřující k vytvoření nových sociálních a symbolických pout/hodnot, nahrazující v té době stále ještě příliš bigotní katolicismus většiny populace (Hroch 2003; Nešpor 2005c). I když

bychom mezi jeho prvními protagonisty našli řadu katolických duchovních, což souviselo s propojením osvícenských a národně-obrozeneckých tendencí, orientoval se nenábožensky, nebo v některých případech vyloženě protinábožensky, respektive protikatolicky, protože katolicismus jako výrazně majoritní (a do vydání Protestantského patentu v roce 1861 i právně privilegovaná) konfese sloužil jako „vzor“ křesťanské církve, nebyl-li s křesťanstvím přímo automaticky ztotožňován. Český nacionalismus přitom byl vybudován zejména na historických kořenech. Legitimizoval se prostřednictvím poukazu na někdejší velikost a význam českého středověkého státu a na jeho právní, sociální a náboženské instituce, případně i na jejich politické a vojenské úspěchy na mezinárodním poli (včetně soudobé zahraniční reflexe tohoto významu, počínající už u J. B. Bossueta a pak u Voltaira). Jenže tyto instituce a tato úspěšnost, jak si nikoli bez agitačního vlivu nově povolených protestantských církví začala uvědomovat stále větší část obrozenců a jejich vlivem i veřejnost jako celek,⁹⁷ samozřejmě nebyly katolické, nýbrž především husitské/protestantské. Češi, již se v 19. století začali považovat za nezávislý a (kdysi) významný národ, zároveň zjišťovali, že tato velikost rozhodně nebyla spojena s katolickou církví, od revolučního roku 1848 nikoli neoprávněně a priori ztotožňovanou s protimodernistickými a protičeskými tendencemi.⁹⁸ Již v první polovině 19. století začalo docházet k oddělování národní a konfesionální identity, platilo, že „svět“, rozuměj městská ... společnost, žije nanejvýš s církví, nežije však církví ... Církev se stává [jen] jednou ze součástí moderního světa“, a tento trend s nástupem liberalismu ještě výrazně pokročil (Putna 1998: 35). Na rozdíl od Německa však nedošlo k žádné podstatnější vlně konverzí k protestantismu nebo k rozšíření starokatolického hnutí. Místo toho se rozšířil katolicismus čistě formální, T. G. Masarykem nazvaný „matrikovým“, představovaný liberálními názory a minimální nebo vůbec žádnou participací na náboženských projevech, jež byly – začasť s negativním příděchem – hodnoceny jako „folkloristický přežitek“ najmě venkovské populace.⁹⁹

V průběhu 19. století a na počátku 20. století tak došlo k masivní sekularizaci, nebo spíše „dezeklesializaci“ českého národa; náboženská identita byla nahrazena především identitou národní, následovanou třídní identitou a scientistním, „vědeckým“ pohledem na svět. Tento proces přitom měl i své historicko-filozofické ospravedlnění v podobě Palackého a Masarykovy koncepce českých dějin, kdy bylo barokní a protireformační období šmahem odmítnuto ve prospěch moderního navazování na údajnou protestantsko-humanitní a nacionálně českou tradici (Rak 1979; Schnur 1993: 51–55). Koncepci již do obecného povědomí rozšířily především historické romány A. Jiráka. Tím se Češi už v 19. století stali liberály, nacionalisty nebo i socialisty, přičemž zároveň pro ně náboženství přestalo hrát někdejší roli, s výjimkou příležitostně vyhledávaného, avšak nikoli nezbytného „folklorního“ prvku či přežitku. (Církevní) křesťanství začalo být chápáno jako „relikt středověku“ a tento vývoj byl pochopitelně ještě posílen evropskou sekularizací ve 20. století, kdy se

⁹⁷ Svou roli zde hrála i jazykově-literární orientace obrozenců, *ipso facto* odkazující k velikosti české předbělohorské kultury (a v osvícenském duchu naopak zatracující kulturu barokní), stejně jako romantický nežájem druhé – jungmannovské – generace obrozenců o institucionalizovanou religiozitu. Současné diskuze českých (literárních) historiků o významu baroka pro formování národní kultury, započaté již v první polovině 20. století, na tomto místě nelze rozebírat, k implicitně náboženským tendencím v českém národním obrození však srov. David 2001, v případě jiných evropských národů Aston 2002: 286–291.

⁹⁸ Na protichůdný, nakonec však neúspěšný projekt katolického obrození a nacionalismu ve druhé polovině 19. století upozornil Pabian 2005.

⁹⁹ Z těchto důvodů se minula účinkem unie českých luteránů s kalvinisty, tvořící v roce 1918 Českobratrskou církev evangelickou (ČCE), největší protestantskou církev v ČR, i o dva roky pozdější založení Církve československé (husitské) (CČS/CČSH) secesy části nacionálně orientovaných duchovních z katolické církve. Mezikonfesní přestupy byly vždy více než vyváženy úplnými odstupy od (církevního) náboženského přesvědčení nebo – dokud to možné nebylo – „matrikovým katolicismem“.

první Československá republika snažila (byť ne vždy úspěšně) o aplikaci „nejprogresivnějšího“ sekularizačního a odlukového modelu po vzoru Francie (Rémond 2003: 209). Intelektuální *Kulturkampf* proti náboženství (katolicismu) se sice nemohl opřít o výraznější institucionální/politickou oporu, byť o to zejména v prvních letech nezávislého Československa usiloval, pronikl však do veřejného diskurzu a školství, přičemž paradoxně absorboval značnou část konfesionalizačního dědictví, jen s opačným hodnotícím znaménkem.

Tvrdí-li J. Casanova, že v Evropě sekularizace fungovala nikoli jako důsledek modernizace, nýbrž v podobě sekularizační teorie jako její sebenaplňující proroctví (Casanova 2003: 59–61), české země nepochybně byly příkladem *par excellence*. Stejně jako byla raně novověká evropská náboženství konfesionalně vyhocená proti „těm druhým“ a v rámci lidové víry byla bigotní, tytéž sociální a symbolické rysy přejala i tato protináboženská nebo náboženství marginalizující ideologie. Liberálním mladochům (v širokém smyslu) přišla všechna vyznání příliš „sektářská“, omezující jejich individualitu podřízením zavedeným náboženským vírám, autoritám či praktikám. Důležité však je, že tato „anti-religiozita“ české populace neznamenalala vytrácení či absenci (implicitně) náboženských nebo kvazináboženských osobních duchovních potřeb a projevů. Češi se stali podezřívavými vůči církevní zbožnosti, proto můžeme hovořit o dezeklesializaci, avšak nikoli vůči religiozitě „neo-durkheimovské“, použijí-li termín Ch. Taylora, transformující náboženské potřeby do vztahu k určitým etnickým, třídním či státním entitám, na prvním místě právě k českému národu a jeho kulturní velikosti. Ještě méně to platilo ve vztahu k privatizované, „postdurkheimovské“ religiozitě (Taylor 2002: 75–107), o čemž svědčily četné pokusy o ustavení nových, většinou individuálně, mysticky a zároveň eticky orientovaných náboženství v první polovině 20. století (Pavlincová, Horyna 1999: 202–223) a konec konců i založení CČS. F. Peroutka sice o této církvi uštěpačně napsal, že jejím heslem je „Buď v církvi a mysl si, co chceš!“ (Peroutka 1991: 901), jenže právě v tom lze z perspektivy současné privatizované religiozity spatřovat jejího významného předchůdce, zároveň propojujícího tyto náboženské formy s údajným (ve skutečnosti obvykle nově konstruovaným) Husovým dědictvím a liberálním katolicismem.

Církevní štěpení, vznik nových náboženských skupin ani protestantská unie však na druhou stranu nedokázaly oslovit větší podíl české populace. Podle sčítání lidu z roku 1921 měla v dnešní ČR CČS 523 tisíc věřících, ČCE 232 tisíc a katolická církev 8201 tisíc (Náboženské vyznání... 1995: 12). Jako dobově důležitější se ukázaly implicitně náboženské formy, jakési zbožnění modernizace a technologického pokroku, respektive vědy jakožto jeho tvůrce, a především národa a jeho kultury.¹⁰⁰ V důsledku národního obrození, které v případě intelektuálů mohlo navazovat na osvícenské dědictví, ale v případě lidových vrstev – jimž bylo elitami *de facto* vnuceno odmítnutí barokní katolické zbožnosti – navazující (byť s negativním hodnotícím znaménkem) právě na ni, v českém prostoru v 19. a 20. století došlo k tomu, že „se idea konfesí přelila do nacionalismu“ (Zuber 2003: 454). Nacionalistická ideologie, respektive zdůraznění kulturní a později socioekonomické vyspělosti a výjimečnosti českého národa, disponovala dostatečným identifikačním potenciálem, aby byla s to garantovat smysl pozemského života, *ipso facto* nahradit ztracené náboženství. Jejím „potvrzením“, ostatně nikoli bez jistých náboženských (založení CČS, sjednocení ČCE) nebo kvazináboženských („naplnění“ Masarykovy České otázky¹⁰¹) konotací, byl vznik samostatného Československa, „obrana“ vůči

¹⁰⁰ K teorii implicitní religiozity dnes již existuje nepřehledná literatura, k jejím obecným rysům srov. Waardenburg 1997: 127–130. Pokud jde o implicitně náboženský scientismus, viz Midgley 2002, implicitně náboženskými formami v moderních totalitárních režimech, souvisejícími s „náboženským nacionalismem“, se zabýval Maier 1999: 9–30.

¹⁰¹ Tím, že se stalo v podstatě nepředvídatelné, na základě Masarykovy koncepce českých dějin, jak se alespoň zdálo, byl založen Československý stát, došlo k obnovení zdánlivě rozhodnutého tzv. sporu o smysl českých dějin; viz Havelka 1997: 369–495.

českým Němcům a paternalistický vztah vůči Slovákům. Mýtus „skvělého českého národa“, popsáný sociálním antropologem L. Holým (Holý 2001), se tak definitivně stal novým českým „náboženstvím“. Sice se tak nenazývalo, ale tím spíše vykazovalo negativní, „konfesionalizační“ tendence vůči „těm druhým“, stejně jako pozitivní rysy v podobě konstituce výrazné transcendentně založené (sebe)identifikační skupiny a jí garantovaných hodnot. Projevem tohoto náhražkového náboženství byla kupříkladu kulturní politika, naplňující touhu po absolutní participaci na vysokém umění a jeho „očistou“ (Janáček 2004: 32–33), stejně jako ekonomický nacionalismus, který je do značné míry patrný dodnes (Myant 2003: zejm. 13–15). K jeho replikaci docházelo jednak prostřednictvím umění, publicistiky a obecně mediálního diskurzu, ale také – a možná především – prostřednictvím školního vzdělání, které akcentovalo evolucionistickou a nacionalisticky orientovanou výuku dějepisu, v základech založenou na Palackého a Masarykově romantické koncepci českých dějin.

Nástup komunistické diktatury po roce 1948 tyto tendence samozřejmě podpořil a využil k svému prospěchu, aniž je výrazněji obsahově modifikoval. Došlo pouze ke zdůraznění jejich nenáboženských a protináboženských složek, zatímco formy implicitní religiozity samozřejmě zůstaly zachovány a církevní organizace byly vystaveny systematickému represivnímu tlaku (Církevní procesy... 2002; Cuhra 1999), což urychlilo proces formálního rozchodu s církvemi. Heroizace českého národa, zřejmá kupříkladu právě v literárním zpracování A. Jiráska, se vedle stále hojně vydávaných knih přesunula do velkofilmů a podobně tomu bylo v případě oslavy pokroku, úspěchů moderní vědy atd. K žádné skutečné „deifikaci třídy“, jak ji alespoň dočasně známe ze Sovětského svazu (Froese 2004), naproti tomu nedošlo. Strana a stát přestaly usilovat o (úplné) potlačení církví nebo o odluku, aby je mohly snáze kontrolovat případně i diskreditovat, samozřejmě za vydatné ideologické podpory všech složek oficiálního diskurzu. Na druhou stranu již v šedesátých letech si někteří sociologové náboženství uvědomovali, že „v Československu [jednalo se však prakticky výlučně o České země, pozn. ZRN] ... existuje velké procento věřících lidí, jejichž víra je nonkonformní s jakýmkoli vyznáním“ (Kadlecová a kol. 1966: 430), i když tím neměli na mysli implicitní zbožnost v celé její šíři. Současné výzkumy dále ukazují, že dokonce i v období tzv. normalizace řada lidí hledala a nalézala jakési náhradní náboženství, zástupná symbolická univerza, například v písních protestujících folkových zpěváků a ve společenstvích, která se okolo nich vytvářela (Nešpor 2003). Do této zdánlivě nenáboženské situace, poznamenané od konce šedesátých let také absencí adekvátních sociologických výzkumů i otázky po náboženském vyznání v rámci censů (naposledy 1950), vstoupil listopadový převrat roku 1989, pád komunistického režimu a s ním spojené hledání nové osobní i národní identity, nového symbolického univerza.

IV.3.2 Česká religiozita po roce 1989

Přestože se Češi, na rozdíl od jiných socialistických zemí (Albánie, Mongolsko), neprohlásili „ateistickým národem“, míra měřitelné, tzv. objektivní religiozity české populace byla v období vlády komunistického režimu malá a rychle klesající i v porovnání s jinými zeměmi Východního bloku (Polsko, Rumunsko, ale i SSSR). Na druhou stranu však platilo, že zejména katolická církev a její polský papež Jan Pavel II. věnoval výraznou pozornost východoevropským zemím a snažil se o posílení jejich náboženských organizací v odporu vůči ateismu a protikřesťanské propagandě. Například pro Poláky se tak katolicismus stal jednou z nejdůležitějších sociálních identit, negativním vymezením proti „těm druhým“, tedy sovětským okupantům a jimi podporovaným mocenským strukturám (Byrnes 2002: 27). Česká situace však nikdy nebyla tak jednoznačná, a to přesto, že s náboženstvím,

křesťanstvím a zejména katolicismem část společnosti spojovala poměrně vysoká očekávání, jež měla dojít naplnění po pádu komunistického režimu. Bylo tomu tak zejména ve druhé polovině osmdesátých let, kdy již dávno nefungovaly implicitně náboženské prvky komunistické ideologie, zatímco Šimečkova „nepřepsaná dohoda gulášového socialismu“ mezi populací a řídicími složkami sice nebyla explicitně vypovězena, v praxi však přestávala platit v důsledku negativní percepce „ekonomiky nedostatku“. V některých případech k naplnění uvedených očekávání skutečně došlo; například kanonizace sv. Anežky České (1989) a následná návštěva papeže v Československu se staly celonárodní manifestací síly českého křesťanství obecně a českého katolicismu zvláště, stejně jako demonstrací odporu vůči právě destruovanému komunistickému režimu. Někteří pozorovatelé proto soudili, že česká víra byla v průběhu čtyřiceti let jeho vlády pouze potlačena a že v devadesátých letech dojde k jejímu výraznému oživení. Výrazem této skutečnosti bylo sčítání lidu z roku 1991, při kterém se „jen“ čtyřicet procent české populace prohlásilo za ateisty, respektive přesněji – označilo se za osoby bez vyznání, zatímco dalších 39 % (4 021 tisíc osob) se deklarovalo jako katolíci a 16 % na tuto otázku neodpovědělo, což bývá interpretováno jako inklinace k privatizované, necírkevní religiozitě (Náboženské vyznání 1995: 134). O deset let později bylo nicméně zřejmé, že k žádnému výraznému náboženskému oživení, alespoň pokud jde o tradiční církve, nedošlo. Počet osob hlásících se k velkým, etablovaným církvím klesnul na 2 740 tisíc (27 %) v případě katolíků, 117 tisíc (1 %) v případě ČCE, 99 tisíc (1 %) u CČSH, zatímco bez odpovědi tuto otázku ponechalo 9 % populace a dalších 59 % se otevřeně přihlásilo k „ateismu“. Počet lidí hlásících se k velkým a tradičním církvím výrazně poklesnul, zatímco vzrostl počet osob, které se přímo deklarovaly jako ateisté (Sčítání lidu... 2003).

Prakticky jediné náboženské organizace, jichž se tento pokles (církevní) religiozity nedotkl, byly malé (křesťanské) církve, spojené buď se sektářským typem zbožnosti a/nebo se specifickým tradicionalismem v užívání a interpretaci Písma. Například Náboženská společnost svědků Jehovových v tomto období získala 60 procent nových členů,¹⁰² členstvo Apoštolské církve se ztrojnásobilo a v případě Církve bratrské (svobodné reformované) dokonce ztrojapůlnásobilo; na druhou stranu však platí, že členové těchto náboženských skupin s výjimkou první jako celek nepředstavují více než jedno promile populace. Podobný masivní nárůst doznal i počet stoupenců pentekostálního hnutí a dalších charismatických složek uvnitř tradičních křesťanských církví (Spalová 2004; Tichý 2003), jako je kupříkladu eschatologicky orientovaná zbožnost kolem mariánských zjevení (M. Staněk in Nešpor 2004: 56–74), který v některých případech vedl k rozštěpení církví nebo k odtržení části sborů. Pokud jde o impakt pentekostalismu na český protestantismus, došlo například k rozdělení (herrnhutské) Jednoty bratrské, jejíž tradicionalistická část vstoupila do ČCE, zatímco se z této církve oddělila skupina charismatických Křesťanských společenství. Vlivem západních misí, nikoli nutně prvoplánově náboženských, dochází i k nárůstu zájmu o zbožnost nových náboženských hnutí, spojenou zejména s (proklamativními) prvky dálněvýchodní religiozity, ale do jisté míry i s nově konstruovanými předkřesťanskými evropskými náboženskými tradicemi, především keltskými (Lužný 1998: 221–222; D. Antalík in Nešpor 2004: 75–88; encyklopedický přehled podal Vojtišek 2004). Tato hnutí svou rétorikou, nebo spíše některými jejími prvky, ovlivňují značnou část populace, ačkoli to ve většině případů nevede ke vzniku dostatečně silných vazeb, jež by se projevil v rámci náboženské sebe-deklarace při kvantitativních výzkumech/censech. Na druhou stranu však platí, jak ukazují kvali-

¹⁰² Jde o údaj vycházející z výsledků sčítání lidu, nikoli z vnitrocírkevních statistik (v tom případě by byl nárůst mnohem menší, stejně jako například u Církve bratrské). Rozdíly v obou zdrojích lze vysvětlit pouhou „inklinací“ privatizované zbožnosti k těm náboženským formám, které lidé považují za „pravé křesťanské“, aniž blíže zkoumají jejich obsah a sociální působení. Velmi podobně, bez dostatečných informací (ale i zájmu o ně) ostatně byl na počátku devadesátých let vnímán katolicismus, automaticky považovaný za (jediné) „pravé křesťanství“; Nešpor 2003: 95.

tativní výzkumy charakteru tohoto typu zbožnosti, že je v podstatě jedno, ke které konkrétní náboženské skupině se „fundamentalističtí“ nebo naopak „křesťanství překompenzovávající“ věřící hlásí,¹⁰³ neboť jednak poskytují velmi podobné formy nábožensko-sociálního vyžití a dále mezi nimi existuje poměrně značná fluktuace (Lužný 1998: 215; O. Nešporová in Nešpor 2004: 38–55). Česká religiozita od druhé poloviny devadesátých let tak do značné míry naplňuje postulát P. L. Bergera, že pro pozdně moderní společnost je typická směs liberálních, namnoze privatizovaných náboženských postojů a rostoucí míry fundamentalismu (Berger 1999: 11–14).

Snižování církevní afiliace české populace v devadesátých letech bylo způsobeno několika příčinami, zejména úmrtími starších věřících, lepší a rozsáhlejší informovaností o náboženství a jednotlivých církvích (jež byly na přelomu 80. a 90. let nekriticky idealizovány, ani ne tak z apologetických důvodů jako spíš z neznalosti), jejich vztahy ke státu (mezi nimiž měla značný význam dosud neuzavřená otázka restitucí církevního majetku a do jisté míry i konkordátu s Vatikánem) a jejich politickými a občanskými aktivitami v kontextu demokratické společnosti. K podobnému vývoji došlo dokonce i ve většinově katolickém Polsku, kde sice církevní agenda zůstala v zásadě shodná, avšak zcela se změnila reakce veřejnosti, takže katolická církev začala být nevyhnutelně vnímána jako „sektářská“ a antidemokratická (Morawska 1995). Tím spíše to samozřejmě platilo v případě (relativně) agnostické České republiky, kde se katolická církev ukázala jako neschopná využít potenciál své popularity z počátku devadesátých let a zákonitě tuto popularitu postupně ztratila. Podle D. Lužného zde svou roli hrála i její snaha restituovat (veškerý) zabavený majetek (Lužný 1998: 216), stejně jako nevyřešená otázka „historických vin“ včetně kolaborace části kléru s komunistickým režimem a (především) nechuti a neschopnosti církve řešit tento morální problém tváří v tvář někdejšími disidentům a persekvaným osobám (Grajewski 2002: 33–89). Avšak je třeba zdůraznit, že všechna tato vysvětlení sice jsou s to postihnout část problematiky, avšak nikoli její celou šíři. Nezávisle na relativně vysoké míře náboženské sebedeclarace v roce 1991 totiž platilo, že míra účasti na kultických praktickách, bohoslužbách a dalších rituálech, byla po celou poslední dekádu 20. století velice nízká, navíc zasahující především starší část populace (Hamplová 2000: 42–43; Lužný, Navrátilová 2001: 90). Krátce řečeno, relativně vysoký počet „věřících“, deklarovaný například censem z roku 1991, byl jak důsledkem volní „chyby“ populace (později „napravené“), tak jejich nedostatečných znalostí o skutečné podstatě a projevech křesťanské víry. Tato skutečnost však vůbec neznamená, že by většina české populace byla – termínem M. Webera – „nábožensky nemuzikální“. Podle D. Hamplové „oslabení vlivu tradičního náboženství neznamená větší vystřízlivění světa, ale že zde působí jiný typ religiozity. To, co Češi odmítají, není nadpřirozeno jako celek, ale spíše tradiční náboženské systémy a organizované náboženství obecně“, což vede k jejich na člověka orientované víře, spočívající buď ve „fatalismu“ nebo v „okultismu“ (Hamplová 2000: 43–48). Toto zjištění potvrzují i novější výzkumy, které tuto skutečnost interpretují jako důsledek historicky podmíněného antiklerikalismu a implicitní religiozity (Nešpor 2004). Opětovný vstup církví do veřejného a mediálního prostoru, včetně politiky, sociální a osvětové sféry (politické stranictví na bázi křesťanství, církevní školy, nemocnice a sociální zařízení, tisk a média), totiž u značné části společnosti vyvolal odpor, projevující se ateistickou sebedeclarací. Podle výzkumu agentury GfK, provedeného v září a říjnu 2004 ve dvaceti evropských zemích a v USA, se k víře v Boha jakožto Stvořitele přihlásilo 32 % populace, suverénně nejméně ze všech zkoumaných zemí, a Česká republika zároveň byla jedinou zemí, kde počet (v osobního Boha) nevěřících převýšil počet věřících osob.¹⁰⁴

¹⁰³ V standardní terminologii sociologie náboženství můžeme hovořit o sektách, respektive kultech, ovšem při vědomí negativních konotací těchto pojmů pro většinu společnosti.

¹⁰⁴ http://www.gfk.hr/press_en/religion.htm

Neznamená to skutečnou nevíru v transcendentno, nýbrž spíše jde o „náboženský skepticismus ... nelze mluvit přímo o ateismu; ten předpokládá popření čehokoliv, co přesahuje běžné smyslové vnímání. Toho je inteligentnější Čech vzdálen, nechává si dost prostoru pro zahloubání se do nadmyslna. Ale to, co mu ze zahloubání vyplyne, nebývá ochoten včleňovat do církevního rámce, podřídit vyšší autoritě“ (Frýbort 2000: 16). Velká část populace se proto nachází na „pomezím území“ mezi náboženstvím a jeho opozitem. Tito lidé se nepovažují za členy církví a nepodílejí se na aktivitách jakéhokoli tradičního náboženství, zároveň však nejsou úplnými agnostiky a tím méně ateisty, i když se tak v rámci sociologických výzkumů často deklarují. Spiritualita, jak jí sami rozumějí, ať už teistická nebo orientovaná především na člověka (a jeho osobnostní rozvoj), pro ně znamená především metaforu „cesty“, osobního „hledání“ implikujícího nejen konečný cíl, ale především sebe samo, dlouhodobou niternou snahu o dosažení „podstatnosti“ (Heelas 2002: 358). Tato cesta je mnohdy dokonce vnímána jako důležitější než sám její cíl. Představuje „duchovní hledání“ prostřednictvím dobře fungujícího náboženského trhu, který naplňují nejen tradiční církve, ale ve stále rostoucí míře i další náboženské skupiny nevyžadující vznik silných sociálních vazeb, nebo čistě komerční subjekty specializované na produkci/zprostředkování „posvátna“ (astrologie, léčitelské praktiky, tzv. duchovní literatura, novopohanský diskurz atd.). Privatizovaná, z církevního hlediska neortodoxní zbožnost je zároveň hojná i mezi členy zavedených církví, kteří si mnohdy „nedělají hlavu“ s oficiálním učením svých náboženských skupin. Na základě výsledků české části výzkumu ISSP 1998 D. Hamplová konstatovala, že „tradiční křesťanské věrouce věřila asi jen pětina lidí, přičemž jen 4 % katolíků by se dala označit za ‚čisté křesťany‘.“ (Hamplová 2000: 47; k podobnému závěru došla i O. Nešporová in Nešpor 2004: 51–53)

IV.3.3 „Nevěřící Češi“ v sekularizované Evropě

Zatímco v celosvětovém měřítku dochází nejpozději od osmdesátých let 20. století ke zřetelné deprivatizaci náboženství, k „návratu“ (nebo spíše vstupu nových, deklarativně tradičních) náboženských forem do veřejného života, z tohoto pravidla existují dvě podstatné výjimky (Berger 1999; srov. Nešpor 2005b). Jde jednak o západoevropské země, kde se silně uplatňuje paradigma *believing without belonging*, necírkevní privatizovaná zbožnost využívající fungování náboženského trhu (Davie 2000; srov. Luckmann 1967), a také o technokratickou, racionalisticky a ekonomicky orientovanou elitu, působící namnoze v mezinárodních korporacích. Současná česká společnost, na rozdíl od jiných východoevropských zemí (kupř. Rumunska či Slovenska), jakoby naplňovala oba tyto předpoklady. Stejně jako v případě západní Evropy zde zvítězilo ideologické paradigma sekularismu, vnímající (církevní) náboženství jako evolučně překonaný kulturní fenomén, přičemž k replikaci tohoto postoje dochází hlavně prostřednictvím školního vzdělání, mediálního působení a dalších forem veřejného diskurzu. Rozdíl je jen v tom, že tato situace je silně ovlivňována proticírkevními postoji, které sice nezbraňují některým formám náboženské deprivatizace (pochopitelným v kontextu transformace „přesekularizované“ reálně socialistické společnosti), nicméně vedou spíše k zájmu o necírkevní/deklarativně nenáboženské dodavatele idejí a hodnot v prostředí velmi liberálně fungujícího náboženského trhu, na což na příkladu recepce neodruidských hnutí a forem upozornil D. Antalík (Nešpor 2004: 87–88). Zároveň dochází ke snižování významu implicitní religiozity, je-li spojená se sociálními útvary, vyžadujícími aktivní participaci či sebeidentifikaci (národ, stát, nadindividuální entity obecně). Tím je posilován vztah ke hmotnému majetku a jeho individuální spotřebě jakožto statusovému symbolu, a to i v případě (obchodovatelných) náboženských/spirituálních forem.

Sekularizační vývoj české společnosti je v mnoha ohledech podobný francouzskému, i když někdy je ještě radikálnější; zatímco ve Francii stále ještě nepatří k dobrému tónu veřejně prezentovat vlastní ateismus, s výjimkou explicitního protináboženského boje, česká situace 20. století to nejen umožnila, ale začala přímo vyžadovat. Ve Francii i u nás došlo k radikální, institucionálně zakotvené sekularizaci, přičemž nenáboženské ideologie na sebe vzaly množství strukturních složek do té doby vládnoucího katolicismu (které jen „obrátily naruby“), v obou případech je katolicismus většinovým náboženstvím a zároveň je nepominutelný kulturní a ideový přínos svým rozšířením zcela marginálních protestantů atd. V současnosti se přitom, alespoň podle názoru D. Hervieu-Léger, francouzská společnost jako celek potýká se zásadním problémem, jímž je mizení kolektivní (náboženské) paměti (Hervieu-Léger 2003). I když se totiž francouzská (západoevropská) společnost stavěla proticírkevně a protinábožensky, křesťanství až do posledních desetiletí 20. století tvořilo její referenční rámec, jehož prismatem byla posuzována jiná náboženství a na jehož hodnoty a ideje mohlo být „intertextuálně“ odkazováno. Křesťanství zakládalo nikoli už jediné, nezpochybnitelné dějiny, avšak alespoň soubor subjektivnějších, nicméně přesto sociálně integračních „pamětí“. Jenže něco takového podle francouzské socioložky v současnosti mizí, jednak v důsledku multikulturalismu, ale především vinou proměny samotného organizovaného náboženství. Tím, že se náboženské organizace modernizují ve smyslu posunu od religiozity k tzv. spiritualitě, domnívají se sice, že „zachraňují, co se zachránit dá“, ve skutečnosti však podřívají vlastní sociokulturní kořeny. Katechizace, která již nestaví na dogmatice nebo na církevních dějinách, nýbrž na osobní (mystické) zkušenosti každého jedince, totiž nutně vytváří jiné náboženství, než fungovalo doposud a kolektivní paměť vlastně přetrhává. Ve Francii tak není netypické, že křesťanské děti toho v důsledku působení multikulturních médií vědí mnohem více o dějinách a kultuře islámu, než o náboženství vlastním/svých předků, přičemž pokusy o reparaci tohoto stavu jsou odmítány poukazem k postmoderně. Privatizace náboženských obsahů proto zasahuje nejen nenáboženskou/necírkevní společnost, nýbrž je inherentní součástí samotné církevní religiozity. Je přitom otázkou, bude-li český vývoj sledovat tuto trajektorii, protože některé aspekty české religijní privatizace a tzv. ateismu jsou přeci jen odlišné; přes značnou xenofobii současné populace lze nicméně předpokládat, že přinejmenším požadavky na multikulturalismus budou dále sílit a prosazovat se. Pokud jde o společnost jako celek, jen její malá část je totiž ochotná připustit vlastní křesťanské kořeny a symbolický význam religiozity pro sociální, případně i celoevropskou integraci. Například podíl „křesťanskosti“ na obrazu národní identity je u nás jeden z nejnižších v Evropě (Vlachová, Řeháková 2004: 496), což souvisí jak s procesem dechristianizace, tak s českým antiklerikalismem, aniž bychom obě tendence mohli jednoznačně rozdělovat.

České církve na tuto skutečnost reagují, podobně jako církve v západní Evropě, v podstatě dvojím způsobem. Buď se snaží o téměř absolutní přizpůsobení současné společnosti a jejím potřebám, což v praxi znamená zásadní liberalizaci, obrat ke spiritualitě a snahu o oslovení „necírkevních křesťanů“ na základě jakéhosi minimalistického pojetí křesťanské zbožnosti. Výrazem tohoto snažení, patrného především v katolické církvi a v ČČSH, se stala například mediální kampaň v souvislosti se sčítáním lidu v roce 2001, ale také transformace původně katolické Československé strany lidové do „všekřesťanské“ KDU-ČSL po německém vzoru, nebo působení religijně zakotvených *opinion leaders* v politice a veřejném prostoru (T. Halík, S. Karásek ad.; Nešpor 2004a: 287–290; J. Spousta in Hanuš 1999: 86–88). Dochází jednak k širší ekumenické spolupráci na půdě křesťanství a především k prezentaci ochrany tzv. tradičních hodnot, jako je rodinná a propopulační politika, boj proti potratům a drogám, kritika materiálně-konzumního života atd., ve kterém není příliš zdůrazňováno vlastní církevnictví, nebo se zřejmou distancí. Křesťanství je tak vlastně převáděno

do roviny „náboženství sociologických výzkumů“, přizpůsobováno poptávce, ovšem za cenu výrazného zplošnění a logické kritiky ze strany tradicionalističtějších věřících (srov. Berger 1991: 11–38). Opačnou možností je zdůraznění vlastní výlučnosti, ne snad formou skupinově podmíněné exkluzivity spásy, nýbrž spíše jako navázání na historické „pravé náboženství“, jímž může být v různých interpretacích prvotní křesťanství, tradice české reformace, předkřesťanská evropská religiozita nebo i dále východní náboženské směry, především buddhismus a hinduismus v podobě čajtanjovské *neovédanty* nebo západního višnuismu hnutí Haré Kršna (IKSCON). Touto cestou se vydaly především malé náboženské skupiny, nebo separatistické kroužky v rámci etablovaných církví (katolická církev, CČE), přičemž často dochází i k jejich spojení s ekologickými či altermondialistickými hnutími (Lužný 2004). (Post)moderní spiritualita se tak propojuje s náboženským fundamentalismem, který však nemusí mít křesťanské kořeny a i pokud je má, nebývá spojen s tradičními církvemi.

IV.3.4 Závěrem

Pro současnou českou náboženskou/spirituální scénu, ať už církevní nebo (většinou) k církvím negativně orientovanou, je charakteristické silné kopírování širších sociálních a kulturních trendů. Etablované církve se logicky opírají o mocenské struktury ve společnosti a vytvářejí si nové cesty k jejich ovlivňování, zatímco se na veřejnost snaží působit především prostřednictvím pozitivní rétoriky, legitimující jejich existenci. V prvním případě jsou do značné míry úspěšné, i když často v důsledku působení mediálně známých osobností, jejichž církevní vazby nejsou příliš pevné, ve druhém se obvykle setkávají s antiteticou reakcí, nebo přinejmenším s ostrou polarizací „církevně“ a „proticírkevně“ orientovaných částí veřejného diskurzu. O případné úspěšnosti jejich snažení proto nerozhoduje náboženská sebedeclarace veřejnosti a tím méně návštěvnost bohoslužeb či aktivní participace na církevním dění, jako spíše volební a spotřební preference, případně další primárně nenáboženské ukazatele. Klasické formy církevní zbožnosti, fungující přinejmenším po celé období raného novověku, které byly v 19. a první polovině 20. století funkčně nahrazeny implicitní religiozitou, jsou jen jednou z forem současné zbožnosti, a to nikoli formou nejdůležitější, stejně jako k tomu po druhé světové válce došlo v západní Evropě a severní Americe (Luckmann 1967).

Posun od religiozity ke spiritualitě je ještě zřetelnější v případě privatizované zbožnosti. Česká republika byla po roce 1989 svědkem, stejně jako západoevropské země o pár let dříve, obrovského rozšiřování „duchovních“ obchodů, časopisů, knih a hudby. „Tajné“ a/nebo „duchovní“ dějiny (prakticky čehokoli) se zařadily mezi nejprodávanější tituly nejen ve specializovaných prodejnách, ale stále častěji i v mainstreamových knihkupectvích a dokonce v supermarketech, zatímco téměř všechny populární časopisy či rozhlasové stanice zavedly astrologické a/nebo „terapeutické“ sekce. Podobně se i psychologické či alternativně-medicínské terapeutické směry pro „nemocné duše“ či „jóginské masáže“ staly relativně známými a vyhledávanými praktikami, přinejmenším pro část populace, přičemž kupříkladu zastánci homeopatie byli dokonce integrováni do České lékařské komory (s náležitými legitimizačními důsledky pro jejich činnost). Jako i jinde ve světě přitom platí, že ceny tohoto zboží a těchto služeb jsou relativně vysoké, nepochybně vyšší než poměr mezi cenami a vynaloženými náklady v případě „standardních“ profesí, avšak přesto je o tuto nabídku velký zájem.

I v České republice tedy velmi dobře funguje náboženský trh a dále se rozvíjí, přičemž některými svými prvky alespoň do určité míry zasahuje většinu společnosti. „Spirituální revoluce“ se tak stává

mainstreamovým hnutím, ačkoli v českém případě toto „duchovní zboží“ obvykle není spojováno s žádným typem křesťanského dědictví (včetně detradicionalizovaného). V situaci vysokého individualismu, materiální a konzumní orientace současné společnosti, potvrzované jinými výzkumy, přitom jde o velmi úspěšnou podnikatelskou strategii, v níž platí přímá úměra mezi výší ceny a obchodovatelností duchovního zboží na jedné straně a mírou jeho sociální percepce a konečnou prodejností na straně druhé. Česká populace se tak stává jedním z nejlepších případů, potvrzujících heslo „jsem to, co kupuji“ (Hertz 2001: 115–116), což vede k situaci, kdy se konzumerismus v podstatě stává novým lidovým „náboženstvím“, přičemž nahrazuje nejen tradiční náboženské formy, ale především formy implicitní religiozity ve velké míře zdiskreditované v průběhu vlády komunistického režimu. Jakkoli však je tato privatizovaná, vysoce individualizovaná religiozita/spiritualita tržní, v její existenci zároveň můžeme vidět odpor vůči povýtce ekonomistickému chápání české postkomunistické transformace, které všechny ostatní dimenze tohoto procesu marginalizovalo a/nebo potlačilo; jde o nezpochybnitelnou snahu mužů a žen o nalezení duchovní dimenze jejich životů, i když se tato snaha staví kriticky vůči jakékoli zavedené autoritě.

IV.4 Proměny a fúze kultur v procesech postkomunistické transformace a evropské integrace

Marek Skovajsa

Dvě hlavní témata našeho zájmu, postkomunistická transformace a evropská integrace, jsou širokými sociálními procesy v tom smyslu, že zahrnují rovinu strukturální, institucionální i kulturní. Analýza obou procesů je o to složitější, že musí brát v potaz vzájemné závislosti mezi nimi a současně mezi jejich jednotlivými rovinami. Další společný problém ztěžující zkoumání obou procesů představuje skutečnost, že neprobíhají ve vakuu, ale v již konstituovaném komplexním sociálním prostředí. To představuje nikoli nahodilý, ale podstatný rys procesů evropské integrace i postkomunistické transformace; v případě transformace je toho důkazem již adjektivum „postkomunistická“, naznačující, že se v ní nejedná o novou výstavbu, ale o nápravu starého sociálního řádu. Evropská integrace je myslitelná pouze a jedině jako integrace již konstituovaných sociálních jednotek nižšího řádu, proto se i tentokrát jedná o proces, který se neodehrává „na zelené louce“, ale proměňuje již existující společnosti. Je známou zkušeností, že rekonstrukce jsou mnohdy nákladnější a náročnější než novostavby. V případě tak složité stavby, jakou je společnost, jistě není důvod se domnívat, že by tomu mělo být jinak.

V této kapitole se pokusíme ukázat, že v postkomunistických zemích v průběhu obou procesů dochází k vzájemnému ovlivňování, posilňování, synkrezi a střetání kultur. Budou nás přitom zajímat jak zdrojové kultury, jimiž se postkomunistická transformace a evropská integrace živí, tak v neméně míře také kulturní novotvary, které se v těchto procesech rodí, buď aby přetrvaly, nebo aby po nějaké době opět zanikly.

IV.4.1 Evropská integrace jako kulturní proces

Z hlediska převládajícího pojetí zastávaného většinou žurnalistů a mnoha odborníky z oblasti právní a politické vědy se sjednocování Evropy jeví v prvé řadě jako voluntaristický proces, v němž klíčovou roli hrají rozhodnutí zástupců národních vlád a společných evropských institucí a jehož obsahem je především vytváření nového, nadnárodního rámce pro ekonomický, politický a sociální život evropských občanů, sestávajícího z evropských zákonů a institucí. Kultura se v této perspektivě úplně vytrácí, anebo je omezena na dostatečně dobře známé rozdíly mezi kuchyněmi, jazyky a vysokou kulturou evropských národů, které jsou vděčným předmětem konverzace i konzumace, ale z hlediska vyhlídek na úspěch integračního projektu mohou hrát spíše vedlejší roli. Při pozornější analýze procesu integrace se však ukazuje, že kultura začala být brána vážně i samotnými evropskými politiky a byrokraty nejspíše od počátku osmdesátých let, kdy se Evropská společenství po dvou

desetiletých stagnace rozhodla vážně zabývat myšlenkou oživení procesu integrace a s tím souvisejícím projektem politické unie (Fiala, Pitrová 2003: 107). Zpráva *ad hoc* výboru „Evropa občanů“, jehož úkolem bylo nalézt prostředky k posílení účasti občanů na evropském rozhodovacím procesu, připravená pod vedením italského poslance Evropského parlamentu Pietra Adonnina pro Radu ministrů Evropských společenství, doporučila aktivně, seshora budovat společnou kulturní identitu občanů evropských států, a tím překonat kulturní deficit, který se tehdy jevil jako jedna z příčin možného neúspěchu připravovaného projektu politické unie (Adonnino 1985). Ježto politická unie vyžaduje, aby evropský *demos* (politické společenství) byl doplněn alespoň o zárodek toho, čemu lze říkat evropský *ethnos* (kulturní společenství) (Delanty 1998), zájem budovatelů sjednocené Evropy o společnou evropskou politickou kulturu se stává dobře pochopitelným. Současně se však rodí také závislost pokročilejších etap projektu evropské integrace na úspěchu tvorby společné evropské kultury a tím i riziko – abychom využili jednoho silně metaforického, ale poměrně výstižného termínu neofunkcionalistických teorií evropské integrace – kulturního *spillbacku*. Absence společné kultury se může stát jednou z příčin selhání některých integračních kroků a donutit EU k návratu zpět za úroveň integrace, na kterou aspiruje, jak to příkladně ilustrují potíže se skutečně funkční společnou evropskou zahraniční politikou (Shore 2001; Skovajsa 2004). Není proto překvapivé, že nejspozději od data vydání Adonninovy zprávy je vytváření společné evropské kulturní identity součástí integrační agendy a také jedním z (mnoha) červených šátků, na které citlivě reagují odpůrci evropského sjednocování (srov. Shore 1999; Týž 2001).

Adonninovou zprávou doporučené snahy o tvorbu společné evropské identity shora, prostřednictvím PR kampaní vedených Evropskou komisí, se samy o sobě mohou jevit jako předem odsouzené k nezdaru, ježto nepochybně odporují logice kulturní integrace, vycházející přinejmenším stejně tak zdola, jako shora a založené na každodenních interakcích s nositeli téže žité kultury (MacDonald in Borneman, Fowler 1997: 498). O kulturním rozměru procesu evropské integrace nelze mluvit z toho důvodu, že Evropská unie má společnou hymnu a vlajku, ale proto, že jeho součástí je uvnitř společností se odehrávající kulturní proměna, která sice nevytváří jednotnou evropskou kulturu, ale europeanizuje stávající národní a regionální kultury daleko za existující hranice Unie. Borneman a Fowler popsali europeanizaci jako proces probíhající pod tlakem administrativní a organizační moci EU, jež základním způsobem redefinuje dva principy skupinové identifikace platné v Evropě po staletí, teritorialitu a národní příslušnost (Borneman, Fowler 1997). Protože však sama EU je dosti chaoticky utvořeným tělesem podléhajícím všem protichůdným vlivům působícím v pozdně moderních společnostech přelomu 20. a 21. století, europeanizaci zcela nekontroluje, ale je pouze nejvýznamnějším z řady jejích aktérů. Europeanizace v pojetí těchto autorů není totožná s procesem evropské integrace, ježto existují europeanizované země mimo EU (Norsko, Česká republika před vstupem do EU) a stejně tak členské státy EU, v nichž byla europeanizace donedávna méně pokročilá (Velká Británie). Poznávacím znakem europeanizace je deteritorializace a denacionalizace nejrůznějších oblastí společenského života, jako peněžní transakce (zavedení eura), používání jazyků, cestování, sex nebo sport, a spolu s nimi také dobře známé zavádění harmonizovaných evropských standardů pro každou z nich.

Europeanizace se sice primárně vztahuje k Evropou se šířícím způsobům jednání a legálně-institucionálním rámcům, které pro ně sama vytváří, ale má zjevně také svou kulturní stránku. Nezdá se ovšem, že by kulturní europeanizace byla vždy nutně pokročilejší tam, kde je vystavení homogenizačnímu tlaku EU silnější, jak ukazují například výzkumy samotných aktérů evropské integrace, úředníků společných evropských institucí. Abélès zdůrazňuje prvek deteritorializace, který se v identifikaci evropských úředníků projevuje velmi výrazně, a spolu s ním i virtualitu evropské integra-

ce, jež vyžaduje od těch, kteří se s ní identifikují, aby ji pojímali jako dosud nezavršený projekt směřující k nedosaženému, ale zdánlivě jasnému cíli. Důležité je však zjištění, že zvýšený mezikulturní kontakt v evropských institucích často paradoxně vede k posílení národních rozdílů (Abélès, Shore 2004: 10). Europeanizaci přitom lze chápat jako spontánní, nikým intencionálně neřízený proces překonávání národních identifikací ve prospěch evropských a rostoucího sbližování některých způsobů myšlení a jednání, který probíhá v evropském prostoru v součinnosti s harmonizačním a organizačním působením EU. Její rozsah a meze, oblasti, v nichž se může rozvíjet nebo které jsou naopak vůči jejímu vlivu odolné, se dají jen obtížně předvídat, stejně jako to, zda tento proces bude pokračovat i v budoucnosti. Přesto je nepochybné, že „europeanizovaná Evropa“ již existuje.

Společné kulturní rysy evropských společností však nelze všechny převést na společného jmenovatele europeanizace, jak byla definována Bornemanem a Fowlerem, ježto mnohé z nich nejsou vázány na deterritorializaci a denacionalizaci a jsou jen částečně, pokud vůbec, ovlivněny činností institucí EU. Mimořádně významná role v determinaci kulturní podobnosti a odlišnosti mezi evropskými národy přísluší jejich dlouhodobým historickým odkazům předcházejícím začátku procesu europeanizace o celá staletí. Výzkum Fuchse a Klingemanna, věnovaný postojům podporujícím demokracii u obyvatelstva západní, střední a postsovětské Evropy, naznačuje, že z hlediska přítomnosti demokratické politické kultury tvoří západní a střední Evropa jeden poměrně homogenní celek, zatímco postsovětská Evropa (s výjimkou pobaltských států) s výrazně nižším výskytem demokratických postojů již představuje odlišnou kulturní oblast (Fuchs, Klingemann 2002). Na druhé straně rozdílné motivace k učení a přejímání modelů jednání v rámci rozšířené Evropy mohou vést k neočekávaným výsledkům. Laitin ve srovnávacím výzkumu jazykového chování a vzorců spotřeby populární kultury evropských společností dospěl k závěru, že nové členské státy EU ve střední a východní Evropě jsou ve zkoumaných ohledech podobnější zakládající šestici členských zemí EU než skupina států, jež do EU přistoupila mezi lety 1973 a 1995 (Laitin 2002). Ať už mluvíme o historicky podmíněné podobnosti mezi evropskými společnostmi nebo o procesu europeanizace, který vyvíjí homogenizační tlak v souvislosti s rozvojem EU, je zřejmé, že v postkomunistických členských zemích EU se odehrávají velmi hluboké kulturní proměny, které dosud nebyly společenskými vědami adekvátně zachyceny.

IV.4.2 Postkomunistická transformace jako kulturní proces

Také druhý sociální proces, jehož dopad na ekonomickou a politickou kulturu postkomunistických zemí sledujeme, přechod od komunismu ke kapitalismu, byl dosud jen nedostatečně sledován co do svého kulturního obsahu. Neoliberální ekonomické teorie a reformní strategie tzv. Washingtonského konsensu byly vůči roli kultury téměř zcela slepé a ani její rehabilitace v institucionálně-ekonomické a sociologické literatuře nebyla dosud úplná. Jak se zdá, kulturní pohled na postkomunistickou transformaci se snadno stává obětí přehnaných simplifikací. K nim patří nejen výše zmíněná naprostá ignorance kultury jako faktoru ovlivňujícího průběh transformace a jí současně ovlivňovaného, ale také pohledy, které za součást úspěšné transformace považují přepsání domácí postkomunistické kultury vyspělejší kulturou západní (imitačně-globalizační přístup podle Morawského 2005: 218n). Důvodů k odmítnutí této představy je hned několik. Předně, výsledkem střetu kultur zpravidla může být pouze hybrid nové postkomunistické kultury, v níž se prvky západní i původní domácí postkomunistické kultury mísí v nejrůznějších poměrech. Dále je možné, jak to činí někteří západní autoři, zproblematizovat jednostranně pozitivní hodnocení západní kultury

a pojímat ji místo toho jako kulturu hegemonickou, převyšující domácí kulturu především mocensky (Kennedy 2002). Konečně také platí, že „západní kultura“ je ve skutečnosti dosti nesourodý soubor různých západních kultur, jejichž vliv do postkomunistických zemí proniká nerovnoměrně a po nestejně dlouhou dobu. Ze všech uvedených důvodů je na místě složitější pohled na mísení kultur odehrávající se v postkomunistickém prostoru.

Ještě než přistoupíme k rozlišení základních typů kultur objevujících se v procesu přechodu od státního socialismu k demokracii a tržnímu hospodářství, je užitečné předeslat jednu poznámku epistemologické povahy. Rozlišování a typologizace kultur se stávají zavádějícími tehdy, když se kultury chápou esencialisticky jako entity, které existují nezávisle na praxi konkrétních sociálních aktérů a podléhají proměnám v souladu se svou vlastní imanentní logikou, jež není odvozená ze způsobů, jimiž kulturu aktualizují její nositelé. Ve skutečnosti je kulturu třeba chápat přesně naopak, jako označení pro konzistentní soubory obsahů orientujících jednání, jež jsou přístupné pouze prostřednictvím své aktualizace v jednání (Swidler 1986). Co více, kultura zůstává i takzvaně stejnou jen prostřednictvím kontinuální praxe svých nositelů. Ježto aktéři kulturu aktivně konstituují a reprodukují a jejich jednání se odehrává v pluralitě rozdílných kontextů, platí o nich, že (1.) zpravidla nejsou exkluzivními nositeli právě jedné kultury, (2.) jejich kulturní „výbava“ se trvale, třebaže často neznamatelně proměňuje v závislosti na zvolených cestách jednání a jeho sociálním i situačním zarámování, a (3.) vůči kultuře nebo kulturám nejsou v pouze pasivním postavení příjemců, ale jsou sami také kulturními inovátory, kteří svými malými, leč neustálými příspěvky připravují makrosociální kulturní proměnu. I přesto, že kultura je utvářena konkrétními jednotlivci, však zároveň o druhé straně závislosti mezi kulturou a jednotlivcem platí, že kultura není determinujícím faktorem toho typu, jenž by dovoloval kauzální vysvětlení individuálních případů jednání. Kultura nevysvětluje jednání jednotlivců, ale rozdíly v jednání kolektivit (Elkins, Simeon 1979: 131).

Analýza ekonomické kultury v postkomunistických zemích odhaluje několik odlišných a navzájem neslučitelných kulturních vrstev, přičemž na prvním místě je třeba věnovat pozornost kulturnímu dědictví komunismu. Sztompka nachází v období komunismu tři základní kulturu generující zdroje a jim odpovídající kultury: (1.) „kulturu bloku“ utvářející se v prostředí nedemokratického politického režimu a centrálně plánovaného hospodářství, (2.) starší přežívající domácí kulturní tradice, často spojené s náboženstvím, a (3.) kulturu, jež byla výsledkem difúze západní kultury (Sztompka 1999: 208–209). Po roce 1989 a jím zahájeném „dovoze institucí“ se především první z těchto kultur ukázala jako mocná překážka jejich standardního (tj. v západních společnostech běžného) fungování. Kulturní vrstvy však samozřejmě nezůstávají nehybné a stejně tak nedochází k jejich zániku jako celku. Reálnou situaci lépe vystihuje lévi-strausssovský obraz kutilství (*bricolage*) (Morawski 2005: 232–3), v němž individuální i kolektivní aktéři transformace z útržků jednotlivých kultur skládají nový kulturní vzorec. Tento proces pochopitelně není uvědomovaný a voluntaristický, ale svoboda aktérů při výběru kulturních prvků, jimiž se nechávají řídit při jednání, je omezoována jak strukturálními tlaky, tak také působením existujících kultur samotných. Analogickou situaci pro oblast tvorby nových institucí velmi výstižně popsal David Stark: „aktéři v postkomunistickém kontextu rekonstruují organizace a instituce *ne na ruinách*, ale *z ruin* komunismu tím, že znovu uplatňují dostupné zdroje jako odpověď na svá bezprostřední praktická dilemata“ (Stark 1996: 995). Fragmenty kulturních vrstev konstituovaných za komunistického režimu nejsou jen kulisou, ale přímo stavebním materiálem současné kulturní rekonstrukce.

Autor tohoto textu již dříve rozlišil čtyři roviny politické kultury existující za reálného socialismu s ohledem na to, jaké strategie jednání vůči režimu podporovaly (Skovajsa 2001: 21–24). Obdobná typologie je aplikovatelná také na roviny ekonomické kultury existující před rokem 1989:

1. *Ekonomická kultura přijetí.* Postoje a přesvědčení, jež odpovídaly poučkám oficiální ideologie vztahujícím se k oblasti ekonomického života: socialistické hodnoty práce, podpora systému centrálního plánování, souhlas s egalitářskou redistribucí. Tato rovina kultury sice zřejmě byla přinejmenším od počátku normalizace trvale na ústupu (a ještě dříve, v reformním období konce šedesátých let, se mohla výrazně pluralizovat), ale nepochybně existovala.

2. *Ekonomická kultura adaptace.* Kultura reálného socialistického pracujícího a socialistického manažera, pro něhož bylo nalezeno přílehlavé označení *homo se assecurans* (Hlaváček et al. 1999). Jednalo se převážně o patologické postoje osvojené jako odpověď na chronické nedostatky ve výkonu a motivační struktuře socialistického hospodářství, jako je nízká pracovní motivace, vyhýbání se zodpovědnosti, oportunistus, klientelismus, materialismus a demoralizace (srov. Večerník 2002: 64–65).

3. *Ekonomická kultura útěku.* Alternativa k adaptační kultuře lišící se od ní tím, že aktér se stahuje z oficiálního státem kontrolovaného ekonomického života do světa nelegálního soukromého výdělků, „melouchů“ a naturální směny; náleží sem především postoje podporující rozvoj černé ekonomiky a neformálních ekonomických sítí.

4. *Ekonomická kultura protestu.* Nejméně rozvinutá kultura ze všech, zejména proto, že alternativní, oficiálně vynucovaným normám odporující ekonomické chování bylo ve státním socialismu téměř nemyslitelné. Její zárodky, později velmi důležité, však nechyběly zcela. Patří sem například postoje podporující udržení pozůstatků předkomunistického rodinného podnikání (zejména zemědělského), zavedení tržních prvků do centrálně plánovaného hospodářství a v nejvyhrocenější podobě nahrazení centrálního plánování trhem. Na teoretické rovině ji lze v protikladu k „černé“ nazvat „druhou ekonomikou“, avšak musí pak být odlišena od „paralelní ekonomiky“ jakožto systému sociální solidarity disidentského hnutí (Benda 1990: 48).

Tato klasifikace umožňuje velmi odlišné zmapování ekonomické kultury reálného socialismu než klasifikace Sztompkova, to však nevylučuje jejich současné použití, jehož výsledkem je jemnější, ale stále univerzálně aplikovatelný rastr. Ekonomické kultury přijetí, adaptace a útěku tvoří společně kulturu, kterou Sztompka označuje jako blokovou, zatímco v ekonomické kultuře protestu by bylo možné identifikovat prvky tradiční předkomunistické kultury i stopy vlivu kultury západní.

IV.4.3 Metamorfózy komunistické ekonomické kultury

Kulturní dynamika postkomunistické transformace bývá často zobrazována jako jakási gigantomachie dvou všeobsáhlých kultur: domácí komunismem podmíněné postkomunistické kultury, jež má být překonána, a kultury západní, od níž se očekává, že zvítězí a původní postkomunistickou kulturu co neúplněji nahradí. Mnohdy do analýzy vstupuje jako třetí síla, někdy stejně významná, jindy méně, předkomunistická kultura, jež je zpravidla koncipována jako diametrálně odlišná od komunistické kultury a tu více, tu méně příbuzná s kulturou západní. Závisí pak na „síle“ jednotlivých kultur a míře podobnosti mezi předkomunistickou a západní kulturou, která z nich z boje nakonec vyjde vítězně. Kupříkladu již zmíněné Sztompkovo rozlišení kultur komunistické éry na „blokovanou kulturu“, předkomunistickou kulturu a kulturu západní odpovídá tomuto členění postkomunistických kultur naprosto přesně. Jakožto schematický popis zdrojů, z nichž se živily konkrétní politické a ekonomické kultury společností státního socialismu a z nichž se nadále živí kultury období transformace, jsou tato dělení jistě dostačující, neumožňují však hlubší analýzu než tu, kterou

zde označujeme jako „souboj gigantů“. V ní jsou kultury chápány v podstatě esencialisticky, nikoli s přihlédnutím k výše zdůrazněné roli individuálních aktérů, jejich kutilství a drobných inovací. Avšak podoby syntézy mezi různými kulturami zcela jistě závisí právě na těchto faktorech stejně jako (před rokem 1989) na povaze politického režimu dané země, postavení konkrétního individuálního nebo skupinového nositele v sociální struktuře společnosti nebo na fázi vývoje komunistického bloku jako celku. Po roce 1989 se přirozeně otevřel prostor pro do té doby nemyslitelné působení nástrojů šíření západní kultury a téměř zcela se vytratily prostředky socializace a indoktrinace do blokové kultury, čímž byla také nastolena otázka konkrétních podob nové kultury a možného významu existujícího kulturního složení pro průběh transformace, zejména zavádění nových institucí.

Ekonomickou a politickou kulturu komunistické společnosti z hlediska typů jednání, které podporovala, jsme navrhli rozdělit na: kulturu přijetí, kulturu adaptace, kulturu útěku a kulturu protestu (srov. výše a Skovajsa 2001: 23n). Toto rozlišení se kříží se Sztompkovou klasifikací, má však přinejmenším tu výhodu, že udává, k jakému jednání vůči režimu a oficiální ideologii své nositele každý kulturní typ disponoval. Ani jeden z těchto čtyř typů po roce 1989 nezmizel ze dne na den, a lze se proto vážně zabývat otázkou, k jakým proměnám u každého z nich došlo.

Kultura přijetí byla vystavena velmi silnému delegitimizačnímu strukturálnímu i institucionálnímu tlaku, který ji sice nezničil úplně, ale výrazně modifikoval. Pro jejího následovníka po roce 1989 lze použít označení *kultura levicového protestu a nostalgie*. V politické oblasti nabývá podobu podpory (nereformované) komunistické strany včetně její jakkoli vágně definované ekonomické politiky, v ekonomické oblasti pasivních postojů a očekávání zaopatřovací role státu nebo ideologického odporu proti kapitalistickému systému.

Kultura adaptace, vnějšího přizpůsobení pravidlům hry vynucovaným komunistickým režimem, byla po pádu komunismu stejně jako dva následující typy připravena o svůj institucionální podnět, ale přetrvává jako nikoli nevýrazná součást postkomunistické kultury. V oblasti politického jednání zahrnuje obsahově zcela vyprázdněné, instrumentální chápání politiky jako prostoru, který je buď nezajímavý, protože není lukrativní, nebo je naopak vnímán jako příležitost pro dosažení vlastního prospěchu. K tomu patří sklon obcházet sama základní pravidla demokratického politického soupeření, jehož ukázkový příklad poskytuje tak nestandardní instituce jako česká opoziční smlouva let 1998–2002. V ekonomické sféře je pokračováním tohoto typu kultury nejen přetrvávající nízká pracovní motivace a jevy jako pouze formální plnění pracovních povinností, ale také neúcta k hodnotovým a legálním omezením ekonomické činnosti, která se velmi výrazně projevila během putování po „české cestě“ privatizace. Nazýváme ji proto *kulturou cynismu*.

Kultura útěku se v postkomunistickém období udržuje v podobě pasivních nebo odcizených politických postojů a přetrvávajících predispozic k neformálním činnostem a vztahům v ekonomické oblasti. Jejího následovníka po roce 1989 je možné označit jako *kulturu černých pasažérů* vzhledem k tomu, že jak politická apatie, tak ekonomický informalismus jsou dobrými příklady *free-ridingu*, využívání externalit vytvářených jinými (relativně funkční demokracie a trhu) k soukromému prospěchu.

Konečně o *kultuře protestu*, jež se zúžena na sféru politického jednání před rokem 1989 překrývala s disidentskou politickou kulturou a v ekonomické oblasti působila jako zázemí motivace například pro ty jedince, kteří za cenu velkých obětí odolávali nátlaku na totální zestátnění výrobních prostředků nebo vlastní iniciativou oživovali tržní mechanismy, lze říci, že se do postkomu-

Tabulka 29. Kontinuity domácí ekonomické a politické kultury před a po roce 1989

Kultura před rokem 1989 (typy)	Politické /ekonomické postoje (příklady)	Kultura po roce 1989 (typy)	Politické /ekonomické postoje (příklady)	Základní motiv typů kultury
přijetí	angažovanost/podpora systému plánování	levicová nostalgie	odmítání polistopadového vývoje/antikapitalismus	uznání legitimacy komunistického režimu
adaptace	zaměření na strategie přežití, vnější přizpůsobení požadavkům režimu	cynismus	důraz na vlastní prospěch, asocíální extraktivní postoje k politické i ekonomické činnosti	soustředění na osobní zájem v rámci možností daných systémem
útek	privatismus/ upřednostňování neformálních ekonomických aktivit	černé pasažérství	politická pasivita a apatie/ predispozice k využívání neformálních ekonomických aktivit a sítí	snaha minimalizovat náklady (konfliktu, participace) a maximalizovat zisk s využitím externalit vytvářených jinými
protest	odmítání komunistického režimu a ideologie/ podpora soukromého vlastnictví a trhu	demokratické a tržní aspirace	princiální podpora demokracie jakožto negace komunismu/ principiální podpora kapitalismu a trhu	princiální orientace na demokracii a trh (občanská a prokapitalistická kultura)

Zdroj: autor.

nistického období přenesla jako *kultura demokratických a tržních aspirací*.¹⁰⁵ Obsahem této kultury jsou zásadně odmítavé postoje k charakteristickým rysům komunistického politického a ekonomického systému a naopak fundamentálně pozitivní, často aprioristické a abstraktní postoje k demokracii a tržnímu hospodářství. Souhrnný obraz proměny složek komunistické kultury v transformačním období, který obsahuje také příklady k nim náležejících postojů z politické a ekonomické oblasti, poskytuje tabulka 29.

IV.4.4 „Západní“ a „předkomunistická“ kultura

Dalším prvkem vstupujícím do analýzy konstelace různých kultur potkávajících se v transformačních společnostech po roce 1989 je kultura, která bývá s velkým zjednodušením označována jako západní. Zjednodušení to je obrovské, jak lze ukázat jen na několika málo příkladech; jednotlivé západní kultury se totiž liší v závislosti na dominantní náboženské tradici (např. Inglehart 1988), týž rozdíl se projevuje v rámci EU jako napětí mezi kulturou jižních a severních členských států EU (Shore 2001), existují dva rozdílné modely, a tedy i kultury tržního hospodářství, liberální a koordinovaný, jež reprezentují kupříkladu USA a Německo (Hall, Soskice 2001). Spíše než o „západní kultuře“

¹⁰⁵ Toto označení je zvoleno s ohledem na typ tzv. aspirační politické kultury, který rozlišili Almond, Verba 1989: 39, 310n. Jde o typ kultury, jež poskytuje silnou podporu teprve se vytvářejícímu politickému (ekonomickému) systému a není závislá na jeho skutečném, často velmi nedostatečném výkonu.

je tedy třeba hovořit o západních kulturách, které do postkomunistických společností vstupují v nestejných kombinacích mimo jiné v závislosti na dominujících zahraničněpolitických vazbách dané země nebo jejím geografickém umístění. Ke kulturám západních států, jejich regionálních uskupení (Středomoří, Skandinávie), ale také jejich územních součástí (Východní vs. Západní pobřeží USA), je dále třeba přidat kulturu, již někteří autoři označují termínem globalizační a možná ne zcela právem ztotožňují s kulturou USA (Berger 2002). Je také nutné zmínit potenciálně silící vliv nezápadních kultur, které, ač samy podléhají působení globalizační kultury, jsou od ní stále velmi výrazně odlišné. K nim patří mimo jiné kultury imigrantů, kteří se úspěšně věnují ekonomickým aktivitám v zavedených demokraciích i nově demokratizovaných zemích (v případě ČR to jsou zejména Číňané, Vietnamci a Ukrajinci, jimž byla věnována jedna z předchozích kapitol).

Chceme-li zjistit, co představuje jádro západních kultur mající největší vliv na kulturní procesy v postkomunistických zemích, pak užitečnější než národní klíč je hledisko hegemonické kultury (Kennedy 2002). Tu je v případě transformujících se ekonomik třeba hledat tam, odkud zejména přichází kapitál, poradci a ekonomické *know-how*, v silně globalizovaném a americkou kulturou ovlivněném prostředí mezinárodního *businessu*, světových finančních institucí, politických uskupení a nevládních organizací. I zde je řeč o jedné kultuře poněkud zavádějící, ale ne zcela. Důležité je, že to je kultura v jistém ohledu „štíhlá“, „abstraktní“, a to proto, že vznikla překrytím řady národních a profesních kultur, a lze ji redukovat na soubor postojů podporujících určitou škálu verzí liberální demokracie a tržního hospodářství. Vedle této hegemonické, ale štíhlé varianty západní kultury ovšem do postkomunistických zemí přicházejí také „silné“ verze každodenních západoevropských kultur, ať už díky zvýšené migraci, turismu nebo pracovním kontaktům. Obraz jejich vlivu je však stejně nepřehledný jako sám obsah termínu „západní kultury“.

V průběhu transformace se opakovaně zdůrazňovaly afinity nové éry a nové mentality s kulturním odkazem pocházejícím z doby před nastolením komunistického režimu. Tento v zásadě nepochybně platný argument však trpí dvěma slabunami, které ukazují, že síla předkomunistických tradic nemůže být přeceňována. Předně, naše antiesencialistická koncepce kultury umožňuje vidět, že jediná cesta, již předkomunistické kultury mohly přežít do dnešního dne, vedla přes dekády komunismu. Předkomunistickou kulturu proto lze považovat za zahrnutou do čtyř výše popsaných typů kultury státního socialismu (její stoupenci by ji rádi viděli zejména jako součást kultury protestu, ale fakticky se prvky předkomunistické kultury objevovaly v každém typu). Za druhé, přestože dochází ke snahám o aktivní kulturní management posilující pozitivní prvky předkomunistické kultury, je nutné mít na paměti, a to opět ve světle toho, co již bylo řečeno o povaze kultury, že tato kultura může dnes existovat jen skrze své dnešní nositele, a tedy pouze jako produkt určité vědomé strategie některých aktérů a institucí, pro něž je ovšem jenom částečnou kulturou, sdílenou vedle jiných, na rozdíl od původních nositelů předkomunistické kultury, pro které mohla být jejich dominantní kulturou. Navazování na starší tradice pak ovšem získává punc umělého a selektivního procesu, řízeného aktuálními zájmy a kulturními hledisky a stavějíciho na dnešních zdrojích, jehož význam je ponejvíce deklarativní, zatímco o reálném působení předkomunistických postojů lze sotva říci více, než že jsou dokonale integrovány a k nerozeznání splyvají s novějšími kulturními obsahy, v něž se proměnily. Předkomunistická kultura dnes existuje pouze ve své postkomunistické podobě, což odhaluje meze jinak nikoli zcela marné a nežádoucí snahy o kulturní inženýrství oživující pozitivní starší tradice.

IV.4.5 Kulturní působení institucí

Na tomto místě je nezbytné vrátit se k již dříve nastolené závažné otázce, jak v postkomunistickém terénu probíhá vzájemné ovlivňování mezi kulturou a institucemi? Již víme, že převzaté instituce mohou selhat vinou nevhodného kulturního prostředí, do něhož jsou přesazeny, současně však díky Offeho pronikavé analýze také známe duální povahu institucí, které mají nejen schopnost vykonávat určité funkce a dosahovat očekávaných efektů, ale také si ve společnosti získávat kulturní zázemí a podporovat pro ně příznivou socializaci (Offe 1996). Instituce proto nejsou jen zcela pasivními účastníky procesu postkomunistické kulturní transformace.

Obraz vlivů působících na utváření transformační kultury po roce 1989, nastíněný v předchozích podkapitolách, je zatím neúplný, protože opomíjí podstatnou roli kulturu indukujících prvků, jako jsou právě instituce a obecněji strukturální proměny společnosti. Víme sice, že podle koncepce kulturního zpoždění (*cultural lag*) je kultura tvořena subjektivními obsahy, jež jsou vůči vlivům strukturálního prostředí do značné míry odolné, ale to neznamená, že strukturální podmínky nemají dopad na průběh procesu kulturní selekce a změny. Je-li naše klasifikace komunistických ekonomických a politických kultur vyčerpávající, pak na samém počátku transformace bylo v české společnosti možné nalézt pouze ony čtyři typy kultury reálného socialismu popsané výše. Ty se nikoli pod vlivem nějakého tajemného vlastního samopohybu, ale působením prostředí určeného novými strukturálními podmínkami a vnějšími kulturními vlivy proměnily ve čtyři následnické kultury, které jsme již také stručně charakterizovali. Sociální aktéři se projeví jako inovátoři nebo přinejmenším jako kutilové (Morawski 2005: 233), svou kulturní výbavu začali neintencionálně, ale o to účinněji uvádět do souladu s novou strukturou podnětů a překážek jednání utvořenou proměnou režimu a celkového institucionálního rámce. Toto kulturní inovátorství si ovšem nelze představovat jako intencionální činnost kulturních designérů, sledujících jasné cíle a řídících se určitou politickou vůlí, ale jako nezamýšlený důsledek bezpočtu *ad hoc* modifikací stávajících návyků a způsobů myšlení v každodenním jednání členů společnosti. Stále je však možné mluvit o kulturní setrvačnosti a kulturním zpoždění, neboť (1.) v každé dvojici kulturních typů existujících před rokem 1989 a po něm zůstává zachován společný leitmotiv nebo organizační princip těchto kultur, stručně charakterizovaný v tabulce 1; a (2.) tempo kulturní proměny je jistě generačně rozdílné, její dopady na starší generaci se jeví jako méně hluboké než na generaci socializovanou krátce před nebo zejména po roce 1989 (srov. Inglehart 1977).

Nově zaváděné instituce a změněné strukturální podmínky je možné považovat za podstatný faktor právě popsané transformace typů kultury reálného socialismu na typy kultury postkomunistické. Působí tím, že utváří rámec, v němž jsou nositelé kultury systematicky vedeni k některým kulturním inovacím, a tak posléze dochází i k proměně kultury, nakolik to umožňuje její setrvačný charakter. Toto je však změna, ke které dochází především v kultuře samotné a na základě vlastních zdrojů této kultury s institucemi a strukturou jako pouhými vnějšími podněty (například v reálném socialismu vzniklá kultura adaptace odvrhla po roce 1989 mimikry komunistické rétoriky a osvojila si nový slovník a nové metody umožněné proměnou institucionálního a právního rámce).

Na kulturu společnosti však instituce a změna struktur mohou působit i přímějším způsobem již dříve označeným termínem *indukce*. Obzvláště zajímavý je pro nás případ nově zaváděných institucí převzatých z rozdílných kulturních prostředí západních demokracií a tržních ekonomik. Mají-li instituce uspět, potřebují v souladu s Offeho analýzou jednak efektivitu (schopnost dosáhnout manifestního cíle), jednak legitimitu (soulad s kulturou personálu a mnohdy i širší společností). Je jistě nutné předpokládat nějaký minimální práh kompatibility institucí s přijímající kulturou, aby

vůbec mohly být zavedeny (např. instituce kanibalismu by zřejmě takovou podmínku ani v pohnutých poměrech po roce 1989 nesplňovala, jiné instituce, jako třeba obchodní společnosti, na kulturní odpor vůbec narazit nemusely). Jakmile již jednou zavedeny jsou, může o jejich úspěchu nebo neúspěchu rozhodnout i to, zda samy vytvářejí strukturu podnětů a příležitostí, která bude podporovat takovou selekci a vývoj kultury aktérů, jež nastolí minimální míru kompatibility potřebnou k jejich dlouhodobému udržení (jež, jak lze předpokládat, je vyšší než prahová míra kompatibility potřebná ke vstupu institucí do společnosti). Soubor příslušných postojů, norem, významů apod., jež se utvářejí a reorganizují mezi sebou pod vlivem tohoto typu působení instituce, tvoří jí indukovanou kulturu. Indukovaná kultura se způsobem přenosu a často i obsahem liší od kultury přenášené ze stejného zdroje jejími přímými nositeli, například při migračních pohybech. Kultura indukovaná západními institucemi není zcela identická s kulturou přenášenou západními podnikateli, turisty a jinými aktéry transferu. Kulturu indukovanou institucemi je možné považovat za podmožinu zdrojové kultury, je „štíhlejší“ a abstraktnější, méně explicitně spjatá se svým zdrojem, ale současně průraznější, alespoň v té míře, v jaké má za sebou fungující instituci, jíž se daří odpovídajícím způsobem socializovat zapojené aktéry.

Pojem indukované kultury obohacuje náš pohled na kulturní dimenzi postkomunistické transformace o další důležitý prvek. Kultura postkomunistických zemí se jeví jako kombinace těchto zdrojů: *transformovaných typů kultury reálného socialismu*, v nich obsažených prvků předkomunistické kultury modifikovaných komunismem i postkomunismem, *globalizační verze západní kultury* a *kultury indukované západními institucemi*.

IV.4.6 Fúze kultur a význam institucí v procesu integrace

Protože kromě transformace a v souběhu s ní podstatně ovlivnilo tvář české společnosti posledních patnácti let její začleňování do Evropské unie, je užitečné krátce se závěrem zastavit u otázky, za jakých rámcových podmínek probíhá vzájemné ovlivňování mezi jednotlivými kulturními typy účastníckými se tohoto procesu. Evropská kultura může být chápána jako podmožina globalizované západní kultury omezená na kultury starších členských států EU, jádro západoevropské politické a ekonomické kultury transponované do nových zemí EU především prostřednictvím transnacionálního aktéra Evropské unie. Budeme-li pro jednoduchost předpokládat vysokou míru souladu mezi institucemi a kulturou v západních zemích, pak otázka úspěchu těchto institucí v postkomunistických státech může být chápána jako otázka, nakolik se daří „europeizovat“ jejich ekonomické a politické kultury. Proces europeizace však probíhá, jak již bylo řečeno výše, neřízeně a pouze ve volné souvislosti s působením evropských institucí, nikoli závisle na něm, zatímco naopak vědomé budování společné evropské kultury naráží na obtížně překonatelné překážky. Není jisté důvod očekávat, že management evropské kulturní jednoty by měl mít větší šance na úspěch v postkomunistických zemích, a tak se dosažení dostatečně vysoké úrovně kompatibility s evropskou kulturou může jevit jako nejisté a závislé na historicky podmíněné konstelaci kultur, se kterou postkomunistické země vstoupily do integračního procesu. Jeden důvod k mírnému optimismu však snad přece jenom existuje, a souvisí s koncepcí institucionálně indukované kultury. Instituce se jeví jako aktivní prostředky kulturního učení a transferu a zřejmě i jako hlavní nástroj managementu kulturní změny směrem k evropské kultuře.

Možné scénáře fúzí mezi existujícími kulturami vstupujícími do procesu integrace lze rozlišit nejhodněji podle prostého kritéria dominance nebo absence dominance některé z nich. Jako

první se nabízí obraz *transplantace*, náhrady původní domácí kultury hegemonickou importovanou kulturou (včetně institucionálně indukované kultury) vhodnou k oživení a optimálnímu výkonu importovaných institucí. Protiklad k tomuto modelu tvoří *stagnace*, tj. pokračující existence souboru původních kultur, které přejímají spíše pomalu a v okrajových sférách západoevropské prvky a podle toho se chovají nepřátelsky nebo netečně k importovaným západním institucím. Situaci, kdy žádná kultura není hegemonická, zachycuje model *srůstání*, v němž se obě kultury mísí a přitom si zachovávají důležitý podíl vlivu na chování členů společnosti. V tomto posledním případě je třeba rozlišit dva podtypy: *organické srůstání*, *syntézu*, v níž se daří nastolovat soulad mezi domácí a importovanou kulturou, a tím i mezi těmito kulturami na jedné straně a požadavky nově zaváděných institucí na straně druhé. Naproti tomu *hybridizace* označuje vývoj, kdy souběžně působící původní a nově osvojené kulturní prvky, včetně těch institucionálně indukovaných, jsou mezi sebou neslučitelné a poskytují kontradiktorní návody k jednání. To je sice stav neudržitelný, ale jeho korekce nepřichází sama ani rychle.

Na empirické rovině se proměna české politické i ekonomické kultury v devadesátých letech dá charakterizovat jako *stagnace* přecházející v *hybridizaci* a posléze v *syntézu*. Nejedná se však o jednosměrný a nevratný proces, a právě proto je třeba nadále věnovat velkou pozornost mechanismům reprodukce stávajících kultur i jejich vzájemného ovlivňování. Podstatnou pro pokračování kulturní syntézy mezi domácí a západní kulturou se jeví role institucí, které mohou v pozitivním případě počítat s kruhovou vazbou *efektivita – zvýšená kulturní akceptace – zvýšená efektivita*. Dílčí výzkumy konkrétních oblastí proměny ekonomické kultury v této studii ukázaly, že indukční síla institucí je nemalá, i když probíhající procesy jsou příliš složité na to, aby bylo možné předem odhadnout jejich výsledky v každém jednotlivém případě. Kromě toho je zjevná také přítomnost negativních kulturních inovací, které mohou dočasně nebo i trvale instituce odklonit od jejich manifestního poslání. Úpravy stávajících institucí a vytváření institucí nových je tak třeba chápat jako proces oboustranného ovlivňování institucionálních návrhů a jejich kulturního pozadí, u něhož není dopředu nikdy jisté, k jakému konkrétnímu výsledku povede. Institucionální reforma se jeví jako dlouhodobá proměna, jež probíhá metodou pokusu a omylu, a v níž právě proto získávají na významu mechanismy zpětné vazby, kritiky a konkurence mezi alternativami umožňující vhodnějšími návrhy pružně nahrazovat ne zcela vyhovující výsledky interakce mezi kulturou, institucemi a také samozřejmě různorodými partikulárními zájmy.

Nejdůležitější použítá statistická a sociologická šetření

Mikrocensus (šetření o příjmech domácností) byl u nás poprvé realizován již v roce 1956 a jako pravidelné šetření o příjmech je uskutečňován jednou za 3–5 let na 1–2 procentním reprezentativním souboru českých domácností (s výjimkou menšího souboru v roce 1992). Období transformace je zachyceno v posledních třech šetřeních, jejichž charakteristiky jsou následující:

- Mikrocensus 1989 byl proveden ještě Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním souboru domácností (N = 69 912) v březnu 1989, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1988;
- Mikrocensus 1992 byl proveden ČSÚ na půlprocentním souboru domácností (N = 16 234) v březnu 1993, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1992;
- Mikrocensus 1996 byl proveden ČSÚ na jednaprocentním souboru domácností (N = 28 148) v březnu 1997, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1996.

Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS) započalo u nás nově po roce 1989, a to pilotáží v posledním čtvrtletí roku 1992. Od roku 1993 je prováděno pravidelně čtvrtletně na rotujícím souboru 60 tisíc osob (asi 0,7 % domácností) tak, že pokaždé je nahrazena jedna pětina šetřených domácností. Jedná se o standardní *Labour Force Survey* koncipovaný od samého počátku podle doporučení Eurostatu. Výsledkem každého šetření je publikace obsahující základní výsledky a časové řady zahrnující údaje ze všech předchozích šetření z předchozího roku. V roce 2002 byl předložen pozměněný dotazník a časové řady VŠPS byly přepočteny na základě Sčítání lidu.

International Social Survey Programme (ISSP). Jedná se o dlouhodobý mezinárodní výzkumný projekt zahájený v roce 1983 čtyřmi institucemi: Social and Community Planning Research (SCPR) ve Velké Británii, The National Opinion Research Center (NORC) v USA, Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA) v Německu a The Institute of Advanced Studies of the Australian National University. Od roku 1983 počet zúčastněných zemí neustále roste, v současné době participuje již 35 zemí. Každým rokem je proveden výzkum na jedno téma, jednotlivá témata (moduly) se po určité době opakují.

Tabulka 30. International Social Survey Programme (ISSP) – 1997

Země	Celkový počet respondentů	Respondenti ve věku 18–65 let (počet)
Česká republika	1080	816
Maďarsko	1496	1242
Polsko	1200	1040
Slovinsko	1005	875
Bulharsko	1004	800
Německo (západní)	1215	1049
Velká Británie	1087	891
Nizozemsko	2267	1887
Švédsko	1353	1189

Evropská studie hodnot (European Values Study – EVS). Tento rozsáhlý mezinárodní a longitudinální program je zaměřen na proměny v politické a ekonomické orientaci, rodinných a náboženských hodnot, postojů a očekávání k ekonomickému a politickému režimu, minoritním a sociálně slabým skupinám apod. Poprvé bylo šetření zorganizováno v roce 1981 v rámci „European Value Systems Study Group“ v devíti západoevropských zemích. V průběhu 80. let se k projektu připojili badatelé z Evropy i z jiných kontinentů a do studie se tak postupně zapojilo 23 zemí. Nová vlna hodnot byla provedena v letech 1990–3 za účasti 43 zemí, již včetně Československa. Třetí vlna výzkumů proběhla v roce 1999 včetně České republiky.

Tabulka 31. European Values Study (EVS) – 1999

Země	Celkový počet respondentů	Respondenti ve věku 18–65 let (počet)
Česká republika	1908	1487
Slovensko	1331	1153
Polsko	1095	892
Slovinsko	1006	875
Bulharsko	1000	783
Rumunsko	1146	791
Rakousko	1522	1306
Nizozemsko	1004	847
Švédsko	1015	892

(Second) International Adult Literacy Survey (SIALS). Jde o společný program vlád, statistických úřadů, výzkumných institucí a OECD. Dohled nad šetřením měl Kanadský statistický úřad a Educational Testing Service Princeton University. V roce 1994 byl výzkum proveden v devíti zemích (Francie, Německo, Irsko, Kanada, Nizozemsko, Polsko, Švédsko, Švýcarsko a USA). Dalších pět zemí resp. oblas-

tí (Austrálie, Flandry v Belgii, Velká Británie, Nový Zéland a Severní Irsko) se rozhodlo použít instrumenty IALS v roce 1996 (Literacy Skills, 1997). Naposledy se k projektu v roce 1998 připojilo dalších osm zemí (Česká republika, Chile, Dánsko, Finsko, Maďarsko, Itálie, Norsko a Slovinsko). V šetření je zkoumána gramotnost ve třech dimenzích: literární, dokumentová a numerická gramotnost.

Ekonomická očekávání a postoje (EOP). Výzkum prováděný na populaci Československa a posléze jen České republiky byl započat v květnu roku 1990. V prvních dvou letech (1990–1992) byl prováděn pololetně, později (v letech 1993–1998) jednou ročně. Šetření bylo organizováno týmem ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR vedeným Jiřím Večerníkem. Předmětem šetření byly nejen postoje k ekonomické situaci ve společnosti a k vlastním životním podmínkám, ale také objektivní údaje o příjmech a životní úrovni, pracovní pozici a mobilitě atd. Sběr dat zajišťovalo Středisko empirických výzkumů STEM.

Households, Work and Flexibility (HWF) je výzkum provedený v roce 2001 v rámci stejnojmenného projektu financovaného v rámci 5. rámcového koše EU a koordinovaného Claire Wallace, Institute for Advanced Studies ve Vídni. Dotazníkem byly sledovány osoby ve věku 15–65 let v 8 zemích (ČR, Maďarsko, Slovinsko, Bulharsko, Rumunsko, Nizozemsko, Švédsko a Velká Británie). Výzkum byl zaměřen na různé formy pracovní flexibility a latentní konflikty mezi zaměstnáním a rodinou.

Tabulka 32. Households, Work and Flexibility (HWF) – 2001

Země	Celkový počet respondentů ve věku 18–65 let	Technika rozhovoru
Česká republika	1556	face to face
Maďarsko	1166	face to face
Slovinsko	1008	face to face
Bulharsko	1806	face to face

Deset let společenské transformace v České republice je výzkum provedený Pavlem Machoninem a Milanem Tučkem v rámci projektu GA ČR 403/98/0170 v roce 1999 na souboru 5000 dospělých osob. Sběr dat provedl Sociologický ústav AV ČR pod vedením Milana Tučka.

Sociální situace domácností: výzkum provedený ČSÚ v květnu a červnu 2001 na výběrovém souboru 10 870 domácností (převážně na celou populaci). Kromě charakteristik domácností a jejich příjmů dotazy zahrnovaly rovněž názory týkající se životní úrovně a trhu práce.

Další použité výzkumy, kvantitativní a převážně kvalitativní povahy, jsou charakterizovány v rámci jednotlivých studií a/nebo citovány prostřednictvím sekundární literatury. Data ze Sčítání lidu není třeba nijak zvlášť představovat.

Literatura

- Abélès, Marc. 1998. „Homo communautarius.“ Pp. 43–63 in Riva Kastoryano (ed.). *Quelle identité pour l'Europe?* Paris: Presses de Sciences Po.
- Abélès, Marc, Cris Shore. 2004. „Debating the European Union. An Interview with Cris Shore and Marc Abélès.“ *Anthropology Today* 20 (2): 10–14.
- Addison, John T., P. Teixeira. 2001. *The Economics of Employment Protection*. IZA Discussion Paper No. 381. Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Adonnino, Pietro. 1985. „A People's Europe: Reports from the Ad Hoc Committee.“ *Bulletin of the European Communities. Supplement* 7/85. Luxembourg: OOEPEC.
- Alan, Josef et al. 1989. *Koncepce rodinné politiky*. Praha: VÚSRP.
- Almond, Gabriel A., Sidney Verba. 1989. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park: Sage Publications.
- Aron, Raymond. 1964. *La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris: Gallimard.
- Aston, Nigel. 2002. *Christianity and Revolutionary Europe, 1750–1830*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bade, Klaus J. 2005. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha: NLN.
- Bahle, Thomas. 2003. „The Changing Institutionalization of Social Services in England and Wales, France and Germany: Is the Welfare State on the Retreat?“ *Journal of European Social Policy* 13 (1): 5–20.
- Bakalář, Eduard, Jiří Kovařík. 2000. „Otcové, otcovství v České republice.“ *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje* 42 (4): 266–272.
- Banks, J., C. Emerson. 2000. „Public and Private Pension Spending: Principles, Practices and the Need for Reform.“ *Fiscal Studies* 21 (1): 1–64.
- Barr, N. (ed.). 1994. *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe. The Transition and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, Ulrich. 2000. *The New Brave World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Bellah, Robert N. 1991. *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditional World*. Berkeley: University of California Press.
- Benda, Václav. 1990. „Paralelní polis.“ Pp. 43–51 in Vilém Prečan (ed.). *Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci*. Scheinfeld-Schwarzenberg: Československé středisko nezávislé literatury.
- Berger, Brigitte, Peter L. Berger. 1984. *The War over the Family. Capturing the Middle Ground*. Harmondsworth – New York: Penguin Books.
- Berger, Peter L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty*. New York: Basic Books.
- Berger, Peter L. 1991. *Auf der Spuren der Engel*. Freiburg: Herder.
- Berger, Peter L. (ed.). 1999. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Washington – Grand Rapids: EPPC + W. B. Eardmans.

- Berger, Peter L. 2002. „Introduction. The Cultural Dynamics of Globalization.“ Pp. 1–16 in Peter L. Berger, Samuel P. Huntington (eds.). *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press.
- Berger, Peter L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Principal.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno: CDK.
- Bezděk, J. 2000. *Pension system in general and in the framework of Czech economy: present state and need of reform*. Working Paper No. 25. Praha: ČNB.
- Bičík, Ivan a kol. 2001. *Druhé bydlení v Česku*. Praha: PŘF UK.
- Bláha, I. Arnošt. 1925. *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Orbis.
- Blažek, Bohuslav. 1997. *Problémy a výhledy českého venkova*. Praha – Libčevos: Ecoterra.
- Blažek, Bohuslav. 1998. *Venkov, města, média*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Blossfeld, Hans-Peter, Catherine Hakim (eds.). 1997. *Between Equalization and Marginalization. Women Working Part-Time in Europe and the United States of America*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Blue Chance. 2003. *Basic theses of financial politics of the ODS*. Internal document in Czech.
- Concept of the reform of public finance. The Government of the Czech Republic. June 2003.
- Bonoli, G. (2000). „Public Attitudes to Social Protection and Political Economy Traditions in Western Europe.“ *European Societies* 2 (4): 431–452.
- Borneman, John, Nick Fowler. 1997. „Europeanization.“ *Annual Review of Anthropology* 26 (2): 487–514.
- Bourdieu, Pierre. 1997. „Le champ économique.“ *Actes de la recherche en sciences sociales* September 1997: 48–55.
- Bourdieu, Pierre. 2000. *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Paris: Seuil.
- Boyd, R., P. J. Richerson. 1985. *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: Chicago University Press.
- Brightman, Robert. 1995. „Forget Culture: Replacement, Transcendence, Reflexification.“ *Cultural Anthropology* 10 (4): 509–546.
- Bronchi, C., A. Burns 2000. *The Tax System in the Czech Republic*. OECD Economics Departments Working Papers No. 245. Paris: OECD.
- Brouček, Stanislav. 2005. „Integrační tendence vietnamského etnika v českém lokálním prostředí.“ *Český lid* 92 (2): 129–154.
- Brouček, S., K. Hrubý, A. Měšťan (eds.). 2001. *Emigrace a exil jako způsob života*. Praha: Karolinum + EÚ AV ČR.
- Bruszt, Laszló. 2002. „Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence?“ *West European Politics* 25 (2): 121–140.
- Bruszt, László, David Stark. 1998. *Post-Socialist Pathways. Transforming Politics and Property in Eastern Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budilová, Lenka, Tomáš Hirt (eds.). 2005. *Policista v multikulturním prostředí. Informační manuál Policie ČR*. Praha: MV ČR + Člověk v tísni.
- Bulíř, A. 1998. „Budoucnost penzijního systému v České republice.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 1–6.
- Byrnes, Timothy A. 2002. „The Challenge of Pluralism: The Catholic Church in Democratic Poland.“ Pp. 27–44 in Ted G. Jelen, Clyde Wilcox (eds.). *Religion and Politics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Casanova, José. 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Casanova, José. 2003. „Das katholische Polen im nachchristlichen Europa.“ *Transit, Europäische Revue* 25: 50–65.
- Castle-Kanerova, M. 1992. „Social Policy in Czechoslovakia.“ Pp. 91–117 in B. Deacon (ed.). *The New Eastern Europe*. London: Sage.
- Castles, Francis G. 2003. „The World is Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-friendly Public Policy in 21 OECD countries.“ *Journal of European Social Policy* 13 (3): 209–227.
- Castles, Stephen, Mark J. Miller. 1998. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York – London: Guilford Press.

- CESES 2002. *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. Praha: Gutenberg.
- Církevní procesy padesátých let. 2002. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Cizinci v České republice/Foreigners in the Czech Republic. 2002. Praha: ČSÚ.
- Cook, L. J., M. A. Orenstein, M. Rueschemeyer. 1999. *Left Parties and Social Policy in Postcommunist Europe*. Boulder – Oxford: Westview Press.
- Cuhra, Jaroslav. 1999. *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Čermák, Z., D. Drbohlav, D. Hampl, T. Kučera. 1995. *Faktické obyvatelstvo Prahy. Výzkumná zpráva*. Praha: PřF UK.
- ČSÚ 2004. *Demografická příručka*. Praha: ČSÚ.
- Dahrendorf, Ralf. 1990. *Modern Social Conflict. An Essay on Politics of Liberty*. Berkeley: University of California Press.
- Daly, Mary. 2004. „Rodinná politika v evropských zemích.“ Pp. 62–71 in *Perspektivy rodinné politiky v ČR*. Sborník příspěvků z konference. Praha: MPSV ČR.
- David, Zdeněk V. 2001. „Národní obrození jako převtělení Zlatého věku.“ *Český časopis historický* 99 (3): 486–518.
- Davie, Grace. 2000. *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- De Deken, J. J. 1995. *The Politics of Solidarity and the Structuration of Social Policy Regimes in Postwar Europe – The Development of Housing Policies in Belgium, Czechoslovakia and Sweden*. Doctoral thesis at European University Institute (rkp.). Florence: European University Institute.
- Delanty, Gerard. 1998. „Social Theory and European Transformation: Is There a European Society?“ *Sociological Research Online* [online] 3 (1) [cit. 3. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/3/1/1.html>>.
- Di Maggio, Paul. 1994. „Culture and Economy.“ Pp. 27–57 in Neil J. Smelser, Richard Swedberg (eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York: Princeton University Press + Russel Sage.
- Di Maggio, Paul J., Walter W. Powell. 1983. „The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields.“ *American Sociological Review* 48 (2): 147–160.
- Di Maggio, Paul, Sharon Zukin (eds.). 1992. *Structures of Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diener, E., E. Sandvik, L. Seidlitz, M. Diener. 1993. „The Relationship between Income and Subjective Well Being: Relative or Absolute?“ *Social Indicators Research* 28 (3): 195–223.
- Disney, Helen et al. 2004. *Impatient for Change. European attitudes to healthcare reform* [online]. London: The Stockholm Network. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <<http://www.stockholm-network.org/pubs/imp.pdf>>.
- Drulák, Petr, Jiří Česal, Stanislav Hampl. 2003. „Interactions and identities of Czech civil servants on their way to the EU.“ *Journal of European Public Policy* 10 (4): 637–654.
- Easterlin, R. A. 2000. „Income and Happiness: Towards a Unified Tudory.“ *The Economic Journal* 111 (473): 465–484.
- Easterly, W. 2000. *The Middle Class Consensus and Economic Development*. Working Papers No. 2346. Washington: The World Bank.
- Easton, David. 1965. *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Eckardt, M. 2005. „The Open Method of Coordination on Pensions: An Economic Analysis of Its Effect on Pension Reforms.“ *Journal of European Social Policy* 15 (3): 247–267.
- Eder, Bernard. 2002. „Škodí změna hodnot rodině?“ Pp. 29–37 in *Normativní základy rodinné politiky – Co by stát mohl a měl v rámci rodinné politiky dělat a co ne*. Brno: Národní centrum pro rodinu.
- Ekiert, Grzegorz, Stephen E. Hanson. 2003. *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elkins, David J., Richard E. B. Simeon. 1979. „A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?“ *Comparative Politics* 11 (2): 127–145.
- Elster, J., C. Offe, U. K. Preuss. 1998. *Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Employment in Europe 2001. 2001. Luxembourg: European Commission.
- Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta. 2000. „Interview on postindustrialism and the Future of the Welfare State.“ *Work, Employment & Society* 14 (4): 757–769.
- Etzioni, Amitai. 1988. *The Moral Dimension. Toward A New Economics*. New York: The Free Press.
- Etzioni, Amitai. 1995. *Morální dimenze ekonomiky*. Praha: Victoria Publishing.
- European Commission. 1997. *Agenda 2000 – Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union* [online]. Brussels: European Commission. [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://europa.eu.int/comm/enlargement/dwn/opinions/czech/cz-op-en.pdf>>.
- European Commission. 2001. *The Internal Market and Health Services. Report of the High Level Committee on Health*. Brussels: European Commission.
- European Commission. 2002. *2002 Regular report on the Czech Republic's progress towards accession* [online]. Brussels: European Commission. [cit. 2. 10. 2005] Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/files/eu/dokumenty/zpravy_ek/pravidelna_zprava_02_en.pdf>.
- European Commission. 2003. *The Future of European Regulatory Audiovisual Policy. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions* [online]. Brussels: European Commission. [cit. 29. 9. 2005]. Dostupné z: <http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/cnc/2003/com2003_0784en01.pdf>.
- European Commission. 2004. *Audiovisual/Culture/The Czech Republic – Adoption of the Community Acquis* [online]. Brussels: European Commission. [cit. 29. 9. 2005]. Dostupné z: <<http://europe.eu.int/scadplus/leg/en/lvb/e20107.htm>>.
- European Union. 2005. *Treaty Establishing a Constitution for Europe*. Luxembourg: OOPEC.
- Eurostat Yearbook 2004. *The Statistical Guide to Europe*. Eurostat 2004.
- Evolution démographique récente en Europe 2004. Strasbourg: Conseil de l'Europe.
- Evropská komise. 1999. *Amsterodamská smlouva* [online]. Praha: Zastoupení Evropské komise v České republice. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <<http://www.evropska-unie.cz/download.asp?id=17>>.
- Fabris, Hans Heinz. 1995. „Westification?“ Pp. 221–232 in David L. Paletz, Karol Jakubowicz, Pavao Novosel (eds.). *Glasnost and After. Media and Change in Central and Eastern Europe*. Cresskill: Hampton Press.
- Faist, Thomas. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Ferge, Z. 1994. *The Reform of Social Policy in the Post-totalitarian Countries. Comments on the Various Reform Strategies*. Paper prepared for the ISSA 1994 Yearbook (rkp.).
- Fiala, Petr, Markéta Pitrová. 2003. *Evropská unie*. Brno: CDK.
- Fialová, Ludmila, Milan Tuček. 1997. „Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích.“ *Demografie* 39 (1): 1–12.
- Filipov. 1998–99. *Filipov I. – II. Informatoria katedry sociologie FSV UK v Praze*. Praha: KS FSV UK.
- Francek, Jindřich (ed.). 1995. *Rekatolizace v českých zemích. Jičín – Turnov – Pardubice: Městský úřad + Pekařova společnost Českého Ráje*.
- Freeman, R. B. 1978. „Job Satisfaction as an Economic Variable.“ *American Economic Review* 68 (2): 135–141.
- Froese, Paul. 2004. „Forced Secularization in Soviet Russia. Why an Atheistic Monopoly Failed.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (1): 35–50.
- Frýbort, Ladislav. 2000. *Češi očima exulanta aneb Osmaosmdesát pohledů zvenku*. Praha: Annonce.
- Fuchs, Dieter, Hans-Dieter Klingemann. 2002. „Eastward Enlargement of the European Union and the Identity of Europe.“ *West European Politics* 25 (2): 19–54.
- Fukuyama, Francis. 1996. *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Harmondsworth: Penguin.

- Fukuyama, Francis. 2001. „Culture and Economic Development: Cultural Concerns.“ Pp. 3130–3134 in Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier.
- Funck, B., L. Pizzati. 2002. *Labor, Employment, and Social Policies in the EU Enlargement Process*. Washington: The World Bank.
- Global Competitiveness Report. 2002–2003. *Global Competitiveness Report*. Oxford: World Economic Forum, Oxford University Press.
- Goodin, Robert E. 1996. „Institutions and Their Design.“ Pp. 1–53 in Robert E. Goodin (ed.). *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goodin, R. E., J. Le Grand. 1987. *Not Only the Poor*. London: G. Allen & Unwin.
- Götting, U. 1998. *Transformation der Wohlfahrtsstaaten in Mittel- und Osteuropa. Eine Zwischenbilanz*. Opladen: Leske & Budrich.
- Grajewski, Andrej. 2002. *Jidášův komplex*. Praha: Prostor.
- Granberg, Leo, Imre Kovách, Hilary Tovey (eds.). 2001. *Europe's Green Ring. Perspectives on Rural Policy and Planning*. Aldershot: Ashgate.
- Granovetter, Mark. 1985. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness.“ *American Journal of Sociology* 91 (3): 481–510.
- Grondona, Mariano. 2000. „A Cultural Typology of Economic Development.“ Pp. 44–55 in L. E. Harrison, S. P. Huntington (eds.). *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books.
- Guiraudon, Virginie, Christian Joppke (eds.). 2001. *Controlling a New Migration World*. London – New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen. 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Habich, Roland, Heinz-Herbert Noll, Wolfgang Zapf. 1999. „Subjektives Wohlbefinden in Ostdeutschland nähert sich Westdeutschem Niveau.“ *Informationsdienst Soziale Indikatoren* 22: 1–7.
- Habisch, André. 2000. „Příspěvek k problematice mezi zastánci a odpůrci státní rodinné politiky.“ Pp. 36–43 in *Končí éra rodiny nebo je rodina budoucností společnosti? Praxe a perspektivy rodinné politiky*. Brno: Národní centrum pro rodinu.
- Hakim, Catherine. 2003. *Models of the Family in Modern Society. Ideals and Realities*. Aldershot: Ashgate.
- Hall, Peter A., David Soskice (eds.). 2001. *Varieties of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Haller, Max. 2002. „Theory and Method in the Comparative Study of Values. Critique and Alternative to Inglehart.“ *European Sociological Review* 18 (2): 139–158.
- Hamplová, Dana. 2000. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP. Sociologické texty/Sociological Papers 00:3*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hantrais, Linda (ed.). 2000. *Gendered Policies in Europe. Reconciling Employment and Family Life*. London: Macmillan Press.
- Hanuš, Jiří (ed.). 1999. *Náboženství v době společenských změn*. Brno: CDK.
- Hanuš, Jiří, Jan Vybíral (eds.). 2005. *Evropa a její duchovní tvář*. Brno: CDK.
- Harding, Stephen D., Frans J. Hiksloops. 1995. „New Work Values: In Theory and in Practice.“ *International Social Science Journal* 145: 441–456.
- Haukanes, Haldis. 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Háva, Petr. 2003. *Diskuse současného vývoje právního rámce financování a poskytování zdravotnických služeb v EU z hlediska chystaného vstupu ČR do EU* [online]. Kostelec nad Černými lesy: IZPE. [cit. 22. 10. 2005] Dostupné z: <<http://www.izpe.cz/files/vysledky/84.pdf>>.
- Háva, Petr, Alexandr Stožický, Rochdi Goulli, Lenka Pasovská, Olga Vyskočilová, Lenka Krákorová. 2003.

- Problémy hospodaření okresních nemocnic [online]. Kostelec nad Černými lesy: IZPE. [cit. 22. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://www.izpe.cz/files/vysledky/81.pdf>>
- Háva, Petr, Lubomír Kružík, Juraj Nemeč, Mária Mikundová. 1998. „Srovnávací analýza české a slovenské zdravotní politiky po roce 1989.“ Pp. 289–319 in Martin Potůček, Iveta Radičová (eds.). *Sociální politika v Čechách a na Slovensku po roce 1989*. Praha: Karolinum.
- Havelka, Miloš (ed.). 1997. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha: Torst.
- Heelas, Paul. 2002. „The Spiritual Revolution: From ‘Religion’ to ‘Spirituality’.“ Pp. 357–377 in L. Woodhead et al. (eds.). *Religions in the Modern World. Traditions and Transformations*. London – New York: Routledge.
- Heelas, Paul, Linda Woodhead. 2001. „Homeless Minds Today?“ Pp. 43–72 in Linda Woodhead et al. (eds.). *Peter Berger and the Study of Religion*. London – New York: Routledge.
- Hechter, Michael. 1994. „The Role of Values in Rational Choice Theory.“ *Rationality and Society* 6: 318–333.
- Hein, Catherine. 2005. *Reconciling Work and Family Responsibilities. Practical Ideas from Global Experience*. Geneva: International Labour Office.
- Hertz, Noreena. 2001. *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: The Free Press.
- Hervieu-Léger, Danièle. 2000. *Religion as a Chain of Memory*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Hervieu-Léger, Danièle. 2003. *Catholicisme, la fin d'un monde*. Paris: Bayard Culture.
- Hiršl, M. 1997. „Why a pension reform is necessary in the Czech Republic.“ *Pohledy* 5 (4): 6–9.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek (eds.). 2005. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva*. Plzeň: A. Čeněk.
- Hlaváček, Jiří et al. 1999. *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*. Praha: Karolinum.
- Hoenekopp, Almar. 2000. „Central and East Europeans in the Member Countries of the European Union since 1990. Development and Structure of Migration, Population and Employment.“ *OECD Seminar on Recent Developments in Migration and the Labour Market in Central and Eastern Europe in the Context of the EU Enlargement*, Bratislava 2.–3. 5. 2000.
- Holub, Petr. 2004. „Dvojitá morálka ve zdravotnictví.“ *ČRo 6, Názory a argumenty* [online]. 8. 9. 2004. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <http://www.rozhlas.cz/cro6/komentare/_zprava/132164>.
- Holý, Ladislav. 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Horáková, Naděžda. 2004. „Češi a práce.“ *Naše společnost* 2 (1): 1–4.
- Horská, Hana, Daniela Spěšná. 1994. *Sociální souvislosti procesu transformace zemědělství*. Praha: VÚZE.
- Horská, Hana, Daniela Spěšná. 1996. *Signály změn sociálního postavení zemědělců. Výzkumná studie*. Praha: VÚZE.
- Horský, Jan, Markéta Seligová. 1996. *Rodina našich předků*. Praha: Lidové noviny.
- Hrabánková, M. a kol. 1993. *Ekonomické nástroje podpory koncepce zemědělské regionální politiky. Závěrečná zpráva výzkumného úkolu*. Praha: VÚZE.
- Hroch, Miroslav. 2003. „Die Tsechische nationale Mobilisierung als Antwort auf die Identitätskrise um 1800.“ Pp. 191–205 in O. Dann, M. Hroch, J. Koll (eds.). *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. Köln: SH-Verlag.
- Hroch, Miroslav. 2004. „Národní tradice a identita.“ *Lidé města/Urban People* 1 (13): 3–22.
- Huber, Johanna. 2004. „Regionální politika v Německu: příklady z Bavorska.“ Pp. 129–134 in *Perspektivy rodinné politiky v ČR. Sborník příspěvků z konference*. Praha: MPSV ČR.
- Hudečková, Helena. 1995. „Privatizace zemědělství a obnova venkova.“ *Sociologický časopis* 31 (4): 449–462.
- Huntington, Samuel P. 1997. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone.
- Hvížďala, Karel. 2003. *Moc a nemoc médií*. Praha: Dokořán – Máj.

- Chaloupka, Vladimír. 1992. „Černobylská přesídlovací akce v názorech obyvatel Rokytnice v Orlických horách.“ Pp. 14–17 in *Češi v cizině 6*. Praha: ÚEF ČSAV.
- Chaloupková, Jana, Petra Šalamounová. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Sociologické studie/Sociological Studies 04:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Christoph, Bernhard. 2002. „Weiter deutliche Zufriedenheitsdifferenzen zwischen Ost und West trotz Annäherung in manchen Bereichen.“ *Informationsdienst Soziale Indikatoren* 28: 11–14.
- IMF. 2000. *Concluding Statement, Czech Republic October 2000 Staff Visit*. Washington: The International Monetary Fund.
- Inglehart, Ronald. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1988. „The Renaissance of Political Culture“. *American Political Science Review* 82 (4): 1203–1230.
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jakoubek, Marek, Tomáš Hirt (eds.). 2004. *Romové. Kulturologické etudy*. Plzeň: A. Čeněk.
- Jakoubek, Marek, Ondřej Poduška (eds.). 2003. *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplněk.
- Jakubowicz, Karol. 2005. „Post-Communist Media Development in Perspective.“ *Internationale Politikanalyse. Europäische Politik/Politikinformation Osteuropa* [online]. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung. [cit. 29. 9. 2005] Dostupné z: <<http://www.fes.de/fes4/publikationen/Jakubowicz.pdf>>.
- Janáček, Pavel. 2004. *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*. Brno: Host.
- Jeffries, Ian (ed.). 2002. *Eastern Europe at the Turn of the Twenty-first Century. A Guide to the Economies in Transition*. London-New York: Routledge.
- Jech, Karel. 2001. *Soumrak selského stavu 1945–1960. Sešity ÚSD AV ČR 35*. Praha: ÚSD AV ČR.
- Kabaj, M., T. Kowalik. 1995. „Who Is Responsible for Postcommunist Successes in Eastern Europe?“ *Transition* 6 (6): 7–8.
- Kabela, Miroslav. 2002. *Holandská skutečnost. Nizozemské aktuality, lidé a prostor, tolerance, média, školství, zdravotnictví, zemědělství...* Brno: Barrister & Principal.
- Kadavá, Charlotte. 2001. *Postavení odborů a jejich úkoly na základě současné podoby pracovních vztahů*. Pohledy [online] 3. [cit. 29. 9. 2005]. Dostupné z: <http://www.cmkos.cz/pohledy/2001_3.pdf>.
- Kadeřábková, Anna. 2004. *Strukturální změny české ekonomiky v období transformace*. Studie NÚ J. Hlávky 3/2004. Praha: Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových.
- Kadlecová, Erika a kol. 1966. *Bozi a lidé*. Praha: NPL.
- Kaiserová, Kristina. 2003. *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni.
- Kallerberg, A. L. 1977. „Work Values and Job Rewards: A Theory of Job Satisfaction.“ *American Sociological Review* 42: 124–143.
- Kandert, Josef. 2004. *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum.
- Kandert, Josef (ed.). 2004a. *Jihomoravský venkov po socialismu*. [Filipov III.]. Praha: Matfyzpress.
- Kapitány, Ágnes, Gábor Kapitány. 1999. „Systemwechsel und Symbolwechsel in Ungarn (1989–1996).“ Pp. 159–173 in Andreas Pribersky, Berthold Unfried (eds.). *Symbole und Rituale des Politischen*. Frankfurt/Main: Peter Lang.
- Keller, Jan. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kennedy, Michael D. 2002. *Cultural Formations of Post-Communism: Emancipation, Transition, Nation and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kepel, Gilles. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kleinhenz, Gerhard D. 2004. „Spravedlnost jako vůdčí idea v rodinné politice.“ Pp. 49–54 in *Perspektivy rodinné politiky v ČR*. 2004. Sborník příspěvků z konference. Praha: MPSV ČR.

- Klicperová-Baker, Martina, Ivo K. Feierabend, C. Richard Hofstetter. 1999. „Post-Communist Syndrome.“ Pp. 161–184 in Martina Klicperová-Baker, Ivo K. Feierabend, C. Richard Hofstetter, Robert V. Levine, Jan Srnec et al. *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society*. Praha: Institute of Psychology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Klimentová, J. 1998. „Reforma penzijního pojištění 1989–96 a problémy současného systému.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 23–35.
- Kluegel, David. S., James R. Mason. 2000. *Marketing Democracy. Changing Opinion about Inequality and Politics in East Central Europe*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Kočišová, J. et al. 1997. *Analysis of international experience for use of transformation of pension insurance. Final report of the project*. Praha: ČSOB.
- Kochanowicz, Jacek, Mira Marody. 2003. „Towards Understanding the Polish Economic Culture.“ *Polish Sociological Review* 4: 343–368.
- Končí éra rodiny, nebo je rodina budoucností společnosti? *Praxe a perspektivy rodinné politiky*. 2000. Brno: Národní centrum pro rodinu.
- Konopásek, Zdeněk. 1991. „Trendy sociální politiky. Od populační politiky – a jiných formálně příbuzných politik – k ‘politice rodinné’.“ *Sociologický časopis* 27 (2): 144–157.
- Kořalka, Jiří, Květa Kořalková. 1993. „Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století.“ Pp. 30–47 in *Češi v cizině* 7. Praha: ÚEF AV ČR.
- Kostelecký, Tomáš, Daniel Čermák. 2005. *Metropolitan Areas in the Czech Republic. Definitions, Basic Characteristics, Patterns of Suburbanisation and Their Impact on Political Behaviour*. Sociologické studie/Sociological Studies 04:03. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kotásek, J., D. Greger, I. Procházková. 2004. *Požadavky na školní vzdělávání v České republice. Národní zpráva pro OECD*. Paříž: OECD.
- Kreidl, V. 1997. *Reforma penzijního systému*. Praha: Občanský institut.
- Kreidl, V. 1998. „Penzijní reforma v České republice.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 35–54.
- Krejdl, A., V. Bezděk. 2004. „The Fiscal Implications of Population Ageing: Are Czech Public Finances Ready to Absorb the Costs of Ageing?“ *Economic Research Bulletin* No. 3. Prague: The Czech National Bank.
- Kretschmerová, Terezie. 2004. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003.“ *Demografie* 46 (3): 153–165.
- Kretschmerová, Terezie. 2005. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2004.“ *Demografie* 47 (3): 153–168.
- Kroeber, Alfred L., Clyde Kluckhohn. 1963. *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Random House.
- Ksiezopolski, M. 1993. „Social Policy in Poland in the Period of Political and Economic Transition.“ *Journal of European Social Policy* 3 (3): 177–194.
- Kubínková, Marcela a kol. 2003. *Ochrana pracovníků – národní studie*. Praha: ČMKOS.
- Kubinyi, Jozef. 2004. *Informace ministra zdravotnictví o jeho záměrech v resortu a o stavu systému veřejného zdravotního pojištění*. Stenoprotokol jednání Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. 31. schůze. 7. května 2004. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/2002ps/stenprot/031schuz/s031134.htm>> a <<http://www.psp.cz/eknih/2002ps/stenprot/031schuz/s031137.htm>>.
- Kučera, Milan, Miroslav Šimek. 1998. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1997.“ *Demografie* 40 (4): 233–246.
- Kuchařová, Věra. 2003. „Některé obsahové změny postojů k manželství a rodičovství.“ Pp. 189–203 in Petr Mareš, Tomáš Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Prncipal.
- Kuchařová, Věra, Milan Tuček. 1999. *Sociálně ekonomické souvislosti rodinného chování mladé generace v České republice*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Kux, Jaroslav, Ivo Makalouš. 1997. „Toky pracovních sil v české ekonomice v letech 1993–1996.“ *Statistika* 8–9: 539–554.

- Laitin, David D. 2002. „Culture and National Identity: ‚The East‘ and European Integration.“ *West European Politics* 25 (2): 55–80.
- Lapka, Miloslav, Miroslav Gottlieb. 2000. *Roľník a krajina. Kapitoly ze života soukromých roľníků*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lasagabaster, E., R. Rocha, P. Wiese. 2002. *Czech Pension System: Challenges and Reform Options*. SP Discussion Paper No. 0217. Washington: The World Bank.
- Laursen, T. 2000. *Pension System Viability and Reform Alternatives in the Czech Republic*. Working Paper No. 16. Washington: The International Monetary Fund.
- Lewis, Jane, Rebecca Surrender (eds.). 2004. *Welfare State Change. Towards a Third Way?* Oxford: Oxford University Press.
- Librová, Hana. 1996. „Decentralizace osídlení – vize a realita. Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR.“ *Sociologický časopis* 32 (3): 285–296.
- Librová, Hana. 2003. *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.
- Lidské zdroje v České republice 1999*. 1999. Praha: ÚIV-NVF.
- Luckmann, Thomas. 1967. *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York – London: Macmillan.
- Lužný, Dušan. 1998. „Náboženská situace v České republice po roce 1989.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 6 (2): 213–225.
- Lužný, Dušan. 2004. *Hledání ztracené jednoty. Průniky nových náboženství a ekologie*. Brno: MU.
- Lužný, Dušan, Jolana Navrátilová. 2001. „Religion and Secularization in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 85–98.
- Machonin, Pavel (ed.). 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Maier, Hans. 1999. *Politická náboženství*. Brno: CDK.
- Majerová, Věra. 2000. *Sociologie venkova a zemědělství*. Praha: ČZU.
- Majorová, Pavla, Kateřina Murlová. 2002. „Analýza mediální politiky v České republice v letech 1990 až 2001.“ Pp. 250–271 in Bohumila Čabanová (ed.). *Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii V*. Praha: Matfyzpress.
- Marek, Dan a kol. 2004. *Příprava na strukturální politiku Evropské unie*. Ostrava: Repronis.
- Mareš, Petr. 2001. „The Czechs: Jobs and Work.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 69–84.
- Matějková, Barbora, Jana Paloncyová. 2004. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV.
- Matějů, Petr, Natalie Simonová. 2003. „Czech Higher Education Still at the Crossroads.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39 (3): 393–410.
- Matějů, Petr, Jana Straková (eds.). 2003. *Vyšší vzdělání jen pro elitu?* Praha: ISEA.
- Matějů, Petr, Jana Straková. 2005. „The Role of the Family and the School in the Reproduction of Educational Inequalities in the Post-Communist Czech Republic.“ *British Journal of Sociology of Education* 26 (1): 17–37.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová (eds.). 2000. *Nerovnost, spravedlnost, politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Maur, Eduard. 2003. 12. 5. 1743. *Marie Terezie. Korunovace na usmířenou*. Praha: Havran.
- McClelland, David C. 1961. *The Achieving Society*. Princeton: Van Nostrand.
- McNair, Brian. 2004. *Sociologie žurnalistiky*. Praha: Portál.
- Mečiar, Marcel, Jelena Petrucijová. 2003. „Postoje majority, identita imigrantů a multikulturní vzdělávání.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 9: 134–141.
- Medgyesi, Márton, Péter Róbert. 2003. „Satisfaction with Work in a European Perspective: Center and Periphery, ‚Old‘ and ‚New‘ Market Economies Compared“. *Review of Sociology* 9 (1): 43–68.
- Metyková, Monika. 2002. „Regulation of Public Service Broadcasting: The European Framework.“ Pp. 198–213 in Jaromír Volek, Václav Štětka (eds.). *Média a realita*. Brno: Masarykova univerzita.

- Meulemann, Heiner. 1996. *Werte und Wertwandel. Zur Identität einer geteilten und wiedervereinigten Nation.* Weinheim – München: Juventa.
- Midgley, Mary. 2002. *Evolution as a Religion. Strange Hopes and Stranger Fears.* London – New York: Routledge.
- Mills, Charles Wright 2002. *Sociologická imaginace.* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Ministerstvo zdravotnictví ČR. 2004a. *Lidsky důstojné a efektivně fungující zdravotnictví. Návrh Koncepce péče o zdraví v ČR v letech 2004–2009, určený pro celospolečenskou diskusi.* Praha: Ministerstvo zdravotnictví ČR.
- Ministerstvo zdravotnictví ČR. 2004b. *Zpráva o hospodaření fakultních nemocnic.* Praha: Ministerstvo zdravotnictví ČR.
- Mlčoch, Lubomír. 1996. *Institucionální ekonomie.* Praha: Karolinum.
- Mlčoch, Lubomír. 1997. „Czech Privatization – Penalties for the Speed.“ *Prague Economic Papers* 1: 3–14.
- Modrá šance pro zdravotnictví. 2004. Praha: Hlavní kancelář ODS.
- Mol, Hans. 1972. *Western Religion. A Country by Country Sociological Inquiry.* The Hague-Paris: Mouton.
- Moravcová, Mirjam. 1999. „Výzkum etnické intolerance mezi žáky základních škol.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 1: 143–149.
- Morawska, Ewa. 1995. „The Polish Roman Catholic Church Unbound: Change of Face or Change of Context.“ Pp. 47–75 in Stephen P. Hanson, Willfried Spohn (eds.). *Can Europe Work? Germany and the Reconstruction of Postcommunist Societies.* Seattle: University of Washington Press.
- Morawski, Witold. 2005. *Ekonomická sociologie.* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, Ivo. 1990. *Moderní rodina. Mýty a skutečnosti.* Brno: Blok.
- Možný, Ivo. 1999. *Sociologie rodiny.* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, Ivo. 2002. *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života.* Praha: Portál.
- Možný, Ivo. 2003. „Modernizace české rodiny a mezigeneračních vztahů v mezinárodním srovnání.“ Pp. 11–35 in Petr Mareš, Tomáš Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina.* Brno: Barrister & Principal.
- Možný, Ivo, Ladislav Rabušic. 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima.“ Pp. 92–110 in Jiří Večerník (ed.). *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998.* Praha: Academia.
- Musílková, Jiřina. 2004. „Vážený pane místopředsedo....“ Stenoprotokol jednání Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. [online] 31. schůze. 12. 5. 2004. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/2002ps/stenprot/031schuz/s031167.htm>>.
- Müller, Karel. 1999. *The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe.* Cheltenham – Northampton: E. Elgar.
- Müller, K., A. Ryll, H. Wagoner (eds.). 1999. *Transformation of Social Security: Pensions in Central-Eastern Europe.* New York: Physica-Verlag.
- Myant, Martin R. 2003. *The Rise and Fall of Czech Capitalism. Economic Development in the Czech Republic since 1989.* Cheltenham – Northampton: E. Elgar.
- Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu v letech 1921–1991. 1995. Praha: ČSÚ.
- Národní akční plán zaměstnanosti na léta 2004 – 2006. 2004. Praha: MPSV ČR.
- Národní program rozvoje vzdělávání v České republice: Bílá kniha. 2001. Praha: MŠMT ČR.
- Národní vzdělávací fond. 1998. *Analýza veřejné správy České republiky.* Praha: Národní vzdělávací fond.
- Národní zpráva o rodině. 2004. Praha: MPSV ČR.
- Nelson, John M., Charles Tilly, L. Walker (eds.). 1997. *Transforming Post-Communist Political Economies.* Washington: National Academy Press.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let.* Sociologické texty/Sociological Papers 02:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. (ed.). 2003. *Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu století.* Sociologické texty/Sociological Papers 03:6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Nešpor, Zdeněk R. 2003a. „Náboženství a emigrace 20. století. Český případ.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 11 (2): 205–226.
- Nešpor, Zdeněk R. 2003b. „Česká folková hudba 60.–80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39 (1): 79–97.
- Nešpor, Zdeněk R. (ed.). 2004. *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Sociologické studie/Sociological Studies 04:05. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. 2004a. „Religious Processes in Contemporary Czech Society.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (3): 277–295.
- Nešpor, Zdeněk R. 2005. „České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium.“ *Soudobé dějiny* 12 (2): 245–284.
- Nešpor, Zdeněk R. 2005a. „Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (1): 31–55.
- Nešpor, Zdeněk R. 2005b. „Pluralita náboženství a multireligiozita v moderních společnostech.“ Pp. 131–161 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva*. Plzeň 2005: A. Čeněk.
- Nešpor, Zdeněk R. 2005c. „Náboženství nebo národ? Interkonfesní spory a rozšiřování národního obrození jako zrcadlo identitní diferenciaci v 18. a 19. století.“ Pp. 27–49 in *Idem* (ed.). *Mezi náboženstvím a politikou: lidová kultura raného novověku*. Praha: ÚČD FF UK.
- Nešporová, Olga. 2005. *Harmonizace rodiny a zaměstnání. Rodiny s otci na rodičovské dovolené*. Praha: VÚPSV.
- North, Douglas C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nyíri, Pál. 2005. „Mobilita, podnikání a sex. Příběhy modernosti a čínské ženy žijící v Maďarsku.“ *Biograf, Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii* 36: 3–23.
- Obuchová, Lubica. 2002. *Čínská komunita v České republice 2001. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha: OÚ AV ČR.
- OECD. 1995 *Review of the Labour Market in the Czech Republic*. Paris: OECD.
- OECD. 2001. *Knowledge and Skills for Life. First Results from PISA 2000*. Paris: OECD.
- OECD. 2003. *Economic Surveys, Czech Republic*. Paris: OECD.
- OECD. 2004. *Education at a Glance*. Paris: OECD.
- OECD. 2004a. *Education for Tomorrow's world. First Results from PISA 2003*. Paris: OECD.
- OECD. 2005. *Education at a Glance*. Paris: OECD.
- OECD. 2005a. *Health Data 2005* [online]. Paris: OECD. [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: http://www.oecd.org/document/16/0,2340,en_2825_495642_2085200_1_1_1_1,00.html.
- OECD Factbook 2005. *Economic, Environmental and Social Statistics*. 2005. Paris: OECD.
- Offe, Claus 1996. „Designing Institutions in East European Transitions.“ Pp. 199–226 in Robert E. Goodin (ed.). *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Open Society Institute 2002. *Korupce a protikorupční politika v ČR*. Budapest: Open Society Institute.
- Operační program 2003. *Rozvoj lidských zdrojů pro ESF 2004–2006*. Praha: MPSV ČR, únor 2003.
- Organic Agriculture. 2002. *Organic Agriculture in Slovenia*. Ljubljana: USOFA.
- Orenstein, Mitchell. 1994. *The Political Success of Neo-liberalism in the Czech Republic*. Working Papers No. 68. Prague: CERGE/EI.
- Orenstein, Mitchell. 2000. *How Politics and Institutions Affect Pension Reform in Three Postcommunist Countries*. Policy Research Working Papers No. 2310. Washington: The World Bank.
- Orenstein, Mitchell A. 2001. *Out of the Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pabian, Petr. 2005. „Katolické ghetto, nebo katolický národ? České katolické vlastenectví na konci 19. století.“ *Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny* 1–2: 93–99.

- Panther, Stephan. 2001. „Zivilgesellschaft – ein integrierendes Kulturkonzept?“ Pp. 90–102 in Hans-Hermann Höhmann (ed.). *Kultur als Bestimmungsfaktor der Transformation im Osten Europas. Konzeptionelle Entwicklungen – empirische Befunde*. Bremen: Edition Temmen.
- Papeš, Z. 1998. „About prospects of old age security system.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 7–22.
- Parsons, Talcott, Neil Smelser. 1956. *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Glencoe: Free Press.
- Pascall, Gillian, Jane Lewis. 2004. „Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe.“ *Journal of Social Policy* 33 (3): 373–394.
- Pavlincová, Helena, Břetislav Horyna. 1999. *Filosofie náboženství. Pokus o typologii*. Brno: MU.
- Peroutka, Ferdinand. 1991. *Budování státu*. Praha: Lidové noviny.
- Pištora, Ladislav. 2003. „Nesezdaná soužití (faktická manželství) podle výsledků sčítání lidu 2001.“ *Demografie* 45 (2): 119–122.
- Polanyi, Karl, Conrad Arensberg. 1957. *Trade and Market in Early Empires. Economies in History and Theory*. New York: The Free Press.
- Polanyi, Karl, Conrad Arensberg, Harry Pearson (eds.). 1971. *Trade and Market in the Early Empires. Economics in History and Theory*. Chicago: Henry Regnery Company.
- Polívka, M. 1998. *Debate on social laws*. Praha: START.
- Popper, Karl Raymund. 2000. *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH.
- Populační vývoj České republiky 1998–2001. 2001. Praha: Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK v Praze.
- Potůček, Martin. 2004. „Accession and Social Policy: The Case of the Czech Republic.“ *Journal of European Social Policy* 14 (3): 253–266.
- Potůček, Martin et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Potůček, Martin, I. Radíčová. 1998. *Sociální politika v Čechách a na Slovensku po roce 1989*. Praha: Karolinum.
- Premusová, Jarmila. 1999. *Sociologický a prostorový výzkum vybraných regionů na česko-polské hranici*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Principy. 1990. *Principles of conception of the Czechoslovak pension insurance*. Working Paper No. 4. Praha: VÚPSV.
- „Prohlášení sociologů (dopis prezidentovi).“ 2004. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 763–764.
- Putna, Martin C. 1998. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848 – 1918*. Praha: Torst.
- Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rabušic, Ladislav. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Raiser, M., C. Haerpfer, T. Nowotny, C. Wallace. 2002. „Social Capital in Transition: A First Look at the Evidence.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (6): 693–720.
- Rak, Jiří. 1979. „Zrod novodobé husitské tradice.“ *Husitský Tábor* 2: 97–106.
- Reding, Viviane. 2004. „La stratégie de Lisbonne et le rôle moteur du secteur des TIC.“ Konferenční příspěvek. *TransEuropean Policy Studies Association (TEPSA)*, Lucembursko, 3. 12. 2004. [cit. 29. 9. 2005]. Dostupné z: <<http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/04/512&format=HTML&aged=0&language=fr&guiLanguage=en>>.
- Rémond, René. 2003. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: NLN.
- Riboud, M., C. Sánchez-Páramo, C. Silva-Jauregui. 2002. „Does Eurosclerosis Matter? Institutional Reform and Labor Market Performance in Central and Eastern European Countries.“ In: B. Funck, L. Pizzati (eds.). *Labor, Employment, and Social Policies in the EU Enlargement Process*. Washington: The World Bank.
- Ritzer, George. 1996. *Mcdonaldizace společnosti. Výzkum měnící se povahy soudobého společenského života*. Praha: Academia.

- Rusnok, J. 1998. *Alternativní pohled na budoucí financování českého penzijního systému*. Working Paper No. 84. Praha: ČNB.
- Rychtaříková, Jitka. 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie* 39 (4): 267–268.
- Rychtaříková, Jitka. 2004. „Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen.“ *Demografie* 46 (2): 77–90.
- Sadílek, Petr. 2005. „Problémy českého zdravotnictví ve světle mínění odborné a laické veřejnosti (Poznatky z empirických výzkumů).“ Pp. 189–206 in Hana Mášová, Eva Křížová, Petr Svobodný (eds.). *České zdravotnictví. Vize a skutečnost*. Praha: Karolinum.
- Sahlins, Marshall. 1976. *Culture and Practical Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sachs, Jeffrey D. 1995. „Post-communist Parties and the Politics of Entitlements.“ *Transition* 6 (3): 1–3.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – obyvatelstvo. 2003. Praha: ČSÚ.
- Secká, Milena. 1992. „Migrace Čechů z Rumunska do České republiky (bývalé ČSFR) a vývojové aspekty jejich adaptačního procesu.“ *Český lid* 80 (3): 177–184.
- Segalen, Martine. 2002. *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya. 2002. *Etika a ekonomie*. Praha: Vyšehrad.
- Sennet, Richard. 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York – London: W. W. Norton.
- Shore, Chris. 1999. „Inventing Homo Europaeus. The Cultural Politics of European Integration.“ *Ethnologia Europaea* 29 (2): 53–66.
- Shore, Chris. 2001. „European Union and the Politics of Culture“. *The Brugges Group Paper* [online] No. 43. London: The Bruges Group. [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://www.bruggesgroup.com/mediacentre/index.live?article=13>>.
- Shore, Chris, Annabel Black. 1992. „The European communities and the construction of Europe.“ *Anthropology Today* 8 (3): 10–11.
- Schneider, Ondřej. 1995. *Státní penzijní systémy – časovaná bomba?*. Praha: Liberální institut.
- Schneider, Ondřej. 1996. *Harmonization of public pension schemes – perfect and imperfect labor mobility cases*. Working Paper No. 102. Prague: CERGE/EI.
- Schneider, Ondřej. 1998. „Dynamický model penzijní reformy.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 55–65.
- Schneider, O., T. Jelínek. 1999. „An Analysis of the Voluntary Pension Fund System in the Czech Republic.“ Pp. 259–272 in K. Müller, A. Ryll, H. Wagener (eds.). *Transformation of Social Security. Pensions in Central-Eastern Europe*. New York: Physica-Verlag Müller.
- Schneider, O., T. Jelínek. 2001. „Vliv českého sociálního systému a daňových úlev na rozdělení příjmů.“ *Finance a úvěr* 51 (12): 639–657.
- Schnur, Petr. 1993. „Obraz Jana Husa v českém myšlení. Sociální a politické implikace.“ Pp. 49–59 in J. Gabriel, J. Svoboda (eds.). *Náboženství v českém myšlení*. Brno: ÚER FF MU.
- Schütz, Alfred, Thomas Luckmann. 2003. *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Simonová, Natalie, Petr Matějů (eds.). 2005. *České vysoké školství na křižovatce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Simonová, Natalie, Jana Straková. 2005. *Vymezení hlavních problémů ohrožujících realizaci kurikulární reformy*. Praha: SKAV.
- Singly, Francois de. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Portál.
- Sirovátka, Tomáš (ed.). 2000. *Czech Social Policy on the Eve of 21st Century: Efficiency, Legitimacy, Failures*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka, Tomáš. 2003. „Rodinné chování a rodinná politika v České republice.“ Pp. 37–59 in Petr Mareš, Tomáš Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Situace a perspektivy zemědělství v zemích střední a východní Evropy. Česká republika*. 1995. Zpráva Generálního direktorátu pro zemědělství Evropské komise. Praha: VÚZE.

- Skalník, Peter. 1993. „‘Socialism Is Dead’ and Very Much Alive in Slovakia. Political Inertia in a Tatra Village.“ Pp. 218–226 in Chris M. Hann (ed.). *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. London: Routledge.
- Skalník, Petr (ed.). 2004. *Dolní Roveň. Poločas výzkumu*. Pardubice: UPa.
- Skovajsa, Marek. 2001. „Politické kultury reálného socialismu.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 5: 12–34.
- Skovajsa, Marek. 2004. „Role politické kultury v procesu rozšiřování Evropské unie“. Pp. 51–64 in Petr Skalník (ed.). *Politická kultura: antropologie, sociologie, politologie*. Praha: Set Out.
- Skovajsa, Marek. 2004a. „‘Economic Culture’ as an Explanatory Tool in Transformation Research“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (3): 363–378.
- Skovajsa, Marek. 2004b. *Koncept politické kultury v současné politické vědě*. Nepublikovaná disertační práce. Praha: Fakulta sociálních věd UK (rkp.).
- Smelser, Neil J., Richard Swedberg. 1994. „The Sociological Perspective on the Economy.“ Pp. 3–26 in Neil J. Smelser, Richard Swedberg (eds.). *Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York: Princeton University Press + Russel Sage.
- Sociologický ústav AV ČR. 2004. *Zpráva z výzkumu Studium na VŠ 2004*.
- Soper, J. Christopher, Joel Fetzer. 2002. „Religion and Politics in a Secular Europe. Cutting Against the Grain.“ Pp. 169–191 in Ted G. Jelen, Clyde Wilcox (eds.). *Religion and Politics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Součková, Marie. 2003. *Terapie šokem*. Praha: b. n.
- Spalová, Barbora. 2004. „Zbožnost v režimech pravdy.“ *Biograf, Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii* 33: 45–64.
- Stark, David. 1996. „Recombinant Property in East European Capitalism.“ *American Journal of Sociology* 101 (4): 993–1027.
- STEM. 2003. *Flexibilní formy zaměstnání. Analýza hloubkových rozhovorů*. Projekt MPSV ČR „Flexibilní formy zaměstnání“, únor 2003.
- STEM-VÚPSV. 2002. *Analýza forem zaměstnávání a organizace pracovní doby*. Závěrečná zpráva STEM ve spolupráci s VÚPSV. Zpracovali J. Šandera, J. Uhrová, J. Kotíková, M. Polívka, D. Krause, V. Rudolf. Závěrečnou zprávu zpracovala J. Kotíková.
- Stone, D. G., C.E. Downum. 1999. „Neo-Boserupian Ecology and Agricultural Risk. Ethic Politics and Land Control in the Arid Southwest.“ *American Anthropologist* 101: 113–128.
- Straková, Jana et al. 2002. *Vědomosti a dovednosti pro život*. Praha: ÚIV.
- Straková, Jana, V. Tomášek. 1997. *Třetí mezinárodní výzkum matematického a přírodovědného vzdělávání. Výsledky žáků posledních ročníků středních škol*. Praha: Výzkumný ústav pedagogický.
- Stručný filosofický slovník. 1966. Praha: Svoboda.
- Suhrcke, Marc. 2001. *Preferences for Inequality: East vs. West*. Working Paper No. 89. Florence: UNICEF, Innocenti Research Centre.
- Suk, Jiří. 2003. *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.
- Sullerotová, Evelyne. 1998. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum.
- Swedberg, Richard. 2003. *Principles of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Swidler, Ann. 1986. „Culture in Action: Symbols and Strategies“. *American Sociological Review* 51: 273–286.
- Szelenyi, Ivan, Katherine Beckett, Lawrence P. King. 1994. „The Socialist Economic System.“ Pp. 234–251 in N. J. Smelser, R. Swedberg (eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York: Princeton University Press + Russell Sage.
- Sztompka, Piotr. 1999. „The Cultural Core of Post-communist Transformations.“ Pp. 205–214 in Thomas P. Boje, Bart van Steenbergen, Sylvia Walby (eds.). *European Societies. Fusion or Fision?* London: Routledge.
- Šmahel, František. 1993. *Husitská revoluce I.–IV*. Praha: Karolinum.

- Šrajeroová, Olga (ed.). 2002. *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Štěpánková, Petra. 2003. *Zkrácené úvazky v České republice. Jaká je to alternativa?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šuchman, Jaroslav, Peter Hanevencl. 1999. *Příprava České republiky na vstup do Evropské unie v oblasti zemědělství a využití rakouských zkušeností*. Praha: IVV MZe ČR.
- Šulc, Z. 1996. *Stručná historie ekonomických reforem v Československu a České republice 1945–1995*. Brno: Doplněk.
- Taylor, Charles. 2002. *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Teckenberg, Wolfgang, Michael Bayer. 1999. „Arbeit im Lebenskontext von Italiener und Deutschen.“ *Annali di Sociologia* 13 (1–2): 173–206.
- Threfall, M. 2003. „European Social Integration: Harmonization, Convergence and Single Social Areas.“ *Journal of European Social Policy* 13 (2): 211–239.
- Tichý, Radek. 2003. „Bašta charismatiků?“ Pp. 33–58 in *Sociologie z masa a krve V*. Praha: FSV UK.
- Tilly, Chris, Charles Tilly. 1994. „Capitalist Work and Labor Markets“. Pp. 283–312 in N. J. Smelser, R. Swedberg (eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York: Princeton University Press + Russel Sage.
- Tomeš, Igor. 2001 [1996]. *Sociální politika. Teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Socioklub.
- Transparency International. 2005a. *Hodnocení České republiky v indexu CPI od roku 1998*. [online]. Praha: Transparency International. [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: <http://www.transparency.cz/pdf/vyvoj_hodnoceni_cr98-2004.pdf>.
- Transparency International. 2005b. *Odhad neefektivně vynaložených zdrojů ve veřejných zakázkách v České republice v roce 2004* [online]. Praha: Transparency International. [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://www.transparency.cz/index.php?id=2723>>.
- Trondal, Jarle. 1999. „Integration Through Participation – Introductory Notes to the Study of Administrative Integration.“ *European Integration online Papers* [online] 3 (4) [cit. 2. 10. 2005]. Dostupné z: <<http://eiop.or.at/eiop/texte/1999-004.htm>>.
- Tsebelis, G. 1995. „Decision Making in Political System: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartism.“ *British Journal of Political Sciences* 25: 289–325.
- Tucker, Aviezer. 1997. „Krise českých vysokých škol.“ *Kritická příloha Revolver revue* 8: 193–204.
- Tuček, Milan et al. 1998. *Česká rodina v transformaci. Stratifikace, dělna rolí a hodnotové orientace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Uherek, Zdeněk. 2003. „Cizinecké komunity a městský prostor v České republice.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39 (2): 193–216.
- Valášková, Naďa. 1992. „K adaptaci současné reemigrační vlny Čechů z Ukrajiny.“ *Český lid* 79 (3): 193–206.
- Večerník, Jiří. 1986. *Wage and Income Disparities. Analysis of Some Problems*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii Československé akademie věd.
- Večerník, Jiří. 1996. *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Avebury: Aldershot.
- Večerník, Jiří. 1997. „Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě.“ *Sociologický časopis* 33 (3): 259–272.
- Večerník, Jiří. 1998. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, Jiří (ed.). 1998a. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Večerník, Jiří. 1999a. „Střední vrstvy v české transformaci. Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení.“ *Sociologický časopis* 35 (1): 33–51.
- Večerník, Jiří. 1999b. „The Middle Class in the Czech Reforms: the Interplay between Policies and Social Stratification.“ *Communist and Post-Communist Studies* 32 (4): 397–416.

- Večerník, Jiří. 2000. „Sociální problémy a politiky v České republice: náklady přechodu a socio-ekonomická struktura.“ *Politická ekonomie* 48 (4): 529–546.
- Večerník, Jiří. 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (1–2): 55–77.
- Večerník, Jiří. 2003. *Work and Job Values in CEE and EU Countries*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Večerník, Jiří. 2004. „Who Is Poor in the Czech Republic? The Changing Structure and Faces of Poverty after 1989.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (6): 807–833.
- Večerník, Jiří. 2005. „Income Taxes and Benefits among Czech Employees: Changes since 1989 and a Cross-National Comparison.“ Pp. 37–53 in O. Schneider et al. (eds.). *Public Budgets in Doldrums: Czech Tax and Benefit Systems and the Poverty Trap*. Praha: ISEA.
- Večerník, Jiří, Petr Matějů (eds.). 1999. *Ten Years of Re-building Capitalism. Czech Society after 1989*. Praha: Academia.
- Verdery, Katherine. 1991. *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.
- Vintrová, Růžena, Tomáš Pavelka, Luděk Toman, Miloš Pick. 2004. *My v Evropské unii. Máme už teď, co jsme chtěli?* Praha: Soudy.
- Vláda ČR. 2002. *Programové prohlášení vlády České republiky 2002*. Praha: Vláda ČR.
- Vlachová, Klára, Blanka Řeháková. 2004. „Národ, kulturní identita a národní hrdost v Evropě.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (4): 489–508.
- Vojíš, Aleš, Petr Holub. 2004. „Stát ještě omezí volbu, jak a kde se léčit.“ *hn.ihned.cz* [online]. 20. 5. 2004. [cit. 3. 11. 2005]. Dostupné z: <http://eu.ihned.cz/1-10086050-21869735-H00000_d-ae>.
- Vojtěch, J. 2003. *Předčasné odchody mladých lidí ze vzdělávání v Moravskoslezském kraji*. Praha: NÚOV.
- Vojtíšek, Zdeněk. 2004. *Encyklopedie náboženských směrů v České republice. Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*. Praha: Portál.
- Vostatek, J. 1998. „Pension reform and social security system.“ *Finance a úvěr* 48 (1): 66–75.
- VÚPSV. 2001. *Vliv pracovního práva na situaci na trhu práce*. Zpracovali D. Bruthansová, M. Kotýnková, V. Štangová, P. Tröster, M. Vysokajová. Odpovědný řešitel D. Bruthansová.
- VÚPSV. 2002a. *Rozvoj sociálního dialogu v ČR. Závěrečná zpráva 1. komponentu twiningového projektu Phare CZ-IB-1999-CO-02*. Zpracovali J. Hála, A. Kroupa, Z. Mansfeldová, J. Kux, R. Vašková a I. Pleskot.
- VÚPSV. 2002b. *Flexibilní formy zaměstnávání (sekundární analýza)*. Podkladová studie pro grantový úkol. Zpracovali V. Rudolf a M. Polívka.
- Vývojová ročenka školství v České republice 1989/90 – 2002/03. 2003. Praha: ÚIV.
- Waardenburg, Jacques. 1997. *Bohové zblízka. Systematický úvod do religionistiky*. Brno: MU + Georgetown.
- Wallace, Claire, D. Stola. 2001. *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave.
- Weber, Max. 1998. *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad.
- Welch, Stephen. 1993. *The Concept of Political Culture*. Basingstoke: Macmillan.
- World Bank. 1994. *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Washington: The World Bank.
- World Competitiveness Yearbook. 2002. *World Competitiveness Yearbook (1996–2002)*. Lausanne: IMD.
- Yankelovich, D., H. Zetterberg, M. Shanks, B. Strümpel. 1985. *The World at Work*. New York: Octagon.
- Zelená kniha. *Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny*. 2005. Brusel: Komise evropských společenství.
- Zelená zpráva. 1994. *Zpráva o stavu českého zemědělství 1994*. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR.
- Zuber, Rudolf. 2003. *Osudy moravské církve v 18. století II*. Olomouc: Maticе cyrilometodějská.
- Žák, Václav. 2004. „Drahá televize Nova.“ Pp. 43–53 in *Co se stane, když se zhasne? Dvě podoby české privatizace*. Praha: Prostor.

Shrnutí

Sborník je věnován studiu některých ústředních dimenzí komplexních proměn české společnosti v souvislosti s transformací po roce 1989 a vstupem do Evropské unie, přičemž rozšiřuje standardní mainstreamové ekonomické, sociologické a politologické přístupy a zohledňuje také historické dimenze uvedených procesů. Metodicky je zakotven v tradici ekonomické sociologie a konceptualizace ekonomické kultury, analyzuje také rozdíly mezi objektivními sociálními skutečnostmi, jejich ideologickou, politickou a mediální prezentací včetně transformačních politik a různými typy jejich sociální recepce.

První část je věnována podstatnému rozšíření dosud převažující výzkumné i veřejně-diskurzivní perspektivy české transformace a integrace do EU. Proces integrace do Evropské unie není ani jednoznačným „návratem do Evropy“, bezvýhradným přijetím západních hodnot a behaviorálních strategií, ani adopcí předkomunistických, není však ani pouhým trváním mentálních vzorců a praktik z období reálného socialismu. Do jisté míry se v něm uplatňují všechny tyto zdroje, přičemž významné místo připadá také jejich ideologické, politické a mediální prezentaci, jíž je proto vyhrazena samostatná kapitola.

Postkomunistická transformace společnosti měla tři základní, i když nestejně rozvíjené pilíře: oblast politiky a vládnutí, které se věnujeme pouze zprostředkovaně, dále ekonomickou sféru včetně jejich implicitních externalit, na kterou se zaměřuje především třetí část, a posléze široce definovanou sféru sociální, jejíž některé prvky jsou předmětem výkladu v druhé části sborníku. Jedná se přitom o analýzu fungování trhu práce, tvořícího potenciál pro jakékoli další sociální politiky a současně alespoň částečně představující jejich komplement. Legislativa a pobídky ze strany státu by přitom měly vést k redukci závislosti a ke snižování, respektive vyšší adresnosti sociálních výdajů, i když z mezinárodního srovnání je zřejmé, že tomu tak není vždy. Důvodem je často historické zakotvení institucí i konkrétních skupinových zájmů jednotlivých aktérů, případně jejich aktuální krátkodobé politické zájmy, což se typicky uplatňuje i v dalších sledovaných oblastech, jako je sociální a rodinná politika, reformy penzijního systému, školství a zdravotnictví. Autoři jednotlivých kapitol se snažili zodpovědět, kdo (ve smyslu aktérů a jejich sociálního zázemí), kdy (v kalendářním i historickém čase) a proč (v termínech zájmů, postojů a hodnot) zapříčinil přijetí konkrétních politik a ovlivnil jejich sociální recepci a ne/přijetí. V oblasti jednotlivých politik přitom samozřejmě nešlo o bezvýhradné přijímání „západních vzorů“, a to ani v přímé souvislosti se vstupem ČR do EU.

Třetí část sborníku je věnována komparativnímu studiu hodnotového založení české ekonomické kultury. Prostřednictvím kvalitativních terénních výzkumů byly zkoumány dosud trvající rozdíly v podnikatelském jednání a strategiích domácích a zahraničních podnikatelů v ČR a úředníků státní správy, stejně jako jejich postupné sblížování a role jednotlivých „stran“ v tomto procesu. Dále

byla věnována pozornost specifickému sektoru zemědělství, v němž se polistopadové změny projevily velmi brzy a výrazně, takže může v jistém smyslu sloužit jako příklad vývojové trajektorie socioekonomického myšlení a jednání českých podnikatelů. Rozdíly se však projevují i v případě zaměstnanců a podnikatelů (ne vždy legálních) přicházejících z Východu, aktuálně především v případě Ukrajinců, Vietnamců a Číňanů; dosavadní dílčí poznatky o jejich aktivitách přitom byly spojeny s výkladem o měnící se migrační politice a dalších institucionálních a sociokulturních souvislostech současných imigrací do ČR.

Mezinárodní komparativní výzkumy názorů a postojů, jejichž analýzám se věnuje především čtvrtá část sborníku, sice rozhodně nejsou bezproblémovým zdrojem dat, přispívají nicméně ke zjištění, jak „skutečné“ byly alespoň některé změny hodnot v posledních patnácti letech. Dynamika postojů a jejich in/konsistence s vývojem společnosti současně přispívá k hlubšímu pochopení diskutovaných procesů. Z tohoto důvodu jsme zařadili kapitoly o hodnotách práce a spokojenosti s prací a o postojích k rodině, manželství a rodičovství, které vykazují značné přiblížení západoevropským, ale někdy i výrazné odlišnosti, a tím spíše to platí pro reálné ekonomicko-pracovní případně demografické chování lidí. Jako možné explikans kulturní a institucionální podmíněnosti sledovaných procesů přitom bylo vícekrát navrženo náboženství, konfesionální různost a odlišné postoje k tradičním nebo novým náboženským směrům. Toto vysvětlení je jistě v řadě ohledů platné, nelze je však absolutizovat, protože byla věnována pozornost české ne/religiozitě v širších evropských souvislostech. Poslední kapitola byla věnována typologii proměn a fúzí kultur v procesech postkomunistické transformace a evropské integrace, přičemž diskutuje povahu různých socioekonomických kultur komunistického období a jejich proměn po pádu tohoto režimu, včetně otázky trvání předkomunistických složek, stejně jako obousměrnému střetávání se západními, kapitalistickými kulturami. Fúze kultur přitom není ani jednosměrná ani jednodimenzionální, nýbrž probíhá prostřednictvím jedinců a institucí a v konkrétních sociálních, ekonomických, politických a dalších kontextech.

Summary

The volume focuses on a study of some of the central dimensions of the complex changes that have occurred in Czech society in connection with the transformation after 1989 and the country's accession to the European Union. It expands on the standard mainstream economic, sociological and political science approaches to also take into account the historical dimensions of these processes. The study is methodologically grounded in the tradition of economic sociology and the conceptualisation of economic culture; it also analyses the differences between objective social facts and their ideological, political and media representation and examines transition policies and their social reception.

The first part of the volume presents an analysis in which the predominant research and public-discourse perspectives on Czech transformation and EU integration to date have been substantially elaborated. The process of EU integration by no means signifies a straightforward 'return to Europe' and the unconditional acceptance of Western values and behaviour strategies or even the adoption of pre-communist values. However, it is also not a matter of the unqualified continuation of the mental patterns and practices from the period of really existing socialism. To a certain extent all these sources apply, while an important role is occupied by their ideological, political and media representation, which is the subject of a separate chapter.

The post-communist transformation of society was based on three basic, albeit unequally developed, pillars: the sphere of politics and government, which in this study is examined only indirectly; the economic sphere, including its implicit externalities, which is mainly the focus of the third part of the study; and finally the broadly defined social sphere, some areas of which are the subject of discussion in the second part of the volume. The work consists of an analysis of the functioning of the market, the potential it creates for other social policy while at the same time at least partially complementing it. Legislation and incentives on the side of the state should lead to a reduction of dependency and to a decrease, or better targeting, of social expenditures, even though in an international comparison it is evident that this is often clearly not the case. The reason for this often lies in the historical foundations of the relevant institutions and the specific group interests of individual actors, or even their short-term political interests, and this case is also typically observed in other areas such as social and family policy and the reform of the pension, education, and health-care systems. The authors of the individual chapters have tried to determine who (in the sense of individual actors and their social background) has been behind the acceptance of specific policies and influenced their social reception and acceptance or rejection, when this occurred (in calendar and historical time) and why (in terms of interests, attitudes, and values). With regard to individual policies there was never any unconditional acceptance of 'Western models', not even in direct connection with the Czech Republic's accession to the EU.

The third part of the volume focuses on a comparative study of the value orientations of Czech economic culture. Through qualitative field research the persisting differences in the business behaviour and strategies of domestic and foreign business people in the Czech Republic and officials in state administration were examined, along with the gradual approximation of these phenomena and the role of individual 'parties' in the process. Attention is also devoted to the agricultural sector, a specific sector in which the post-1989 changes had a swift and profound impact. In a certain sense this sector serves as an example of the developmental trajectories of the socio-economic ideas and behaviour of Czech business people. However, differences are also manifested at the level of employees and business people that have come (not always legally) from the East, at present usually Ukrainians, Vietnamese, and Chinese. Information on their activities has otherwise primarily referred to discussions on changing immigration policy and other institutional and socio-cultural aspects of contemporary immigration into the Czech Republic.

International comparative studies on opinions and attitudes, the analysis of which is primarily the subject of the fourth part of the volume, are certainly not a source of data that is without problems, but they help to determine how 'genuine' at least some of the value changes of the past fifteen years actually are. An examination of the dynamics of attitudes and their (in)consistency with the progress of society helps also to obtain a deeper understanding of the processes addressed here. Therefore, the study also contains chapters on values of work and satisfaction with it, and on values relating to the family, marriage, and parenthood, which indicate some strong resemblances to Western European values, but in other areas show marked differences, even more so in the case of people's real economic-employment behaviour or even their demographic behaviour. Possible explanations for the cultural and institutional determination of the processes observed in the study have been suggested as lying in religion, confessional diversity, and other attitudes towards traditions or new religious trends or movements. This explanation is certainly valid in many regards, but it cannot be regarded as absolute, and therefore the study also looks at Czech (non)religiosity in a broader European context. The final chapter focuses on establishing a typology of the transformations and fusions of cultures in the process of post-communist transition and European integration, discussing the nature of various socio-economic cultures of the communist period and their transformation after the fall of communism, and also examining issues relating to the endurance of pre-communist components in society and the clashes, experienced on both sides, between the these and the Western capitalist cultures. The fusion of cultures is not one-directional or one-dimensional, but rather occurs through individuals and institutions and in specific social, economic, political and other contexts.

Zusammenfassung

Dieser Sammelband widmet sich dem Studium bestimmter zentraler Dimensionen der komplexen Veränderungen in der tschechischen Gesellschaft im Zusammenhang mit der Transformation nach 1989 und mit dem Beitritt zur Europäischen Union. Dabei erweitert er ökonomische, soziologische und politologische Standard-Mainstreamverfahren und berücksichtigt auch die historische Dimension der aufgeführten Prozesse. Methodisch ist er in der Tradition der Wirtschaftssoziologie und der Konzeptualisierung der Wirtschaftskultur verankert, er analysiert auch die Unterschiede zwischen objektiven sozialen Wirklichkeiten, ihrer ideologischen, politischen und medialen Präsentation (einschließlich Transformationspolitik) und den verschiedenen Arten ihrer sozialen Rezeption.

Der erste Teil widmet sich der markanten Erweiterung der bisher überwiegenden Perspektive der tschechischen Transformation und der EU-Integration in der Forschung und der öffentlichen Diskussion. Der Prozess der Integration in die Europäische Union ist weder eine eindeutige „Rückkehr nach Europa“ (eine vorbehaltlose Annahme westlicher Werte und Verhaltensstrategien) noch eine Übernahme vorkommunistischer Strategien, er ist jedoch auch kein vorbehaltloses Bestehen auf Denkmustern und -praktiken aus der Zeit des real existierenden Sozialismus. In gewissem Maße kommen darin alle diese Ursprünge zur Geltung, wobei eine bedeutende Stellung auch ihrer ideologischen, politischen und medialen Präsentation zukommt, der daher ein eigenes Kapitel gewidmet ist.

Die postkommunistische Transformation der Gesellschaft hatte drei grundlegende, wenn auch ungleich entwickelte Pfeiler: den Bereich der Politik und Regierung, dem wir uns nur indirekt widmen, außerdem den Bereich der Wirtschaft einschließlich seiner impliziten Externalitäten, auf die sich insbesondere der dritte Teil konzentriert, und danach der breit definierte soziale Bereich, der teilweise auch schon im zweiten Teil des Sammelbandes behandelt wird. Es handelt sich dabei um eine Analyse der Funktionsweise des Arbeitsmarktes, der das Potential für jegliche weitere Sozialpolitik bildet und sie gleichzeitig zumindest teilweise ergänzt. Die Gesetzgebung und Anreize von Seiten des Staates sollten dabei zu einer Reduktion der Abhängigkeit und einer Senkung bzw. einer genaueren Verteilung der Sozialausgaben führen, auch wenn aus dem internationalen Vergleich offensichtlich ist, dass das nicht immer zutrifft. Grund dafür ist häufig die historische Verankerung von Institutionen und konkreten Gruppeninteressen der einzelnen Akteure, ggf. ihre aktuellen kurzfristigen politischen Interessen, was normalerweise auch für andere der untersuchten Bereiche (z. B. Sozial- und Familienpolitik, Reform des Rentensystems, Schul- und Gesundheitswesen) gilt. Die Autoren der einzelnen Kapitel haben versucht, die Frage zu beantworten, wer (im Sinne der Akteure und ihrem sozialen Hintergrund) wann (nach Kalender und Geschichte) und warum (in den Begriffen der Interessen, Haltungen und Werte) die Auffassung der jeweiligen konkreten Politik verursacht

und ihre soziale Rezeption und Annahme/Ablehnung beeinflusst hat. Auf dem Gebiet der jeweiligen Politik ging es dabei natürlich nicht um die vorbehaltlose Annahme „westlicher Muster“, auch im direkten Zusammenhang mit dem Beitritt Tschechiens zur EU nicht.

Der dritte Teil des Sammelbandes widmet sich dem komparativen Studium des Wertefundaments der tschechischen Wirtschaftskultur. Mit qualitativen Feldforschungen wurden die bis heute andauernden Unterschiede im Unternehmerverhalten und die Strategien der in- und ausländischen Unternehmer in Tschechien und der Staatsverwaltungsbeamten sowie ihre schrittweise Annäherung und die Rollen der einzelnen „Akteuren“ in diesem Prozess untersucht. Außerdem wurde dem spezifischen Sektor der Landwirtschaft Aufmerksamkeit gewidmet, in dem sich die Veränderungen nach der Wende sehr früh und markant zeigten, so dass die Landwirtschaft in gewissem Sinne als Beispiel für die Entwicklungstrajektorie des sozioökonomischen Denkens und Handelns der tschechischen Unternehmer gesehen werden kann. Die Unterschiede zeigen sich jedoch auch im Fall der (nicht immer legalen) Arbeitnehmer und Unternehmer aus dem Osten, derzeit insbesondere im Fall der Ukrainer, Vietnamesen und Chinesen; die bisherigen Teilerkenntnisse über ihre Aktivitäten wurden dabei mit einer Erläuterung der sich ändernden Immigrationspolitik und anderer institutioneller und soziokultureller Zusammenhänge der gegenwärtigen Immigration nach Tschechien verbunden.

Internationale komparative Untersuchungen von Meinungen und Haltungen, deren Analysen vor allem der vierte Teil des Sammelbandes gewidmet ist, sind sicherlich keine problemlose Datenquelle, sie tragen nichtsdestotrotz zu der Feststellung bei, wie „wirklich“ zumindest einige Werteveränderungen in den letzten fünfzehn Jahren waren. Die Dynamik der Haltungen und ihre (In-)Konsistenz im Bezug auf die Entwicklung der Gesellschaft trägt gleichzeitig zu einem tieferen Verständnis der besprochenen Prozesse bei. Aus diesem Grund haben wir Kapitel über die Arbeitswerte und Arbeitszufriedenheit sowie über die Haltungen zu Familie, Ehe und Elternschaft eingefügt, die eine markante Annäherung an westeuropäische Werte aufzeigen, manchmal jedoch auch markante Unterschiede, und um so mehr gilt dies auch für das tatsächliche Wirtschafts-/Arbeitsverhalten bzw. das demographische Verhalten der Menschen. Als möglicher Explikans der kulturellen und institutionellen Bedingtheit der beobachteten Prozesse wurden dabei mehrfach Religion, Konfessionsunterschiede und unterschiedliche Haltungen zu traditionellen oder neuen Religionsrichtungen angeführt. Diese Erklärung ist sicherlich in verschiedener Hinsicht zutreffend, sie kann jedoch nicht völlig verallgemeinert werden, daher wurde der tschechischen (Nicht-)Religiosität im weiteren europäischen Zusammenhang Aufmerksamkeit gewidmet. Das letzte Kapitel wurde der Typologie der Veränderungen und Fusionen der Kulturen in den Prozessen der postkommunistischen Transformation und der europäischen Integration gewidmet, wobei es sich mit dem Charakter der unterschiedlichen sozioökonomischen Kulturen während des Kommunismus und ihrer Veränderungen nach dem Fall dieses Regimes (einschließlich der Frage des Überdauerns vorkommunistischer Elemente) sowie dem beidseitigen Austausch mit westlichen, kapitalistischen Kulturen beschäftigt. Die Fusion der Kulturen ist dabei weder einseitig noch eindimensional, sondern verläuft mithilfe von Individuen und Institutionen und in konkreten sozialen, ökonomischen, politischen und anderen Kontexten.

Sociologické studie/Sociological Studies

- SS 05:06 J. Stachová: Občanská společnost v regionech České republiky; 51 s., 71 Kč
- SS 05:05 P. Rakušanová: Civil Society and Participation in the Czech Republic; 47 s., 113 Kč
- SS 05:04 A. Křížková (ed.), R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková: Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie; 91 s., 156 Kč
- SS 05:03 T. Kostecký, J. Vobecká (eds.): Regionální elity 2004; 152 s., 150 Kč
- SS 05:02 T. Kostecký: Political Behavior in Metropolitan Areas in the Czech Republic between 1990 and 2002 – Patterns, Trends, and the Relation to Suburbanization and Its Socio-Spatial Patterns; 104 s., 206 Kč
- SS 05:01 B. Řeháková: Measuring Value Orientations with the Use of S.H. Schwartz's Value Portraits; 47 s., 113 Kč
- SS 04:11 J. Černý, M. Sedláčková, M. Tuček: Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989; 101 s., 121 Kč
- SS 04:10 M. Hájek (ed.): Hierarchy as the Strength and Weakness of Communist Rule. The Legacy of Communist Rule IV: A Volume of Papers from the Seminar Held in Prague on September 11–12, 2003; 167 s., 187 Kč
- SS 04:09 K. Vlachová, B. Řeháková: Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie; 39 s., 71 Kč
- SS 04:08 A. Křížková: Životní strategie podnikatelek a podnikatelů na přelomu tisíciletí; 63 s., 112 Kč
- SS 04:07 J. Chaloupková, P. Šalamounová: Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě; 60 s., 94 Kč
- SS 04:06 D. Hamplová: Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory; 43 s., 81 Kč

- SS 04:05 Z. R. Nešpor (ed.): Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství; 115 s., 114 Kč
- SS 04:04 J. Večerník: Structural Tensions in the Interface between the Labour Market and Social Policy in the Czech Republic; 87 s., 116 Kč
- SS 04:03 T. Kostelecký, D. Čermák: Metropolitan Areas in the Czech Republic – Definitions, Basic Characteristics, Patterns of Suburbanisation and Their Impact on Political Behaviour; 57 s., 148 Kč
- SS 04:02 S. Pikálková (ed.): Mezinárodní výzkum násilí na ženách – Česká republika / 2003: příspěvek k sociologickému zkoumání násilí v rodině; 152 s., 191 Kč
- SS 04:01 L. Linek: Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice; 73 s., 109 Kč

Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie

Zdeněk R. Nešpor – Jiří Večerník (eds.)

Edice Sociologické studie/Sociological Studies 06:1

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Gabrielová

Návrh edice a obálka: Zdeněk Trinkewitz

Sazba: Martin Pokorný – REKOSA, Matúškova 804, Praha 4

Tisk a vazba: Knihovna Akademie věd ČR, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 180 výtisků

1. vydání

Praha 2006

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz